מדרש · אגדה

מדרש אגדה

מדרש אגדה

מקור הטקסט: ספריא · רישיון: לפי המהדורה: נחלת הכלל או Creative Commons

התכנים שלפניכם נאספו, מוינו, סוננו ונערכו בעמל רב ובמסירות על ידי צוות פרויקט 'אוצריא' (otzaria.org).

לקריאה באתר, עם המפרשים והמקורות ליד כל שורה: https://or-breslev.co.il/library/מדרש-אגדה/
הקובץ נוצר ב־16 בנובמבר 2026 מגרסה v38-202611151759 של הספרייה.

תוכן העניינים

בראשית 6
פרק א 6
פרק ב 11
פרק ג 13
פרק ד 17
פרק ה 21
פרק ו 22
פרק ז 25
פרק ח 27
פרק ט 29
פרק י 32
פרק יא 33
פרק יב 35
פרק יג 37
פרק יד 39
פרק טו 42
פרק טז 45
פרק יז 47
פרק יח 49
פרק יט 55
פרק כ 58
פרק כא 60
פרק כב 62
פרק כג 67
פרק כד 69
פרק כה 74
פרק כו 79
פרק כז 82
פרק כח 87
פרק כט 89
פרק ל 92
פרק לא 95
פרק לב 96
פרק לג 100
פרק לד 102
פרק לה 103
פרק לו 104
פרק לז 105
פרק לח 108
פרק לט 110
פרק מ 111
פרק מא 113
פרק מב 115
פרק מג 118
פרק מד 120
פרק מה 122
פרק מו 123
פרק מז 123
פרק מח 125
פרק מט 127
פרק נ 134
שמות 136
פרק א 136
פרק ב 141
פרק ג 147
פרק ד 149
פרק ה 152
פרק ו 153
פרק ז 155
פרק ח 156
פרק ט 157
פרק י 158

פרק יא 159
פרק יב 160
פרק יג 162
פרק יד 163
פרק טו 165
פרק טז 167
פרק יז 168
פרק יח 169
פרק יט 171
פרק כ 172
פרק כא 175
פרק כב 179
פרק כג 182
פרק כד 187
פרק כה 188
פרק כו 190
פרק כז 192
פרק כח 196
פרק כט 197
פרק ל 199
פרק לא 202
פרק לב 203
פרק לג 206
פרק לד 207
פרק לה 209
פרק לח 211
פרק לט 213
פרק מ 214
ויקרא 215
פרק א 215
פרק ב 218
פרק ג 218
פרק ד 219
פרק ה 219
פרק ו 224
פרק ז 226
פרק ח 229
פרק ט 231
פרק י 234
פרק יא 238
פרק יב 241
פרק יג 246
פרק יד 249
פרק טז 250
פרק יז 256
פרק יח 258
פרק יט 259
פרק כא 266
פרק כב 270
פרק כג 272
פרק כה 275
פרק כו 282
פרק כז 289
במדבר 292
פרק א 292
פרק ב 297
פרק ג 300
פרק ד 302
פרק ה 304
פרק ו 307
פרק ז 309
פרק ח 313
פרק ט 315
פרק י 317

פרק יא 319
פרק יב 324
פרק יג 327
פרק יד 331
פרק טו 335
פרק טז 338
פרק יז 342
פרק יח 344
פרק יט 346
פרק כ 351
פרק כא 353
פרק כב 360
פרק כג 366
פרק כד 369
פרק כה 375
פרק כו 379
פרק כז 384
פרק כח 385
פרק ל 387
פרק לא 392
פרק לב 394
פרק לג 395
פרק לה 400
פרק לו 400
דברים 401
פרק א 401
פרק ב 410
פרק ג 412
פרק ד 416
פרק ה 418
פרק ו 419
פרק ז 421
פרק ח 422
פרק ט 423
פרק י 424
פרק יא 425
פרק יב 425
פרק יג 428
פרק יד 429
פרק טו 431
פרק טז 432
פרק יז 435
פרק יח 437
פרק יט 438
פרק כ 439
פרק כא 440
פרק כב 444
פרק כג 446

בראשית

פרק א

פסוק א

בראשית ברא אלהים. הדא הוא דכתיב כה אמר ה' אם ימדו שמים (ממעל) [מלמעלה] ויחקרו מוסדי ארץ למטה גם אני אמאס בכל זרע ישראל על כל אשר עשו נאם ה' (ירמיה לא לו), לפי שאמר ירמיהו המאס מאסת את יהודה וגו' (שם יד טו), השיבו הקב"ה אם ראית שמים וארץ שעברו, אותה שעה תוכל לומר שאני מאסתי בהם, לפי שישראל יסוד שמים, ואם אמאס היסוד נופל הבנין אשר עליו. ומנין אתה למד ששמים וארץ לא נבראו אלא בשביל ישראל, שנאמר בראשית, ופירושו תחלה, וישראל נקראו ראשית, שנאמר קודש ישראל לה' ראשית תבואתו (ירמיה ב ג):

ד"א בראשית. ביראת שמים ברא הקב"ה את עולמו' כמה דאת אמר ראשית חכמה יראת ה' (תהלים קיא י):

ד"א בראשית. בזכות התורה ברא הקב"ה את עולמו, שנקראת ראשית, שנאמר ה' קנני ראשית דרכו קדם מפעליו מאז (משלי ח כב):

ד"א בראשית. בראשית שש אותיות הן, כנגד שש מלות שבהם ברא הקב"ה את עולמו, שנאמר כי ביה ה' צור עולמים (ישעיה כו ד), יה שתי מלות, ה' ארבעה מלות, הרי שש, אל תקרי צור אלא (צייר) [צר] עולמים:

ד"א בראשית. ברא שית, משיתין של מזבח ברא העולם:

ד"א בראשית. ב' ר' ראש המלה, י' ת' אחרית המלה, והוא ברית, ובזכות המילה והשבת ברא הקב"ה את העולם, ומנין שנקראה שבת ברית, שנאמר לדורותם ברית עולם (שמות לא טו), וגם המילה נקראה ברית, שנאמר והיתה בריתי בבשרכם (בראשית יז יג), וגם בזכות התורה נברא העולם, כי נשאר ממלת בראשית א"ש והוא אש, ואין אש אלא תורה שנאמר מימינו אש דת למו (דברים לג ב):

ד"א בראשית. שש אותיות הם, כנגד ששה סדרי משנה, וכנגד ששה ימי בראשית:

ד"א בראשית. בהסירך השי"ן עולה שש מאות ושלש עשרה, כנגד תרי"ג מצות, והשי"ן שחייב אדם לשננם לבניו, שנא' ושננתם לבניך (דברים ו ז):

והתחיל התורה בבי"ת, ולמה, אלא כנגד שתי תורות, תורה שבכתב ותורה שבעל פה:

ד"א למה בבי"ת, כנגד זכר ונקבה, דכתיב לא תוהו בראה וגו' (ישעיה מה יח), ואמר החכם טובים השנים מן האחד (קהלת ד ט):

ברא אלהים. ולא נאמר ברא ה', שבתחלה עלה במחשבה במדת הדין לברוא] את העולם, וכיון שראה שלא היה יכול לעמוד במדת הדין לבדה, שיתף עמה מדת הרחמים, שנאמר אלה תולדות השמים והארץ בהבראם ביום עשות ה' אלהים ארץ ושמים (בראשית ב ד):
ולמה לא אמר אלהים ברא בראשית, אלא אמר בראשית ברא אלהים, לפי שאין מזכירין שם שמים אלא על דיבור, שנאמר קרבן לה' (ויקרא א ב). והרי דברים קל וחומר ומה למי שדרכו להקדיש אמרה תורה שלא יאמר לה' קרבן, אלא קרבן לה', קל וחומר למחרפים ולמגדפים ולנשבעים לשוא, שהם חייבים לפני המקום:
את השמים. מלמד שכל תולדות השמים נבראו..... בעולם שלא יאכל והסכימה דעתו של הקב"ה עמה, לפיכך לא הוציאה לעץ עושה פרי:

פסוק יב

וירא אלהים כי טוב. עשתה הארץ ולא מיחה בה, ואינו אומר בה ויברא אלא ותוצא, מיכן שברואים היו ביום הראשון, ולא היה לארץ רשות להוציאן עד שנתן לה הקב"ה [רשות] להוציא:

פסוק יד

ויאמר אלהים יהיה מארת. שאותו יום נתלו, לפיכך מארת חסר ב' ווי"ן, למה לפי שהמאירה חיה בבני אדם, לכך אנשי מעמד היו מתענין ברביעי על אסכרה שלא תפול בתינוקות:
והיו לאותות. בעת שחמה ולבנה לוקין אותותיהם לרעה, שנאמר ומאותו השמים אל תחתו (אלא הגוים יחתו) [כי יחתו הגוים] מהמה (ירמיה יב):
ולמועדים. שעל חשבון חמה ולבנה תיקון המועדים שנאמר שמור את חדש האביב וגו' (דברים טז א), וחג הקציר וגו', וחג האסיף וגו' (שמות כג טו):
ולימים. פירשו ימי הלבנה כ"ט ימים חסרים שלשים מלאים, ושנת לבנה שנ"ד ימים ושמונה שעות ותתע"ו חלקים, ושנת חמה שס"ה ימים שש שעות:

פסוק טו

והיו למאורת ברקיע וגו'. מלמד שלא נבראו אלא לצורך הבריות שהם בארץ, שנאמר להאיר על הארץ, אבל הקב"ה יתברך וישתבח ויתנשא לעדי עד אינו צריך לאורה, כי האורה עמו, שנאמר ונהורא עמיה (שרי) [שרא] (דניאל ב כב):

פסוק טז

ויעש אלהים את שני המאורות הגדולים. כיון שהלשינה הלבנה על החמה מיעטה הקב"ה, ומה אמרה רבונו של עולם אפשר לשני מלכים שישתמשו בכתר אחד, אמר לה הואיל [שכן], לכי ומעטי את עצמך, והקב"ה יתרומם שמו ניחם על זה ואמר לישראל

הביאו לפני קרבן שמיעטתי לכם את הירח, ופירשו לפני כמו עלי, לפי שאני ארך אפים, והיה לי להאריך אפי עליה, לפיכך נאמר בקרבן ראש חדש ושעיר עזים אחד לחטאת לה', (במדבר כח טו) כלומר כי חטאת היו לפניו על שמיעט הלבנה והיא גרמה לעצמה: וי"א שנעשית שחורה כשיחור, וגזר עליה שלא תהא מאירה אלא מכח השמש, אמרה לפניו רבונו של עולם על שדברתי לפניך דבר הגון אני לוקה, אמר לה הקב"ה לפיכך אני עתיד להחזיר אורך לימות המשיח, שנאמר והיה אור הלבנה כאור החמה (ישעיה ל כו), אמרה לפניו רבונו של עולם חטאתי מחול לי, אמר לה מחלתי לך, אמרה לו במה אדע כי מחלת לי, אמר לה ולמשול ביום ובלילה, אמרה לפניו רבונו של עולם ומה שבח לאורי ביום שהוא נראה, ואתה קראת אותי קטן, שנאמר את המאור הקטן, אמר לה הצדיקים נקראו על שמיך, יעקב [בנה] הקטן (בראשית כז טו), ודוד הוא הקטן (ש"א יז יד), אמרה רבונו של עולם גם צדיקים נקראו קטנים, מה אות של מחילה הוא לי, כיון שראה הקב"ה שלא נתיישבה דעתה, הרבה צבאה, שנאמר ואת הכוכבים, ומפני כבודה הרבה צבאה כמו השלטון שהולך ועשירי המדינה הולכין עמו:

פסוק יז

ויתן אותם אלהים ברקיע השמים. מתנה נתנם הקב"ה לבריות להאיר להם בין לצדיקים בין לרשעים לא נמנעו מלהאיר על הארץ:

פסוק יח

ולמשול ביום ובלילה. כשם שמושלת החמה ביום, שנאמר וממגד תבואת שמש (דברים לג יד) כך ממשלת הלבנה בלילה, שנאמר וממגד גרש ירחים (שם שם):

ולהבדיל בין האור ובין החשך. כשם שהיום אין כח לחשך להחשיך, כך כחשך כל זמן שהוא מחשיך אין כח ביום להאיר:

וירא אלהים כי טוב. לכך תקנם הקב"ה בזה הענין לעולם:

פסוק כ

ויאמר אלהים ישרצו המים. אינו אומר יוציאו, כשם שנאמר בארץ, לפי שתולדות המים נבראו מיום ראשון, וביום חמישי הוציאו:

שרץ נפש חיה. שהעופות נפשותיהם וגופם נבראו מן המים:

ועוף יעופף על הארץ. לפי שהעופות נבראו מן הרקק לכך פורחים באויר, והדגים נבראו מן המים לכך פורחים במים, לפיכך הדגים באסיפה, והעופות בסימן אחד, והבהמה נבראת מן הארץ לבדה בשני סימנים:

פסוק כא

ויברא אלהים את התנינים הגדולים. לויתן ונקבתו, וכדי שלא יחריבו את העולם בעת שמזדווגין זה לזה, לפיכך מלח את הנקבה לצדיקים לעתיד לבוא, [שנאמר] והרג את התנין אשר בים (ישעיה כז א):

וירא אלהים כי טוב. ראה הקב"ה שהיה טוב לכך בראם:

פסוק כב

ויברך אותם אלהים לאמר פרו ורבו. ולמה לא בירך הקב"ה את הבריות אלא עד יום ה', לפי שהדגים והעופות לוקח אדם מהם ואוכלם, וגם אוכלים זה את זה, לכך ברכם שלא יהא האדם חסר מהם, ולפי שברכם ביום ה', לכך התקינו שבתולה תנשא ביום רביעי, ליל חמישי, כדי שיזדווגו זה עם זה ויפרו וירבו:

והעוף ירב בארץ. לפי שהדגים נבראו מן המים לכך תולדותם במים, אבל העופות שנבראו מן הרקק ירב בארץ:

פסוק כד

ויאמר אלהים תוצא הארץ. לפי שהבהמות והחיות נבראו בארץ ביום ראשון, ולא יצאו על פני כל הארץ, אבל היו מובלעים בתוכה, לכך כשהם מתים רוחות שלהם יורדות למטה במקום שנבראו ממנה, ונפשותם כלות כשם שגופם כלה:

פסוק כה

וירא אלהים כי טוב. לפי שראה הקב"ה כי כך היה תיקונם, לכך יצרם בענין זה. ולמה לא ברכן הקב"ה כשם שבירך את הדגים ואת העופות, והלא בני אדם אוכלים מהן, כמו שאוכלים הדגים והעופות, וגם אוכלים זה את זה, לפי שגלוי היה לפניו שעתיד הנחש שהוא מחית דארץ לחטיא אדם ואשתו, ועל ידו ירדה מיתה לעולם, והיה עתיד לקלקלו, על כן לא בירך את חיית הארץ, שאם היה מברך אותם, היה הנחש בכלל הברכה, ואם היה שכבר בירכו הקב"ה לא היה מקללו אחר מיכן, ועליו נאמר וחוטא אחד יאבד טובה הרבה (קהלת ט יח), שבשביל הנחש נמנעו כל הבהמות והחיות ורמש האדם שלא נתברכו:

פסוק כו

ויאמר אלהים נעשה אדם. למי אמר למלאכים שהם רוחות, לכך נתייעץ בהם בבריאת אדם, ואל תתמה, שכל מה שהקב"ה עושה עם בני אדם מתייעץ במלאכים, שכן מיכה אמר לאחאב ראיתי את ה' יושב על כסאו וכל צבא השמים וגו', ויאמר ה' מי יפתה את אחאב וגו' (מ"א כב יט כ), וכשאמר הקב"ה למשה רבנו לכתוב את התורה, אמר לו הקב"ה משה כתוב נעשה אדם בצלמנו כדמותנו, אמר לפניו רבונו של עולם מפני מה

אתה נותן מקום למינים שיאמרו כי שתי רשויות הם, אמר הקב"ה למשה כתוב מה שאני אומר לך, וכל הרוצה לטעות יטעה, כי ממני ילמדו כל באי העולם שאם בא גדול לעשות דבר, יטול עצה מקטן, שהרי אני כשבאתי לבראות האדם נמלכתי עם מלאכי השרת: ד"א ויאמר אלהים נעשה אדם וגו'. במי נמלך, בתורה נמלך, שכל מצותיה נתנו לו עצה שיברא את האדם, שנאמר לי עצה ותושיה (משלי ח יד):

בצלמנו. שיהיה לו רוח חיים:

כדמותינו. שיהיה לו חכמה ובינה מעין חכמה של מעלה, וכמה דאת אמר ותחסרהו מעט מאלהים וכבוד והדר תעטרהו (תהלים ח ו), זה יום מיתה שיראה כבוד הבורא:

וירדו בדגת הים. לפי שהיה לו חכמה ובינה להכיר בוראו, לכך נתן לו יכולת למשול על בריותיו:

פסוק כז

ויברא אלהים את האדם וגו'. שאחר שעשאו גולם מעפר ברא אותו שנפח בו רוח חיים:

זכר ונקבה ברא אותם. בשני פרצופין היה האדם פנים ואחור:

פסוק כח

וכבשוה. וכבשה כתיב, הזכר כובש את אשתו שלא תצא לדרך ולא תעבור על דת יהודית:

ד"א וכבשוה. וכבשה כתיב, שהזכר מצווה על פריה ורביה אבל לא הנקבה:

פסוק כט

ויאמר אלהים הנה נתתי לכם את כל עשב זורע זרע. מיכן אתה למד שלא הותר לאדם לאכול בשר לפי שלא ברא הקב"ה בריותיו על מנת שימותו, שאם לא חטא אדם לא היו הבריות מתים, ואם תאמר אחרי שחטא אדם למה לא הותר לו לאכול בשר, אם כן מצינו חוטא נשכר:

פסוק לא

וירא אלהים את כל אשר עשה וגו'. נאמר בבריאת אדם הראשון טוב, כשם שנאמר בכל המעשים שהיו לפנים, ולפי שכל שאר המעשים לא נבראו אלא בשביל אדם, לכך כללם בטובה עמו:

והנה טוב מאוד. מדה כנגד מדה שאין הקב"ה דן את בריותיו אלא כמדתם. בתורתו של ר' מאיר מצאו כתוב והנה טוב מות, לפי שהמיתה יפה לצדיקים למצוא מרגוע לנפשם, ויפה לרשעים שלא ירבו חטא, שנא' שם רשעים חדלו רוגז וגו' (איוב ג יז), מלהרגיז לפני בוראם. ושם ינוחו יגיעי כח (שם שם), אלו הצדיקים, שכל זמן שהם בחיים יגיעים להלחם עם יצר הרע המבקש להחטיאם:

יום הששי. למה נתוספה ה' בששי, מה שלא נכתבה בשאר הימים, לפי שהתנה הקב"ה עם כל מעשה בראשית שאם יקבלו ישראל את התורה, שהיא ה' ספרים יעמדו, ואם לאו יחזור העולם לתוהו ובהו, שנאמר משמים השמעת דין ארץ יראה ושקטה (תהלים עו ט):

אחר שעבר ערב ובקר של יום הששי שבת ה' ממלאכתו ונעשה יום הששי חנוכה ליום ז', לכך נאמר ויכלו, שכלו ששת ימים ונשלם מעשיהם הם ותולדותם, שלא היה חסר שום דבר, לקיים מה שנאמר אין כל חדש תחת השמש (קהלת א ט):

פרק ב

פסוק א

ויכלו השמים והארץ וכל צבאם. בצביונם נראו, שנאמר ולמן די (יצבי) [יצבא] יתננה (דניאל ד יד):

פסוק ב

ויכל אלהים ביום השביעי. מדת יום ומדת לילה צוה כיום השביעי:

ד"א ויכל אלהים. לשון כלילה ועטרה היא יום השביעי לשאר כל הימים:

פסוק ג

ויברך אלהים את יום השביעי. במה ברכו, שכל מה שאדם מוציא לכבוד שבת הקב"ה משלם לו כפלים:

ד"א ברכו שאין הרשעים נידונים בגיהנם בשבת:

אשר ברא אלהים לעשות. יעשה אין כתיב כאן אלא לעשות, שהניח כח בהם לעשות, ולמה לא ברא הקב"ה למלאכים גופות, לפי שאם היה בהם גופין היו נראים, ולפי שיש להם צורות משונות, אם היה האדם רואה אותם היתה נפשו יוצאה מפחדם:

ד"א אשר ברא אלהים לעשות. הניח הקב"ה צפונית ולא השלימו, כדי לבייש כל האלילים ועובדים לעתיד לבוא, שאומר להם מי הוא אלוה יבוא וישלים זה שהנחתי במעשה בראשית:

פסוק ד

אלה תולדות השמים. כל מקום שנאמר אלה, פסל את הראשונים, ואלה מוסיף על הראשונים, וכאן אלה פסל תוהו ובהו:

בהבראם. בה' בראם באות אחת משמו, ולמה בראם בה' שכל האותיות יש להם הרגשת שפתים, אבל אות ה' יוצאת מן הפה בלא הרגשה, כך ברא הקב"ה את עולמו בלא יגיעה, שנאמר קצות הארץ לא ייעף ולא ייגע וגו' (ישעיה מ כח):

ד"א בהבראם. באברהם בראה, נסתכל הקב"ה במעשה אברהם וברא את העולם:

פסוק ה

וכל שיח השדה טרם יהיה בארץ. קודם שיצאו על הארץ אילנות ועשבים, למה לפי שאילנות ועשבים אין באים כי אם מכח מטר, והקב"ה לא המטיר על הארץ, לפי שעדיין לא נברא האדם שיעבוד את האדמה ומתפלל על הגשמים שירדו וגם אד לא היה שיעלה מן הארץ וישקה את האדמה עד שנברא אדם, ולכך כתיב וייצר ה' וגו' (פסוק ז), ולמה בשני יודי"ן אוי לי מיוצרי או לי מיצרי:

פסוק ז

ויהי האדם לנפש חיה. לפי שנפשו על אדם לא נבראת מן הארץ כשם שנפש שאר הבהמות נבראת, לכך היא [נפש הבהמה] פניה לעולם למטה, ונפש האדם פניו למעלה:

פסוק יא

פישון. הוא נילוס, ולמה נקרא שמו פישון, על שם ופשו פרשיו (חבקוק א ח):

חדקל. על שם חד וקל:

פרת. שהוא פרה ורבה:

פסוק יז

ומעץ הדעת טוב ורע. לא אמר הקב"ה עץ הדעת אלא משה שכתב התורה קראו עץ הדעת, וגם האדם לא היה יודע שהוא עץ הדעת, שכן האשה אמרה אל הנחש ומפרי העץ אשר בתוך הגן (בראשית ג ג), ולא אמרה ומפרי העץ הדעת:

פסוק יח

לא טוב היות האדם לבדו. מיכן אמרו חכמים השרוי [בלא אשה שרוי] בלא טובה: אעשה לו עזר כנגדו. שהאשה עוזרת לאדם, מביא חטים טוחנת ואופה, ומביא פשתן וטווה ועושה בגדים ומלבישתו ומעמידתו על רגליו, זכה עזר, לא זכה כנגדו:

פסוק יט

ויצר ה' אלהים. ביצירת הבהמה כתיב ביו"ד אחד, לפי שאין לה יצר טוב: ויבא אל האדם. שביקש הקב"ה לראות מה יעשה האדם אם יקרא לאחד מהם שיהיה עוזרו, לכך הפיל עליו תרדמה, ולקח אחת מצלעותיו, כשלקח אחת מצלעותיו ובנה אחת והביאה אל האדם, וזה שאמר ויבן ה' אלהים את הצלע, מלמד שקשט הקב"ה לחוה והביאה אל האדם, כדי שתהיה חביבה עליו. שאין אשה נאה לפני בעלה אלא בתכשיטה. ד"א ויבן. מלמד שנתן הקב"ה בינה לנקבה יותר מן הזכר, אבל הזכר לאחר שהוא גדול ויוצא לחוץ לומד בינה מבני אדם, לכך האיש כשהוא גדול הוא מבין יותר מן האשה:

פסוק כג

ויאמר אדם זאת הפעם עצם מעצמי וגו'. מלמד שבא אדם על חיה ובהמה, ולא נתקררה דעתו, עד שנזדווג לחוה:

לזאת יקרה אשה. את מוצא זכר ונקבה נקראו אש, ולא היו יכולין לעמוד עד ששיתף הקב"ה שמו בהם, ה' באשה וי' באיש הרי י"ה', מלמד שהוא משותף על שניהם:

פסוק כד

על כן יעזוב איש. לא אמר אדם אלא איש, והוא צווי מן הקב"ה שנקרא איש:

את אביו. זו אחות אביו:

ואת אמו. זו אחות אמו:

ודבק באשתו. ולא בזכר:

והיו לבשר אחד. למקום שנעשים בשר אחד, מיכן אמרו הבא על אשתו שלא כדרכה, והוציא זרע לבטלה חייב מיתה, שעבר על אזהרה שלהם:

פסוק כה

ויהיו שניהם ערומים. מלמד שלא ברא להם הקב"ה לבושים והיו כבהמות, ולא היו מתביישים מראיית ערותן לפי שלא היה להם יצר הרע:

פרק ג

פסוק א

והנחש. חשב באותה שעה ואמר אלך ואהרוג את האדם, ואשא את חוה, ואהיה מלך על כל הבריות, ואלך בקומה זקופה, ואוכל כל מעדני העולם, אמר לו הקב"ה הואיל ואתה אמרת אלך ואהרוג את האדם, ואשא את חוה, לפיכך ואיבה אשית בינך ובין האשה וגו' (פסוק טו), אתה אמרת אהיה מלך על כל הבריות, לפיכך ארור אתה מכל הבהמה (פסוק יד), אתה אמרת אלך בקומה זקופה לפיכך על גחונך תלך (שם שם), אתה אמרת אוכל מעדני העולם, לפיכך ועפר תאכל כל ימי חייך:

והנחש היה ערום. עליו נאמר ויוסיף דעת יוסף מכאוב (קהלת א יח), לפי שהיה ערום מכל חית השדה, לכך ארור מכל הבהמה ומכל חית השדה:

ויאמר אל האשה אף וגו'. שלשה פתחו באף והלכו באף, נחש ושר האופים והמן, נחש אמר אף כי אמר אלהים, ונתקלקל, שר האופים אר אף אני בחלומי (בראשית מ טז), ונתלה, המן אמר אף לא הביאה אסתר המלכה (אסתר ה יב), ונתלה:

פסוק ג

ולא תגעו בו פן תמתון. מלמד שהוסיף אדם על צווי של הקב"ה, והוסיף על אשתו להזהירה אפילו בנגיעה, ועל זה נאמר אל תוסיף על דבריו (משלי ל ו), שעל דבר זה

מצא נחש פתחון פה ואמר לחוה לא מות תמתון, והלך נחש אל האילן והרתיעו ואמר לה כשם שאני לא מת בנגיעה, כך אתם לא תמתון באכילת פירותיי:

פסוק ה

כי יודע אלהים. אמר הנחש אל האשה את יודעת מפני מה הזהיר הקב"ה אתכם שלא תאכלו ממנו, מפני שכל אומן שונא בני אומנתו, מן האילן הזה אכל וברא את העולם, ואתם אם תאכלו ממנו והייתם כאלהים, שתוכלו לבראת העולם כמותו:

ונפקחו עיניכם. להיות יודעים כל מה שאתם רואים:

יודעי טוב ורע. ותדעו מהו טוב ומהו רע:

פסוק ו

ותרא האשה. ראתה דבריו של נחש כי יש בהם טעם, ולא מת בנגיעה, וכי טוב העץ למאכל, וכי תאוה הוא לעינים, ונחמד העץ להשכיל, סומים היו שלא היו מתביישים שיעמדו זה כנגד זה ערומים, ולא היו יודעים מה היא חרפת ערוה ובושת, מיד ותקח מפריו ותאכל, ומיד ותפקחנה עיני שניהם:

פסוק ז

ויתפרו עלה תאנה. לכסות ערותן מן הטעם הזה אמרו שאותן העץ שאכלו ממנו היה תאנה, בו בדבר שנתקלקלו בה נתקנו, ותפרו עלה לכסות ערותן, ולכך קרא שמה אדם תאנה, כי על ידה בקש הקב"ה ומצא בה תואנה, לגזור עליהם מיתה:

פסוק ח

וישמעו את קול ה' אלהים וגו'. שמעו אדם וחוה את המלאכים, והם אמרו היום יש מת בגן שביום זה עתיד למות אדם ואשתו, שעברו על צווי הקב"ה, שאמר להם כי ביום אכלך ממנו מות תמות:

לרוח היום. מהו לרוח היום, אמר הקב"ה אני ארויח להם את היום ותאריך להם אלף שנים, שנאמר כי אלף שנים בעיניך כיום אתמול כי יעבור (תהלים צ ד):

פסוק ט

ויאמר לו איכה. וכי אין הקב"ה יודע היכן הוא, אלא שפתח לו הדרך אולי ישוב, כיוצא בדבר ויאמר מי האנשים האלה עמך (במדבר כב ט), וכי לא היה יודע הקב"ה מי היו, ועל מה באו, אלא להודיע לבלעם מי מדבר עמו, ואמר לו לא תלך עמהם (שם שם יב):

ד"א איכה. התחיל לקונן עליו:

פסוק יב

ויאמר האדם האשה אשר נתתה עמדי. הקב"ה פתח לו המן העץ וגו' שהיה רוצה שיתודה על חטאיו, כי כשיאמר חטאתי הקב"ה מוחל לו, אבל לא עשה כן אלא בטובה שעשה לו הקב"ה שנתן לו את האשה, היה מתרעם על הקב"ה שאמר לו האשה אשר

נתתה עמדי וגו' כלומר אתה גרמת לי לחטוא שנתתה לי אשה שנתנה לי מן העץ ואוכל, כיון שראה הקב"ה שלא פתח בחרטה, התחיל שואל לאשה מה זאת עשית, והיה חפץ שתאמר חטאתי שימחול להם, כשם שעשה לדוד שאמר חטאתי (ש"ב י ביג), והשיב הנביא לפי שהודיתה גם ה' העביר חטאתך (ולא) [לא] תמות (שם שם), והיא לא עשתה כך, אלא בקשתה להחזיר החטא על הנחש, שנאמר ותאמר האשה הנחש השיאני וגו'. מהו השיאני, מלמד שבא נחש על חוה והטיל בה זוהמא, ולכולם שאל למה עשיתם דבר זה, אבל לנחש לא שאל, לפי שהנחש היה יכול להשיב דבר הרב ודברי התלמיד דברי מי שומעים, בעבור כך לא שאל לו, לפי שאין טוענין למסית, וכמה דהוא אמר (לא) [ולא] תחמול ולא תכסה עליו (דברים יג ט). שלשה נכנסו [לדין] אדם וחוה ונחש ויצאו ארבעה חייבים, אלו השלשה והאדמה עמהם, ולמה נתקללה האדמה, שגם היא בשעה שהקב"ה צוה לה שתוציא עץ שיהא הטעם עצו ופריו שוים, דכתי' עץ פרי עושה פרי (בראשי' א יא), שיהא טעמו של עץ כמו של פרי, וכשצוה לאדם שלא יאכל מן הפרי היה שומר צוויו שיאכל מן העץ ולא מן הפרי, ולפי שלא הוציאה מן הארץ כן אלא עץ עושה פרי, ולא היה העץ כפרי, ועבר על צוויו ואכל מן הפרי, לכך היא כארורה:

פסוק יד

ארור אתה. ולמה לא נאמר באדם ובאשתו ארור, כשם שארר את הנחש, מפני שכבר ברכם, שנא' ויברך אותם אלהים (בראשי' א כח):

מכל הבהמה ומכל חית השדה. אם מחית השדה שהיא חפשית שאינה ברשותו נתארר נחש קל וחומר שנתארר מן כל בהמה, אמר לו כשהם שנתארר בהמה מחיה על אחת שבעה, ומאי נינהו חמור מחתול, שחתול סובלת הולד במעיה (ל"ב) [נ"ב] יום, וחמור שס"ה, ואדם תשעה חדשים, והנחש נתארר יותר מן החמור שבעה פעמים, כי חמור שנה, והנחש לשבע שנים עוברו בבטנו:

על גחונך תלך. מכאן אמרו שהיה הולך בקומה זקופה וירדו המלאכים וקצצו את רגליו: ועפר תאכל כל ימי חייך. שהיה אוכל כל מעדני עולם, וכיון שהחטיא לחוה נגזר עליו שיאכל עפר כל ימי חייו, שאם אוכל מעדני עולם אין דעתו מיושבת עליו עד שיאכל עפר:

פסוק טו

הוא ישופך ראש. בזמן שבני אדם עוסקים בתורה אין כח לנחשים להזיק אחד מישראל, ויכולים ישראל להרגם אבל בזמן שישראל בטלים מדברי תורה נושך עקבם, כמו שנאמר עון עקבי יסובני (תהלים מט ו), ויש לנחש יכולת להשתלח בישראל ולהמיתם, שנאמר וישלח ה' בעם את הנחשים וגו (במדבר כא ו):

פסוק טז

אל האשה אמר הרבה ארבה עצבונך וגו'. אלו טיפי דמים שהאשה מצטערת עליהם, דם בתולים ודם נדה, ולמה לקתה בדם, וכן נחש, לפי שגרם לחוה ולתולדותיה לחזור לעפר, לכך הוא ותולדותיו אכילתם עפר, שנאמר ונחש עפר לחמו (ישעיה סה כה):

עצבונך. זה צער גידול בנים:

והרונך. זה צער העיבור:

והוא ימשול בך. שהוא כובשה שלא תדבר עם בני אדם:

פסוק יז

ולאדם אמר. אתה עברת על צווּיי ושמעת לקול אשתך, שנתנה לך מפרי העץ ואכלת, לכך ארורה האדמה בעבורך, שתעלה לך דברים ארורים פרעושים ורמשים:

בעצבון תאכלנה. שלא תאכל ממנה שום דבר עד שתתיגע ותתעצב:

פסוק יח

וקוץ ודרדר. זו הקוצים ועכביות, שהם מיני מאכל ובהם קוצים ותאכלם בצער:

ואכלת את עשב השדה. התחילו עיינו של אדם זולגות דמעה, ואמר רבונו של עולם אני ובהמתי נאכל באבוס אחד, ואז ריחם הקב"ה עליו ומחלו:

פסוק יט

בזעת אפיך תאכל לחם. מכאן למדנו שאלמלא לא חטא אדם היתה הארץ מוציאה גלוסקאות:

עד שובך אל האדמה וגו'. וכן הוא אומר וישוב העפר על הארץ כשהיה (קהלת יב ז):

פסוק כ

ויקרא האדם שם אשתו חוה. אמר לה כמה דורות עיברת לפי שהיא היתה אם כל חי:

פסוק כא

ויעש ה' אלהים לאדם ולאשתו. לפי שראה אותם הקב"ה ערומים, והיו מצטערים בחגורה של עלה תאנה, ואעפ"כ שהם חטאים עשה להם לבושים שיהיה הנאה לעורן והלבישן:

פסוק כב

ויאמר ה' אלהים הן האדם היה כאחד ממנו. שלא היה לו אלא לב אחד לטובה, והוא עשה שיהיה לו ב' יצרים יצר טוב ויצר הרע, ואני בראתי אותו לישראל לבד:

ראה זה מצאתי אשר עשה האלהים את האדם [ישר] והמה בקשו חשבונות רבים (קהלת ז כט), מהו והמה בקשו חשבונות רבים, זו חוה ואדם, שנאמר ותרא האשה כי טוב העץ וגו' (פסוק ו), מיד וישלחהו ה' אלהים, ולמה אמר ה' אלהים, אלא הקב"ה אמר למלאכים שישלחוהו מגן עדן לעבוד את האדמה אשר לוקח משם, ולא לן אדם בגן עדן כי אם לינה אחת, וזהו שנאמר אדם ביקר בל ילין (תהלים מט יג):

פסוק כד
וישכן מקדם לגן עדן את הכרובים ואת להט החרב המתהפכת. כרובים מלאכים, שיהיו שומרים את הדרך שלא יטעה אדם ללכת לשם, והניח שם להט החרב המתהפכת, וכשיראה אדם הלהט יפחד ויחזור לו:

פרק ד

פסוק א
והאדם ידע את חוה. והביאה ממנו קין והיה הריון שלה בלא צער, ומקיש לידתה להריון, מה הריון בלא צער כך לידתה בלא צער:
ותאמר קניתי איש את ה'. אמרה לשעבר הייתי אני ובעלי מציירים והקב"ה שותף עמנו ביצירתו שהאברים מחמתי ומחמת בעלי והנשמה מאת ה', לכך נקראו שמו קין על שם שקניתי איש את ה' ביני ובינו נברא את הולד הזה:

פסוק ב
ותוסף ללדת. התוספת גדול מן העיקר, שעם קין לא נולדה אלא תאומה אחת, ועם הבל נולדו שתי תאומות, כי הזכיר בו שני אתין, ולכך נקרא הבל שנולד להבל שלא היה לו זרע:
ויהי הבל רועה צאן. שנתיירא מן הקללה שקלל הקב"ה את האדמה, שנא' בעצבון תאכלנה (בראשית ג יז), והיה מתעסק ברעיית הבהמות, אבל קין לא נתיירא מהקב"ה והיה קשה עורף, ואמר אני אהיה עובד אדמה ועבד ולא הניח מפני הגזירה, שלא נאמר זו הגזירה אלא על אדם שחטא:

פסוק ג
ויהי מקץ ימים. זמן פסח היה, אמר אדם לבניו עתידים ישראל כולם להביא פסחיהם ויהיו לרצון ועת רצון היא זאת, אך אתם הביאו קרבניכם לפניו וירצה לכם:
ויבא קין מפרי האדמה. משיורי מאכלו הביא מזרע פשתן:

פסוק ד
והבל הביא גם הוא מבכורות צאנו ומחלבהן. מן המובחרים שבהם, והקריבו קרבנם. וירדה אש מן השמים וליחכה את קרבן הבל, והניח את קרבן קין, ועליו אמר וישע ה' אל הבל ואל מנחתו:

פסוק ה
ואל קין ואל מנחתו לא שעה וגו'. וכיון שראה קין שלא חשש הקב"ה למנחתו, חרה ונפלה פניו, ולכך אמרו החכמים שהכלאים צמר ופשתים אסור שאסר הקב"ה ללבוש

כשם שלא נתערב קרבן קין שהיה מזרע פשתן עם קרבן הבל, שהיה מבכורות צאנו שלא נגזז לצמר, כך שלא יתערבו ב' מינים הללו, לא בלבושם ולא בפעולה לשום הנאה בעולם:

פסוק ז

הלא אם תטיב שאת. אם תטיב מעשיך אשא לך עונך, ואם לא תטיב מעשיך ליום הדין חטאתיך יהיה שמור:

ואליך תשוקתו. הוי יודע שיצר הרע יהיה מתאוה לחטאתך, ואעפ"כ הוא מסור בידיך ואין אתה מסור בידו:

ואתה תמשול בו. שאם אין אתה חפץ לשמוע אליו אינו יכול להחטיאך, ולכך אתה מתחייב בעולם:

פסוק ח

ויאמר קין אל הבל. אמר קין לאחיו לית דין ולית דיין ואין עולם אחר, אמר לו הבל אית דין ואית דיין ואית עולם אחר, ויכול אתה לידע מקרבניך, לפי שלא הקרבתו כראוי לא נתקבל, כיון ששמע קין שלא נתקבל קרבנו חרה וחרפו, ואין ויאמר אלא חירופין, שנאמר והיום הזה תאמרנה שרות (אסתר א יח):

ויהי בהיותם בשדה. אמר קין להבל אתה אומר שיש עולם אחר, בוא ונחלוק, אני אטול העולם הזה בחלקי, ואתה בחלקך טול העולם הבא, כיון שראה קין להבל שהיה רועה צאנו בשדה, אמר לו קין לא כבר חלקנו ונפל העולם הזה בחלקי, למה תרעה צאנך בחלקי, אמר לו הבל אני לא קבלתי כדי שאניח צאני בלא מרעה, ואי אפשר בלא רעיה, ומתוך דברים אלו נפלה קטטה ביניהם, והרג קין להבל, ומהו ויקם קין אל הבל אחיו, מלמד שנתקוטטו שניהם, ועלה הבל לקין והפילו, וריחם עליו ועזבו ולא נשמר ממנו, ועמד קין והרג את הבל אחיו:

פסוק ט

ויאמר ה' אל קין אי הבל אחיך. לפי שהקב"ה חפץ בתשובתם של רשעים, והיה צריך לומר רבונו של עולם אתה יודע כל הנסתרות אני הרגתיו וחטאתי והיה הקב"ה מוחל לו, והוא לא עשה כן, וכיון ששמע הקב"ה שואלו אי הבל אחיך חשש בלבו כי עבים סתר לו ואינו רואה מעשה בני אדם, והתחיל לכזב לפניו ולאמר לא ידעתי:

השמר אחי אנכי. כיון שראה הקב"ה כי קין ענה בסכלות, התחיל מגיד לו שהוא יודע הכל, והוא הדיין והוא עתיד לדון, שנאמר ויאמר מה עשית קול דמי אחיך צועקים, אינו אומר דם אחיך, אלא דמי אחיך, מלמד שתבע ממנו דמי זרעותיו עד סוף כל הדורות:

ד"א מהו דמי, מלמד שלא היה קין יודע מהיכן נפשו יוצאת, והיה מפצע בו ומכה אותו באבנים, והיה דמו מתפזר ממקומות הרבה:

פסוק יא

ועתה ארור אתה מן האדמה. לפי שנברא גופו ממנה, ולפי שפצתה לקחת את דמי אחיך, וגם קללו כי תעבוד את האדמה וגו', שלא תוציא לך כלום ממה שתזרע בה:

פסוק יב

נע ונד תהיה בארץ. מהו נע ונד שיצא ממקומו וילך לארץ אחרת:

ד"א מהו נע ונד, שיגלה ממקומו ויהיה נע ולא יהיה אלא מטולטל, כמו שנאמר ונוע ינועו בניו וגו' (תהלים קט י):

פסוק יג

ויאמר קין אל ה' גדול עוני מנשוא. עוני גדול מששים רבוא שעתידים לעשות עגל ואתה נושא להם ועוני לא תשא ואהיה נע ונד לפניך:

ומפניך אסתר. כמו שנאמר ואנכי הסתר אסתיר פני מהם (דברים לא יח):

ד"א ומפניך אסתר שאם רוצה אני לקבוע מקום לשבתי שלא תדע אתה מה שאני עושה, וכי מפניך אסתר לאו, אלא הכל גלוי לך ואתה אומר עלי שאהיה נע ונד בארץ והיה כל מצאי יהרגני, כי ידעו כל בריותיך שאני חייב מיתה:

פסוק טו

ויאמר לו ה'. כל מה שאתה מבקש ממני אני אמחול לך שלא יהרגוך כל מצאוך ואעשה לך תקנה, כי לא ינקם ממך עון הבל עתה אלא אמתין לך עד שבעה דורות, הוי אומר שבעתים יוקם:

וישם ה' לקין אות. שיכירנו כל מוצאו ולא יהרגנו, וידע כי ה' מחל לו עד ז' דורות:

ומה היה האות, יש אומרים קרן עלה במצחו. ויש אומרים זכות שבת עמדה לו, שנאמר בה אות הוא (שמות לא יג). ויש אומרים אות אחת משמו של הקב"ה חקק לו במצחו:

פסוק טז

ויצא קין מלפני ה' וגו'. כגונב דעת עליונה:

וישב בארץ נוד. לפי שעשה ברמאות שאמר גדול עוני מנשוא, לכך לא מחל לו אלא חצי עון, שאמר לו נע ונד תהיה בארץ:

קדמת עדן. למזרח עדן, לכל כך הרוצחים בשוגג גולים לערי מקלט שהם במזרחו של ארץ ישראל, שנאמר אז יבדיל וגו' מזרחה שמש (דברי' ד מא):

ד"א קדמת. שקודם שהרג קין את אחיו היתה הארץ כגן עדן, אבל אחר שגרשו ואיררו הקב"ה ואמר לו לא תוסף תת כחה לך, לא הצליח יותר בזרע האדמה:

פסוק יז

ויהי בנה עיר ויקרא שם העיר כשם בנו חנוך. לפי ששמע מן הקב"ה שעתיד לכלות זרעו אחר שבעה דורות, לכך קרא שם העיר כשם בנו חנוך, כדי שיהיה שמו נזכר בעולם, כמו דכתיב קראו בשמותם עלי אדמות (תהלים מט יב):

פסוק יח

עירד. עורדו אני מן העולם:

מוחיאל. מוחה אני אותו מן העולם:

מתושאל. מתישו אני מן העולם:

למך. למה לי ולדורותיו:

פסוק יט

שתי נשים שם האחת עדה. שלקחה לפריה ורביה:

ושם השנית צלה. שתהא יושבת בצלו שלא לקחה אלא לתשמיש, כמה דהוא אמר רני עקרה ולא ילדה (ישעיה נד א) והשקעה אותה כוס של עיקרין כדי שלא תלד כדי שלא ילך יפיה ממנה והיה מאכילה ומשקה ומכסה אותה בבגדים נאים:

פסוק כא

יובל. למה נקרא שמו יובל, על שם והוא לקברות יובל (איוב כא לב):

פסוק כב

תובל קין. למה נקרא שמו תובל קין, שכל מעשה קין יובלו למיתה, ולמה פירש כל אחד ואחד, ללמדך שכשם שהיתה גזרה על קין כי תעבוד את האדמה וגו', (פסוק יב) כך היתה גזרה על כל תולדותיו, ולא הצליחו עוד בעבודת האדמה, ותפשו אומנות אחרת, וזהו שנאמר לוטש [כל חורש] נחשת וברזל:

ואחות תובל קין נעמה. חכמינו ז"ל אמרו נעמה שהנעימה בסוף מעשיה, שבקשו מלאכי השרת לתעות אחריה וברחה מפניהם:

פסוק כג

ויאמר למך לנשיו. שראו הנשים כי קיימו פריה ורביה עדה ילדה ב' בנים, צלה ילדה בן ובת, פירשו מבעליהן, אמרו למה נולד לבהלה, שהרי בנינו עד שבעה דורות, וה' גזר שלא יתקיים מזרע קין, וכיון שראה למך שלא היו שומעות אליו להזקק לו, התחיל אומר כי איש הרגתי לפצעי וילד לחברתי, וכי הרגתי הבל שהיה איש גדול כאשר אנשים וילד לשנים שבאותו עון יתלה זרעו, והלא לקין שהרגו נתלה עד שבעה דורות, ולי שלא הרגתיו לא יתלה הקב"ה עד שבעים ושבעה דורות:

ד"א למאן דאמר קרן היה לו במצחו, ואמרו אל למך שהוא הרג לקין, ולכך פירשו ממנו נשיו, כי למך סומא היה והיה תובל קין משכו, והיה למך מורה בקשת והיה צד חיות,

לפי שכשהיה רואה תובל קין היה אומר ללמך חיה אני רואה, היה אומר לו באיזה מקום היא, והיה מראה לו, והיה למך מורה בקשת, והיה הורגה, פעם אחת יצא למך לצוד, והיה יודע תובל קין לקין, שהיה לו קרן אחת במצחו, אמר ללמך אביו דמות חיה רואה אני במקום פלוני, משך למך בקשת והכה לקין והרגו, כשהלכו אצלו אמר תובל קין ללמך אביו, לא חיה הרגת, אלא קין זקנינו הרגת שהיה לו קרן במצחו, כיון ששמע כן והוא היה סומא הכה ידיו זו על זו כף על כף והרג תובל קין בנו בין שתי ידיו, ולכך פירשו ממנו, אמרו לו הרגת קין זקנינו וגם הרגת לתובל קין בנינו, אין אנו נשמעים לך, ולכך אמר כי איש הרגתי לפצעי וילד לחברתי, זה קין שלא הרגתיו במזיד, כשם שעשה קין שהרג להבל אחיו בפצעים וחבורות במזיד, אם לקין שהרג לאחיו במזיד תלה לו הקב"ה שבעה דורות, ולי שלא הרגתי אלא בשוגג על אחת כמה וכמה שיתלה לי שבעים ושבעה דורות, אמרו לו אין אנו שומעין לך, אמר להן נלך אצל אדם הראשון אם הוא אומר שתפרשו ממני על מה שעשיתי, תהיו אתם פטורות, מיד הלכו אצל אדם הראשון, אמר להם אם הקב"ה פורע דינו מן קין מה לכן חזרו אצל בעליכם, ומה שירצו הקב"ה לעשות יעשה, אמרו לו הנשים אסייא חגור חגורתיך, והלא פירשת אתה מאשתך ק"ל שנה על שנגזר עליך מיתה, על מה אנו לא נפרש מבעלינו שהרג לקין זקנינו ולתובל קין בנינו, אם אתה רוצה שנחזור לבעלינו חזור אתה תחלה אצל אשתך, ואחריך נלמוד ממך שנחזור ללמך בעלינו, אמר להן אדם למדו ממני וכן תעשו, מיד חזר אדם אצל אשתו, הדא הוא דכתיב וידע אדם [עוד] את (חוה) אשתו:

פסוק כה
שת. שממנו הושתת העולם:

פסוק כו
אנוש. על שם ומכתי אנושה (ירמיה טו יח), לפי שבימיו נעשה שם הקב"ה מחולל שעשה ע"ז ומנעו עצמם מלקרוא בשם ה':
ד"א הוחל. התבטל, כמו לא יחל דברו (במדבר ל ג), כתרגומו לא יבטל:

פרק ה

פסוק א
בדמות אלהים עשה אותו. ופירוש עשה תיקון, כמו לא עשה שפעמו (ש"ב יט כה). וכיצד עשה אותו בדמותו שנתן לו חכמה ובינה מעין חכמה של מעלה שקרא שם לכל בריה:

פסוק ב
זכר ונקבה בראם. שני פרצופין היו לו לאדם אחור וקדם:

ויקרא את שמם אדם. מיכן שהאשה נקראת אדם, וכן הוא אומר כתפארת אדם לשבת בית (ישעיה מד יג):

פסוק יח
ויחי ירד. ולמה נקרא שמו ירד, שבימיו ירדו המלאכים מן השמים והיו מלמדים הבריות היאך יעבדו להקב"ה:

פסוק כד
ויתהלך חנוך את האלהים. עם המלאכים הלך שלש מאות שנה בגן עדן היה עמם ולמד מהם עיבור ותקופות ומזלות וחכמות רבות:
ואיננו כי לקח אותו אלהים. לפי שהיה צדיק, הקב"ה לקחו מבני אדם ועשה אותו מלאך והוא מטטרון, ומחלוקת בין ר' עקיבא וחביריו בדבר זה, וחכמים אומרים חנוך היה פעם צדיק ופעם רשע, אמר הקב"ה עד שהוא בצדקו אסלקנו מן העולם, כלומר אמיתנו, שנאמר הנני לוקח [ממך] את מחמד עיניך במגפה (יחזקאל כד טז):

פסוק כה
ויחי מתושלח. ולמה נקרא שמו מתושלח, כי שם המפורש כתוב על הסייף שלו והמית כמה שדים אשר אין להם מספר, ולפי שהיה צדיק חיה תשע מאות ותשע וששים שנה, לכך נאמר יראת ה' תוסיף (חיים) [ימים] (משלי י כז):

פסוק כח
ויולד בן. שממנו נבנה העולם והוא נח, ולא קרא שמו זה השם כשנולד, אלא לאחר כשחדש להם כלי מחרישה:

פסוק כט
זה ינחמנו ממעשינו. שלא היו חורשים כי אם באצבעותיהם:

פסוק לב
ויהי נח בן חמש מאות שנה. ולמה איחר כל כך להעמיד תולדות, לפי שהיה רואה שיהיו רשעים, לכך לא היה רוצה להעמיד תולדות, עד שאמר הקב"ה כי אני עתיד להביא מבו ואצילך ואת בניך:
את שם. שהיה עדיף מכולהו בחכמתא, שהרי יפת היה גדול מכולם, שנאמר אחי יפת הגדול (בראשית י כא), לכך חשב שם בתחלה ויפת בסוף:

פרק ו

פסוק א
ויהי כי החל וגו'. נעשו חולין בעולם, לפי שהיו רשעים:

פסוק ב
ויראו בני האלהים. בני הדיינים. ויש אומרים מלאכים ממש:

מכל אשר בחרו. שגוזלים נשי האנשים:

פסוק ג

לא ידון רוחי באדם. כי הם בוזים דברי ואינם עושים כמו שנאמר כי דבר ה' בזה (במדבר טו לא):

והיו ימיו מאה ועשרים שנה. אמר ר' יוסף ק"כ שנה קודם שגילה הקב"ה שיביא מבול גזר על דור המבול שימותו ותלה להם הקב"ה כל הימים שהיה מתושלח חי שהיה לו להחיות מאה ועשרים שנה:

פסוק ד

הנפלים היו בארץ. ולמה נקרא שמם נפלים, שהם גרמו לעולם להפילו, ועל כן נקרא שמם אנשי השם, שישום העולם במעשיהם הרעים:

פסוק ה

וירא ה' כי רבה רעה וגו. נאמר כאן רבה, ונאמר בסדום רבה שנאמר כי רבה (בראשית יח כ) מה להלן נידונו באש ובגפרית, אף בני דור המבול נדונו באש ובגפרית, ומה כאן נדונו במים, אף אנשי סדום נדונו במים, וכה"א בצורות יאורים בקע וכל יקר ראתה עינו (איוב כח י):

פסוק ו

וינחם ה'. שנתחרט שעשה אדם בארץ, לפי שהלכו אחר מחשבות לבם:

ויתעצב אל לבו. שהיה כועס על התורה שמתחלת בבי"ת ומסיימת בלמ"ד והוא לב, ותורה כלולה בלב, וגם בחוטי ציצית ל"ב חוטין, על כן אמרו מצות ציצית שקולה כנגד כל התורה:

פסוק ח

ונח מצא חן. גם הוא היה נאסף עמהם אילולי שמצא חן בעיני ה':

פסוק ט

אלה תולדת נח. נח לשמים ונח לבריות. כל מקום שנאמר ואלה מוסיף על הראשונים, אלה פסל את הראשונים, וכאן פסל דור המבול שהם היו רשעים ונח ובניו היו צדיקים מהם:

תולדות נח. היה לו לומר נח הוליד שלשה בנים, למה נאמר תולדת נח, לפי שמעשיו הן תולדותיו, וכה"א פרי צדיק עץ חיים (משלי יא ל), ולמה כפל שמו, לפי שראה עולם בחורבנו, וראה אותו בישובו:

איש צדיק. לפי שעשה צדקות עם הבריות, שהיה מאכילם כל זמן שהיו בתיבה נקרא צדיק:

תמים. שנולד מהול, כמו שנאמר התהלך לפי והיה תמים (בראשי' יז א):

בדורותיו. ולא בדורות צדיקים. ויש אומרים עם רשעים היה צדיק שלא למד ממעשיהם, ואם היה בדור הצדיקים על אחת כמה וכמה שהיה צדיק:

את האלהים וגו'. הלך נח בדרכי האבות, כמו שנאמר האלהים אשר התהלכו אבותי לפניו (בראשית מח טו), שלא היו צריכים עוזרים להיותם צדיקים, אבל נח את האלהים התהלך נח, שאלמלי שהקב"ה תופס אותו לא היה יכול לעמוד:

פסוק יא

ותשחת הארץ לפני האלהים. שהיו עובד ע"ז, כמו שנאמר פן תשחיתון ועשיתם [לכם] פסל (דברים ד טו):

ותמלא הארץ חמס. שהיו גזלנים, שנאמר גבולות ישיגו עדר גזלו וירע (איוב כד ב):

ד"א חמס. שהיו שופכים דמים, שנאמר מחמס בני יהודה אשר שפכו דם נקי (יואל ד יט):

ד"א גילוי עריות, שנאמר ואשר אכלו שאר עמי ועורם מעליהם הפשיטו (מיכה ג ג):

פסוק יב

כי השחית כל בשר. שהיו באים על כל חיה ומוציאים שכבת זרע למטה, שנאמר ושחת ארצה (בראשית לח ט):

פסוק יד

עצי גפר. ולמה עצי גפר, לפי שדור המבול נידונו כגפרית, ונח היה ראוי לידון עמהם בגפרית, ולפי שמצא חן בעיני האלהים צוהו שיעשה התבה מעצי גפר, כדי לכפר עליו:

קנים תעשה את התבה. כל קן וקן היה עשר אמות על עשר אמות בגובה עשר אמות, והיו ארבע מאות וחמשים:

וכפרת אותה. יתקן, ובתיבת משה רבינו ע"ה כתוב ותחמרה בחמר ובזפת (שמות ב ג), זפת מבחוץ וחומר מבפנים, שלא היו המים קשים, אבל כאן שהיו המים חזקים, מבית ומחוץ בכפר:

ד"א בכפר. מלמד שכפרו ונתחייבו מיתה לשמים, וכיפרה עליו תיבתו, נאמר כאן בכפר, ונאמר להלן אם כפר יושת עליו (שמות כא ל). מה להלן כפרה, אף כאן כפרה:

פסוק טו

וזה אשר תעשה אותה. למה אמר הקב"ה שיהיה אורך התיבה ורחבה וקומתה כך, כדי לכפר על כל עונותיו של נח שצריך להעמיד תולדות, צא מהם כ' שנה שהיתה גזרה על דור המבול שיאבדו בטרם שהודיע הקב"ה לנח הרי ת' פחות עשרים, והם כמדת התיבה, כי התיבה שלש מאות אמות ארכה וחמשים אמות רחבה ושלשים אמות קומתה, ותן להם ארכה מאה ועשרים שנה אולי יעשו תשובה וימחול להם:

פסוק טז
צהר תעשה לתיבה. צוהו הקב"ה שיכניס עמו מרגליות שתהא מאירה להם כצהרים, מפני שהיתה התיבה חשוכה:
ד"א צהר תעשה. זה חלון שהיה פתוחה, ונח מביט ממנה מה שיעשה, ובימי גשמים שהם מ' יום היה צריך למרגלית, והחלון צריך לפתוח אחר מ' יום של גשמים:
תחתים שנים ושלשים. תחתים לזבל, שנים לבהמה, שלשים לנח ולבניו ולנשותיהם ולטהורים:

פסוק יז
ואני הנני מביא. הקב"ה הסכים על המבול לבוא עליהם:

פסוק יח
והקימותי את בריתי אתך. אלמלא שכרת הקב"ה ברית עמו לא היה יכול לעמוד:
אתה ובניך ואשתך. מלמד שאסרן בתשמיש המטה:

פסוק יט
ומכל החי. מלמד שאפילו שדים נכנסו עמו בתיבה:

פסוק כב
ויעש נח ככל אשר צוה אתו אלהים. שעשה התיבה והכניס בה מאכלם:

פרק ז

פסוק א
צדיק לפני. מיכאן אמרו חכמים ז"ל שאין אומרים כל שבחו של אדם בפניו:

פסוק ב
מכל הבהמה הטהורה. שהיתה טהורה מזימה:
תקח לך שבעה שבעה. שבעה זכרים ושבעה נקבות שהם שבעה זוגות:
ומן הבהמה אשר לא טהורה היא. מזימה שבא על שאינו מינו שנים איש ואשתו:

פסוק ד
כי לימים וגו'. ומהו לימים שבעה, אלו שבעת ימי אבלו של מתושלח הצדיק שחלק לו הקב"ה כבוד:
ארבעים יום. כנגד ארבעים יום של יצירת הולד, שהיו הנשים מזנות תחת בעליהן והיו מקלקלין צורת הולד:

פסוק ה
ויעש נח. שנכנס לתיבה וכל בניו וביתו והכניס עמו בהמות ועופות טמאות וטהורות מן הטהורות ז' זוגות ומן הטמאות שנים איש ואשתו:

פסוק ו
ונח בן שש מאות שנה. מכאן למדנו שעסק בתיבה מאה [ועשרים] שנים, והיה אומר לדור המבול למה לא תחזרו בתשובה שעתיד הקב"ה להביא מבול לעולם ולהשחיתם, ולכך צוהו לעשות תיבה כדי שינצל בתוכה, והיו מלעיגים עליו, ואומרים לא ירד [אלא] על ביתו ועל אותו האיש, כמה דהוא אמר לפיד בוז לעשתות שאנן וגו' (איוב יב ה). לפיד שהיה מכריז להם נח שיעשו תשובה. בוז שמבזין אותו בעת שמוכיח אותם שהיו שאננים וקשים כעשתות של ברזל. נכון למועדי רגל (שם), זה נח שהיה נכון למועדות רגליהם של דור המבול:

פסוק ז
מפני מי המבול. מלמד שאף נח מקטני אמנה היה שלא נכנס אל התיבה עד שיגיעו מי המבול לרגליו:

פסוק ט
שנים שנים. הם מאיליהם באו אל נח אל התיבה כי לא היה מכירם:

פסוק יא
בחדש השני. זה חדש מרחשון, והוא היה שני לחדש הדין זהו תשרי. ויש אומרים זה אייר והוא שני לניסן שניסן ראשון לחדשים:

פסוק יג
בעצם היום הזה בא נח. בעצומו של יום, וחצי היום היה שלא נכנס לתיבה אלא בפני כולם, שהיו כולם מזומנים להרוג אותו בשעה שיכנס לתיבה, ונכנס בפניהם ולא היה רשות להם לעשות לו כלום:

פסוק טז
ויסגור ה' בעדו. מלמד כשירדו מי המבול ונכנס נח לתיבה באו בני דור המבול לשבר את התיבה ולהרוג את נח, מה עשה הקב"ה שלח אריות ודובים ושאר חיות רעות הדורסים סביב התיבה, שכל מי שהיה מבקש לשבר התיבה היו הורגין אותו, הדא הוא דכתיב ויסגור ה' בעדו, וכמה דתימר אלהי שלח מלאכיה וסגר פום אריותא (דניאל ו כג), מה סגירה האמורה להלן של אריות, אף סגירה האמורה כאן על ידי אריות:

פסוק יח
ויגברו המים. לא ירדו הגשמים על התיבה, אבל המים שנפלו בארץ הם נשאו התיבה והלכה על פני המים:

פסוק כ
חמש עשרה אמה. על כל ההרים הגבוהים גברו המים:

פסוק כג
וישאר אך נח. גונח מפני טורח מאכל הבריות שהיה מאכיל:
ד"א פעם אחת איחר מאכל האריה, והכישו על רגליו ונעשה חגר, ועל זה נאמר וישאר אך נח:

פרק ח

פסוק א
ויזכור אלהים את נח. ומה זכירה היתה שם, ביאת ישראל להר סיני לקבל התורה, לפי שבסוף חדש אייר שלמו ארבעים יום של ירידת גשמים וק"נ של תגבורת המים, לפי שמרחשון וטבת ואדר היו חסרים:
וישכו המים. מלמד שנתמלאו המים חמה ובקשו לשבר התיבה, וזכר הקב"ה ביאת בניו לסיני לקבל התורה, שנאמר ביום הזה באו מדבר סיני ואיזה, זה יום שעשה הקב"ה נסים לנח ואין לשון וישכו אלא שכיכת חמה, כדכתיב וחמת המלך שככה (אסתר ז י):

פסוק ד
ותנח התיבה. זה סיון שהיה ששי לכסליו שבו פסקו הגשמים מלירד:

פסוק ה
עד החדש העשירי. זה היה אב שהיה עשירי לירידת גשמים:
בעשירי באחד לחדש נראו ראשי ההרים. הגבוהים שהיו המים עליהם חמש עשרה אמה מיום שהתחילו המים הלוך וחסור היו ם' יום נמצא המים שהיו על ראשי ההרים חסרו כל ד' ימים אמה אחד מן המים:

פסוק ו
ויהי מקץ ארבעים יום. לראיית ראשי ההרים:
וישלח את העורב ויצא יצא ושוב. שלא רצה לילך, לפי שהוא היה מן השלשה ששמשו בתיבה, חם וכלב ועורב אמר העורב לנח עינך נתת על זוגתי, אמר לו נח במותרת לי אני אסור לשמש, באסורה לי לא כל שכן, וביקש נח שלא יכניסנו אל התיבה לפי שהיה רשע, אמר לו הקב"ה שיקבלנו, לפי שיהיה עתיד לעשות שליחות לאליהו, שנאמר והעורבים מביאים לו לחם ובשר וגו' מ"א יז ו), לכך אמר עד יבושת המים, זה שהיה בימי אליהו, שנאמר חי ה' אם יהיה [השנים האלה] טל ומטר כי אם לפי דברי (שם שם א), וכיון שראה נח שלא רצה העורב לילך מיד השיבו אל התיבה, ושלח את היונה, שבה נמשלו ישראל שקבלו את התורה, שנאמר כנפי יונה נחפה בכסף (תהלים סח יד).
אמר נח אחר שנמשלו ישראל ליונה ראויה היא לילך לראות הקלו המים:

פסוק ט
וישלח ידו וגו'. עתיד הקב"ה לשלוח יד ולהביאם אליו, כמה דהוא אמר והיה ביום ההוא יוסיף ה' וגו' (ישעי' יא יא). וכשם שנח החל שבעה ימים והוסיף שלח את היונה מן התיבה, כך יעשו ישראל שבע עברות ויגאלו, שנאמר ויסרתי אתכם אף אני שבע (כחטאתיכם) [על חטאתיכם] (ויקרא כו כח). וכשם שנח החל כך ישראל מיחלים לבורא יתברך שמו, שנאמר יחל ישראל אל ה' (תהלים קל ז). וכשם שהיונה באה בעת ערב כך ישראל, שנאמר והיה לעת ערב יהיה אור (זכרי' יד ז):
ד"א והנה עלה זית טרף בפיה וגו'. אותם הגוים שהם עליונים עליהם, שנאמר הגר אשר בקרבך יעלה עליך מעלה מעלה (דברים כח יג) והיו ישראל מרים כזית עתידים להיותם טרופים בפיהם, שנאמר (היום) [הנה יום] בא לה' וחלק שללך בקרבך (זכרי' יד א):

פסוק יא
וידע נח כי קלו המים וגו'. ידע נח כי באחרית הימים יותן לישראל מנוחה, הקלו המים ממשא האומות, וזהו ענין גלות בבל:

פסוק יב
וייחל עוד שבעת ימים אחרים. אלו שבעה אומות שנמסרו ביד ישראל ואלו הן:
מצרים. וסנחרב. ובבל. ומדי. ויון. ואדום. וישמעאל. וגוג:
וישלח את היונה. שנשתלחו ישראל מביניהם, שנאמר שלח מעל פני ויצאו (ירמי' טו א):
ולא יספה שוב אליו עוד. אחר שינצלו ישראל ממלחמת גוג לא יוסיפו לגלות עוד, שנאמר לא יוסיפו (עוד לדאבה) [לדאבה עוד] (ירמי' לא יב):

פסוק יד
ובחדש השני בשבעה ועשרים וגו'. מכאן ראיה שעמד נח בתיבה שנים עשר חדשים, ואותן אחד עשר יום שבין ירידת הגשמים ליבושת המים על הארץ הם י"א יום, ששנת החמה יתירה על שנת הלבנה:

פסוק טז
צא מן התיבה. לאחר שהותרו לצאת מן התיבה התירן לשוב אל נשותיהם:

פסוק יז
היצא אתך. שיאמר להם שיצאו:

פסוק יח
ויצא נח. ולא קבל עליו לשוב אל אשתו ולהתעסק בפריה ורביה, מפני שהיה מתייירא שמא יחריב הקב"ה את עולמו פעם אחרת:

פסוק יט

למשפחותיהם. ולא הם כי כל האנשים והנשים יצאו ובהמה וחיה יצאו בניהם ולא הם, והיינו דכתיב למשפחותיהם:

יצאו מן התיבה. על מנת כן יצאו שלא יערבו זרעם במין שאינם שלהם:

פסוק כ

ויבן נח מזבח. בנה מזבח והעלה עולות, כדי שיכרית ברית עמו שלא יוסיף עוד להכות את כל חי כאשר עשה, ומנין שנשבע, שאמר שני פעמים לא אוסיף, וכן אמרו חכמינו ז"ל ב' פעמים לאו או הין הם שבועה, ולפי שאמר הקב"ה שני פעמים לא, נקראו שבועה, שנאמר כי מי נח זאת לי אשר נשבעתי וגו' (ישעי' נד ט):

פסוק כב

זרע וקציר. הם ששה דברים האמורים בפרשה וכל אחד ואחד הוא [שני] חדשים, וכן אמרו חצי תשרי ומרחשון וחצי כסליו זרע, חצי כסליו וטבת וחצי שבט קור, חצי שבט ואדר וחצי ניסן חורף, חצי ניסן ואייר וחצי סיון קציר, חצי סיון ותמוז וחצי אב חום, חצי אב ואלול וחצי תשרי קיץ:

ד"א זרע וקציר. אמר הקב"ה מי גרם להם שימרדו בי על שלא היו מתים בנים להם, ולא היו יסורים באים עליהם, מיכאן ואילך מה שהם זורעים קוצרים, אלו בניהם שימותו. קור וחום אלו יסורים שפעמים יהיה להם יסורים והקור הוא ממיני היסורים, ופעמים יהיה להם חום והוא ממיני היסורים:

ד"א זרע וקציר. אמר הקב"ה מי גרם להם שימרדו בי, על שהיו זורעים וקוצרים אחת לארבעים שנה, מיכאן ואילך כל שנה ושנה צריכים לזרוע ולקצור, כדי שיהיו צריכים לי למטר ויקראו לפני:

פרק ט

פסוק א

ויברך אלהים את נח ואת בניו. במה ברכם, בפריה ורביה, שימלאו את הארץ, לפי שהעולם חרב מבני אדם, לכך הוצרכו לברכה זו:

פסוק ב

ומוראכם. לפי שחטאו דור המבול, השליט עליהם את החיות, ולא שהיה נח ובניו צדיקים נתן מוראם על כל החיות, וכן אמרו אין חיה הורגת את האדם עד שידמה בעיניה כבהמה. ועל ז' מצות נצטווה נח ובניו ותולדותיו, על הדינים, ועל קללת השם, ועל ע"ז, ועל שפיכות דמים, ועל גילוי עריות, ועל הגזל, ועל אבר מן החי, שנאמר ויצו ה' אלהים על האדם לאמר מכל עץ הגן אכל תאכל (בראשית ב טז), ויצו אלו הדינים, שנאמר כי

ידעתיו למען אשר יצוה את בניו ואת ביתו וגו' (בראשית יח יט), ה' היא ברכת השם, שנאמר ונוקב שם ה' מות יומת (ויקרא כד טז), אלהים זה ע"ז, שנאמר לא יהיה לך אלהים אחרים על פני (שמות כ ג), האדם זו שפיכות דמים, שנאמר שופך דם האדם באדם דמו ישפך (בראשית ט ו), לאמר זה גילוי עריות, שנאמר לאמר הן ישלח איש את אשתו (ירמי' ג א), מכל עץ הגן זה גזל, שנאמר מכל אשר ישבע עליו לשקר (ויקרא ה עד), אכל תאכל זה אבר מן החי, וכן הוא אומר אך בשר בנפשו דמו לא תאכלו (בראשית ט ד):

פסוק ג

כל רמש אשר הוא חי וגו'. הותרה בשר תאוה לנח, לפי שהקריב קרבן, ועוד שהכל למיתה הם עומדים, אבל לאדם לא הותר, לפי שהכל לחיים הם עומדים, עד שחטא ונגזרה על כל בריה למות, ולמה לא הותר לאדם לאכול בשר, כדי שלא יהא חוטא נשכר:

פסוק ד

אך בשר בנפשו דמו וגו'. זה אבר מן החי שנאסר לו:

פסוק ה

ואך את דמכם לנפשותיכם אדרוש. בזמן שתהרגו הנפש בסתר שלא ידע אדם בו כי אם הרוצח בלבד. ואעפ"כ שלא ידעו בו בית דין שיהרגו אתו אני אדרוש דמו של נהרג:

מיד כל חיה אדרשנו. שאם החיות יהרגו אותו, כגון שטרפו ארי או נחש ויהרגנו, אני אדרוש ואתבע דמו מן החיות:

מיד איש אחיו אדרוש את נפש האדם. כיצד מזמין הקב"ה זה שהרג שוגג וזה שהרג במזיד לפונדק אחד, זה שהרג במזיג למטה מן הסולם, וזה שהרג בשוגג למעלה על ראש הסולם, נופל אותו של מעלה על של מטה וממית אותו של מטה, ומחייבין אותו לגלות, נמצא זה גולה וזה נהרג:

פסוק ו

שופך דם האדם באדם. ולמה החמיר הקב"ה בהריגת אדם, מה שלא החמיר בהריגת הבהמה, לפי שבצלם אלהים ברא את האדם, וזה בא ומיעט את הדמות:

פסוק ז

ואתם פרו ורבו. שלא יאמרו מה לנו לחוב בדמו של זה שנהרוג את זה, ולכך נאמר ואתם פרו ורבו, בזכות שתהרגו את הרוצח אני מרבה אתכם בפריה ורביה:

פסוק ח

ויאמר אלהים אל נח ואל בניו. מלמד ששוים היו נח ובניו בדברים וכמותו בדיבור, שגם עם בניו דבר הקב"ה:

פסוק טו
וזכרתי את בריתי. שנעשה ענן על הארץ אזכור בריתי שכרתי עמכם, ואראה לכם הקשת בענן, ותדעו שאני זוכר הברית שלא יהא מבול לשחת כל בשר:

פסוק יח
וחם הוא אבי כנען. אביו הפסול גרם לבנו שנפסל:

פסוק כ
ויטע כרם. ומאין לו הכרם לנטוע, לפי שכשנכנס לתיבה הכנס לו זמורות של גפן: איש האדמה. נעשה איש לאדמה:

פסוק כא
וישת מן היין. יש אומרים באותו יום נטע, באותו יום שתה. (ששה עשר ווי"ן [שלשה עשר ווי"ן] נאמרו בזו הפרשה, ללמדך כמה קשה שתיית היין, כיון שבא נח ליטע כרם, בא שטן ואמר לו יהא חלקי בערם עמך, אמר לו נח כן, מה עשה השטן, הביא כבש אחד ושחטו והשקה מדמו, ואחר כך הביא ארי ושחטו והשקה מדמו, ואחר כך הביא קוף ושחטו והשקה מדמו, ואחר כך הביא חזיר ושחטו והקשה מדמו, רמז לו זה כאשר ישתה אדם כוס אחד, הוא דומה לכבש כאלם, שתה שתי כוסות, דומה לארי, ואומר אני מראה מה אעשה למחר עם פלוני ופלוני, שתה הרבה יין, התחיל מרקד כקוף, שתה הרבה יותר מדאי התחיל מקיא ומלכלך את בגדיו כחזיר שהוא מלוכלך:

פסוק כב
וירא חם אבי כנען. כמו דכתיב וירא אותה שכם וגו' (בראשית לד ב). ויש אומרים סירסו:

פסוק כג
ויקח שם ויפת. לפיכך זכה שם לטלית ויפת לשמלה, ולכך נדב ואביהוא לא נשרפו בגדיהם, וסנחרב שהיה מבני בניו של יפת, כשנכנס המלאך לשרפם לא שרף בגדיהם, שנאמר ותחת כבודו יקד יקוד כיקוד אש (ישעי י טז), ואיך כבודו אלא בגדיו, שהם מכבדים אותו, ושמלה מגוללה בדמים (שם ט ד), גוג שהוא מבני עשו של יפת נותן לו קבורה בארץ ישראל, אבל מצרים שהוא מבני חם, נאמר בהם וחשופי שת ערות מצרים (שם כ ד), לפי שראה ערות אביו ויגד לשני אחיו בחוץ והיה מלעיג על אביו:

פסוק כד
בנו הקטן. בנו הפסול:

פסוק כה
ויאמר ארור כנען. לדעת האומר שהוא קבל בעצמו, נח היה לו להעמיד בן רביעי שישמנו וזה מנעו ממנו לפי שסירסו, לפיכך קלל בנו הרביעי, ולמה לא קלל לחם שהוא עשה הרעה, לפי שברכו הקב"ה, שנאמר ויברך אלהים את נח ואת בניו (בראשית ט א):

פסוק כו
ויאמר ברוך ה' אלהי שם. לפי שהיה יודע נח שעתידין לצאת ישראל משם והם עתידים לקבל התורה וליחד שמו של הקב"ה, שנאמר שמע ישראל וגו' (דברים ו ד):

פסוק כז
יפת אלהים ליפת. יפת לו ארצו:
ד"א יפיותו של יפת, והוא לשון יוני, והוא ישכון באהלי שספר תורה מותרת לכתבה יוונית:
ד"א יפת אלהים ליפת. זה כורש שמלך על כל העולם, ולמה כך, לפי שהוא בנה ביתו של שם והוא בית המקדש, ללמדך שאין השכינה שורה אלא בחלקו של שם, ולפי שכורש שצוה לבנותו ר"ל בית המקדש ודריוש בנאו, לפיכך לא שרתה בו שכינה:
ד"א וישכון באהלי שם. שעשהו בהו, שנאמר ומלכי צדק מלך שלם וגו' (בראשי' יד יח):

פרק י

פסוק ח
וכוש ילד את נמרוד. שעד נמרוד לא היה אדם אוכל בשר, עד שבא נמרוד והיה צד ואוכל, ולכך נאמר הוא החל להיות גבור ציד:
ד"א הוא החל להיות גבור בארץ. שעשה מלחמות בארץ ונצחם ולקח מלכות בחזקה:

פסוק ט
הוא היה גבור ציד. שהיה צד את הבריות והורגן:
לפני ה'. שהיה יודע רבונו ומכוין למרוד בו:
על כן יאמר וגו'. זה עשו, שנקרא איש יודע ציד (בראשית כה כז):

פסוק י
ותהי ראשית ממלכתו בכל. שלקח המלכות בחזקה:

פסוק יא
מן הארץ ההוא יצא אשור. לפי שראה אשור שבניו מורדין בהקב"ה ובנו עיר ומגדל בארץ שנער במלכות נמרוד. ולמה נקרא שמו נמרוד, שמרד בהקב"ה, יצא מעצתם והלך לו לארץ אחרת ולפיכך נתן בו הקב"ה רוח ובינה ובנה נינוה ורחובות עיר וכלח ורסן. ולפי שברח מהם ולא רצה להיות בעצתם למרוד בהקב"ה, לכך כשחטאו בני נינוה אמר הקב"ה ליונה בן אמתי שילך לשם וינבא עליהם, אמר לו הקב"ה אביהם יצא מארצו לכבודי, לכך לך בשליחות אל בני עירו מה שלא מצינו בשאר הנביאים שהלכו לעיירות של אומות העולם, אע"פ שהיו מתנבאים עליהם:

פסוק יב
היא העיר הגדולה. זה נינוה, כמו שנאמר ונינוה [היתה] עיר (הגדולה) [גדולה] לאלהים (יונה ג ג), ולמה נאמר עיר גדולה לאלהים, שהיו רעים בגופם בעריות, שנאמר ואיך אעשה הרעה הגדולה וגו' (בראשית לט ט), ורעים בעריות, שנאמר אתם חטאתם (לה') [חטאה גדולה] (שמות לג ל):

פסוק יד
ואת פתרסים ואת כסלוחים אשר יצאו משם פלשתים ואת כפתורים. ללמדך שהיו מחלפין נשותיהם זה לזה, ויצא מהם פלשתים וכפתורים, ולא נודע מי היה אביהם:

פסוק כא
אבי כל בני עבר. והוא שם כל בני עבר אלו ישראל:
אחי יפת. ולא אחי חם, שהלעיג על אביו, ויפת לקח השמלה וכסה ערות אביו עם שם:

פסוק כה
ולעבר ילד שני בנים שם האחד פלג. נביא גדול היה שנקרא שמו פלג, כי בסוף ימיו נפלגה הארץ, שעד פלג היו בני אדם חיים ארבע מאות שנה, אלא פלג לא חיה אלא ר' שנה ומעט:
ושם אחיו יקטן. שהקטין את עצמו, לכך זכה להעמיד י"ב תולדות:

פרק יא

פסוק א
ויהי כל הארץ שפה אחת. שהיו מדברים כולם בלשון הקדש:
ודברים אחדים. שהיו מדברים כולם על יחודו של עולם:

פסוק ב
וימצאו בקעה. שהלכו בכל העולם למצוא מקום שיחזיק כולם ולא מצאו אלא בארץ שנער, ששם ננערו דור המבול שהיא עמוקה:

פסוק ג
ויאמרו איש אל רעהו. כוש אמר לנמרוד:

פסוק ד
ונעשה לנו שם. שיעשו מגדל וראשו בשמים וישימו שם ע"ז, כמו שנאמר ושם אלהים אחרים לא תזכירו (שמות כג יג):
פן נפוץ. פיהם הכשילם, לכך נאמר ויפץ ה' אותם משם (פסוק ח). אמרו אחר אלף ושש מאות וחמשים [ושש] שנה מתמוטט הרקיע וירד מבול, לפיכך נעשה מגדל:
וראשו בשמים. כדי שיהא סומכן:

פסוק ה
וירד ה' לראות. לסוף דעתם לראות מה יגזור עליהם על שהיה בדעתם לבנות עיר ומגדל:

פסוק ו
ויאמר ה'. אמר הקב"ה:
שפה אחת לכולם. וכל אחת יודע מה יאמר לו חבירו או טיט או לבינה ועל דבר זה הם בונים, וכל זמן שיש להם שפה אחת לא יבצרו מלבנות, אלא אבלבל את לשונם ומעצמם יניחו הבנין, מה עשה קרא למלאכים ואמר להם שירדו למטה וכל אחת למשפחה אחת לדבר בלשון אחרת, כדי שלא יבינו משפחה זו דברי משפחה אחרת, וכן עשו שנאמר הבה נרדה:

פסוק ח
ויפץ ה' אותם משם. אמרו רבותינו ז"ל שאותו מגדל שלישי נבלע, ושלישי נשרף, ושלישי עומד עד היום, והוא גבוה מאד שהחלקים שהם נטועים למטה ממנו נראים כחגבים לאותו שעומד בראש המגדל, ובעת שהפיצם מה שנפלו במים נעשו רוח המים, ומה שנפלו ביער נעשו קופים, ומה שנפלו במדבר נעשו שדים:

פסוק י
אלה תולדות שם. למה מינה הכתוב שם שם שני פעמים, משל לאדם שאבד אבידה ומבקשה באשפה והביא עכברים שהם צוברים באשפה עד שמצאו האבידה, וכיון שמצאו האבידה מיד נפרשו, כך התחיל למנות תולדות שם עד שבא לאברהם שהוא מציאתו של הקב"ה, כמו שנאמר ומצאת את לבבו נאמן לפניך (נחמי' ט ח). וכן בפרץ אלה תולדות פרץ (רות ד יח), עד שמצא דוד, כמו שנאמר מצאתי דוד עבדי (תהלים פט כא), שני מציאות מצא הקב"ה בעולמו, אברהם ודוד, והכתוב אומר ונח מצא חן (בראשית ו ח), לא שני נח דהוא מצא להקב"ה והקב"ה לא מצא:

פסוק כח
וימת הרן על פני תרח אביו. בחיי אביו מת לפי שהשליכו את אברהם לכבשן האש ועלה משם לשלום, היו כולם אומרים על הרן לפי שהיה עובד לאש לכך נשא האש פנים לאברהם בשביל אחיו ולא הזיקו האור, מה עשה הקב"ה הוציא שביב אש מן הכבשן והרג את הרן:
תרח. תרח שהרתיח כעס הקב"ה על עובד ע"ז:

פסוק כט
יסכה. זו שרה שהיתה סוכה ברוח הקודש. ד"א יסכה שהכל סוכה ביפיה:

פסוק ל
אין לה ולד. אפילו כתוב אין לה ולד היה לה:

פסוק לב

וימת תרח בחרן. למה תרח בחרן מת, ולמה כתוב בדורות הראשונים וימת, ובעשרה דורות האחרונים לא נאמר וימת, לפי שהראשונים היו עתידים למות במבול, לפיכך כתיב בהם מיתה, אבל האחרונים שהם עומדים לקיום העולם, לא כתיב בהם מיתה, ולמה כתיב בתרח מיתה, והלא תרח היה חי בעת שיצא אברהם מחרן, ולמה כתיב וימת, חישבו הקב"ה כאלו מת, כדי להפטר אברהם מחיוב כבוד אב ואם לפי שאברהם הניחו בחרן והלך לו לארץ כנען:

פרק יב

פסוק א

ויאמר ה' אל אברם לך לך. חשבון לך לך הרי הם מאה, רמז לו שכשיהיה בן מאה שנה יעמיד את יצחק:

ד"א לך לך. כי לך נאה הגדולה:

ויאמר ה' אל אברם לך לך. מה כתיב למעלה מן הענין, וימת תרח בחרן, אמר ר' יצחק למנין החשבון מתבקש עוד ששים וחמש שנה, כי תרח היה בן שבעים שנה כשהוליד לאברהם, ואברהם היה בן שבעים וחמש שנה בצאתו מחרן, נשתיירו עוד ס"ה שנים, וכתיב וימת תרח בחרן, אלא מיכאן אתה למד הרשעי בחייהם קרויים מתים, ואברם היה מפחד שיהיו מחללין בו שם שמים ויאמרו הניח אביו לעת זקנותו והלך לו, אמר לו הקב"ה לך לך, אני פוטר אותך מכבוד אב ואם, ולא עוד אלא שאני מקדים מיתתו ליצאתך, שנאמר וימת תרח בחרן, ואחר כך ויאמר ה' אל אברם:

עשר נסיונות נתנסה אברהם אבינו א אור כשדים. ב טלטולו מבית אביו, שנאמר לך לך. ג רעב, דכתיב ויהי רעב (בראשית יב י). ד על עסק אשתו, וכתיב ותקח האשה בית פרעה (שם יב טו). ה בין הבתרים, שנאמר ידוע תדע (שם טו יג). ו אשתו עקרה, שנאמר ותהי שרי עקרה (שם ל יא). ז ברית מילה. ח על עסק שרה עם אבימלך. ט על עסק השלוח ששלח הגר ובנה ישמעאל, כדכתיב וירע הדבר מאד וגו' (שם כא יא). י עקידת יצחק:

מארצך וממולדתך ומבית אביך [אל הארץ אשר אראך]. י למה אמר לו כל אלו כדי ליתן לו שכר על כל אחת ואחת:

פסוק ב

ואעשך לגוי גדול. שעד היום כל העולם מתברכים באברהם:

ואגדלה. בה' ואברכה בה' אלו שתי ההי"ן שנתוספו לו ולה שיהיה ברכה בשתי ההי"ן בעולם הזה ובעולם הבא:

ד"א ואברכה. זה שאומרים אלהי יצחק. ואגדלה שמך זה שאומרים אלהי יעקב:

והיה ברכה [יכול יהיו חותמין בכולן]. בך חותמין ואין חותמין בכולם, ולכך אנו חותמים מגן אברהם:

פסוק ג

ואברכה מברכיך. מיכאן לכהנים שכל כהן המברך מתברך:

ונברכו בך כל משפחות האדמה. שבזכותו לא פרע הקב"ה מעשרה דורות שהיו כולם רשעים מנח ועד אברהם:

ונברכו בך. שהגשמים והטללים יורדין בזכות אברהם:

פסוק ה

ואת הנפש אשר עשו בחרן. שהחזירו אותם להקב"ה והעלה עליהם כאילו בראם. מהו אשר עשו בחרן, מלמד שאברהם מגייר את האנשים ושרה מגיירת את הנשים:

פסוק ו

עד מקום שכם. הראה לו הקב"ה שעתידים בניו להרוג בשכם:

עד אלון מורה. הראה לו הר גריזים והר עיבל שהוא אצל אלוני מורה:

והכנעני אז בארץ. לפי שארץ ישראל נפלה בחלקו של שם, כמו שנאמר ומלכי צדק מלך שלם (בראשית יד יח). נח החרים בשעה שחלק הקב"ה את הארץ לשלשת בניו, שלא יהא אחד מהם נכנס לתחום חבירו, וז' עממין עברו בארץ ישראל ועברו על החרם, לפיכך צוה הקב"ה כי החרם תחרימו, ובעת שעבר אברהם לא היה עדיין נכנס לשם, אלא הכנעני בלבד, ולפיכך נפלה ארץ ז' עממים לישראל לפי שנפלה כל הארצות לז' עממים בחלקו של שם, וכן הוא אומר יצב גבולות עמים למספר בני ישראל (דברים לב ח):

פסוק ח

ויבן שם מזבח לה'. על בשורת הארץ:

ויט אהלה וגו'. הראהו הקב"ה שעתידין לפול בניו בעי על עון עכן שמעל בחרם והתפלל עליהם ולא מת אלא יאיר בן מנשה:

פסוק י

ויהי רעב באר וגו'. זה היה נסיון שני, שהביא הקב"ה רעב בימיו ונצרך לירד למצרים לגור שם:

פסוק יא

הנה נא ידעתי. אמר לה כשהיית בין היפות לא היתה חשובה יפה לפניך, ועתה אנחנו נכנסים למקום שחורים, לפי שמצרים היו מבניהם שהיו שחור, ואני יודע שאת חשובה כנגד כולם:

ד"א הנה נא ידעתי. לעולם אברהם לא הביט באשתו, וכשהקריב לבוא למצרים היה נהר ונכנסו הוא והיא נפלה בנהר ועמידה ובאו על שפת הנהר לנגד בגדיה והביט וראה את שוקה, מיד אמר לה הנה נא ידעתי:

פסוק יד

ויהי כבוא אברם מצרימה. הכניס שרה לתיבה כדי שלא יראו אותה המצרים, באו מוכסנים ליקח מכס ממה שבתבה, אמרו לו תן לנו מכס ממה שיש בתוך התיבה, אמר להם קחו מכס זהב וכסף, אמרו לו אינו אלא אבנים טובות ומרגליות, אמר להם קחו מכס אבנים טובים ומרגליות, אמרו לו כללו של דבר אין אנו מניחין אותך עד שתפתח התיבה ונראה מה שיש בתוכה, מיד פתחו את התיבה וראו אותה שהיתה יפת מראה, אמרו אין ראוי להדיוט להשתמש בה אינה ראויה כי אם למלך:

ד"א ויראו אותה שרי פרעה. זה אומר אני אתן מאה דינרים ואיעלל עמה, וזה אומר אני אתן מאה דינרים ואיעלל עמה, ומתוך דברים אלו ותוקח האשה בית פרעה, וכיון שאמרה לפרעה אחי הוא, ולא הודית כי הוא בעלה, מיד ולאברם היטיב בעבורה, ועליה אמר החכם בטח בה לב בעלה ושלל לא יחסר (משלי לא יא):

פסוק יז

וינגע ה' את פרעה. לקה בכפלים, ומנין אתה אומר שפרעה לקה אף על דבר לגזרה שוה: על דבר שרי. כשהיתה שרי אומרת למלאך הכה, והוא היה מכה אותו, וכל מה שעושה המלאך על פיה לא נעשה אלא בעבור אברהם, שאילו אשה אחרת לא היה הקב"ה שולח אליו נגעים:

פסוק יט

קח ולך. לפי שפרעה היה יודע שהיו אנשי זימה ואם אברהם נשאר בארץ היו אחרים נכשלים לכך אמר קח ולך:

פרק יג

פסוק ג

וילך למסעיו. על שעשה לו הקב"ה נסים, והביא על פרעה נגעים, וגך הטיב לו פרעה:

פסוק ה

ואהלים. רות המוביאה ונעמה העמונית אשר יצאו ממנו, ואין אהלים אלא נשים, שנאמר מנשים באהל תבורך (שופטים ה כד):

פסוק ז

ויהי ריב בין רועי מקנה אברם ובין רועי מקנה לוט. אמרו רועי מקנה אברם ורועי מקנה לוט מפני מה אתם מוציאים לרעות בהמות לוט ואינן זמומות, והיא אוכלת מן

הגזל, והיו עונים רועי מקנה לוט אתם אומרים שאנו עשינו שלא כהוגן שאתם מוציאים מקנה אברם לרעות והם זוממות ואנחנו לא כן עושים, אין אתם יודעים כי הארץ נתנה ה' לאברהם, ואברם פרדה עקרה, ולוט בן אחיו יורש אותו והמקנה של לוט אם היא רועה מה שרועה משלו היא רועה, והכנעני והפריזי אז יושב בארץ, אמר להם הקב"ה עדיין הכנעני והפריזי יושב בארץ ואתם אומרים שהארץ נתונה לאברם, ד"א והכנעני והפריזי. באותה שעה נכנסו ועברו על השבועה אבל שאר עממים עדיין לא נכנסו לשם:

פסוק ט

הפרד נא מעלי. כשם שפרדה זו אינה מקבלת זרע, כך לא יהיה לך חלק בכל אשר לי, שכבר אמר לי הקב"ה לזרעך אתן את הארץ הזאת (בראשי' יב ז):

ואשמאילה. אם אראה אותך תשב בימין אני אשב בשמאל:

פסוק י

וישא לוט את עיניו. כמה דהוא אמר ותשא אשת אודניו וג' (בראשי' לט ז):

וירא את כל ככר הירדן. ואין זה אלא זנות, כמה דהוא אמר כי בעד אשה זונה עד ככר לחם (משלי ו כו):

כי כולה משקה. שהיו נשותיהם ראויות כולן להשקות כסוטה, שנאמר והשקה את האשה (במדבר ה כד):

לפני שחת ה'. כמו שנאמר כי השחית כל בשר (בראשי' ו יב):

כגן ה'. לאילנות:

ד"א כגן ה' כארץ מצרים. ולא אמר כארץ בבל, או אשור, מפני כי גן עדן ומצרים אחד הם, ולא יבוא עליהם לא טל ולא מטר, אלא מן הנהר יעלה וישקה אותם וישוב, לכך נאמר כגן ה' כארץ מצרים:

פסוק יא

ויסע לוט מקדם. מקדמותו של עולם:

ויפרדו וגו'. ועליו נאמר אח נפשע מקרית עוז (משלי יח יט):

פסוק יג

ואנשי סדום וגו'. רעים בגופן, שנאמר ואיך אעשה הרעה הגדולה (בראשית לט ט):

וחטאים. שהיו עובדים ע"ז, שנאמר אתם חטאתם חטאה גדולה (מאד) (שמות לב ל), שהיו יודעים רבונם ומתכוונים וחוטאים:

פסוק יד

וה' אמר וגו'. כל זמן שהיה לוט עם אברם מנעו מן הדבור, כיון שנפרד לוט מעמו מיד דבר עמו:

שא נא עיניך וראה. לפי שהיו אומרים רועי לוט שלא יהיה זרע לאברם, לפיכך בא הקב"ה לנחמו:

פסוק טז

ושמתי את זרעך כעפר הארץ אשר אם יוכל איש וגו'. כך לא יהא העולם מתקיים אלא בזכות זרעך:

ד"א מה עפר שהוא דייש לכל, כך כשיהיו בניך חוטאים יעשו דייש למלכות, ושמתיה ביד מוגיך וגו' (ישעיה נא כג):

פרק יד

פסוק א

אמרפל. זה נמרוד, ולמה נקרא שמו אמרפל, שאמר והפיל את אברהם לתוך כבשן האש:

ד"א שהיה לו אמירה אפילה:

ויהי בימי אמרפל. כל מקום שנאמר ויהי בימי אינו אלא לשון צער. ויהי בימי אמרפל, עשו מלחמה. ויהי בימי שפוט השופטים (רות א א), היה רעב. ויהי בימי אחז (ישעי' ז א), עלה רצין מלך ארם. ויהי בימי אחשורוש. (אסתר א א), בא שטן ביניהם והרג את ושתי. ויהי בימי יהויקים (ירמיה א ג), שרף את המגלה, ונוסף עליה כהנה וכהנה:

פסוק ב

את ברע מלך סדום. שכל ימיו היה ברע:

ואת ברשע. שכל ימיו היה ברשע:

שנאב מלך אדמה. שהיה שונא לאבינו שבשמים:

ושמאבר. שאמר מי יתן לי אבר ואעלה ואשב לי ברקיע ואעשה לי שם:

בלע. שהיה ראויה שתבלע דיוריה אלא היא צוער:

פסוק ג

כל אלה חברו אל עמק השדים הוא ים המלח. אמר שחברו אל עמק השדים, בתחלה היה נקרא עמק השדות שהיה המקום מיושב, ולבסוף נעשה ים המלח:

פסוק ד

שתים עשרה גו'. ובארבע עשרה למרדן:

פסוק ז

וישבו ויבאו אל עין משפט הוא קדש. קידש שמו של הקב"ה בשעה שהלך לכבשן האש:

פסוק ח

ויערכו אתם מלחמה וגו'. לפי שד' מלכים היו יושבים בעמק השדים:

פסוק י
ועמק השדים בארות בארות חמר. שעשו שם הד' מלכים בארות ומלאם עפר וחמר, כדי שאם יבאו חמשת המלכים לעשות עמכם מלחמה שיפלו שמה, וכן נפלו שמה מלך סדום ומלך עמורה, ובא מלאך והוציא מלך סדום, והנשארים הרה נסו, על מלך אדמה ועל מלך צבוים ומלך בלע שלא נפלו שמה:

פסוק יא
ואת כל אכלם. ואפילו הכותבות:

פסוק יג
והם בעלי ברית אברם. שכרת ברית שלום עמהם כשיצא הוא למלחמה ישמרו מקומו: ד"א והם בעלי ברית אברם. כשאמר הקב"ה לאברהם שימול עצמו גילה הדבר לענר ואשכול, אמרו לא אינו ראוי לזקן כמותך שימול, אבל ממרא אמר לו עשה מה שאמר לך הקב"ה שהוא הצילך מכבשן האש, לפיכך כששמע העצה של ממרא קיים עצתו, לפיכך לא נגלה עליו הקב"ה בעת שמל, אלא באלוני ממרא, שנאמר וירא אליו ה' וגו':

פסוק יד
וירק את חניכיו. הריקן ככלי זיין, כמה דאת אמר אריק חרבי (שמות טו ט), ולמה נקרא שמם חניכיו במצות מלחמה, וכיון שאמר להם פרשת שוטרים נתייראו ואמר היאך נעשה מלחמה עם ד' מלכים שנצחו ה' והלכו להם, ולא נשתייר עמו מאותם ילידי ביתו שהיו עמו, אלא אליעזר בלבד, וכן הוא עולה חשבון אותיותיו:
וירדוף עד דן. כיון שהגיע עד דן תשש כחו מפני עגלי ירבעם, דכתיב וישם את האחד בבית אל והאחד נתן בדן (מ"א יב כט):

פסוק טו
ויחלק עליהם לילה וגו'. אברהם עשה מלחמה עמהם עד חצי הלילה, והקב"ה עם המצריים מחצי הלילה ואילך, והרג את בכוריהם:
וירדפם עד חובה. רדף אחריהם עד מקום חובתן של בניו:

פסוק יז
אל עמק שוה. ששם הושוו כל האומות ועשו לאברהם מלך עליהם:

פסוק יח
ומלכי צדק מלך שלם. זה היה שם בן נח שהיה מלך בירושלם, שנאמר ויהי בשלם סוכו (תהלים עו ג):
הוציא לחם ויין. כל מקום שיש בו יין עשה רושם, ומה רושם עשה כאן, שאיבד את הכהונה, שנאמר על דברתי מלכי צדק (תהלים קי ד), ומפני מה על שהקדים ברכת אברהם לברכת הקב"ה, ואף שם ביקש מן הקב"ה שיתן הכהונה לאברהם אבינו, לפי

שצפה ברוח הקודש שלא יצא ממנו זרע הגון לכהונה, ואברהם אבינו היה הגון ובעל תורה והיה ראוי לכהונה, וכן עשה הקב"ה ונתן לו הכהונה, ושם קיבל עליו ונתן לו לאלתר המעשר, שנאמר ויתן לו מעשר מכל (פסוק כ), שנאמר לאברהם והוא כהן לאל עליון, שכן בירכו אביו וישכן באהלי שם (בראשית ט כז), ולמה הלך מלכי צדק אצל אברהם כשחזר מן המלחמה, כדי שידע אברהם שאין בלב מלכי צדק על אברהם שום איבה על שהרג את עילם, שעילם היה בן שם, שנאמר (ובני) [בני] שם עילם וגו' (בראשית י כב):

ותדעל מלך גוים. עיר אחת היתה בארץ ישראל ושמה גוים, שנאמר מלך גוים אחד:

פסוק יט

ויברכהו ויאמר [ברוך אברם וגו' וברוך אל עליון]. לפי שהקדים ברכת אברהם לברכת הקב"ה, לפיכך ניטלה הכהונה ממנו וניתנה לאברהם, שנאמר נשבע ה' ולא ינחם אתה כהן לעולם (תהלים קי ד):

פסוק כב

הרימותי ידי. אותה שעה קידש אברהם שמו של הקב"ה, שלא יחשוב מלך סדום שעל ידי ממון עשה אברהם מלחמה עם ד' מלכים, ולא עשה מלחמה אלא להציל את לוט ואת רכושו, לפי שהיה בן אחיו:

פסוק כג

אם מחוט ועד שרוך נעל. לפיכך ניתן לאברהם מצות חוטי ציצית:

ועד שרוך נעל. ניתן לו מצות יבמה, שנאמר וחלצה נעלו (דברים כה ט):

פסוק כד

בלעדי רק אשר אכלו הנערים. הם אשכול וממרא שישבו על הכלים:

הם יקחו חלקם. כמה דהוא אמר כחלק היורד במלחמה וגו' (ש"א ל כד), וזה הדין היה מאברהם, דכתיב מי העיר ממזרח צדק יקראהו וגו' (ישעי' מא ב), צדקה שעשה הוא עמדה לו בכל מקום שהלך. יתן לפניו גוים (שם שם), אלו ז' עממים. ומלכים ירד (שם שם), אלו ארבעה מלכים שעשה עמהם מלחמה. יתן כעפר חרבו (שם שם). כל חרבות שמרימין עליו להכותו נעשו כפר [כקש נדף קשתו] (שם שם), וכל קשתות שהיו מורין לו נעשו החצים כקש: ד"א יתן כעפר חרבו. עפר שהיה משליך עליהם אברהם נעשו חרבות, והקש שהיה משליך עליהם נעשו חצים. ירדפם יעבור (שם שם ג), כמו שנאמר וירדפם עד חובה (בראשית יד טו): אורח ברגליו (ישעי' שם שם). שלא נתייגע מן האורח שרדפם: מי פעל ועשה (שם שם ד). מי גרם שבאו ד' מלכים על סדום ועשה, כדי שיפלו על ידי אברהם, זה הקב"ה: קורא הדורות מראש (שם שם). קודם שיבאו היו עתידים

לפול בידי אברהם: אני ה' ראשון (שם שם). שהייתי עם אברהם: ואת אחרונים אני הוא (שם שם). אלו בני אברהם שאם יהיו צדיקים איכה אברהם ומלכי צדק מסויימים בעולם, ואברהם היה מתיירא מן שם שלא יאמר לו ירדוף אחד אלף: ראו איים ויראו (שם שם ה). מה האיים מסויימים בים, כך היה למה הרגת בני, ושם היה מתירא מאברהם שלא יאמר לו תדע לך מפני מה היו בניך רשעים שלא יסרת אותם: קצות הארץ יחרדו (שם שם). שהיו יושבים בקצות הארץ ואברם היה שוכן באלוני ממרא ושם היה שוכן בשלם, ולמה יחרדו שבאו זה אצל זה, שנאמר יחרדו כצפור (מצרים) [ממצרים] (הושע יא יא): קרבו ויאתיון, איש את רעהו יעזורו ולאחיו יאמר חזק (ישעי' שם שם), ואברם עזרו שנתן לו מעשר: ד"א ולאחיו יאמר חזק. ששם אמר לאברהם חזק, שנאמר וברוך אל עליון וגו': ויחזק חרש (שם שם ז). זה שם בן נח שהיה עושה בתיבה עם אביו: את צורף (שם שם). זה אברהם שצרף אותו הקב"ה בכבשן האש: מחליק פטיש [את הולם פעם] (שם שם). זה אברהם שהחליק פטישו והלם את המלכים בפעם אחת: אומר לדבק טוב הוא (שם שם). אמר שם לאברהם לפי שנתדבקת בשכינה, אמר לו אשריך אברהם וטוב לך: ויחזקהו במסמרים (שם שם). אלו הברכות שברכו, לא ימוט (שם שם). זה אברהם:

פרק טו

פסוק א

אל תירא אברם. מיכאן אתה למד שהיה אברהם מתירא שלא יבואו האומות עליו:
אנכי מגן לך. מה המגן הזה כל הכאות עליו בין חצים בין חרבות סובל אותם, כך אני אהיה מגן לך כל מי שיבא עליך אני אלחם כנגדו:
ד"א למה נתייירא, אמר שמא הרגשתי צדיק בהם, אמר לו הקב"ה לא תענש לפני, אלא שכרך הרבה מאד ושכר גדול אני חייב ליתן לך על שהרגת את הרשעים:

פסוק ב

ובן משק ביתי. שהוא משתוקק לירש אותי:
הוא דמשק אליעזר. זה אליעזר שרדף אחר המלכים עד דמשק:

פסוק ה

ויוצא אותו החוצה. אמר אברהם להקב"ה והלא רואה אני במזלי שלא יהא לי בנים, ואתה אומר לי כה יהיה זרעך, אמר לו הקב"ה כל בני אדם יושבים תחת מזלם, לפיכך המזל דן אותם, אבל אתה למעלה מכיפת הרקיע שהמזלות שם, וכל מקום שנאמר הבט אינו אלא מלמעלה למטה, דכתיב הבט משמים וראה וגו' (תהלים פ טו):
ולמה בירך הקב"ה לאברם ככה יהיה זרעך, כלומר שברכו בשתי שמותיו של הקב"ה, דמנין כה הם כמנין השם הגדול:

ד"א אמר הקב"ה לאברהם אני אברך אותך בכה, דכתיב כה תברכו את בני ישראל (במדבר ו כג), ואני אציל את יצחק מן העקידה בזכות כה, כדכתיב ואני והנער נלכה עד כה (בראשית כב ה):

פסוק ח

במה אדע כי אירשנה. ויאמר לאברם ידוע תדע וגו' (פסוק יג):

ד"א במה אדע. אמר לו באיזה זכות יזכו בני לירש את הארץ, השיבו הקב"ה בזכות הקרבנות:

פסוק ט

ויאמר אליו קחה לי עגלה משולשת. זה פר של יום הכפורים, ופר הקהל של שאר המצות, ופר ע"ז:

ועז משולשת. אלו ג' שעירים, שעיר של יום הכיפורים, ושעיר של ראש השנה, ושעיר של ע"ז:

ואיל משולש. זה שלש אלים שהיו ישראל מקריבים, איל אשם למועל בקדש, ואיל אשם למועל בפקדון, ואיל נזיר:

ותור וגוזל. תורים ובני יונה שמביא עני, שנאמר והביא את אשמו לה' (ויקרא ה ו):

פסוק י

ויבתר אותם בתוך. לפי שהקרבנות היו מנתחים אותם לנתחים:

ואת הצפור לא בתר. שכן כתיב ושסע אתו בכנפיו לא יבדיל (ויקרא א יז):

פסוק יא

וירד העיט על הפגרים. אלו עופות שדורסין:

וישב אותם אברם. הפריחן מעליהן:

ד"א קחה לי עגלה משולשת. זו בבל שהעמידה ג' מלכים על ישראל, נבוכדנצר ואויל מרודך ובלשאצר, וכשם שעגלה אוהבת לדוש, כך מלכות בבל אוהבת לדוש את ישראל, שנאמר מדושתי ובן גרני (ישעי' כא י):

ועז משולשת. זה יון, שכתב בה (וצפיר) [והגה צפיר] העזים בא מן (הצפון) [המערב] וגו' (דניאל ח ח), והעמידה שלשה מלכים אלכסנדרוס מוקדון וגסקלנס ואנטונינוס:

ואיל משולש. זו מדי, שנאמר והאיל אשר ראית בעל הקרנים מלכי מדי ופרס (שם שם כ), והעמידה שלשה מלכים על ישראל כורש ואחשורוש ודריוש בן אחשורוש:

ותור. זו אדום, שכן כתיב ורב תבואות בכח שור (משלי יד ד):

וגוזל. אלו ישראל, שנאמר כנפי יונה נחפה בכסף (תהלים סח יד), ולמה נקרא גוזל, שאלו ד' מלכיות גוזלין את ישראל:

ויבתר אותם בתוך. כדי להכחישם:

ויתן איש בתרו. שאין מלכות נוגעת בחברתה אפילו כמלוא נימה:
ואת הצפור לא בתר. זו הגוזל, כדי שיהיה כח לישראל לקבל גזירותיהם:
וירד העיט על הפגרים. זה דוד בן ישי שנקרא עיט, שנאמר העיט צבוע נחלת לי (ירמי' יב ט):
וישב אותם אברם. הפריחן אברהם כדי שלא יהיה להם חלק לעולם הבא:
ויהי השמש לבוא. זה משיח בן דוד שנקרא שמש, שנאמר וכסאו כשמש נגדו (תהלים פט לו):
ותרדמה נפלה על אברם. עד שיבוא המשיח יהיו ישראל כאילו רדומים ביניהם:
והנה אימה. זו מלכות אדום, שנאמר דחילה (ואימה תקיפה) [ואימתני ותקיפא יתירה] (דניאל ז ז):
חשיכה. זו יון, שהחשיכה עיניהם של ישראל בגזירותיהם, שהיו כותבין על קרן השור של ישראל אין לכם חלק באלהי ישראל:
גדולה. זו מלכות מדי, שנאמר במלכות מדי אחר הדברים האלה גדל המלך אשורוש (אסתר ג א):
נופלת עליו. זו בבל, שנאמר נפלה נפלה בבל (ישעי' כא ט), ארבעה דברים הראה הקב"ה לאברהם, תורה וקרבנות ומלכיות וגיהנם. תורה מנין, שנאמר ולפיד אש . קרבנות, קחה לי עגלה משולשת. גיהנם, תנור עשן. מלכיות, אימה חשיכה, אמר לו כל זמן שבניך מתעסקים בתורה ובמצות ניצולים מגיהנם וממלכיות, ועתיד בית המקדש ליחרב וקרבנות ליבטל, אמר לו אברהם מה אתה רוצה ירדו בניך לגהינם או שתעבדו במלכיות [אברהם בירר לו את המלכיות, מ"ט שנאמר אם לא צורם מכרם (דברים לב ל) ואין צורם אלא אברהם], שנאמר הביטו אל צור חוצבתם הביטו אל אברהם אביכם (ישעי' נא א). ומנין שרצה הקב"ה בזה הענין, שנאמר וה' הסגירם (דברים שם):

פסוק טו

ואתה תבוא אל אבתיך בשלום. בישרו שעשה תרח אביו תשובה:
תקבר בשיבה טובה. בישרו שישמעאל יעשה תשובה:
ד"א שעשו בן בנו לא יצא לתרבות רעה בימיו:

פסוק טז

ודור רביעי. ישראל, לקיים מה שנאמר פוקד עון אבות על שלשים ועל רבעים (שמות כ ה):

פסוק יז

ויהי השמש באה. כשיגיע מלכות משיח שנקרא שמש:

ועלטה. על אומות העולם, כמו שנאמר וערפל לאומים (ישעי' ס ב):
והנה תנור אש ולפיד אש. שידון אומות העולם בגיהנם, שכתוב בו נאם ה' אשר אור לו בציון ותנור לו בירושלם (ישעי' לא ט):
ד"א ולפיד אש. זו ישועתן של ישראל, שנאמר וישועתה כלפיד יבער (ישעי' סב א):
אשר עבר בין הגזרים האלה. בעת שיוושעו ישראל ירדו אומות העולם לגיהנם:
ד"א למה עבר תנור עשן ולפיד אש וגו'. דוגמא עשה הקב"ה בעת שנתן לו אבימלך צאן ובקר ויכרתו שניהם ברית, לכך צוה הקב"ה לאברהם שיקח עגלה ועז ואיל ויבתר אותם בתוך ועתה התנור ולפיד אש אשר עבר בין הגזרים כאילו עבר הקב"ה ביניהם וכרת ברית עם אברהם, ועל זה נאמר ביום ההוא כרת ה' את אברם ברית וגו'. ד"א והנה תנור עשן ולפיד אש. ולא כך אמר הקב"ה לאברהם איזה מהם אתה בוחר שישעבדו בניך במלכיות וינצלו מדינה של גיהנם וכשבחר לו השעבוד, אמר לו יפה בחרת והסכים עמו הקב"ה:

פסוק יח
עד הנהר הגדול. ולמה נקרא שמו גדול, שהוא בגבול ארץ ישראל, עבד מלך מלך:

פסוק יט
את הקני ואת הקנזי ואת הרפאים. אדום ומואב ובני עמון, ולכך כתוב בהם רפאים יחשבו גם הם, לפי שאמר לאברהם שיתן לו ארץ רפאים:

פרק טז

פסוק א
ושרי אשת אברם לא ילדה לו. אמרו חז"ל לא היה לה ולד, ר"ל בית ולד:
ושמה הגר. פרעה נתן בתו לשרי שפחה בעת שלקחה, ולכך נקראת הגר, כך אמר לשרי הא אגריך, וכן נתן נמרוד אליעזר בנו לאברהם, בשעה שניצל מכבשן האש:

פסוק ב
אולי אבנה ממנה. מכאן אמרו כל מי שאין לו בנים קרוי הרוס:

פסוק ג
ותקח שרי אשת אברם את הגר. לקחתה בדברים, וכן אמרה לה אשריך אם תנשאי לצדיק הזה, לפי שלא היתה רוצית לקחתו מפני שהוא זקן:
מקץ עשר שנים. מיכן אמרו שחייב אדם לישא אשה אחרת אם שהה עם אשתו עשר שנים ולא ילדה:
לשבת אברם. מכאן אמרו שאין עולה לו אלא עשר שנים של ישיבת ארץ ישראל:
לו לאשה. ולא לשפחה:

פסוק ד
ותרא כי הרתה ותקל גברתה בעיניה. אמרה הגר שרי גברתי אין תוכה כברה, כמה שנים עמדה עם אברהם ולא הרתה, ואני בלילה אחת הייתי הרה ממנו:

פסוק ה
ישפוט ה' ביני וביניך. למה נקוד על וביניך, לפי שלא אמרה אלא על הגר, ולפי שמסרה עליו דין מיתה תחלה:

פסוק ו
ותעניה שרי. עינה אותה מתשמיש, שנאמר אם תענה את בנותי (בראשית לא נ):
ד"א שהכריחתה להוליך הכלים אחריה למרחץ:

פסוק ז
ויאמר הגר שפחת שרי וגו'. אמרה למלאך מפני שרי גברתי אנכי בורחת. מכאן אמרו חז"ל שצריך האדם לומר המום שבו, ולפי שהמלאך קראה שפחת שרי, אמרה היא מפני שרי גברתי אנכי בורחת. מכאן אתה למד שלא נעשית הגר אשה אלא לאברהם, אבל לשרי נקראת שפחה:

פסוק יא
ויאמר לה מלאך ה' הנך הרה. עין הרע נכנס בה והפילה, ואמר לה המלאך שעתידה להיות הרה אם תשיבי אל גברתך:

פסוק יב
והוא יהיה פרא אדם. שיהיה גדל במדבר כפרא וישב במדבר כפרא שהוא חפשי:
ידו בכל ויד כל בו. שווים:
ועל פני כל אחיו ישכון. וכתיב אחד אומר על פני כל אחיו נפל (בראשית כה יח), עד שלא נפל פשט ידו לישראל ישכון, לאחר שפשט ידו על ישראל נפל:

פסוק יג
אתה אל ראי. אתה רואה עלבונות בני אדם:
כי אמרה הגם הלום. אחר שיצאתי מבית אישי ראיתי שאתה רואה עלבוני ואמרת לי הנך הרה ויולדת בן:

פסוק יד
באר לחי ראי. נקרא שם הבאר על שם המלאך שהוא חי לעולם ששלחו הקב"ה לראות עלבונות:
הנה בין קדש ובין ברד. לכך נראה לה המלאך וברכה בזכות אברהם שקידש שמו של הקב"ה, וירד לכבשן האש בעבורו:

פסוק טו
ויקרא אברם שם בנו וגו'. כשם שאמר המלאך להגר, ומכאן אתה למד שהיה אברהם נביא שקראו ישמעאל:
ואברם בן שמונים שנה ושש שנים בלדת הגר את ישמעאל. לכך נמנו שנותיו של ישמעאל כי בן י"ג שנה הי' כשמלו אביו ולא עיכב:

פרק יז

פסוק א
אני אל שדי. כך אמר לו הקב"ה לאברם אתה תקבל מצות מילה, די לעולם אני ואתה:
התהלך לפני. כלומר עשה שליחותי ואני מעלה עליך שאתה אינך צריך לי לאחוז בך, כשם שאמר בנח את האלהים התהלך נח (בראשית ו ט):
והיה תמים. מכאן אתה למד שהערלה מום הוא באדם, ואין אדם נקרא בעולם שלם, אלא כשהוא מהול, משל למלך שהיה רוצה ליקח ריבה אחת והעבירה לפניו, וראה שהיה בה צפורן משוך, אמר המלך תיקנו לה אותו צפורן, כך אמר הקב"ה לאברם התהלך לפני והיה תמים, וצוה לתקן לו הערלה:
ד"א והיה תמים. שלא תהיה עקור מאשתך ולא תראה ממנה . . . . זה שאמר הכתוב והיה תמים, כד"א תמים תהיה עם ה' אלהיך (דברים יח יג):

פסוק ב
ואתנה בריתי ביני ובינך. שבזכות שתמול אכרות ברית ביני וביניך:

פסוק ג
ויפול אברם על פניו. מיכן למדנו לאדם שהוא ערל שאינו יכול לעמוד על רגליו בעת שהשכינה מדברת עמו, וכן בבלעם הוא אומר נופל וגלוי עינים (במדבר כד ד):

פסוק ד
אני הנה בריתי אתך. לא ידע אברהם מהיכן ימול בשעה שנפל עיקצתו (הקרקע) [העקרב] ומלו הקב"ה:
והיית לאב המון גוים. כל מי שימול ויתגייר תקרא אתה אביו, מיכן היה ר' יהודה אומר גר מביא ביכורים וקורא הגדתי היום אשר נתת לאבותינו, לפי שאברהם אבינו אב לכל הגרים:

פסוק ה
ולא יקרא עוד את שמך אברם וגו'. וכל מי שקורא לאברהם אברם עובר בלאו, ואם לחשוך אדם לומר אנשי כנסת הגדולה קראו אותו אברם, שנאמר אתה הוא האלהים אשר בחרת באברם (נחמיה ט ז), אמור לו אלא סיפרו המעשה, הלא תראה אחר מיכאן אמרו (וקראת) [ושמת] שמו אברהם (שם שם):

פסוק ו
ונתתיך לגוים. אלו בני קטורה:
ומלכים ממך יצאו. אלו בני יצחק:

פסוק ח
ונתתי לך. מיכן שלא ירשו ישראל את ארץ כנען מאבותיהם אלא בזכות המילה, על מנת כן ניתנה הארץ לאברהם על שימול, ועל מנת כן ניתנה ליצחק וליעקב על שימולו, ועל דבר זה צוה הקב"ה ליהושע לימול את ישראל בעת שבאו ליכנס לארץ שאלמלא לא היו מולין לא היו יכולים להכנס לארץ:

פסוק יב
ובן שמונת ימים וגו'. כל מי שהוא חייב במילה הוא ימול:

פסוק יג
המול ימול יליד ביתך. מי שקונה שפחה מעוברת נימול לאחר שמונת ימים, אלא אם נתעברה בקדושה שכבר נתגיירה נימול לשמונה:

פסוק יד
וערל זכר. ממקום שהוא זכר הוא ערל, מיכן למילה שבאותו מקום ימול בשר ערלתו, ואינו חייב כרת אלא הזכר אשר לא ימול בשר ערלתו כשיהיה גדול, אבל אביו או בית דין אינן חייבים עליו כרת:

פסוק טו
לא תקרא את שמה שרי. לפי ששרי משמע לאומתה לבד, אבל לא תקרא את שמה אלא שרה משמע לכל העולם כולו. ועליה נאמר אשת חיל עטרת בעלה (משלי יב ג). ויו"ד שלקח מן שרי חלקה לשני ההי"ן האחת לשרה, והשנית לאברהם:

פסוק טז
והיתה לגוים. זה יעקב ועשו:
מלכי עמים. שיצאו מיעקב ועשו:

פסוק יז
ויפול אברהם על פניו ויצחק. שכן אמר בלבו שעשה הקב"ה הדבר הזה והיה תימה לכל ואמרו מי ראה כזאת שאברהם בן מאת שנה יוליד:
ואם שרה הבת תשעים שנה תלד. מכאן שלא היה אברהם גדול משרה אלא עשר שנים:

פסוק יח
לו ישמעאל יחיה לפניך. אמר אברהם איני רוצה שיתקיים אלא ישמעאל. השיבו הקב"ה באמת שרה אשתך יולדת לך בן וקראת את שמו יצחק, שהכל יהיו שמחים בו. ולמה נקרא שמו יצחק י' כנגד עשרה נסיונות שנתנסה אברהם אבינו ועמד בכולם. צ' שהיתה

שרה בת תשעים שנה בעת שילדתו. ח' שנימול לשמונה בן ח' ימים. ק' כנגד אברהם שהיה בן מאה שנה בהולד לו:

פסוק כא
ואת בריתי אקים את יצחק. אבל לא ישמעאל:

פסוק כב
ויעל אלהים מעל אברהם:

פסוק כד
בהמלו בשר ערלתו. באברהם כתיב בהמלו בשר ערלתו, ובישמעאל כתיב את בשר ערלתו (פסוק יד), אברהם לפי שבעל ושימש לא היה לו עור, ולא צריך פריעה, אבל ישמעאל שהיה נער ולא שימש עדיין היה לו עור שהיה צריך פריעה:

פסוק כה
וישמעאל בנו בן שלש עשרה שנה. לכך נמנו שנותיו של ישמעאל כי היה בן י"ג שנה כשמלו אביו ולא עיכב:

פסוק כו
בעצם היום הזה. רבן גמליאל אומר שלח וקרא לשם בן נח ומל את אברהם וישמעאל בנו, שנאמר בעצם היום הזה וגו', מהו בעצם היום הזה בגבורות שמש בחצי היום, ולא עוד אלא בעשרה לחדש ביום הכפורים הזה, שנאמר וכל מלאכה לא תעשו בעצם היום הזה, (ויק' כג כח) ובאברהם כתיב בעצם היום. מכאן שלא איחר לעשות את המילה שבו ביום דיבר עמו הקב"ה בו ביום מלם ופרעם, ומנין אתה אומר שאמר לו הקב"ה למול ולפרוע:

ד"א בעצם היום הזה, בעצומו של יום ולא במטמוניות, וכל שנה ושנה רואה הקב"ה דם בריתו של אברהם ומכפר עוונותיהם של ישראל, שנאמר כי ביום הזה יכפר (ויקרא טז ל):

פרק יח

פסוק א
וירא אליו ה'. אתה מוצא בתורה תחלתה חסד ואמצעיתה חסד וסופה חסד. תחלתה חסד שקישט הקב"ה את חוה והביאה אל האדם, שנא' ויבן ה' אלהים את הצלע (בראשית ב כב), שכן קוראין בכרכי הים לקלעייתא בנייתא. [ובסופה חסד שקיבר את המת, שנאמר ויקבר אותו בגי (דברים לד ו)] באמצעיתא חסד ביקר את החולה, שנאמר וירא אליו ה', לפי שאברהם היה חולה מן המילה, לכך נראה אליו הקב"ה, ויום שלישי היה שהיה אברהם כואב מאד:

באלני ממרא. לפי שממרא אמר לאברהם כדי שישמע להקב"ה שימול, לכך נראה באלוני שלו:

והוא יושב פתח האהל. כשראה אברהם שלא היו עוברים ושבים בביתו, מפני שהיו יודעים בו שהיה חולה, לכך יושב פתח האוהל, כדי שיראה אורחים ויכניסם לביתו:

כחם היום. מכאן שחמימות יפה למילה:

ד"א כחם היום. חצי היום היה:

ד"א הקדיח והרתיח הקב"ה אותו יום בחום כדי שלא יהיו האורחים עוברים כדי שלא יצטער, וכיון שראה אברהם כן ישב לו פתח האהל כדי שיכניס אותם לביתו:

ד"א הלך אברהם אצל ענר ואמר לו כך אמר לי הקב"ה תכרית את ערלתך, אתה מה תיעצני, אמר ענר לאברהם אל תכרות ערלתך, אם היה הצווי הזה טוב, למה לא צוה לנח כי צדיק ותם קרא אותו, הלך אצל אשכול גם הוא השיב כן, אמר לו בצדק דבר כך. עזב אברהם דבריהם והלך אצל ממרא, ואמר לו מה תאמר לי, כי ה' דיבר לי כרות ערלתך, אמר לו ממרא הלא הוא ה' שמו אשר הוצאתיך מאור כשדים, לך וקבל דבריו, שאם יאמר לך עשה עצמך חתיכה חתיכה עש, ובערלתך אתה תפחד, מיד הלך אברהם וימל את בשר ערלתו, לכך נאמר כאשר צוה אתו אלהים:

פסוק ב

וישא עיניו וירא. לפי שראה הקב"ה שהיה אברהם מצטער על שלא היו אורחים באים לביתו, צוה למלאכי השרת כדי שיבואו לביתו כעין אורחים:

והנה שלשה אנשים, מי היו מיכאל באמצע, גבריאל בימינו, רפאל בשמאלו. רפאל בא לרפאות את אברהם, ומיכאל בא לבשר את שרה, וגבריאל בא להפוך את סדום:

נצבים עליו. כיון שראו שהיה מצטער ביותר מפני כאב המילה, עמדו במקומם לא רצו ליכנס אצלו:

וירא וירץ. כיון שראו שהיה חולה ביותר התחילו לילך, והוא כשראה שהם הולכים מיד רץ לקראתם:

ד"א לפי שראה שהיו עומדים בעבורו רץ לקראתם להביאם אל ביתו:

פסוק ג

ויאמר אדני. להקב"ה אמר שלא יסלק שכינתו משם כדי שילך לקראת אורחים. מיכאן אתה למד שגדולה הכנסת אורחים יותר מהקבלת פני שכינה:

[ד"א] ויאמר אדני וגו'. לגדול שבהם אמר וקראם כולם אדונים ולגדול אמר אל נא תעבור מעל עבדך:

פסוק ד

יוקח נא מעט מים. [על ידי שליח אף] הקב"ה נתן להם מים על ידי שליח, שנאמר והכית בצור וגו' (שמות יז ו) לחם שנתן על ידי עצמו, אף הקב"ה נתן ע"י עצמו, שנאמר בתת ה' לכם בערב בשר לאכול ולחם וגו' (שם טז ח):

פסוק ה

וסעדו לבכם. מכאן אתה למד שהלחם סועד הלב, שנאמר ולחם לבב אנוש יסעד (תהלים קד טו):

אחר תעבורו. זה אחד מן ההכרעות שבתורה, אין אנו יודעין אם אמר וסעדו לבכם או אחר תעבורו:

ויאמרו כן תעשה. מיכאן שאין מסרבין לגדול:

פסוק ו

וימהר אברהם. מלמד שמעשה הצדיקים במהירות:

מהרי שלש סאים קמח סלת. שלש סאים מקמח ושלש סאים מסולת:

לושי. כדי שיהיה המצוה על ידה:

ועשי עוגות. שלא יהיה שם חמץ כדי שלא יהיה שם איסור:

פסוק ז

ואל הבקר רץ אברהם. מכאן שהצדיקים רוצים לעשות מצוה, ועוד שהצדיקים אומרים מעט ועושים הרבה, הוא לא אמר אלא ואקחה פת לחם, ולבסוף הביא לפניהם שלש סאים ושלשה בני בקר, ויקח בן בקר הרי אחד, רך שנים, וטוב שלשה. ואותו בן בקר רץ מלפניו עד חברון, ונכנס למערת המכפלה, ונכנס אברהם אבינו אחריו, וראה אדם וחוה שוכבים ונרות דולקין לפניהם, ואמר אברהם יפה המערה לקבורה, וקנאה בממון הרבה:

ויתן אל הנער. כל אחד נתן לנער אחד לתקן:

פסוק ח

ויקח חמאה וחלב ובן הבקר אשר עשה. הביא חלב תחלה ואכלו, ואחר כך הביא בשר ואכלו, על הסדר של מקרא. ולמה לא זכר באותה שעה לחם, לפי שבאותה שעה פירסה שרה נדה, ונטמאת העיסה ולא הביא לחם, לפי שאברהם היה אוכל חולין בטהרה.

ויש אומרים שאף לחם היה שמה שדרך העולם אינו שיזכור את הלחם:

והוא עומד עליהם. והקב"ה כן עשה שפרע לבניו, שנאמר וה' הולך לפניהם יומם וגו' (שמות יז כא), וכתוב אחד אומר אלהים נצב בעדת אל (תהלים פב א):

ויאכלו. וכי המלאכים היו אוכלים או שותים, אלא נראין כאוכלים, ומכאן למדנו שאין משנים מן המנהג, שהמלאכים שאינם אוכלים ושותים באו אצל בני האדם ונראים

כאוכלים, ומשה רבינו עליו השלום שעלה לרקיע אצל המלאכים, לא אכל ולא שתה כל הימים אשר היה שם ביניהם:

פסוק ט

ויאמר הנה באהל. מיכן אנו למדים שהיתה שרה צנועה ולא יצאה לפני המלאכים:

פסוק י

ויאמר שוב אשוב אליך. זה מיכאל שבישר את הבשורה הזאת, לפי שאין הקב"ה שולח מלאך אחד לעשות שתי שליחות, ואמר שוב אשוב אליך, יודע היה שלא ימות, אבל אלישע שהיה מבני אדם שהמות שולט בהם אמר לשונמית כעת חיה את חובקת בן (מ"ב ד י"ז), ולא אמר שוב אשוב:

ושרה שומעת. מכאן שהנשים צייתניות הן:

פתח האהל. מכאן ששרה היתה עומדת פתח האהל, כדי שתשמע דברי המלאכים:

והוא אחריו. פתח האהל היה אחר המלאך שלא החזיר פניו לפתח האהל כדי שלא יעיין:

פסוק יא

ואברהם ושרה באים בימים. שהיו זקנים:

ד"א באים בימים באותו הימים של עולם הבא שלא היו חסרים כלום:

פסוק יב

ותצחק שרה בקרבה. על דברי המקום:

ד"א בקרבה. בקרביה גם בזקנה גם בימים:

אחרי בלותי היתה לי עדנה. אחר שנתבשל הבשר ויתפשטו הקמטים ויתעדן הבשר:

ד"א עדנה עידון הבשר וההריון:

ואדני זקן. זה אברהם ועשתה אצמה שהיא ראויה לילד, ועשתה בעלה זקן שאינו ראוי להוליד:

פסוק יג

ואני זקנתי. מכאן ששינה הקב"ה מפני השלום, היא אמרה ואדוני זקן, והקב"ה אמר ואי זקנתי, א"כ למה הקפיד הקב"ה על שרה על שצחקה, והלא באברהם כתיב ויצחק, ולא הקפיד הקב"ה, לפי שכתוב בשרה בקרבה, ובאברהם לא כתיב בקרבו. ומהו בקרבה, מבטת היתה במעיה ואומרת שדים שצמקו מושכים חלב, לפיכך הקפיד הקב"ה עליה:

פסוק יד

היפלא מה' דבר. משל למי שהביא ספל שבור אצל הנפח, אמר לו תדע לתקנו, אמר הנפח אני מתחלה יודע, עתה איני יכול לעשות ולכך נאמר בקרבה על רחם שלה, אמרה

מאין יכול לבראות לי רחם, ומנין שלא היה לה רחם, שנאמר ותהי שרי עקרה אין לה ולד (בראשית יא ל), אין לה בית ולד:
למועד אשוב אליך. בפסח נולד יצחק ובראש השנה נפקדה שרה, ואותה שנה מעוברת היתה ונולד יצחק לשבעה חדשים:

פסוק טו
ותכחש שרה לאמר. מכאן שהנשים כחשניות הן מפני הפחד. ולכך פסלן הקב"ה מלהעיד עדות:
ויאמר לא כי צחקת. שדברי הקב"ה אמת וקיימים:

פסוק טז
ויקמו משם האנשים. לפי שהיה אברהם צדיק לא נקראו מלאכים, וכל זמן שהיו אצלו לא היה אברהם סבור שהם מלאכים, ולפיכך אברהם הלך עמם לשלחם:
וישקיפו על פני סדום. כל מקום שנאמר השקפה לרעה, חוץ מהשקיפה ממעון קדשך (דברים כו טז), שבשביל שהם נותנים תרומות ומעשרות לבעליהם חוזרת מדת הפורעניות לברכה:

פסוק יז
וה' אמר המכסה אני מאברהם. וכן אמר הקב"ה אני נתתי כל הארץ הזאת לאברהם, ועתה אני רוצה לאבד חמשה עיירות משלו בשביל חטאתם, ואם אין אני מגלה לו, אומר שמא הקב"ה חזר בו:

פסוק יח
ואברהם היה יהיה. מלמד שאין העולם חסד משלשים צדיקים כמנין יהי"ה:

פסוק כ
ויאמר ה' וגו'. לאברהם אמר:
ארדה נא. לסוף דעתם וארא אם יש בלבם מה לעשות תשובה ואם לאו:
הכצעקתה. אראה אם הם חוזרים בתשובה אסלח להם, ואם אינם חוזרים בתשובה לא, ואומר כי יודע ה' דרך צדיקים (תהלים א ו). ומהו מעשיהם של אנשי סדום, כשהיה אורח עובר עליהם היה כל אחד ואחד נותן זהוב, אבל פת לא היו נותנים לו, והיה מת ברעב, לאחר שהיה מת היה כל אחד ואחד נוטל זהוב שלו, פעם אחת היה שם עני והיה מת ברעב והיתה בת לוט ושמה כלה, והיתה הולכת לשאוב מים, והיתה משימה פת בכדה ונותנת לאותו עני, אמרו אנשי סדום מאין הוא חי זה העני, בדקו בדברים והבינו שבתו של לוט היתה מפרנסת אותו, ומה עשו הלכו והפשיטוה ומשוה דבש, והיו הדבורים והזבובים אוכלים את הדבש ונושכין אותה עד שהמיתוה, לכך אמר עשו כלה :

ועוד כשהיה עני נכנס לשם והיה רוצה לצאת משם, מיד היו משכיבים במטה קטנה, והיו חותכין רגליו, מה שהיו יוצאות מאותה המטה שהיא קצרה. ואם היה קצר היו משכיבים אותו במטה ארוכה והיו אוחזין אותו מראשו ועד רגליו, והיו מותחין אותו, כדי שיבא גופו שלם כמו המטה, והיו עושין כן עד שממיתין אותו, והיו שם הדיינים שקרור ושקרורי ז'פי ומצלירין, כשאדם שלם נכנס לשם היה אחד מהם מכה אותו על ראשו, והיה הדם יוצא ממנו, וכשהיה הולך המוכה אצל הדיינים, אומר לו הדיין צא ותן לו שכרו על שהקיזך דם. וכשהיה אדם מוליך לשם פירות או מיני קטניות למכור, היה כל אחד ואחד נוטל אחד מן הפירות, והיה אומר לבעל הפירות אני לא נטלתי אלא פרי אחד, וכך היו עושין לו עד שהיו נוטלין כל מה שהביא בידו. זימנא חדא סליק אליעזר עבד אברהם להתם ביקשו להשכיבו, ולעשות לו מה שהם רגילים לעשות לשאר האורחים, אמר להם לכו מעלי כי עלי שבועה שלא אשכב במטה עד שאראה פני אדני, למחר כשהיה הולך בשוק בא אדם אחד שקל קולפא ומחייה על רישיה, אזל אליעזר לגבי דינא למצווח על מחייה, אמר ליה דיינא זי לוהב ליה אגריה על דמא דאפיק ממך, מה עבד אליעזר שקל אבנא ומחייה לדיינא ברישיה ונפק דמא, אמר לדיינא אגרא דאת יהיב לי הב לדין:

פסוק כב

ויפנו משם האנשים. שפינה מהם כל מדת רחמים:

ואברהם עודנו עומד לפני ה'. מכאן אתה למד שהקב"ה שמע לאברהם שאמר אל נא תעבור מעל עבדך (בראשית יח ג):

פסוק כד

אולי יש חמשים צדיקים. ולמה פתח בחמשים, לפי שהיו חמשה עיירות, כדי שתהא לכל אחת ואחת עשרה צדיקים, ולפי שבדור המבול היו שמונה נח ואשתו ושלשת בניו ושלשת נשותיהם הרי שמונה ולא יכלו להצילם בעבור זה אמר אם אמצא בסדום חמשים צדיקים וגו':

פסוק כז

הנה נא הואלתי. כמו שנאמר נואלנו (במדבר יב יא):

ואנכי עפר ואפר. אילו הרגוני המלכים שנלחמתי עמהם הייתי עפר, ואילו שרפני נמרוד הייתי אפר, ואתה הצלתני משניהם אני חושב עצמי עפר ואפר לפניך. ובזכות שאמר אני עפר ואפר זכו בניו לשתי מצוות עפר הסוטה ואפר הפרה:

פסוק כח
אולי יחסרון חמשים הצדיקים חמשה. לפי שהיו צדיקים יותר על דור המבול ושלשים כנגד הצדיקים שהעולם מתקיים בהם:

פרק יט

פסוק א
ויבאו שני המלאכים סדומה. מכאן אתה למד שלא הלכו לסדום עד שכלה לדבר עם אברהם. ולמה בערב, כדי שלא יראו אותם אנשי סדום:
ולוט יושב בשער סדום. שאם יעבור אדם משם שיקבלנו:

פסוק ב
ורחצו רגליכם. מטומאת הדרך, כשם שאמר אברהם ורחצו רגליכם (בראשית יח ד):

פסוק ג
ויפצר בם מאד. מכאן שמסרבין לקטן:

פסוק ד
ואנשי העיר אנשי סדום וגו'. למדך הכתוב שכלם היו רעים וחטאים במשכב זכור, כמו שנאמר הוציאם אלינו ונדעה אותם (פסוק ח):

פסוק ח
כי על כן באו בצל קורתי. מלמד שאמרה לו אשתו אנשי העיר נמנעו מלקבל אורחים, ואתה מכניסם לבית, רצונך שיהרגוך ויהרגוני, ואם אתה רוצה לקבלן חלוק עמי הבית, ויהיו האורחים בחלקך, על כן נאמר בצל קורתי:

פסוק ט
ויאמרו גש הלאה. כשאמר להם דבר שהיה ערב בעיניהם, כמו שנאמר הנה נא לי שתי בנות, [ובשעה שהיה אומר להם דברים שאין ערבים להם], אמרו לו האחד בא לגור וישפוט שפוט, מיד הוכו בסנורים. אמרו האנשים אל לוט עוד מי לך פה. מלמד שהיה מלמדים סניגוריא כל הלילה עד שבאו לאותו מעשה:

פסוק יב
עוד מי לך פה. מלמד שהיו מלמדים סניגוריא:
חתן ובניך. מכאן שחתנו של אדם נקרא בנו:

פסוק יג
כי משחיתים אנחנו את הארץ. ולפי שגילו מסתירון של הקב"ה נדחו ממחיצתן עד שבא יעקב, ועליהם נאמר והנה מלאכי אלהים עולים ויורדים בו (בראשית כחי ב) אותם שנדחו ממחיצתן:

פסוק יד
ויהי כמצחק בעיני חתניו:

פסוק טו
ויתמהמה. שהיה רוצה להוציא ממונו משם:

פסוק טז
ויחזיקו האנשים בידו. אמרו לו דייך שאתה ניצול, לכך אמרו בעיר הנדחת ממון הצדיקים שבתוכה אבד:
בחמלת ה' עליו. לפי שחמל הקב"ה על לוט בשביל אברהם, כי כשהלך אברהם במצרים לא גלה לוט סוד אברהם שאמר אחותי היא, לפיכך חמל עליו הקב"ה והצילו:
נאמר באברהם רחיצה קודם ללינה, ובלוט נאמר לינה קודם רחיצה, אברהם שהיה מקפיד על הטנופת של ע"ז, הקדים רחיצה ללינה, לוט שלא היה מקפיד על הטנופת של ע"ז, הקדים לינה לרחיצה:

פסוק יז
ויאמר המלט על נפשך. ויאמרו לא נאמר אלא ויאמר, שאין מלאך אחד עושה ב' שליחות, ולא שני מלאכים שליחות אחת:
שאותן שני מלאכים שבאו, אחד להציל את לוט, והשני להפוך את סדום, להציל את לוט. מי הוא, זה רפאל:
אל תביט אחריך. מפני שהשכינה יורדת לסדום ומי שלבו תאב לזנות אינו רואה פני שכינה:
ההרה המלט. לך אצל אברהם ואתה נמלט:

פסוק יט
ואנכי לא אוכל להמלט. איני יכול להמלט אצל אברהם שכבר רחק מעליו:

פסוק כ
והיא מצער. שלא היתה ישיבתה שוה לסדום, שישיבתה של סדום נ"ב שנה, וישיבתה של צער נ"א שנה, שנאמר אמלט נא שמה, ונא בגימטריא אחד וחמשים, לכך נקראת צער והיתה צעירה בישיבתה ובעוונתיה:

פסוק כג
ולוט בא צערה. כך היתה פחותה צערה בחשבון שס"ה כנגד שס"ה ימים שהם שנה אחת שהיתה ישיבתה פחותה מסדום, ולכך צערה חסר וי"ו, כנגד שש שעות שהיא יתירה שנת החמה על הלבנה שהיא שס"ה ושש שעות לא פחות ולא יתר:
כי לא אוכל לעשות דבר. לפי שאומרים עובדי החמה לעובדי הלבנה אם היינו בלילה שהוא אלהינו שולט לא נעשה זה עלינו, וכן עובדי הלבנה אומרים אם הי' אלהינו לא

נעשה כזה עלינו, ועל שניהם נאמר וחפרה הלבנה ובושה החמה (ישעיה כד כג), ומה עשה הקב"ה, הכה אותם בששה עשר בניסן שהחמה והלבנה עומדין ברקיע, והיינו דכתיב השמש יצא על הארץ:

מאת ה'. מאתי היה צריך לומר, אלא רוצה לו' מבית דינו:

פסוק כה

ויהפך את הערים האל. על צור אחד היו יושבים הערים הללו, ובאצבע אחת הפכם המלאך, שנאמר בחלמיש שלח ידו הפך משרש הרים (איוב כח ט) אל תקרא בחלמיש אלא בחמיש יד:

פסוק כו

ותבט אשתו מאחריו. אחר שאמר לה המלאך אל תביט אחריך היתה נפשה הומה על בנותיה הנשארות בסדום:

ותהי נציב מלח. לפי שחטאה במלח, כיצד שבאותה הלילה שבאו המלאכים לביתו של לוט, הלכה היא אצל שכניה בעלילה לשאול מלח, אמרו לה שכניה ולמה את צריכה מלח, וכי אין יודעת שהיית חסה מלח לילך ליקח מלח מבעוד יום, אמרה להם אין אנו צריכין מלח, אלא שבאו לנו אורחים, ולכך ידעו אנשי סדום במלאכים שבאו בביתו של לוט:

פסוק כט

ויזכור אלהים את אברהם וישלח את לוט. ומה זכירה היתה שם, לפי שהיה יודע לוט בשרה כי היא אשת אברהם ולא גילה, ולכך ניצל באותו זכות שעשה עם אברהם חסד:

פסוק ל

כי ירא לשבת בצר. אע"פ שהיתה צעירה בעונות:

ד"א לשבת בצער. כי לא היתה אלא שנה אחת:

פסוק לב

לכה נשקה את אבינו יין. מצוער. ויש אומרים במערה מצאוהו ומעשה נסים:

פסוק לג

בלילה הוא. הסכים הקב"ה עמה כשהיתה שוכבת עם אביה לא היה יודע וכשבאת לקום הבין, ולכך כתיב בקומה נקוד, והיה לו לעמוד ולשמור עצמו שלא ישתה יין בלילה שניה, והוא לא שמר עצמו, ובקומה של צעירה אינו נקוד, לפי ששמרה עצמה שלא ירגיש בה אביה:

פסוק לז

מואב. מן אב:

פסוק לח
בן עמי. שכסתה אביה ואמרה שלא היה אלא מעמי, ולפי שהבכירה גלתה את אביה והצעירה כסתה אותו, לכך אמר הקב"ה למשה אל תצר את מואב ואל תתגר בם מלחמה (דברים ב ט), דוקא מלחמה לא, אבל אנגריא עשה עמהם, וישראל הולכים אצל עיירות של מואב מזויינים, וכשהיו מואבים רואין אותם מזויינים, היו בורחין ומניחין כל מה שהיה להם, וישראל היו באים ובוזזין אותם, אבל בני עמון הזהירם ואמר אל תתגר בם מלחמה כלל:

פרק כ

פסוק א
ויסע משם אברהם. ולמה, מפני שם רע של לוט היו אומרים שתי בנות לוט נתעברו מאביהם:

פסוק ג
הנך מת על האשה. לא ענש הכתוב אלא אם כן הזהיר, מכאן שנצטוו בני נח על העריות:

פסוק ד
אדני הגוי גם צדיק תהרג. אתה סבור בי שאני גוי ואתה אומר הנך מת, איני אלא צדיק, ואם אתה הרגני צדיק תהרוג:
ד"א הגוי גם צדיק תהרוג. אם אתה הורג אותי הרוג לאברהם שהוא גרם לי לקחתה, שנאמר הלא הוא אמר לי אחותי היא, והיא גם כן תהרוג שאמרה אחי הוא. ומהו גם היא אמרה אפילו לשפחותיה שאלתי אם היא אחותו, וכולן אמרו אחיה הוא:

פסוק ו
כי בתם לבבך עשית זאת. שחשבת שהיא אחותו, לפי ששאלת לכולם והם אמרו אחותו היא, אבל לא עשית בנקיון כפיך, שאכסנאי שבא לעיר על עסקי אכילה ושתייה שואלין אותו או על עסקי אשתו שואלין אותו:
ואחשוך גם אנכי אותך מחטוא לי. משל לאדם רוכב על סוס ותינוק מושלך לפניו, התחילו הכל אומרים כמה דעת גדול היה בזה הסוס שלא דרס את התינוק, התחילו הכל משבחין את הסוס, אמר להם האיש הרוכב על הסוס לא תשבחו לסוס, אלמלא שאני משכתי ברסן שלא הנחתיו ללכת היה דורסו, וכך אמר הקב"ה לא יהיה אדם משבח לאבימלך שלא נגע בשרה, אלא לי יהיו הכל משבחים שהזהרתיו, לכך נאמר ואחשוך גם אנכי וגו':
אמר אבימלך להקב"ה ומי מודיע לאברהם שלא נגעתי בה, אמר לו הקב"ה כי נביא הוא:

פסוק יא
רק אין יראת אלהים במקום הזה. ואם יודעים שהיא אשתי יהרגוני עליה, וגם אמר לו אברהם למה אתה מאשימני שאם אמרתי שהיא אשתי ואינה אחותי שאם ידעת שהיא אשתי לא היית לוקחה, ואעפ"י שאמרתי לך אחותי היא היה לך שתחשוב עלי שמא אשתי היא ולמה ואפילו אמת היה שאחותי היא יכולתי לישא אותה, לפי שהיא אחותי מצד אב ולא מצד אם:

פסוק יב
ותהי לי לאשה. ולפי שלא שאלתני אם היא אחותי בת אבי או בת אמי אתה שהשיאתה, מכאן את למד שאינה אשתי, ומה שאמרת שהיא אחותי והיא כך אמרה לא תשים עליה אשם:

פסוק יג
ויהי כאשר התעו אותי וגו'. אחר מעשה ידכם אני הכרתי בוראי ולא עבדתי לאלהיהם לכך אלהים מבית אבי, שנאמר לך לך מארצך (בראשית יב א):

פסוק יד
ויקח אבימלך צאן ובקר וגו'. ועליה נאמר בטח בה לב בעלה (משלי לא יא):

פסוק טז
הנה. הכסף שנתתי לאברהם שאת אומרת אחי הוא לכך נתתי לו שיקנה לך ממנו כסות של עינים כדי שידעו הכל שאת מטרונה ולא ישאלו כך, ולכך נאמר לכל אשר אתך ואת כל ונכחת, וכל מי שישאל עליך את אשתו הוי זהירה שלא תאמרי עוד כן שלא יכשילוך בין בני אדם:
ד"א הנה הוא לך כסות עינים. אם כסית ממני שאמרת אחותי היא והיא אמרה אחי הוא, לפיכך יהיה לך בן שיהיה לך כסות עינים, ולכך אמרו חז"ל אל תהי קללת הדיוט קלה בעיניך, ולפי שקלל אבימלך את שרה שאמר לה יהי לך בן שיהיה לך כסות עינים, לכך ויהי כי זקן יצחק ותכהין (בראשית כז א):

פסוק יז
ויתפלל אברהם וגו' וילדו. ואתרוחו:

פסוק יח
כי עצר עצר ה'. עצירה עצירה כפולה למה, שלא יכלו להטיל מים ולא לעשות צרכיהם ולא לשפוך שכבת זרע כלל:
על דבר שרה. בעת שהיתה אומרת שרה למלאכים הכו לאבימלך, היו מכין אותו, וכשהיתה אומרת להם הניחוהו היו מניחין אותו, ומנין אתה אומר שלקה אבימלך

בנגעים גדולים כשם שלקה פרעה וכמו כן מנין אתה אומר שלקה פרעה בעצירה כשם שלקה אבימלך, על דבר על דבר לגזירה שוה:

פרק כא

פסוק א

וה' פקד את שרה. בשעה שנתבשרה שרה שיהיה לה יצחק, היתה שרה מתפללת לפני המקום ב"ה הואיל ונתת לי זרע מדוע שיהא שעבוד גדול כזה, אמר לה הקב"ה אני אגרע מן המנין כנגד שנים שלך, וכנגד שנים של אברהם שהם ק"ץ, ולפיכך לא ישתעבדו ישראל במצרים כי אם ר"י שנה, וזהו שאמר הכתוב וה' פקד את שרה כאשר אמר ויעש ה' לשרה כאשר דבר:

פסוק ו

ותאמר שרה צחק עשה לי אלהים וגו'. כי בעת שנתעברה שרה נתעברו כל עקרות שבארץ, וכשם שהיתה היא שמחה כך היו כל עקרות שמחות:

ד"א צחק עשה לי. זכות גרם ליצחק שנולד, מלמד שנטל הקב"ה ממני י' והעלה לי במקום היו"ד ה', ואותה י' ניתנה ליצחק:

פסוק ז

ותאמר מי מלל לאברהם וגו'. שהיו הכל אומרים ראו זקן וזקנה שלקחו ילד מן השוק ואמרו שהוא בנינו, מה עשה אברהם זימן כל אנשי העיר, ושרה אמנו זימנה נשותיהם, וכדי לנסותה הביאו ביניהם הקטנים עמהם, והיו אומרים לה שתניק את בנינו, מיד הניקה שרה ביניהם, באותה שעה האמינו שהיה יצחק בניהם, ועל זה נאמר הניקה בנים שרה:

פסוק ח

ויגמל. שנגמל משרה אמו שהיה בן כ"ד חדש. ויש אומרים שנגמל מיצר רע ליצר טוב, ובן י"ג שנה היה:

פסוק ט

אשר ילדה לאברהם מצחק. שזקף לבנה ונשקה, שנאמר ויקומו לצחק (שמות לב ו):

ויש אומרים שנטל קשת וחצים והיה מורה בקשת כלפי יצחק, שהיה מבקש להרגו, שנא' כמתלהלה היורה זיקים חצים ומות כן איש רמה את רעהו ואמר הלא משחק אני (משלי כו יח יט):

פסוק יא

על אודות בנו. על שיצא לתרבות רעה, כמה דהוא אמר הלא מצחק אני:

פסוק יב

כל אשר תאמר אליך שרה. מכאן שהיה אברהם טפל לשרה בנביאות:

כי ביצחק יקרא לך זרע. ולא כל יצחק, להוציא עשו ואלופיו:

פסוק יד

שם על שכמה ואת הילד וישלחה. לפי שהיה חולה ולא היה יכול לילך ברגליו: ותלך ותתע. שמצאה שם לבינה וזקפתה לשם ע"ז, לכך ויכלו המים מן החמת:

פסוק טו

תחת אחד השיחים. האילנות:

ד"א אחד השיחים. שהיתה מטחת דברים אחר יחידו של עולם, כמ"ש והולכי על דרך שיחו (שופטים ה י):

פסוק טז

כמטחוי קשת. כשני חוטין שבקשת, והיו אלפים אמה:

פסוק יז

באשר הוא שם. לפי שאמרו מלאכי השרת לפני הקב"ה רבונו של עולם בניו של זה עתידים להמית את בניך בצמא, ואתה עושה לו נס שתביא לו באר מים, ומנין שבני ישמעאל המיתו את ישראל בצמא, שנאמר לקראת צמא התיו מים וגו' (ישעיה כא יד), כי כשגלו ישראל הלכו מהם אצל ישמעאל, אמרו להם תנו לנו מים ולחם לאכול ולשתות שאתם אחינו, אמרו להם אכלו תחלה ואחר כך תשתו מים, הביאו להם מיני מלוחים ונאדות ריקים נפוחים טבולים במים, והיו מקריבים הנאדות בפיהם כדי שישתו, והיה הרוח נכנס בפיהם והיו מתים, אמר הקב"ה למלאכים עתה מה הוא צדיק או רשע, לכך נאמר כי שמע אלהים אל קול הנער באשר הוא שם:

פסוק כא

ותקח לו אמו אשה וגו'. לפי שהיתה הגר מצרית, לכך לקחה לו אמו אשה מארץ מצרים:

פסוק כב

ופיכול שר צבאו. שכל אלו היה יוצא על פיו, כשם שאומר ועל פיך ישק כל עמי (בראשית מא מ):

פסוק כג

כחסד אשר עשיתי עמך. שאמר לו הנה ארצי לפניך. (בראשית כ טו). ושנתן לו צאן ובקר והיו כורתין ברית, וכשהחזיר לו שרה לא לקחם ממנו:

פסוק כז

ויכרתו שניהם ברית. כך היה מנהג בצאן ובבקר היו כורתים ברית, כשם שנאמר העגל אשר עברו בין בתריו:

פסוק כח

את שבע כבשות הצאן. אמרו רבותינו לפי שנתן אברהם לאבימלך שבע כבשות, לכך נענש ועמד ארון אלהים בשדה פלשתים שבעה חדשים, אמר לו הקב"ה אברהם אתה נתת לו שבע כבשות, חייך שבניו עושים מלחמה עם בניך ונוצחים:

ד"א אמר לו אתה נתת לו שבע כבשות, חייך שבניו הורגין בבניך שבעה צדיקים, ואלו הם שמשון חפני ופנחס ושאול ושלשה בניו:

ד"א אמר לו אתה נתת לו שבע כבשות, חייך שבניו מחריבין ז' משכנות, ואלו הם אהל מועד וגלגל ונוב וגבעון ושילו ובית עולמים ב' פעמים:

ד"א אמר לו אתה נתת לו שבע כבשות, חייך שארוני עזוב בשדה פלשתים ז' חדשים, שנאמר ויהי ארון ה' בשדה פלשתים שבעה חדשים (ש"א ו א):

פסוק לג

ויטע אשל בבאר שבע. אש"ל ר"ת "אכילה "שתיה "לויה:

ויש אומרים אשל ממש, וממנו נעשה הבריח התיכון, ויעקב אבינו הורידו למצרים כשירד לשם:

ויקרא שם בשם ה'. עשה פונדק וכל עוברים ושבים היו נכנסים לשם, והיה אברהם אבינו נותן להם לחם ובשר ויין לאכול ולשתות, לאחר שאכלו ושתו היה אברהם אומר להם ברכו לאלהי עולם שאכלתם משלו, היו אומרים אין אנו מברכים אלא אותך, היה אומר אברהם אם כן תנו לי הדמים ממה שאכלתם, כיון שהיה כל אחד רואה צרתו, היה מברך להקב"ה למי שהוא אל עולם:

פרק כב

פסוק א

ויהי אחר הדברים האלה. כל מקום שנא' אחר מופלג. מאי אחר, שאמרו המלאכים להקב"ה אברהם זה חננתו בן לבן מאה שנה, ועשה סעודה גדולה ביום הגמל את יצחק, לא היה לו להקריב לפניך תור אחד או בן יונה, אמר להם הקב"ה אם אני אומר לו שיהיה מקריב בנו לפני הוא היה מקריבו, לכך כתיב והאלהים נסה את אברהם:

ד"א שאמר ישמעאל ליצחק אני גדול ממך שאני קבלתי מילה ואני בן י"ג שנה והיה בידי למחות ולא מחיתי, ואתה כשקבלת המילה היית בן שמונה ימים, ולא היה בך כח למחות, לכך לא מחית, אמר לו יצחק על אבר אחד אתה מייראני, אילו אמר לי הקב"ה ברוך שמו שאקריב את עצמי הייתי מקריב ולא הייתי מסרב, לכך נאמר והאלהים נסה את אברהם:

פסוק ב

ויאמר קח נא את בנך את יחידך. אמר אברהם שני בנים יש לי ואיני יודע איזה בן אתה אומר לי קח נא, אמר לו את יחידך, אמר אברהם זה יחיד לאמו וזה יחיד לאמו, אמר לו אשר אהבת, אמר לו לזה אני אוהב ולזה אני אוהב, אמר לו הקב"ה את יצחק, וכל כך למה, כדי לחבבו בעיניו, ואעפ"כ קיבל אברהם דבריו של הקב"ה בשמחה:

המוריה. משם יצא הוראה, שנאמר כי מציון תצא תורה (ישעיה בג), ור' ינאי אומר משם תצא יראה לעולם:

דבר אחר שמשם דיבור יוצא לעולם:

ד"א שמשם דיברות יוצאות לעולם:

פסוק ג

וישכם אברהם בבקר. שכל מעשה הצדיקים בבקר, ומכאן שהזריזים מקדימין למצות:

ויחבוש את חמורו. אהבה מקלקלת השורה:

שני נעריו. ישמעאל ואליעזר: מכאן לימדה תורה דרך ארץ שאין אדם יוצא לדרך פחות משלשה בני אדם שאם נצרך אחד מהם לפנות ישארו שנים:

פסוק ד

ביום השלישי. למה עכב ג' ימים והלא מקום קרוב היה, אלא מלמד שבא שטן ועשה עצמו כנהר לפניו, אמר אברהם אני אכנס בנהר ואראה אם יש מים עמוקים, וכמעט נטבע אברהם, נשא עיניו להקב"ה שיצילנו מן המים שלא נטבע בהם, מיד גער הקב"ה בשטן ונמצא אברהם עומד ביבשה:

וירא את המקום מרחוק. אמר אברהם ליצחק רואה אתה כלום, אמר לו אני רואה ענן קשור בראש ההר, וידע אברהם שנתרצה הנער לעולה, אמר אברהם לנעריו רואים אתם כלום, אמרו לו לאו, אמר להם שבו לכם פה עם החמור, שאתם דומים לחמור, מה חמור אינו רואה כלום, אף אתם אינכם רואים כלום:

פסוק ה

ונשתחוה ונשובה אליכם. נתנבא שיהיו שניהם שבים:

עשרה נתנבאו ולא ידעו מה נתנבאו, ואלו הם: א' אברהם נתנבא ולא ידע, שנאמר ונשתחוה ונשובה, נתנבא שהוא ובנו עתידים לחזור. ב' יעקב נתנבא ולא ידע מה נתנבא, שנאמר ושלח לכם את אחיכם אחר (בראשית מג יד), אחיכם זה שמעון, אחר זה יוסף, ואת בנימן (שם שם), כמשמעו. ג' לבן נתנבא ולא ידע מה נתנבא, שנאמר ויברכו את רבקה, (בראשית כד ס), נמצאו מקללין עצמן ומברכין את רבקה. ד' שבטים נתנבא ולא ידעו מה נתנבאו, שנאמר והנה הקטן את אבינו (בראשית מב יג), נתנבאו שיוסף

עומד בינותם. ה' יוסף נתנבא ולא ידע מה נתנבא, שנאמר ועינכם אל תחום על כליכם וג' (שמות א י), נתנבא שעתידים לנצל את מצרים. ו' פרעה נתנבא ולא ידע מה נתנבא, שנאמר הבה נתחכמה וגו' (שמות א י) נתנבא שיעשו עמו מלחמה ויעלו מן הארץ. ז' איוב נתנבא ולא ידע מה נתנבא, שנאמר גם את הטוב נקבל (איוב ב י) נתנבא שעתיד לו הקב"ה להחזיר לו כל הטובה. ח' אבותינו נתנבאו ולא ידעו מה נתנבאו, שנאמר תביאמו ותטעמו (שמות טו יז), נתנבאו שבניהם עתידים ליכנס לארץ והם אינם נכנסים. ט' גיחזי נתנבא ולא ידע מה נתנבא, שנאמר, חי ה כי אם רצותי [אחריו] ולקחתי [מאתו] מאומה (מ"ב ה ג), מומה דהוא בה צרעת נתנבא על עצמו. י' חנה נתנבאת ולא ידעה מה נתנבאת, שנאמ' וגם אנכי השאלתיהו לה' כל הימים אשר היה הוא שאול (ש"א א כח), אמרה חנה כל הימים ששמואל בני קיים מלכות שאול קיימת:

פסוק ו

וילכו שניהם יחדיו. כשם שהי' אברהם שמח לשחוט, כך יצחק שמח לישחט:

פסוק ח

אלהים יראה לו השה וגו'. ואף כי גילה אברהם ליצחק כי לשחטו היה מוליכו, קבל דבריו של הקב"ה בשמחה, לכך נאמר וילכו שניהם יחדו:

פסוק י

ויקח את המאכלת. מכאן שהשחיטה בתלוש. וכשהיו מהלכין בא שטן אצל אברהם אמר לו זקן אן דעתך, בן שחננך הקב"ה למאה שנים אתה הולך לשחטו, אני הוא שהתעתי אותך ואמרתי לך קח נא את בנך את יחידך, אמר לו אברהם חס וחלילה האלהים אשר אמר לי, כיון שראה שטן שאברהם לא שמע לו, מיד הלך אצל יצחק אמר לו יצחק לאן אתה הולך, אמר ללמוד תורה מוליכני אבי, אמר לו השטן ליצחק לאו ללמוד תורה אתה הולך אלא לשחטך מוליך אותך אביך, אמר לו יצחק ובכך אני שמח אם הקב"ה חפץ בי, ועוד שאעשה רצון אבי, כיון שראה שלא קיבל ממנו יצחק, הלך אצל שרה ואמר לה בנך היכן הלך, אמרה לו אביו הוליכו ללמוד תורה אצל עבר, אמר לה שטן אוי עלובתא לא ללמוד תורה הוא מוליכו, אלא לשחטו הוא מוליכו, כששמעה קראה לגנח תחלה ולייליל ויצאה נשמתה מרוב הצער, לכך נאמר ויבוא אברהם לספוד לשרה ולבכותה:

פסוק יא

אברהם אברהם. לשון חיבה וכן יעקב יעקב:

פסוק יב

ויאמר אל תשלח ידך. אמר לו אברהם שמא שטן אתה ואתה מבקש להטעותי, אמר לו לא, אלא שליח של הקב"ה אני שאינו חפץ בקרבן אדם, וכן אמר השטן לאברהם כך שמעתי מאחורי הפרגוד שה לעולה ולא יצחק לעולה, אמר לו אברהם כל עסקיו של בדאי אפילו אומר אמת אין שומעין לו, לפיכך נגלה הקב"ה עליו ואמר בי נשבעתי וגו': ואל תעש לו מאומה. אמר אברהם אוציא ממנו טיפת דם ויחשב כאילו שחטתיו, אמר לו המלאך וכי אין הקב"ה יודע שאברהם היה ירא את ה' אלא עתה ידעתי הודעתי לכל העולם שעשית רצוני עד שיאמרו דין הוא שכרת ברית את אברהם ועם זרעו וידעו הכל כי כל מה שאני מטיב לאברהם בדין אני עושה:

פסוק יג

והנה איל. זה האיל שנברא בין השמשות באותו יום שנברא אדם הראשון ולצורך יצחק נברא:

נאחז בסבך בקרניו. לפי ששהה ולא היה רץ לגבי אברהם כדי שיקריב אותו אברהם, אמר אני אלך מכאן בלי קרבן, ובא שטן ואחזו בסבך כדי שלא יוכל ללכת:

ד"א בסבך. בזמן שישראל נאחזים בסבך העונות של כל ימות השנה, הם ניצולים בתקיעת קרן של איל:

ד"א בזמן שישראל נאחזין בסבך המלכיות, עתיד לפדותן בקרניו של איל, שנאמר והיה ביום ההוא יתקע בשופר גדול (ישעיה כז יג). שתי קרנות היו לו לאיל באחד מהם תקע ביום שנתן תורה לישראל, שנאמר ויהי קול השופר (שמות יט יט), וקרן הימין עתיד הקב"ה לתקוע בו לקיבוץ הגליות, לכך קראו גדול, לפי שהוא של ימין:

ויעלהו לעולה תחת בנו. כשהיה מקריבו אמר אברהם להקב"ה יהי רצון מלפניך שיהא האיל הזה חשוב לפניך כאילו שחטתי את בני, אמר אברהם להקב"ה אתה אמרת לי ששחוט את יצחק בני ועכשיו אתה אומר אל תעש לו מאומה, והלא כתיב לא איש אל ויכזב (במדבר כג יט) אמר לו הקב"ה וכי אמרתי לך קח נא את בנך את יחידך ושחטהו לפני, לא אמרתי לך אלא והעלהו שם אסקתיה אחיתיה, וכן כתיב אשר לא צויתי, לאברהם שישחוט בנו לפני:

פסוק יד

ויקרא אברהם את שם המקום ההוא ה' יראה. שיראה המקום כאילו שחטתי בני לפניך: היום בהר ה' יראה. מחר שיבואו בניו של יצחק להתפלל לפניך תמחול להם על עונותיהם:

יראה. יראה לפניך כאילו אפרו של יצחק צבור לפניך ותמחול להם. מכאן אמרו שראש השנה היה בזמן שנעקד יצחק:

פסוק טו

שנית מן השמים. מכאן שלא דיברה עמו שכינה פעם שלישית, וכמו כן שוב מול את בני ישראל שנית (יהושע ה ב), שלא נצטרכו למול פעם שלישית:

פסוק יז

כי ברך אברכך. ברכה לאב וברכה לבן, והרבה לאב הרבה לבן:

ככוכבי השמים. כשהם עליונים:

וכחול אשר על שפת הים. מה החול גדר לים ובכל עת שהוא סוער הים כשהוא בא לחול הגלים הם נשברים, כך ישראל כל מה שאומות העולם מגביהין עצמם על ישראל ולבסוף הם נשברים לפניהם, וכן אתה מוצא בפרעה ובסיסרא ובבבל ובהמן וביונים, וכן עתידים בני אדום לנפול לפניהם, שנאמר ונתתי את נקמתי באדום וגו' (יחזקאל כה יד):

פסוק יח

והתברכו בזרעך כל גויי הארץ. אלמלא לא קבלו ישראל את התורה היה העולם חרב, וכן כל הטובות הבאות לעולם בשביל ישראל שקבלו התורה:

עקב אשר שמעתי בקולי. בקולו של הקב"ה, מכאן אתה למד שבן ג' שנים הכיר אברהם בקולו של הקב"ה וידע בוראו לפי שלא היה אלא קע"ה שנים ועשה רצון הקב"ה קע"ב שנים כמנין עקב:

פסוק יט

וישב אברהם אל נעריו. ישמעאל ואליעזר שהיו מדיינין זה עם זה, ישמעאל היה אומר אברהם ישחוט את יצחק ואני יורשו, ואליעזר אומר לו לא תירש שכבר גרשך, אבל אני בן ביתו ואירשנו, כיון ששב אברהם אל נעריו אל המקום אשר הניחם, ולא ראו יצחק, היו סבורים ששחטו, אמרו לו יצחק היכן הוא, אמר להם לבית עבר רבו הולכתיו ללמוד תורה, לכך נאמר וישב אברהם, כלומר לבדו ולא הזכיר יצחק:

ויקמו. לפי שאמר להם שבו לכם לכך אמר ויקמו:

וילכו. כשם שהיה בלבו של אברהם שיצחק היה חי, כך ידעו הם שיצחק חי שהאמינו לדברי אברהם שידעו שאינו מכזב:

פסוק כ

ויהי אחרי הדברים האלה. אחרי סמוך אחר מופלג:

אחרי הדברים האלה. הרהורי דברים היו שם מהרהר ישמעאל ואליעזר שהיו סבורים שיצחק נשחט, ובאת בשורה שנולדה זוגת בנו:

פסוק כד

ופלגשו ושמה ראומה. מה בני הפלגשים ארבעה, אף בני האמהות ארבעה:

טבח. שטבחו הקב"ה:

גחם. שנחמו מן העולם:

תחש. שהחישו:

מעכה. שמיעכו שלא היו אומות ולא משפחות כי אבדם מן העולם:

ד"א אחרי הדברים האלה. הרהורי דברים היו שם, ומי הרהר אברהם הרהר אמר אילו היה מת יצחק בהר המוריה היה מת בלא בנים, ועכשיו נעשה לו נס אשיאנו לבנות ענר ואשכול וממרא שהן צדקניות ומאי איכפת לי ביוחסין, אמר לו הקב"ה אין אתה צריך כי נולד זוגו, שנאמר הנה ילדה מלכה וגו'. מהו גם היא, מה זה בן גבירה אף היא בת גבירה:

ד"א נתיירא מן הייסורים, אמר לו הקדוש ב"ה אל תירא יש מי שיקבלם. את עוץ בכורו, וכתיב להלן איש היה בארץ עוץ (איוב א א):

פרק כג

פסוק א

ויהיו חיי שרה. למה אמר ויהיו חיי שרה, אלא מלמד שלא היה לה לחיות משנולד יצחק אלא מנין ויהיו בגימטריא. מיכאן כל מי שאין לו בנים אין לו חיות, ולא עוד אלא שהוא חשוב כמת, שנאמר הבה לי בנים וגו' (בראשית ל א):

ד"א ויהיו חיי שרה וגו'. בת מאה שנים כבת עשרים לחטא, ובת עשרים כבת שבע ליופי, ולכך אמר מאה ועשרים שנה ושבע שנה:

ד"א ויהיו חיי שרה. למה נסמכה פרשה זו למעלה שנאמר הנה ילדה מלכה, זה שאמר החכם וזרח השמש ובא השמש (קהלת א ה), שזרחה שמשה של רבקה קודם מיתת שרה אמנו:

ד"א ויהיו חיי שרה וגו'. לכך נמנו שנותיה של שרה, להגיד כי בזכות שרה שחייתה מאה ועשרים ושבע שנה תמלוך אסתר על קכ"ז מדינות:

ד"א ויהיו חיי שרה. למה הסמיך מיתת שרה אחר עקידת יצחק, לומר כשבא אברהם מהר המוריה מצא שרה שמתה על דברי שטן, ולכך מריעין בראש השנה כדי שיהיה להם מיתת שרה כפרה, לפי שתרועה היא גינוח ויליל:

פסוק ב

בקרית ארבע. על שהיתה לארבעה בעלים:

ד"א שבה נקברו ארבעה זוגות, אדם וחוה, אברהם ושרה, יצחק ורבקה, יעקב ולאה:

היא חברון. על שם אותו חבר שקנה את המערה והוא אברהם:

פסוק ג

ויקם אברהם. שקם מאבלו:

וידבר אל בני חת. אין וידבר אלא לשון תפלה שאברהם היה אבל, ומצינו שהאבל פטור מן התפלה ומכל המצות:

פסוק ד

גר ותושב. אמר להם אם תרצו אהיה כגר, ואם לאו אהיה כתושב:

פסוק ה

נשיא אלהים אתה בתוכינו. אמר לו מלך אתה עלינו, ואלהים אתה לנו, מיכאן אתה למד שהקדימוהו למלך, אמר להם אברהם העולם אינו חסר ממלכו ולא מאלוהו:

פסוק ז

וישתחו לעם הארץ. מיכאן שמודים על בשורה טובה:

פסוק י

ועפרון ישב. ישב חסר וי"ו, אותה שעה הקדימוהו למלך, כששמעו לאברהם הוא אומר ופגעו לי בעפרון בן צחר, שלא יהא גדול כאברהם קונה מאיש קטן. ומנין היה יודע אברהם למערה, מן הבקר שרץ ונכנס לשם:

פסוק טו

ארבע מאות שקל. אמר הארץ היא שווה ארבע מאות קנטרין של כסף, ואותם בעיני אינם חשובים לכלום באהבתך וקבור מתך, ועל זה נאמר ביני שאני אומר אתננה לך:

קח ממני. אם תרצה קח נא במתנה, ואם לאו אלא שתרצה לקנותה כך היא דמיה וכששמע אברהם כי כך היתה תשובות עפרון שאמר כך היא דמי השדה, לא פחות ולא יותר, מיד הקב"ה ריחם על אברהם ושקל הכסף שאמר עפרון ונתנו לו, שנאמר וישמע אברהם אל עפרון וישקול אברהם לעפרון, כך אמרו חכמים כל שקלים האמורים בתורה סלעים, חוץ מזה שהם קנטרין, וכך אמרו חכמינו ז"ל כל עפרון שבפרשה זו מלא חוץ מן וישמע אברהם אל עפרן, וישקול אברהם לעפרן שהוא חסר וי"ו, ולמה מפני שהיה אברהם שוקל את הכסף לעפרון, ועפרון היה גונב הכספים, ולפיכך חסר וי"ו:

עובר לסוחר. שנתן לו ממון שבכל הממון היו הסוחרים מוליכים אותו, ולא היה חסר מדמיו פרוטה:

פסוק יז

ויקם שדה עפרון. תקומה היתה לו שיצאה מיד הדיוט ובאה ליד מלך:

ד"א ויקם שדה עפרון. שהיה גבוה מן הקרקע שהיה סביביו כמו חצי אמה, כדי שיהיה היכירא משאר השדות:

עפרן חסר ו' לפי שלקח מאברהם כל אותם הקנטרין, ועליו נאמר נבהל להון איש רע עין ולא ידע כי חסר יבואנו (משלי כח כב), שנחסר אות אחת משמו:

פסוק יח

לאברהם למקנה. שעשה לו שטר וחתמו מבני חת את השטר שכתב אברהם שלא יהיו בניו יורשין יבוס, שנמר ויאמרו (אנשי) [יושבי] יבוס (אַל דוד אל) [לדוד לא] תבוא הנה (דה"א יא ה), מפני השבועה שעשה להם אברהם וחתמו השבועה בצלמון נח שת. ח' פעמים כתובים בני חת בזו הפרשה, ולמה מפני החסד שעשו עם אברהם, ולכך נקרא חת ח' פעמים:

בכל באי שער עירו. מלמד שישבו כולם באבילות בעד הצדקת:

פרק כד

פסוק א

ואברהם זקן בא בימים. זקן זה קנה חכמה:

בא בימים. שהטעימו הקב"ה מעין העוה"ב, והם ג' שטעמו מעין העוה"ב, ואלו הם אברהם ויצחק ויעקב, באברהם נאמר וה' ברך את אברהם בכל, ביצחק נאמר ואוכל מכל, (בראשית כז לג), וביעקב נאמר וכל אשר תתן לי עשר אעשרנו לך (שם כח כב): ד"א וכי יש לי כל (שם לג יא):

פסוק ב

זקן ביתו. זקן זיו איקיונין של אברהם דומה לאליעזר:

המושל בכל אשר לו. המושל בתורת רבו:

שים נא ידך תחת ירכי. שכל הנשבעין צריכין לאחוז חפץ בידם, ומהו הדבר שאמר אברהם לאליעזר שישבע לו במילה, ולמה השביעו במילה , מפני שנצטער במילה הרבה. כתוב אחד אומר ואשביעך בה' אלהי השמים ואלהי הארץ (פסוק ג) וכתוב אחד אומר אלהי השמים (פסוק ז), ולא אמר אלהי הארץ ומפני מה זכר בפסוק אחד אלהי הארץ, ובפסוק אחד לא אמר אלהי הארץ, אלא שאברהם העמיד פונדק ועשה לכל שיכירו להקב"ה, ולמה כן אלא אמר אברהם כי בעת שלקחני מבית אבי לא היה אלא אלהי השמים שלא היה אחד בארץ שיכירנו, אבל עכשיו הוא אלהי הארץ, לפי שאברהם העמיד פונדק ועשה הכל שיכירו להקב"ה, וכן הוא אומר ואת הנפש אשר עשו בחרן (בראשית יב ה), ואומר ויקרא שם בשם ה' אל עולם (שם כא לג):

פסוק י

וכל טוב אדניו בידו. שנתן אברהם ליצחק את כל אשר לו בשטר, ולקח השטר בידו כדי שיראה להם:

ויקח וילך אל ארם נהרים וגו'. שלשה קפצה להם הדרך, אלו הם אליעזר ויעקב ואבישי:

פסוק יד

ואמרה שתה. ולמה אמר אליעזר זה התנאי, כענין הזה אשר הוכיח ה' לבן אדני, לפי שהוא יודע אם אמרה כן היא תהיה צדקת, ותהיה אוהבת לשמש את האורחים כשהם שהיו עושים אברהם ושרה:

פסוק טו

והנה רבקה יוצאת. בת מלכים יוצאת בשביל תפלתו של אליעזר. ארבעה שאלו [שלא] כהוגן, שלשה נענו ואחד לא נענה, אליעזר עבד אברהם אמר והיה הנערה אשר אומר אליה הטי נא כדך (פסוק יד) יכול ממזרת או נתינה או שפחה, נזדמנה לו רבקה. שאול אמר [והיה האיש] אשר (יכה הפלישתי) [יכנו] יעשרנו המלך עושר גדול (ובתו) [ואת בתו] יתן לו (לאשה) (שם יז כה), יכול גוי או עבד או נתין, נדמן לו דוד בן ישי. כלב אמר איש אשר יכה את קרית ספר ולכדה ונתתי לו את עכסה בתו (לו) לאשה (שופטים א יב). נזדמן לו עתניאל. יפתח אמר והיה היוצא אשר יצא מדלתי ביתי והעליתיו לה' לעולה (שופטים טו לא), יכול חזיר או חמור או סוס והיה מקריבו, נזדמנה לו בתו, שאינה ראויה לנדור, עד שידע הנודר היאך ידור:

פסוק טז

והנערה טובת מראה מאד בתולה. ממקום בתולים:

ואיש לא ידעה. שלא כדרכה:

פסוק יז

הגמיאיני נא מעט מים מכדך. גמיעה אחת אמר, ושתה גמיעות הרבה:

פסוק כא

והאיש משתאה לה. היה שותק לפי שלא היה יודע אם אותה אשה שאמרה לו גם לגמליך אשאב אם היא ממשפחת אברהם, ועל זה נפלה מחשבה בלבו, לכך נאמר מחריש מסתכל היה בה:

פסוק כב

ויקח האיש נזם זהב בקע משקלו. עד שלא שאל אותה נתן בקע והצמידים לפי שבטח על זכותו של אברהם שאמר לו הוא ישלח מלאכו (בראשית כד ז):

נזם זהב. הוא היה קידושין:

ושני צמידים על ידיה. שהם מאתים וחמשים, המאתים כנגד כתובת בתולות, והחמשים תוספת:

ד"א בקע משקלו. כנגד בקע לגלגלת:

ושני צמידים על ידיה. כנגד שני לוחות אבנים:

פסוק כג
מקום לנו ללין. לינה אחת:

פסוק כה
גם מקום ללון. לינות הרבה:

פסוק כט
וירץ לבן אל האיש. כשראה הנזם והצמידים על ידי אחותו חשב שפסלה, ורץ לשם להרגו, וכשראה גבורתו של אליעזר שלקח עשרה גמלים בידו אחת והעבירן במים, חזר לאחוריו ושאל לאחותו למה נתן לך הנזם והצמידים:

פסוק לא
ויאמר בוא ברוך ה' למה תעמוד בחוץ. ולפי שהוא פתח בברוך, לכך זכה ויצא מכלל ארור ונכנס לכלל ברוך:
ואנכי פניתי הבית. פניתי אותו מע"ז:
ותגד לבית אמה. לפי שדרכן של נערות אינן מגלות ענייניהם אלא לאמותיהם:

פסוק לב
ויפתח הגמלים. שהיו זמומים שלא יאכל מגזל, וכשהיו בבית פתח פיהם שהסיר זממם מעליהם:
ורגלי האנשים. מלאכים שהיו אתו להצליח דרכו:

פסוק לג
ויישם לפניו לאכול. ששם לפניו סם המות:

פסוק לד
ויאמר עבד אברהם אנכי. וכמה היא שיחתן של עבדי אבות חביבה מגופי תורה, שהדם של שרץ טמא הוא מגופה של תורה ואין טמא מפורש אלא מרבינן מהקרא וזה לכם הטמא (ויקרא יא ט), ואלו שיחתן של עבדי אבות כתובה בתורה:

פסוק מב
ואבא היום אל העין. מיכאן שקפצה לו הארץ והגיד להם כח הקפיצה:

פסוק מז
ואשאל אותה. מיכאן למדנו שצריך אדם לשאול אחרי אחיה של כלה ואחרי קרוביה:
ד"א ואשאל אותה וגו'. לא אמר להם שנתן לה הנזם והצמידים קודם שאלה, שאם יאמר כן היו אומרים מנין היית יודע אם ממשפחת אברהם היא, ואלמלא אם היתה ממזרת או שפחה היתה לוקח אותה ליצחק:

פסוק מט
ואפנה על ימין או על שמאל. על ימין לזרע של ישמעאל, או על שמאל לזרעו של לוט, שנאמר עליו אם הימין ואשמאילה (בראשית יג ט):

ד"א זה לוט שבעבורו רדפתי עם אדוני אחרי המלכים, שנאמר אשר משמאל לדמשק (שם יד טו):

פסוק נ

מה' יצא הדבר. ממה שקפצה לך הארץ, ועוד שבא לך התנאי אשר אמרת לכך לא נוכל דבר אליך וגו', מכאן ארו חכמינו ז"ל מה' אשה לאיש, ודבר זה כתוב בתורה, שנאמר מה' יצא הדבר: ועוד משולש בנביאים וכתובים, בנביאים (והם) [ואביו ואמו] לא ידעו כי מה' היא (שופטים ד ד), בכתובת ומה' אשה משכלת (משלי יד ד):

פסוק נג

ומגדנות נתן לאחיה ולאמה. מיני מגדים הוציא ונתן להם:

אחיה ואמה. והיכן היה בתואל, אמרו עליו שאותו המלאך שאמר אברהם לאליעזר הוא ישלח מלאכו, החליף הקערה שהיה בה סם המות לפני אליעזר ונתנה לפני בתואל ואכלה ומת. ויש אומרים שמלאך נגפו, לפי שכל בתולה שהיתה נישאת באותו מקום, היה בתואל שוכב עמה תחלה, וכדי שלא ישכב עם בתו, בא המלאך ונגפו:

ד"א שאמרו אנשי מקומו עכשיו נראה מה יעשה בבתו, אם שוכב עם בתו כשאר הבנות כאשר שוכב עם בנותינו מוטב, ואם לאו נהרוג אותו וכל אשר לו נגפו המלאך על זה באותו לילה, ולכך נקרא שמו בתואל שהיה שוכב עם הבתולה תחלה:

פסוק נה

ימים. שנה:

עשור. עשרה חדשים. לפי ששנינו נותנין לבתולה שנים עשר חדש לפרנס את עצמה. ימים שנה שלימה של שנים עשר חדש שלימים, שנאמר ימים תהיה גאולתו (ויקרא כה כט), וכמו מימים ימימה (ש"א א ג). או עשור. יום אחד בסוף חדש ראשון, ויום אחד בתחלת חודש אחרון, ועשרה חדשים שלימים באמצע, חשבם לשנה תמימה:

פסוק נו

וה' הצליח דרכי. בקפיצה, וכל מה ששאר הכל בא לו:

פסוק נז

ויאמרו נקרא לנערה. כתיב לנער חסר ה' לפי שהיתה בוגרת:

ותאמר אלך. בעל כרחם, מיכאן שאין משיאין את האשה אלא מדעתה:

פסוק ס

את היי לאלפי רבבה. אלה אלופי עשו:

רבבה. נשיאי ישראל, כדמתרגמינן רברביא:

וירש זרעך וגו'. פיהם הכשילם, שמי היה שונאיהם של ישראל אלא הארמים, כשם שאתה מוצא בכל יום:

פסוק סא
ותלכנה אחרי האיש. מיכאן שאין רשות לזכר ללכת אחרי האשה, אלא הזכר ילך ראשון והנקיבה אחריו שלא יהרהר עליה:

פסוק סב
ויצחק בא. מהר המוריה:
באר לחי ראי. שאל יצחק להביא הגר לאביו אחרי שמתה אמו, שעליה נאמר ותקרא שם המקום באר לחי ראי (בראשית טז יד):

פסוק סג
ויצא יצחק לשוח בשדה. האבות תקנו שלשה תפלות, אברהם תיקן תפלת שחרית, שנאמר וישכם אברהם בבקר (בראשי' יט כז). ויצחק תיקן תפלת מנחה, שנאמר ויצא יצחק לשוח בשדה (שם כד סג), ואין לשוח אלא תפלה, שנאמר תפלה לעני כי יעטוף ולפני ה' ישפוך שיחו (תהלים קב א). יעקב תיקן תפלת ערבית, שנאמר ויפגע במקום (בראשית כח יא), ואין פגיעה אלא תפלה, שנאמר ואתה אל תתפלל וגו' [ואל תפגע בו] (ירמי' ז טז):

פסוק סד
ותפל מעל הגמל. נפילה ממש, ובאותה נפילה איבדה בתוליה. הרהרה שראתה בעלה ולפיכך נפלה:

פסוק סז
האהלה שרה אמו. שמצאה כשרה כאמו, ואמרו חז"ל כי על שרה שהיה ענן קשור על אוהלה, וכשהיתה מדלקת נירות בערב שבת, היו הנרות דולקות עד מוצאי שבת, וכן רבקה, וכסה הענן לאהל שרה, כשמתה שרה נסתלק הענן וכשבאתה רבקה חזר הענן, וכשם שהיתה שרה זהירה בשלשה מצות שהאשה חייבת בהם, נדה וחלה והדלקת הנר, כך היתה רבקה זהירה:
וינחם יצחק אחרי אמו. כל זמן שאמו של אדם בחייה אהבתו הולכת עם אמו, מתה אמו אהבתו הולכת לאשתו. ויש אומרים שלא מצאה בתולה שחשד באליעזר, אמרה רבקה חלילה שלא שכב עמי אליעזר, אבל מפני הנפילה שנפלתי אבדתי בתולתי, ונקום ונלך למקום ההוא שנפלתי, ואולי יעשה ה' נס ותמצא שם דם בתולים, וכן עשו, הלכו ומצאו הדם על עץ אחד, והיתה מוכת עץ, והדם היה גבריאל שומרו שלא יאכל ממנו לא עוף ולא חיה, ולפי שחשד לאליעזר על חנם, והוא עשה שליחות אברהם באמונה, זכה שיכנס לגן עדן חי:

פרק כה

פסוק א

ויוסף אברהם ויקח אשה. כל מקום שנאמר ויוסף היה שם תוספת, שמתחלה נולדו לו שני בנים ישמעאל ויצחק, וכאן נולדו לו ארבעה בנים:

ושמה קטורה. למה נקרא שמה קטורה, שנעשית כריח הקטורות, ד"א שנקטרה בטהרה, שלא בא אדם אחר עליה מעולם, ומצאה אברהם קשורה, לכך נקראת קטורה:

פסוק ה

ויתן אברהם את כל אשר לו ליצחק. זו הבכורה:

ד"א מה נתן לו בירכו, לכך נאמר ויתן:

ויוסף אברהם. ולמה נסמכה פרשה זו למעלה, לומר לך שאם יש לאדם בן גדול צריך שישאנו תחלה, ואחר כך ישא הוא אשה:

ויתן אברהם וגו'. לפי שאמר לו הקב"ה כי ביצחק יקרא לך זרע (בראשית כא יב), לכך נתן לו כל אשר לו:

פסוק ו

נתן אברהם מתנות. שמסר להם שם טומאה:

פסוק ז

מאת שנה ושבעים שנה וחמש שנה. והיה דומה לבן ע', ולמה גרע לו ה' שנים, כנגד חמשה עבירות שעשה עשו, גנב ובא על נערה המאורשה, והרג את הנפש, וכפר בעיקר, וביזה את הבכורה, אמר הקב"ה אני אמרתי לו תקבר בשיבה טובה, לכך גרע לו שני חייו, כדי שלא יראה רשעו:

פסוק ט

ויקברו אותו יצחק וישמעאל בניו. מלמד שעשה ישמעאל תשובה, שהרי היה ישמעאל בכור והנהיג יצחק לפניו, לפי שהיה יודע בו שהוא צדיק ממנו, אבל עשו לא עשה תשובה, שהרי לא נאמר ויקברו אותו עשו ויעקב בניו:

פסוק יא

ויהי אחרי מות אברהם ויברך וגו'. והניח לישמעאל, ולמה מפני שביצחק יקרא לך זרע, ובחייו לא רצה אברהם לברך את יצחק מפני ישמעאל, אמר אחר מיתתו יברך הקב"ה לכל מי שירצה, אעפ"י שהיה ישמעאל בכור לא רצה לברכו אלא לאחר מיתתו בירך הקב"ה את יצחק:

וישב יצחק עם באר לחי ראי. ישב עם הגר אלמנת אביו שאמרה באר לחי ראי לחיי העולמים:

פסוק יז

ואלה שני חיי ישמעאל מאת שנה וגו'. ולמה נכתבו שני חייו, כדי שנדע בו כמה שנים היה יעקב כשנתברך מאביו:

ויגוע וימת. כל מקום שנאמר גויה צדיק היה:

פסוק יח

על פני כל אחיו נפל. נצח אותם והיו לו לעזרה כתוב אחד אומר ישכון (בראשית טז יב), וכתוב אחד אומר נפל, עד שלא פשט ידו בבית המקדש ישכון, לאחר שפשט ידו בבית נפל, השם יפילהו בקרוב אמן:

פסוק יט

ואלה תולדות יצחק בן אברהם. נתייחס יצחק באברהם, לקיים מה שנאמר ותפארת בנים אבותם (משלי יז ו):

אברהם הוליד את יצחק. נתייחס אברהם ביצחק, לקיים מה שנאמר עטרת זקנים בני בנים (שם שם), כל שכן בנים:

ד"א אברהם הוליד את יצחק. לפי שהיו אומרים בני אדם שיצחק בן אבימלך היה, לכך עשה הקב"ה פרצוף יצחק דומה לאברהם, כדי שידעו הכל שיצחק בן אברהם הוא, ולא בן אבימלך, לכך נאמר אברהם הוליד את יצחק, וכל מי שהיה רואה ליצחק היה אומר בוודאי בן אברהם הוא, שאברהם הוליד את יצחק:

פסוק כ

ויהי יצחק בן ארבעים שנה. למה מפני שהיה בן לז' שנה כשנעקד, שעל ידו מתה שרה אמו, ואותה שעה הוגד לאברהם שנולדה רבקה, והמתין יצחק שלשה שנים לרבקה, לפי שאין אשה ראויה לביאה פחות מבת ג' שנים, עתה נמצא יצחק כשלקח רבקה בן אברהם שנה:

אחות לבן הארמי. וכי מאחר שאמר הכתוב בת בתואל הארמי איני יודע שהיא אחות לבן, והלא כבר נאמר ולרבקה אח ושמו לבן, אלא ללמדך צדקותיה של רבקה, שהיתה בת בתואל שהיה רמאי ואחיה לבן רמאי היה, והיא לא למדה ממעשיהם הרעים:

פסוק כא

ויעתר יצחק. ולמה נמשלה תפלתן של צדיקים כעתר, לומר לך מה עתר זה מהפך את התבואה בגורן, כך תפילתן של צדיקים בעתר, שהיא מהפכת מדת הדין ומדת רוגז למדת הרחמים:

לנכח אשתו. שהיתה היא מתפללת בצד זה והוא מתפלל בצד אחר:

ויעתר לו ה'. שקיבל הקב"ה תפלתו של יצחק, ולא קיבל תפלתה של רבקה, לפי שהוא צדיק בן צדיק, לכך קיבל תפלתו:

פסוק כב

ויתרוצצו הבנים בקרבה. היתה עוברת על בית של ע"ז, היה עשו מפרכס לצאת, עוברת על בתי כנסיות ובתי מדרשות, יעקב רוצה לצאת:

ד"א ויתרוצצו. אמר עשו ליעקב בואו ונחלוק העולם, אמר לו יעקב טול אתה העולם הזה, ואני אטול עולם הבא, וכן עשו אמר ליעקב טול אתה העוה"ב, ואני אטול עוה"ז:

ד"א אמר יעקב לעשו מכור לי בכורתך אמר לו אמכור לך בכורתי ועל זה נאמר מכרה כיום, אמר לו שימכור לו בכורתו כתנאי שהיה ביניהם כיום שהיו בבטן:

ותאמר אם כן למה זה אנכי. אמרה רבקה אילו הייתי יודעת צער העיבור לא הייתי מתפללת על העיבור. ד"א למה זה אנכי. לפי שהיו עתידין לצאת י"ב שבטים מן יצחק, אמרה רבקה יהיה לי צער גדול למה אני מבקשת שיצא ממני י"ב שבטים כמנין זה:

ותלך לדרוש את ה'. לבית מדרשו של שם:

פסוק כג

ויאמר ה' לה שני גוים וגו'. לשם בן נח אמר הקב"ה שיאמר לה שני גוים בבטנך:

שני גוים בבטנך. זה רבי ואנטונינוס שלא היה חסר משולחנם לא צנון ולא חזרת לא בימות החמה ולא בימות הגשמים:

ושני לאמים ממעיך יפרדו. מן המעיים יהיו מפורדים זה מזה:

ולאום מלאום יאמץ. נחרבה רומי ירושלם קיימת, נחרבה ירושלם רומי קיימת, וכן הוא אמר אמלאה החרבה (יחזקאל כו ב), אם מלאה זו נחרבה זו:

ד"א נשיאים מן יעקב, מלכים מעשו, מלכים מישראל, אלופים מעשו, כמה דהוא אמר אלה המלכים וגו' (בראשית לו לא):

ורב יעבוד צעיר. עשו יעבוד ליעקב:

פסוק כד

והנה תומם. חסר אל"ף, ובתמר כתיב תאומים מלא באל"ף, למה שהיו שניהם צדיקים, אבל כאן שהיה אחד צדיק ואחד רשע, על זה הוא חסר:

פסוק כה

ויצא הראשון אדמוני. שופך דמים:

ויקראו שמו עשו. אביו ואמו קראוהו עשו שנעשה בעל שער גדול:

פסוק כו

ואחרי כן יצא אחיו. אחר שימלוך עשו ימלוך יעקב, וכמה דהוא אמר ועלו מושיעים בהר ציון וגו' (עובדי' א כא):

וידו אחזת בעקב עשו. שבקש לקרוע רחם אמו שלא יצא יעקב משם, ואחז יעקב בעקיבו שיצא אחריו, אבל רחם אמו השחית שלא נתעברה עוד:

ויקרא שמו יעקב. הקב"ה קראו יעקב על שם בעקב:
ויצחק בן ששים שנה בלדת אותם. המתין לרבקה עשר שנים, לפי שלא היתה ראויה להריון, כי בת שלש שנים היתה כשנשאה, והמתין לה עשר שנים לפי שאין אשה מתעברת פחות מי"ג שנה, ואותן עשר שנים לא עלו לה מן המנין, לפי שלא היתה ראויה ללדת, ואחר שהיה לה י"ג שנה המתין לה עשר שנים, כשם שעשה אברהם הרי כ"ג, ובאותו זמן התפלל, ולא רצה לישא שפחה, לפי שהיה עולה תמימה, וכדי לקיים דברי אביו ואמו לא רצה ליקח לו אשה מבנות כנען, לכך התפלל עליה:

פסוק כז

ויגדלו הנערים וגו'. משל להדס ועיצמוני שהיו גדלים זה אצל זה, כשהם קטנים אין אדם מכיר אותם איזה הוא הדס ואיזה הוא עיצמוני, כיון שגדל ההדס נתן ריחו הטוב ועיצמוני הוציא חוחו, כך עשו ויעקב כל זמן שהם קטנים לא היה אדם יודע איזה מהם יהיה צדיק, ואיזה מהם רשע, כיון שגדלו היה עשו איש יודע ציד, שהיה צד הבריות והרגן, אבל יעקב איש תם יושב אהלים, שהיה למד בבית מדרשו של עבר ובבית מדרשו של שם:

פסוק כח

כי ציד בפיו. שהיה מכבד את אביו ומה שהיה צד היה אוכל אותו אביו:
ד"א כי ציד בפיו. היה שואל לאביו היאך מעשרין את המלח ואת התבן, והיה יצחק אוהבו סבור בו שהוא מחמיר במצות, והוא לא היה שואל אלא לרמות את אביו, אבל רבקה שהיתה רואה מעשיו הרעים לא היתה אוהבת אותו, אבל ליעקב שהיתה רואה שהוא איש תם, ואוהב ללמוד תורה, והיה הולך לבית המדרש, היתה אוהבת אותו:

פסוק כט

ויזד יעקב נזיד. שאותו יום שמת אברהם היה יעקב מבשל תבשיל של עדשים, כדי להאכיל ליצחק אביו. ולמה מאכילין לאבל עדשים, מיכן שאסור לאבל לדבר, מה עדשים אין להם פה, כך אבל אסור לדבר, שנאמר וידום אהרן (ויקרא י ג). ד"א מה עדשים מגולגלים הם, אף מיתה גלגל היא שחוזר בעולם:
ויבא עשו מן השדה. חמשה עבירות עבר עשו באותו היום, גנב, שנאמר אם גנבים באו לך (עובדי' א ה), כתיב הכא באו, וכתיב בעשו ויבא: בא על נערה המאורסה, כתיב הכא אם בשדה ימצא (דברים כב כה), וכתיב בעשו מן השדה: הרג את הנפש, כתיב הכא כי עיפה נפשי להורגים (ירמי' ד לא), ובעשו כתיב והוא עיף: וכפר בעיקר, כתיב הכא זה אלי ואנוהו (שמות טו ב), ובעשו כתיב למה זה לי בכורה: וביזה את הבכורה, שנאמר ויבז עשו את הבכורה (פסוק לד):

פסוק ל

הלעיטני נא מן האדם האדם הזה. אמר ליעקב אני פותח את פי ואתה זורק בתוכה כקדרה, כמו ששנינו מלעיטין את הגמל, בשעה שרוצה ללכת בדרך רחוקה:

מן האדם האדם הזה. על עצמו אמר שהוא אדום, שנאמר ויצא הראשון אדמוני. לפי שעבר באותו היום חמשה עבירות מת אברהם, כי הקב"ה הבטיחו שיקבר בשיבה טובה, וזו היא שיבה טובה, שרואה בן בנו יוצא לתרבות רעה, ועל עשו נאמר יזכר עון אבותיו (תהלים קט יד), שגרם לאברהם מיתה וכהו עיניו של יצחק אביו:

ד"א מכרה כיום. מה יום זה ברור, כך תהיה מכירתך מכירה ברורה, ולמה רצה יעקב לקנות בכורה, לפי שמתחלה היה עבודה בבכורות ולא הפשוטים, אמר יעקב אני פשוט ואיני יכול להקריב, ועשו אחי רשע ואינו ראוי להקריב לכך קנה יעקב מן עשו הבכורה כדי שיקריב:

פסוק לב

הנה אנכי הולך למות ולמה זה לי בכורה. מלמד שכפר בעיקר:

ד"א הנה אנכי וגו'. שהיה לו מלחמה עם נמרוד ומתיירא שמא יהרגנו נמרוד:

ד"א הנה אנכי גו'. שהקרבנות הורגות את בעליהן בזמן שאין המקריבים צדיקים ואני איני צדיק:

למה זה לי בכורה. שאמות קודם זמני:

ד"א הנה אנכי וגו'. אני מקריב ואטרח בעבודת של אלהים ואני מת כאשר בני אדם שאינן מקריבין אם כן למה אני טורח בעבודתי, לכך קיבל על עצמו למכור בכורתו ליעקב:

פסוק לג

ויאמר יעקב השבעה לי וגו'. והלא יעקב היה יודע באחיו שהוא רשע, במה היה משביעו, אלא לא השביעו אלא בחיי אביו שהיה עשו אוהבו:

פסוק לד

ויעקב נתן לעשו לחם ונזיד עדשים. וכי בעד לחם ונזיד עדשים מכר את בכורתו, מלמד שכך מנהג התגרים לאחר שיעשו סחורתם שמאכילים ומשקים לסוחרים:

ויקרם וילך. הכניס עצמו עם הפריצים, והיה אומר להם כמה שוטה הוא יעקב אחי, וכי אפשר לפשוט להיות בכור, ומניין שהסכים הקב"ה עם יעקב, שנאמר בני בכורי ישראל (שמות ד כב):

דבר אחר ויקם וילך. שנסתלק מן העולם:

פרק כו

פסוק א

ויהי רעב בארץ. זה הרעב בא בשביל יצחק שניסהו אם יקרא תגר אם לאו, ועמד בנסיון ולא קרא תגר, אלא הלך אל אבימלך מלך פלשתים כשם שעשה אברהם אביו:

פסוק ב

שכון בארץ. כלומר כאן שכינתך:

בארץ אשר אומר אליך. בזכות אברהם שאמרתי לו על אחד ההרים אשר אומר אליך (בראשית כב ב):

פסוק ה

וישמור משמרתי וגו'. שעשה משמרת למשמרת, מלמד שעשה אברהם זכות שהסיר צלמי אביו:

מצותי. שמל את יצחק בנו בן שמונת ימים כאשר צוה אותו אלהים:

חקותי. אלו כלאים, שנאמר את חקותי תשמורו וגו' (ויקרא יח ד):

ותורותי. תורה שבכתב ותורה שבעל פה שמר אברהם:

פסוק ח

ויהי כי ארכו לו שם הימים וגו'. חשב בדעתו אחר שלא לקח אבימלך את אשתו כבר יצאה מדעתו:

פסוק י

כמעט שכב אחד העם את אשתך וגו'. ואבימלך לא רצה ליקח אותה אע"פ שאמר אחותי היא, היה מתייירא שלא יארע לו כמו שאירע לו על אברהם אביו, שאמר על שרה אחותי היא, וכשלקחה עצר הקב"ה כל ביתו, ואמר לו הנך מת על האשה אשר לקחת (בראשית יח כג), לפיכך היה אבימלך כל יום מסתכל ביצחק אם רבקה אחותו או אשתו היא, ויצחק היה שומר עצמו שלא ישכב עמה מפני שאמר אחותי היא, אבל כאשר ארכו לו שם הימים שעשה כל הקיץ, אמר בודאי שכח אבימלך ושכב עמה, ואבימלך שהיה מביט אם היא אחותו או היא אשתו, וכאשר ראהו מצחק שהיה הצחוק מעשה אישות, מיד קראו אבימלך ואמר לו כמעט שכב אחד העם את אשתך, ומי הוא המיוחד, זה המלך:

פסוק יב

ויזרע יצחק בארץ ההיא. שעשה צדקה גדולה עם עניי אותו מקום, שנאמר זרעו לכם לצדקה (הושע י יב):

מאה שערים. בשביל אותו זכות בירך הקב"ה אותה זריעה, ונשאה הארץ מאה שערים ממה שהיו משערים אותה:

פסוק יג
עד כי גדול מאד. זבל פרדותיו של יצחק יותר שווים מממונו של אבימלך:

פסוק טו
סתמום פלשתים. כדי שילך לו יצחק ויחפור חמשה בארות, כנגד חמשה חומשי תורה:

פסוק כב
ויעתק משם. מכאן אתה למד ששינוי מקום מועיל:

פסוק כח
ויאמרו ראו ראינו. ראו מעשה אביך וראינו מעשיך, וכשם שהיה הקב"ה עם אביך אברהם, כך היה עמך, ולכך אמרנו תהי נא אלה שהיה לנו עם אביך אברהם, כך יהיה בינינו ובינך:

פסוק כט
כאשר לא נגענוך. שלא נגענו, שנאמר הנוגע באיש הזה וגו' (פסוק יא):
רק טוב. שלא עשו עמו טובה שלימה:
ונשלחך בשלום. אעפ"י שאמרנו לך לך מעמנו, לא לקחנו מכל אשר לך מאומה, ולפיכך אתה עתה ברוך ה':

פסוק לא
וישלחם יצחק. היה רוכב יצחק על חמור כשכרת עמהם ברית, וחתך ממתג החמור שיעור אמה, כדי שיהיה לו לראייה שנשבע יצחק שלא יקחו בניו מארץ פלשתים כל הימים, ולכך נאמר בדוד ויקח [דוד] את [מתג] האמה מיד פלשתים (ש"ב ח א):

פסוק לג
ויקרא אותה שבעה. מלמד ששם נשבעו ואמטו להכי קראה שבעה:

פסוק לד
ויהי עשו בן ארבעים שנה וגו'. זה שאמר הכתוב אלהים מושיב יחידים ביתה (תהלים סח ז), שאלה מרונא אחת את ר' יוסי בר חלפתא בכמה ימים ברא הקב"ה את העולם, אמר לה בששה ימים ברא הקב"ה את עולמו, אמרה לו ומאותו יום ועד עתה מה הוא עושה, אמר לה יושב ומזווג זווגין ומביא בת מזרח לבן מערב, ובן מזרח לבת מערב, שנאמר מושיב יחידים ביתה מוציא אסירים בכושרות, שנותן בצואריהם כבלי ברזל עד שבאים שניהם ביחד, ואף זיווגו של עשו מלפני הקב"ה הוא, אמר הקב"ה ישא עשו גם כן מן האומה שהיא חייבת כלייה כמוהו, שנאמר כי מחה אמחה (שמות יז יד), וכתיב בהם כי החרם תחרימם (דברים כ יז):
ויקח אשה את יהודית. זה שאמר הכתוב כל עורב למינו (ויקרא יא טו), ולמה כך אלא רשע לרשע וצדיק לצדיק, כדי שיזכה הצדיק עם הצדקת ויתחייב הרשע עם המרשעת.

ר' חנניא אמר ומפני מה נשא עשו והוא בן ארבעים שנה אלא אמר עשו אבא נשא והוא בן ארבעים שנה ואני אעשה כמו אבא, ונשא ראשונה ולא העמיד אלא ה' בנים, אבל יעקב נשא לאחר פ"ג שנה וראה בחייו שלשים רבוא מבני בניו, ומניין, דכתיב בישראל ובני ישראל פרו וישרצו וירבו ויעצמו במאוד מאוד (שמות א ז), והיו ששים רבוא, יעלה כל מאד שלשים רבוא, וביעקב נאמר וישב ישראל בארץ מצרים בארץ גשן ויאחזו בה ויפרו וירבו מאד (בראשית מז כז), הנה שלשים רבוא:

ד"א ויהי עשו בן ארבעים שנה. מדמה את עצמו ליצחק שנשא והוא בן ארבעים שנה, והכתוב אומר כי יחנן קולו אל תאמן בו כי שבע תועבת בלבו (משלי כו כה), וכתוב אחר אומר דרך הנשר בשמים (משלי ל יט), זה נבוכדנצר שפסע זקינו מצוה, ופסע שלש פסיעות לכבודו של הקב"ה, והעמיד ממנו ג' מלכים, ומנין שזה הכתוב נאמר על נבוכדנצר, כתיב הכא דרך הנשר בשמים, וכתיב בנבוכדנצר אעלה על במתי עב אדמה לאל עליון (ישעי' יד יד). דרך נחש עלי צור (משלי שם), זה כורש שצוה לבנות בית המקדש, נאמר הכא צור, ונאמר על השכינה שהיא שוכנת בבית המקדש, צור ילדך תשי (דברים לב יח). דרך אניה בלב ים (משלי שם), זה אלכסנדרוס מוקדון שהיה רואה לשמעון הצדיק היה כורע לפניו, ואמרו לו עבדיו מלך כמוך יכרע ליהודי, אמר להם כדמותו אני רואה בעת שאלך למלחמה ואני נוצח, ולמה המשיל אלכסנדרוס לאניה, לומר לך מה אניה משוטטת בים הנה והנה ואינו נראה דרך, כך אלכסנדרוס לא הניח מקום שלא כבש. דרך גבר בעלמה (משלי שם), זה עשו הרשע, דכתיב בו איש יודע ציד (בראשית כה כז), והוא כמו חזיר אשר בשדה, ולמה נדמה לחזיר, מה החזיר הזה מטמין את פיו ופושט פרסותיו מחביא בצד הטמא שבו, ומוציא צד הטהור שבו, כך עשו הרשע מראה עצמו שהוא טהור שנשא כמו אביו והוא בן ארבעים, ומחביא את העבירות אשר עשה, כי עשה חמשה עבירות, הרג ורצח ועבד בע"ז וכפר בתחיית המתים וגנב ונדמה לאשה המנאפת שמזנית עם כל עובר ושב ואמרה לא פעלתי און (משלי ל כ):

פסוק לה

ותהיין מורת רוח וגו'. ממעשים טובים שלא היו עושים, ולא היה מספיק שאינם עושים טובה, אבל היו עושים רעה, שהיו מקטירות לע"ז ומסלקות השכינה מביתו של יצחק. ומזה הצד יש אומרים שנעשה סומא יצחק, א"כ למה לא נעשית רבקה סומא, אלא רבקה היתה מלומדת שמקטירים בבית אביה לע"ז ע"כ לא נסתמית, אבל יצחק שהיה עולה תמימה נסתמה:

פרק כז

פסוק א

ויהי כי זקן יצחק. מלמד שהכעס מסלק את המאור, דכתיב ותהיין מורת רוח, וכתיב בתריה ויהי כי זקן יצחק:

ד"א ויהי כי זקן יצחק. אמר ר' חנינא לא כהו עיניו של יצחק אלא כדי שיבא יעקב ויטול את הברכות, ר' אלעזר אומר לא כהו עיניו של יצחק אלא מרעתו של עשו, ר' ברכיה אומר לא כהו עיניו של יצחק אלא על שהביט בשכינה בעת העקידה:

ד"א ויהי כי זקן יצחק. ובדין הוא שיכהו עיניו של יצחק לפי שנהנה מן הרשע ולא אהב אותו אלא מפני שהיה מאכילו ציד, שנאמר ויקרא את עשו וגו' והתורה הקדושה אמרה ושחד לא תקח (שמות כג ח):

ויקרא את עשו בנו הגדול. וכן רבקה קראה אותו גדול, שנאמר בנה הגדול, אבל הקב"ה קראו קטן, שנאמר הנה קטן נתתיך בגוים וגו' (ירמי' מט טו), אבל במפלתו קראו גדול, שנאמר וטבח גדול (באדום) [בארץ אדום] (ישעי' לד ו):

פסוק ב

לא ידעתי יום מותי. שבעה דברים נעלמים מן האדם, א' המיתה, שנאמר כי לא ידע האדם את עתו (קהלת ט יב). ב' מה שיש בלב חבירו, שנאמר אני ה' חוקר לב (ירמי' יז י). ג' עומק הדין, שנאמר כי המשפט לאלהים הוא (דברים א יז). ד' דרך הוולד הנולד במעי האשה, שנאמר כאשר אינך יודע מה דרך הרוח וגו' (קהלת יא ח). ה' יום הקץ, שנאמר אני ה' בעתה אחישנה (ישעי' ס כב). ו' קצו של אדם, שנאמר הודיעני ה' קצי ומדת ימי וגו' (תהלים לט ה). ז' אימתי מלכות הרשעה נופלת, שנאמר כי אם יום נקם בלבי וגו' (ישעי' סג ד), וכיון שהגיע אדם לפרקי אבותיו ידאג מן המיתה:

פסוק ג

ועתה שא נא כליך וגו'. בישרו שיהיו משתעבדים בני יעקב בארבעה מלכיות: שא נא כליך זו מלכות בבל, שנאמר והכלים הביא בית האוצר (דניאל א ב): תליך זו מדי, שנאמר ויתלו את המן (אסתי ז ו). וקשתך זה יון, דכתיב כי דרכתי לי יהודה קשת וגו' (זכרי' ט יג): [וצא השדה, זה אדום, שנאמר ארצה שעיר שדה אדום (בראשית לב ד)]: וצודה לי צידה. צידה כתיב וקרינן ציד, אמר לו בני הבא לי ציד, ר"ל צפרים, ואם לא תמצא הבא לי ממין י', והם עשרה האמורים בתורה, שנאמר זאת הבהמה אשר תאכלו וגו' (דברים יד ד), ואם לא תמצא הבא לי ממין ד' והם דגים, ואני אומר לך בני שתזהר בהלכות שחיטה, והם חמשה דברים המפסידים את השחיטה, שהייה, דרסה, חלדה, הגרמה, ועיקור:

פסוק ד
ועשה לי מטעמים. מכאן אתה למד שיצחק מפונק היה:

פסוק ה
וילך עשו השדה. מהו להביא, אף מן הגזל אם לא ימצא:

פסוק ו
ורבקה אמרה אל יעקב בנה. וכי עשו ג"כ לא היה בנה, אלא שיעקב שומע היה אל אביו ואל אמו, שנאמר וישמע יעקב וגו' (בראשית כח ז), ועשו לא היה שומע אלא לאביו, לפיכך קראתו בנה:

פסוק ח
ועשתה בני שמע וגו'. אמרה לו כשם שכל ימיך אתה שומע לי, עתה ג"כ שמע:
ד"א בישרתו שיעמיד בנים ולא יהיה בהם פסול, אלא כולם יודו לפני אביהם בעת שקראם להגיד להם מה יקרה אותם באחרית הימים, ונסתלקה ממנו שכינה, אמר להם בני שמא יש בכם פסול, מיד ענו כולם שמע ישראל:

פסוק ט
לך נא אל הצאן וקח לי משם. משלי, שהיה לה בכתובתה:
שני גדיי עזים טובים. טובים לך ליטול הברכה וטובים לבניך, שעל שני שעירים ישראל מכפרים להם עוונותיהם ביום הכיפורים:

פסוק י
והבאת לאביך ואכל בעבור אשר יברכך. שאין שכינה שורה אלא מתוך שמחה, שנאמר ועתה קחו לי מנגן והיה כנגן המנגן ותהי עליו יד ה' (מ"ב ג טו):
בעבור אשר יברכך. ומאי ברכה ברכו זו ברכת כהנים:

פסוק יא
ויאמר יעקב אל רבקה אמו. שהיה עליו מוראת אמו:
הן עשו אחי איש שעיר. כמו שנאמר ושעירים ירקדו שם (ישעי' יג כא):
ואנכי איש חלק. כמו שנאמר כי חלק ה' עמו (דברים לב ט):

פסוק יב
אולי ימשני אבי. זש"ה החכם עיניו בראשו (קהלת ב יד):
והייתי בעיניו כמתעתע. כמו הבל המה מעשה תעתועים (ירמי' י טו):
והבאתי עלי קללה ולא ברכה. הברכה שהוא רוצה ליתן לי בסוף אינו נותנה לי:

פסוק יג
עלי קללתך בני. אמרה לו אמו אדם הראשון חטא נתקללה אמו, שנאמר ארורה האדמה בעבורך (בראשית ג יז), ואם יארע לך שום דבר עלי יהיה קללתך בני:

פסוק יד
וילך ויקח. היה הולך ובוכה ומתפלל שלא יבוש:

פסוק טו
את בגדי עשו בנה הגדול החמודות. יש אומרים אלו בגדים של אדם הראשון ובאו ביד נמרוד וחמדן והרגו ולקח הבגד ממנו:
אשר אתה בבית. וכי לא היו לו נשים שיפקיד אצלם, אלא נתן אותם בבית אביו, כדי לשמש בהן את אביו:

פסוק יח
ויבא אל אביו ויאמר אבי. לשון צניעות קרא לו תחלה ואחר כך דבר עמו, כדרך שהשכינה קראה לאברהם, שנאמר ויקרא מלאך ה' (בראשית כב טו) ואחר כך ויאמר בי נשבעתי, וכן השכינה עשתה במשה, שנאמר ויקרא אל משה וידבר ה' אליו (ויקרא א א) קרא ואחר כך דיבר:

פסוק יט
ויאמר יעקב אל אביו אנכי. הפסיק הדבור, ואחר כך אמר עשו בכורך:
ד"א אנכי. נתנבא יעקב אבינו על בניו שיעמדו בהר סיני ויקבלו עשרת הדברות שתחלתן אנכי, אבל עשו הוא בכורך, ר"ל שתשליך אותו בכור והוא גיהנם:
קום נא שבה. ישיבה שאין בה הסיבה, עמידה שיש בה הסיבה נאה ממנה:

פסוק כ
ויאמר יצחק אל בנו מה זה מהרת למצוא בני ויאמר כי הקרה ה' אלהיך לפני. אם לקרבנך המציא, דכתיב והנה איל אחר (בראשית כב יג), ואם למאכלך לאכול [על אחת כמה וכמה]:

פסוק כא
גשה נא ואמשך בני. ומפני מה רצה יצחק למששו, אלא כיון שאמר כי הקרה ה' אלהיך, אמר יצחק אין דרכו של עשו שיהיה שם שמים שגור בפיו, ונסתפק לו הדבר לפיכך אמר גשה נא ואמשך, מיד יעקב נרתע ונזדעזע, והיה לבו כשעוה, ושלח לו הקב"ה מיכאל וגבריאל ותפשו שניהם בשתי זרועותיו, והקב"ה מאחריו, וזה שאמר הנביא אל תירא כי (אתך) [עמך] אנכי ואל תשתע כי אני אלהיך וגו' (ישעי' מא י), אמצתיך במיכאל, עזרתיך בגבריאל, תמכתיך בימין צדקי, זה הקב"ה:

פסוק כב
ויאמר הקול קול יעקב. ר' יהודה אומר שאמר יצחק אל יעקב כשיהיה הקול קול יעקב אין הידים ידי עשו:

פסוק כג
ולא הכירו. אלו רשעי ישראל שידיהם כידי עשו:

פסוק כד
וירח את ריח בגדיו. אלו פושעי ישראל, אל תקרי בגדיו אלא בוגדיו:

פסוק כה
הגישה לי. הראה לו שעתידים ליצא מזרעו כהנים, שנאמר בה ויגש את פר החטאת (ויקרא ח יד):
ויבא לו יין. רמז לו נסוך היין:

פסוק כז
ראה ריח בני כריח שדה. ראה בית המקדש בנוי וחרב ובנוי:
ריח בניו [בנוי]. כדכתיב את קרבני לחמי לאשי ריח ניחוח (במד' כח ב):
כריח שדה. חרב, שנאמר ציון שדה תחרש (ירמי' כו יח):
אשר ברכו ה'. בנוי, שנאמר כי שם צוה ה' את הברכה (תהלים קלג ג):

פסוק כח
ויתן לך האלהים. שרשי פתוח עלי מים [וטל ילין בקצירי] (איוב כט יט), מדבר בבית המקדש שהתורה נתנה בתוכו שנמשלה במים, שנאמר הוי כל צמא לכו למים (ישעי' נה א),וטל זה הקב"ה, שנאמר בו אהיה כטל ישראל (הושע יד ו):
ד"א ויתן לך האלהים. זה שאמר הכתוב שרשי פתוח אלי מים, מדבר ביעקב שהיה יושב אוהלים אמר לו יצחק ליעקב יתן לך האלהים בעולם הזה ויוסיף לך לעולם הבא:

פסוק כט
יעבדוך עמים. אלו שבעים אומות, שנאמר והיו מלכים אומניך (ישעי' מט כג):
וישתחוו לך לאומים. אלו בני ישמעאל ובני קטורה ובני דדן:
הוה גביר לאחיך. זה עשו ואלופיו:

פסוק ל
ויהי כאשר כלה יצחק וגו' ויהי אך יצא יצא יעקב. שתי יציאות הללו למה אמר ר' איבו שנראה כיוצא ולא יצא, כי שמע דריכות עשו והוא בא ועמד אחר הדרך, לכך נאמר יצא יצא:
ועשו אחיו בא וגו'. מלמד שהיה צד והמלאך בא ומתירן:

פסוק לא
יקום אבי וגו'. ביעקב נאמר קום נא שבה (פסוק יט), לשון בקשה, וכן עמד לבניו. קום, שנאמר קומה ה' וגו' (במדבר י לו). שבה, שנאמר שובה ה' רבבות (שם). ובעשו שאמר

בעזות יקום אבי, בזה הלשון עתיד הקב"ה ליפרע ממנו, שנאמר יקום אלהים (ויפוצו) [יפוצו] אויביו (תהלים סח ב):

פסוק לג

ויחרד יצחק. ר' חמא בר חנינא אמר גדול מאוד היתה החרדה הזאת יותר מחרדה שעל גבי המזבח:

ויאמר מי איפוא. נפתחה גיהנם תחתיו שהיה רוצה לקלל:

הוא הצד וגו'. הוא אשר צד הברכו':

ואוכל מכל. מכל מטעמי שברא הקב"ה בעולמו טעמתי בו:

גם ברוך יהיה. מרצוני:

פסוק לד

כשמוע עשו וגו'. ולמה שתי צעקות, אחת על הבכורה ואחת על הברכה:

פסוק לו

את בכורתי לקח וגו'. כיון ששמע יצחק אמר אני חשבתי שלא עשיתי כהוגן, שהקדמתי הפשוט לפני הבכור, עתה כשלקח הבכורה עשיתי כדין שברכתי אותו:

פסוק לז

הן גביר שמתיו לך. מלך עשיתי אותו עליך עבדיה ונכסיה דעבדיה למאריה:

ולכה איפוא מה אעשה בני. שיהיו בניך זורעים ונוטעים גנות וישראל עוסקים בתורה ואוכלן:

פסוק לח

הברכה אחת היא וגו'. אמר במה אברכך ועל חרבך תחיה שתהא גוזל את הבריות:

ואת אחיך תעבוד. זכה תעבוד לא זכה יעבד:

פסוק מא

וישטום עשו. נקוד שהיה שונא ונוקם ונוטר:

יקרבו ימי אבל אבי. כי בחיי אבי לא אדבר מטוב ועד רע עד שימות אבי:

פסוק מב

מתנחם. כמו שנאמר כי נחמתי (בראשית ו ז):

פסוק מג

ועתה בני שמע בקולי וקום ברח לך. כל הצדיקים נותנים מקום לשעה, יעקב ברח, משה ברח, דוד ברח, שכל הדוחק את השעה השעה דוחקתו:

פסוק מה

למה אשכל גם שניכם וגו'. וכן היה כי ביום אחד נקברו, שחושים בן דן הרג לעשו על מיטתו של יעקב, כדאיתא במסכת סוטה:

פרק כח

פסוק א

ויקרא יצחק אל יעקב וגו'. אמר ר' אלעזר אין השטר מתקיים אלא בחותמיו, שלא יאמרו במרמה לקח יעקב מעשו את הברכות, והנה ברכו באחרונה ברצונו:

פסוק ז

וישמע יעקב אל אביו ואל אמו וילך פדנה ארם. עליו נאמר ישמע חכם ויוסיף לקח (משלי א ה), ועוד כתיב שמע בני מוסר אביך וגו' (שם שם ח):

פסוק ח

וירא עשו כי רעות בנות כנען בעיני יצחק אביו. זה שאמר דוד המלך עליו השלום רשע יראה וכעס וגו' (תהלים קיב י):

פסוק ט

וילך עשו אל ישמעאל ויקח את מחלת בת ישמעאל וגו' על נשיו לו לאשה. הם היו מרשעות והוסיף עליהם רשעה:

פסוק י

ויצא יעקב. אמרו חכמים והלא כמה חמורים וכמה גמלים יצאו עמו מבאר שבע, ולא גילה הכתוב יציאתן, וביעקב כתיב ויצא יעקב, מכאן לתלמיד חכם שיוצא מן המקום ישארו אנשי המקום יתומים: יצא משם יצא הודה יצא זיוה יצא כבודה:

וילך חרנה. וכי בשעה שיצא מבאר שבע בא לו לאלתר לחרן, אלא מלמד שקפצה לו הארץ:

פסוק יא

וישכב במקום ההוא. וכי עדיין לא שכב אלא באותו מקום, מלמד שכל אותן השנים שהיה בבית רבו לא שכב, לכך נאמר וישכב וגו':

פסוק יב

ויחלם והנה סלם. מכאן אמרו חכמינו ז"ל אין חלום בלא פתרון, סלם זה סיני בגימטריא:

ד"א סמל צלם:

ד"א סלם הכבש של מזבח:

מצב ארצה. שנאמר בתחתית ההר (שמות יט ז):

וראשו מגיע השמימה. [שנאמר וההר בוער באש עד לב השמים (דברים ד יא):

והנה מלאכי אלהים] זה משה ואהרן. ד"א עולים ויורדים בו. יורדים ועולים מיבעי ליה, אלא אותן מלאכים שיצאו עמו מארץ ישראל לא הלכו עמו לחוצה לארץ, אלא עלו הם, וירדו אחרים לחוצה לארץ, ובשעה שעלו בשמים וראו דיוקנו של יעקב אבינו חקוק בכסא הכבוד אמרו והלא למטה הוא ומי הביאו כאן, ירדו וראו אותו ורצו להזיקו,

מיד ירד הקב"ה להצילו, היינו דכתיב והנה ה' נצב עליו (פסוק יג), מכאן שחסידים הראשונים ורוכב עליהם, שנאמר ויעל אלהים מעל אברהם (בראשית יז כב):

פסוק יג

הארץ אשר אתה שוכב עליה. מאי רבותא איכא בהא, ד' אמות שהוא שוכב עליהם אלא מלמד שנקפלה כל ארץ ישראל תחתיו:

פסוק יד

ופרצת ימה וגו'. נתן לו הקב"ה תחומין בלא מצרים:

ונברכו בך כל משפחות האדמה ובזרעך. שאין העולם מתקיים וגשמים וטללים לברכה אין יורדין אלא בזכות ישראל:

פסוק טו

והנה אנכי עמך. הבטיחו להיות עמו בחוצה לארץ ולהשיבו:

פסוק טז

ואנכי לא ידעתי. אילו הייתי יודע לא הייתי שוכב מפני אונס השינה שאסור לישן אפי' בבתי כנסיות:

פסוק יז

מה נורא המקום הזה. אמרו חכמינו ראה בית המקדש בנוי וחרב ובנוי. בנוי שנאמר מה נורא המקום הזה. וחרב, שנאמר אין זה. ובנוי, שנאמר כי אם בית אלהים וגו':

דבר אחר מה נורא המקום הזה. ראוי לירא מן המקום:

וזה שער השמים. מלמד שהשכים יעקב אבינו וראה שכינה למעלה מראשו ונתפחד, שהי' המלאכים עולים ויורדים בו:

פסוק יח

ויקח את האבן. מלמד שנעשו כל האבנים אחד, ולמה מפני שהיו מתקוטטות זה עם זה, זאת אומרת עלי יניח הצדיק ראשו, וזאת אומרת עלי יניח הצדיק ראשו, נעשה נס ונעשו כולם אבן אחת:

פסוק כ

ושמרני. שביקש יעקב שיצילהו הקב"ה מע"ז ומגילוי עריות ומשפיכות דמים ולבסוף נכשלו בניו בכולם:

ונתן לי לחם לאכל. מכאן שהצדיקים אינם מבקשין אלא כדי פרנסתן וסיפוקן, ויעקב לא היה לו אפילו בגד ללבוש בשעה שיצא מבאר שבע, אלא רצה עשו אחיו להרגו, ואליפז היה תלמידו של (יעקב) [יצחק], ואומר איך אעשה שלא אהרגנו, ולקיים מצוות אבי, גזלו כל ממונו ואפילו כל בגדיו, והניחו ערום, ועני נחשב כמת, שארבעה נחשבים כמתים:

פסוק כב
עשר אעשרנו לך. ואפילו מבניו, ולפיכך לוי הוא העשירי:

פרק כט

פסוק א
וישא יעקב רגליו. לעולם רגליו של אדם נושאין אותו, ויעקב נשא את רגליו, אלא מלמד שנעשה קל מרוב השמחה שהיה לו מפני שאמר לו הקב"ה ארצה בני קדם:

פסוק ב
וירא והנה באר בשדה. מלמד שראה סיני שבו ניתנה תורה, שנקראת באר חיים:
שלשה עדרי צאן. כהנים ולויים וישראלים:
רובצים עליה. מרביצים תורה:
כי מן הבאר ההיא. מן התורה ההיא ישתו ישראל:
והאבן גדולה. זו שכינה, שנאמר משם רעה אבן ישראל (בראשית יט כד):

פסוק ג
ונאספו שמה. אלו ישראל, שנאמר ויתיצבו בתחתית ההר (שמות י טיז):
וגללו את האבן. משה ואהרן יקבלו את התורה:
והשקו את הצאן והשיבו את האבן. זה שנאמר וישב משה את דברי העם וגו' (שם שם ח):

פסוק ד
ויאמר להם יעקב וגו'. לעתיד לבוא יצא יעקב לקראת בניו וישאל להם אחי מאין אתם:
ויאמרו לו מחרן אנחנו. מחרונו של מקום אנו באים:

פסוק ה
ויאמר להם הידעתם וגו'. יודעים אתם אם הלבין הקב"ה על עונותיכם ומחל לכם, שנא' אם יהיו חטאיכם כשנים כשלג ילבינו (ישעיה א יח):
ויאמרו ידענו. כי בודאי מחל:

פסוק ו
השלום לו. אם ישנו בשלום עמכם: ויאמרו שלום והנה רחל בתו באה עם הצאן:

פסוק יב
ויגד יעקב לרחל. אמר לה יעקב הנשאי לי. אמרה לו הין. אלא אבא רמאה הוא ולא יכלת ליה, אמר לה יעקב אעביד אנא עמיה לרמאותא אם הוא רמאי, ואם הוא בן ישר אני בן ישר, כמו כן אמרה לו מכל מקום כן לא יכילית ליה, מיד מסר לה סימנין:

פסוק יג

ויהי כשמוע לבן. שמח שמחה גדולה בלבו, אמר אליעזר עבד אברהם הביא ממון רב, זה על אחת כמה וכמה. מיד וירץ לבן לקראתו מרוב שמחתו:

ויחבק לו. ממשש היה לו בחיקו אם הביא ממון ואם לאו, ולא מצא, אמר לבן שמא מרגליות ניתנה בפיו, מיד וינשק לו, לדעת אם ימצא המרגלית:

ויביאהו אל ביתו. אמר שמא יש אצלו ממון ויניחו בבית, ועדיין לא היה מאמין בו, עד שהיה הולך עמו בבית החיצון ומפשפש צרכו:

ויספר ללבן. סיפר לו יעקב היאך היה מעשה אליפז שגזל ממונו:

פסוק יד

אך עצמי ובשרי אתה. אמר לו כך אתה נחשבת בעיני כעצם שאין בו בשר וכבשר שאין בו ממש, מפני שלא הבאת כלום:

פסוק טז

שם הגדולה לאה ושם הקטנה רחל. [שם הגדולה] שמתנותיה גדולות כהונה ומלכות:

ושם הקטנה רחל. מתנותיה שאול ומרדכי:

פסוק יז

ועיני לאה רכות. כמו רך ומשוח מלחמה (ש"ב ג לט):

ד"א רכות. מתוך שהיו אומרים ללבן שתי בנות וליצחק שני בנים, ישא הגדול את הגדולה, והקטן את הקטנה, והיתה יוצאת לאה בפרשת דרכים ושואלה לעוברים ולשבים מה מעשיו של עשו, אומרים לה רשע גמור הוא, והקטן איש תם, והיתה בוכה מפני שהיא היתה הגדולה, עד שנעשה עיניה רכות:

פסוק כא

הבה את אשתי. ומי חצוף אינש כוליה האי, אלא לפי שהיה יעקב זקן והיה לו לעסוק בפריה ורביה, אמר ללבן הבה את אשתי כי מלאו ימי. ימי שנותיו של אדם שבעים שנה, ואם בגבורות שמונים שנה, וכבר עברו שמונים שנה דקיימא לן בשעה ששלח יצחק את יעקב בנו, בו בפרק מת ישמעאל, שנאמר וירא עשו וגו' (בראשית כח ח), וכתיב וילך עשו אל ישמעאל וגו' (שם שם ט), ממשמע שנאמר בת ישמעאל איני יודע שאחות גביות היא, אלא מלמד שקידש ישמעאל אביה ומת והשיאה גביות אחיה, וישמעאל נולד קודם יצחק י"ג שנה, דכתיב וישמעאל בנו בן שלש עשרה וגו' (בראשית יז כה), ואותה שנה נולד יצחק, וימי שנותיו של ישמעאל קל"ז ובשעה שנולד יעקב היה יצחק בן ששים שנה, הוצא מקל"ז שנים ס' שנה דיצחק, וי"ג שנולד יעקב, הרי ע"ג, נשתיירו ס"ד ליעקב, וי"ד שנטמן בבית עבר רבו קודם שבא ללבן, לפיכך אמר ללבן כי מלאו ימי:

פסוק כב
ויאסוף לבן. עשה כינופיא עם כל אנשי המקום ואמר להם אתם ראיתם קודם שבא חסיד זה בינינו עצימות מים היה, ואפילו אבן אחת שעל פי הבאר לא היינו יכולים לגלול עד שנאסוף כל העדרים, ואחר כך יגללו, ועכשו בזכותו נבעו המים, והוא לבדו גלל את האבן, והנה שואל את רחל, ואם אתן אותה לו ילך מעמנו, אבל אם רצונכם אתן לו את לאה, ויעבוד עוד ברחל, ויאמרו לו הין, שאלמלא כן היה ליעקב שיתפוס את לבן בדין, אלא שבאו עמו אנשי מקומו:

פסוק כד
את זלפה שפחתו. והיתה קטנה והיתה ראויה לרחל, וניתנה ללאה ברמאותו, כדי להראות ליעקב שזו שפחת רחל, ומנא לן דקטנה היא, דכתיב בה ותלד (בראשית ל י), ולא כתיב ותהר כבלהה, ובבלהה כתיב ותהר (שם שם ד) שהיתה בחורה ואין ההריון ניכר בה הא סתמא קטנה:
ד"א ותהר מהו ותהר, כמו הר כשהאשה מעוברת נראית כהר:

פסוק כה
ויהי בבקר והנה היא לאה. מכלל דעד השתא לא היתה לאה, שמסרה לה רחל אותם הסימנין שמסר לה יעקב שלא לביישה:

פסוק כז
מלא שבוע זאת. שבעת ימי החופה:

פסוק כט
לה לשפחה. ולא ליעקב לשפחה:

פסוק לא
ורחל עקרה. כי רחל היתה עיקר הבית, אלא שהקב"ה מתאוה לתפלתן של צדיקים:

פסוק לד
הפעם ילוה אישי. האמהות הם הנביאות שידעו בנבואתן שמעמידים י"ב שבטים כנגד י"ב מזלות, והיתה סבורה שיהא לכל אחת מהם שלשה, לכך אמרה כי ילדתי לו שלשה בנים, מעתה לא יהא לו פתחון פה עלי:

פסוק לה
הפעם אודה וגו'. גרסינן בברכות אמר ר' יוחנן משום רבי שמעון בן יוחאי מיום שברא הקב"ה את עולמו לא בא אדם שנתן הודאה לפני הבורא עד שבאת לאה, שנאמר הפעם אודה את ה':
ד"א הפעם אודה את ה'. משל למה הדבר דומה, לכהן שהלך לבית הגרנות לקבל תרומות ומעשרות, בזמן שנותן לו בעל [השדה] התרומה והמעשר לא משבח ליה, ואם מוותר

ליה מדידיה מיד משבחו, כך לאה כיון שראתה שנתן לה הקב"ה יותר משלשה בנים, נתנה לו הודאה:

פרק ל

פסוק א

ותאמר אל יעקב הבה לי בנים. התפלל לפני המקום עלי כשם שעשה אברהם לשרה, ויצחק נמי לרבקה, כדכתיב ויעתר יצחק וגו' (בראשית כה כא):

פסוק ב

ויחר אף יעקב ברחל וגו' אשר מנע ממך. ממני לא מנע אלא ממך, שהרי יש לי בנים, אבל יצחק אבי לא היה יודע אם הוא עקר או אם היא עקרה, והיה צריך להתפלל, אמרה לו והלא אברהם זקינך לא מנע עצמו מן הרחמים אעפ"י שהוליד את ישמעאל, אמר לה עשי כאשר עשתה שרה שנתנה שפחתה לאברהם, מיד.

פסוק ג

ותאמר הנה אמתי בלהה. כעין בהלה שהיתה מתבהלת בשעת לידתה ולא ידעה להניק. ואמרו חכמינו ז"ל כי ארבעתם היו אחיות, שלא הותר ליעקב לישא שפחה, אלא היו מאשה אחרת, והיה לבן אוהב ללאה ולרחל יותר מהן וקראן שפחות:

פסוק ו

דנני אלהים. היתה מצדקת עליה את הדין כל מעשיו של הקב"ה דין, וכדין עקרה אנכי ואיך ישמע בקולי:

פסוק ח

נפתולי אלהים נפתלתי עם אחותי. כעין נפתל ועקש (משלי ח ח):

ויש אומרים כעין תפלה התפללתי לפני הקב"ה להיות עם אחותי וגם יכלתי. ומאן דאמר לשון נפתול הכי קאמר עיכבני הקב"ה מהיות כאחותי וגם יכולתי במקצת:

פסוק יא

בגד. משבט גד עתיד לצאת אליהו הנביא המגיד בשורות טובות לישראל, וכמה דהוא אמר גד גדוד יגודנו (בראשית מט יט):

ויש אומרים בא מהול, שנאמר גודו אילנא (דניאל ד יא):

בכל השבטים לא נאמר בהם על כן קראו שמו חוץ מלוי, לפי שאוכלוסין שלו מעט היה, לפי שהארון מכלה בהם:

ד"א בכל השבטים כתיב ותקרא את שמו, אבל בלוי כתיב קרא שמו, לפי שיעקב ראה ברוח הקודש שעתיד לצאת ממנו שבט הכהנים, דכתיב בהו וילוו עליך וישרתוך (במדבר יח ב), על כן קרא שמו לוי ברוח הקדש:

פסוק יג
באשרי כי אשרוני בנות. מרוב בנים:

פסוק יד
וילך ראובן בימי קציר חטים. מכאן שאין הצדיקים פושטין את ידיהם בגזל, שהרי הלך ראובן בימי קציר חטים, ולא הביא אלא דודאים בלבד, שאין להם בעלים, וקשר ראובן הדודאים בחמורו והוציאו:

פסוק טו
המעט קחתך וגו'. אמרה לאה לרחל לא דייך שלקחת את אישי שנמשך לבו אחריך, אמרה רחל ללאה לא לאה אישך הוא אלא אישי, ובעבורי בא מבאר שבע, ועל ידי שמסרתי לך הסימנים נעשה אישך:
לכן ישכב עמך הלילה. לפי שהיה מנהג יעקב לישכב עם לאה לילה [אחת], ועם רחל לילה אחת, ואותה הלילה של רחל היתה, והניחתו ללאה תחת הדודאים:

פסוק כ
הפעם יזבלני וגו'. כעין שדה שמזבלין אותה כדי שתצא התבואה יפה:

פסוק כא
ואחר ילדה בת. ראויה היתה לאה לילד ז' בנים, אמרה י"ב שבטים עתידין לצאת מיעקב וכבר ילדתי ששה ושתי השפחות ד' הרי עשרה, ואם עדיין אלד השביעי נמצא שלא תהא אחותי אפילו כאחת השפחות, ובקשה רחמים שיתהפך העובר שבמיעה לבת, והסכים הקב"ה ועשה כדבריה לכך כתיב ואחר ילדה בת, שנהפך הבן לבת:

פסוק כב
ויזכור אלהים את רחל. אליהו מעיד על תחיית המתים מנשה מעיד שמקבל הקב"ה את השבים, ואפים שהוא מבני בניה של רחל מעיד על פקידת עקרות. יהודה מעיד שהקב"ה הציל לתמר מן האש, שנאמר הוציאוה ותשרף (בראשית לח כד). וכן חנניה וחביריו שהם מבני יהודה: בגמרא דורשי רשומות לי גלעד ולי מנשה:
ד"א ויזכור אלהים וגו'. זכר הקב"ה ענותנותה של רחל שמסרה הסימנים לאחותה שנתן לה יעקב שלא קבלה לבייש אחותה:

פסוק כג
אסף אלהים את חרפתי. דרך הנשים כך היא כל שמקלקלת ברשות בעליהן או אוכלות או נותנות, תולות בבניהם ואומרות בניך עשו, לכך אמרה רחל יש לי עכשיו על מי אשליך:

פסוק כה
ויהי כאשר ילדה רחל את יוסף וגו'. אמר יעקב כתיב (והנה יהיה) [והיה] בית יעקב אש ובית יוסף להבה וגו' כל זמן שהאש בלא להבה אינו מחזיק לכל, אבל להבה תלהט הרים, לפיכך בטח יעקב והלך:
שלחני. כעין שליח שחוזר או שנפטר:

פסוק כז
נחשתי. שהיה לבן מנחש:

פסוק ל
כי מעט אשר היה. כל צאן לבן בעת שבא יעקב לא היו אלא שבעים, כתיב הכא כי מעט, וכתיב בישראל ויגר שם במתי מעט (דברים כה ו), מה להלן בשבעים, אף הכא שבעים:
לרגלי. בשעה שהלך לבן לקראת יעקב ויחבק לו וינשק לו לידע אם הביא ממון ולא מצא, המתין לו עד שבא לביתו אמר בידוע שהטמין ממונו במקום שהוא לרגליו, והלך וחפר מרגלותיו, ומצא מטמון זהב וכסף לכך אמר לרגלי ויש אומרים יש רגל מברכת ויש רגל מייבשת:

פסוק לב
חום בכשבים. חום בכשבים שאינם שחורים:
גנוב הוא אתי. הן לי שמחה גדולה כלומר היינו מילתא דלא אפשר:

פסוק לה
כל אשר לבן בו. אפילו רגל אחד שהיתה לבן במקצת להפרידן יותר ממה שאמר לו יעקב:

פסוק לו
בינו ובין יעקב. בין צאנו שנתן ביד בניו לאותן צאן שנתן ביד יעקב שלשת ימים שלא יחזור ויתערב צאן יעקב בצאן לבן הנותרות ומשעה שעזבם יעקב מיד באו זאבים ונטלו מהם הרבה:

פסוק לז
לוז. הנושא אגוזים קטנים:

פסוק לט
ויחמו הצאן. מפני שנטל כל אשר לבן בו:

פסוק מ
והכשבים הפריד יעקב. הזכרים שלא יולדו כמותן:
פני הצאן. העקודות כדי שיחמו במקלות לבנים וילדו לבנים:

פסוק מב
ובהעטיף הצאן. היו יולדים ב' פעמים והיה יעקב נוטל פעם ראשונה שהם יפות, והשנייה מניח ללבן, ואינו משים בשנייה מקלות:

פסוק מג
צאן רבות. הרבה לא נאמר אלא רבות, שהיו פרות ורבות כאחד:

פרק לא

פסוק ד
השדה אל צאנו. מכאן לאדם שרוצה לדבר דבר סתר יצא לשדה ויספר במקום שאין שומעין אותו בני אדם, שאזנים לכותל ואזנים ליער, אבל בשדה אין כלום:

פסוק ז
התל בי. שקר:
והחליף את משכורתי. כלל בחמשה שנים החליף את משכורתי:
עשרת מונים. כמה הם עשרת מונים מאה פעמים בכל שנה שחמשת השנים שני פעמים:

פסוק יב
כי ראיתי את כל אשר לבן וגו'. שהיה מחליף בימי עיבורן:

פסוק יד
העוד לנו חלק ונחלה. על מה אנחנו עומדים, אפילו אם ימות אין לנו חלק ונחלה, לפי שאין הבנות יורשים במקום הבנים, כי נמכרנו כשפחה שמשתעבדים בה:

פסוק טז
ויאכל גם אכול וגו'. הכסף שהיה צריך בנישואין או לשמור צאנו בי"ד שנה שעבדת בנו:

פסוק יט
את התרפים. נתכוונה כדי להסיר ע"ז מבית אביה:

פסוק כב
ביום השלישי. שהיה רחוק דרך שלשה ימים:

פסוק כג
ויקח את אחיו. מאנשי המקום ומקרוביו:

פסוק כד
מטוב עד רע. ולמה הזהירו הכתוב שידבר בטובה, לפי כשהיה מדבר בטובה היה מזכיר ע"ז אלהי אברהם ואלהי נחור שהם שופטים בינותינו:

פסוק לא
ויען יעקב. על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון:

פסוק לב
לא יחיה. ומפני החרם הזה מתה רחל בלא זמנה:

פסוק לג
באהל יעקב ובאהל לאה וגו'. אהל יעקב זה אהל רחל, שהיה רגיל בו יותר משל לאה, ולא היה לו אהל מיוחד, חזר ברוב רמאותו ולא הניח כלום לפשפש, וחזר ופשפש בכר הגמל, ונעשה נס לרחל ונעשו התרפים כר מלא נוצה:

פסוק לה
ולא מצא את התרפים. אבל דברים אחרים מצא: לפיכך ויחר ליעקב:

פסוק לח
לא שכלו. כמו תפלט פרתו ולא תשכל (איוב כא י):

פסוק לט
גנבתי יום וגנבתי לילה. אותה שהיתה גנובה בין ביום בין בלילה, לי היתה גנובה, ואני חייב באחריותה:
ד"א גנובתי זינבתי באורתא מאי טעמיה זוטר גנובתיה, וכן היה אומר יעקב אני הייתי מנהג אחריהם סמוך לזנבם ביום ובלילה:

פסוק מ
הייתי ביום אכלני חורב וקרח בלילה. כשהייתי שומר בקיץ, וגם כשהייתי שומר ביום המעונן, שהוא דומה ללילה שהיו ימים מעוננים, כמו שאמרו במסכת יומא יום מעונן היה, שקורין שקוטינש אכלני חרב:
ותדד שנתי מעיני. שכבת שחר:

פסוק מב
ופחד יצחק. שהיה לו בשעה שנעקד:

פסוק נ
אם תענה את בנותי. מתשמיש המטה:

פרק לב

פסוק ב
ויפגעו בו מלאכי אלהים. פירשו המלאכים שלוהו מחוצה לארץ ונלוו עמו המלאכים להכניסו לארץ:

פסוק ג
מחנים. שתי מחנות, מחנה הלך ומחנה בא:

פסוק ד
וישלח יעקב מלאכים. מה כתיב למעלה, ויאמר יעקב כאשר ראם מחנה אלהים זה (פסוק ג). כמה הם מחנה אלהים שני אלפים רבוא של מלאכי השרת, שנאמר רכב אלהים רבותים אלפי שנאן (תהלים סח יח), ואותן מלאכים נדמו כולם לחיילות של

מלך, מהם לובשי ברזל, ומהם רוכבי סוסים, ומהם יש להם קרנות שתוקעין בהם. עשו אמר להם של מי אתם, אמרו לו של יעקב, שנאמר מי לך כל המחנה הזה אשר פגשתי (בראשית לג ח):

ד"א וישלח יעקב מלאכים. ולמה שלח אצלו מלאכים, אלא כך אמר יעקב אשלח לי מלאכים אליו, אם יחזור בתשובה מוטב, אמר להם אמרו לו אל תאמר כדרך שיצאתי מבית אבי באתי אליך, כי אני יצאתי מבית אבי במקלי, שנאמר כי במקלי וגו' (בראשית לב י), אבל עתה אני לשני מחנות:

פסוק ה

ויצו אותם לאמר וגו'. אמר יעקב אמרו לעשו זה המקנה אשר לי, אל תאמר משל תפיסות יד אבא הם, אלא בשכרי קניתי לי זה המקנה ובכחי, שנאמר ועתה הייתי לשני מחנות. ובאותה שעה שקרא יעקב אבינו לעשו הרשע אדני, אמר הקב"ה אתה השפלת עצמך לפני עשו וקראתו אדני, חייך אני מעמיד מבניו שמונה מלכים כנגד ח' פעמים שקראתו אדני לפני מלך מלך בישראל, שנאמר ואלה המלכים וגו' (בראשית לו לא), אמר יעקב לשלוחים ששיגר לעשו אמרו לו אם לשלום אתה בא [מתוקן אני כנגדך, ואם למלחמה אתה בא] הריני מתוקן כנגדך, ויש לי גבורים ובעלי זרוע שיתפללו לפני המקום והוא יעשה רצונם, שנאמר רצון יראיו יעשה וגו' (תהלים קמה יט):

עם לבן גרתי. אעפ"י שהייתי דר עם לבן הרשע, קיימתי כל התורה כולה, גרתי בגימטריא תרי"ג מצות:

פסוק ו

ויהי לי שור וחמור. שור זה יוסף, שנאמר בכור שורו וגו' (דברים לג יז). חמור זה יששכר, שנאמר יששכר חמר גרם (בראשית מט ד):

צאן. זה ישראל, שנאמר ואתנה צאני צאן מרעיתי וגו' (יחזקאל לד לא):

עבד. זה דוד, שנאמר אנא ה' כי אני עבדך (תהלים קיו ו), ושפחה. זו אביגיל, שנאמר הנה אמתך לשפחה (ש"א כה מא):

ד"א ויהי לי שור, משור אחד יצאו שוורים הרבה, ומחמור אחד יצאו חמורים הרבה, באותה שעה הלכו שלוחים וראו את עשו שיש עמו כמה גבורים מזויינים, ובאו ואמרו ליעקב, שנאמר וישובו המלאכים אל יעקב וגו', אתה נוהג עמו כאח, והוא נוהג עמך כעשו:

פסוק ז
וארבע מאות איש עמו. ומאי רבותיה, אלא ארבע מאות קושרי כתרים היו עמו, וכיון ששמע יעקב כל אותן הגדולות היה מתייירא, והיה מחלק את בניו ואת נשיו לשני מחנות, שנאמר וירא יעקב מאד:

פסוק ח
וייירא. שמא יהרג:
ויצר. שלא יהרוג אותו, אם הוא מתגבר עלי יהרגני, ואם אני מתגבר עליו אהרגנו, הדר הוא דכתיב וייירא יעקב מאד ויצר לו:

פסוק ט
אם יבא עשו וגו'. באותה שעה עמד בתפלה לפני הקב"ה, ואמר לניו רבון העולמים כתיב בתורתך אותו ואת בנו לא תשחטו (ויקרא כח כב), ואם יבא רשע זה ויהרוג אותי ואת בני מה אעשה, מה עשה שלח לו דורון לסתום את עיניו, שנאמר כי השחד יעור עיני חכמים (דברים טז יט), ואין חכמים אלא אדומיים, שנאמר והאבדתי חכמים מאדום (עובדי' א ח):

פסוק יא
קטנתי מכל החסדים. התחיל ממעט עצמו והיה מתייירא שמא יגרום החטא:
כי במקלי עברתי. רמז לו שעתידין בניו לעבור את הירדן כשם שעבר יעקב אבינו במקל, שנאמר ביהושע ביבשה עבר ישראל את הירדן (יהושע ד כב), וזה המקל אשר עברו בים בני ישראל, שנאמר הרם את מטך (שמות יד טז), ובזה המקל עתיד שישאנו המלך המשיח, שנאמר מטה עוזך ישלח ה' וגו' (תהלים קי ב):

פסוק יב
הצילני נא מיד אחי. אחי שבא אלי מכוחו של עשו, שבשעה ששלח יצחק את יעקב לפדן ארם, שיגר עשו איש אחריו ששמו אחי:
פן יבא והכני [אם על בנים]. אתה אמרת בתורתיך לא תקח האם על הבנים (דברים כב ח):

פסוק יג
היטיב איטיב עמך. היטיב בזכותך איטיב בזכות אביך:

פסוק יד
וילן שם בלילה ההוא: מכאן לעונה האמורה בתורה:

פסוק טו
עזים מאתים. שהם צריכות תיישים עשרים:
רחלים מאתים. שהם צריכות אילים עשרים:

פסוק טז
גמלים מניקות וגו'. לפי שהגמל צנוע הוא בתשמישו לפיכך לא פירשו הכתוב:
פרות ארבעים ופרים עשרה. הם צריכים [פרים עשרה]:
אתנת עשרים. הם צריכים לעשרה עיירים:

פסוק יז
ויתן ביד עבדיו. ולמה לא הכניסם בערבוביא כדי להשביע עינו של אותו רשע:
ורוח תשימו בין עדר וגו'. אמר יעקב לפני הקב"ה רבונו של עולם אם יבואו צרות על בני לא תביא להם אלא זה אחר זה, ורוח תשים להם מצרותיהם:

פסוק כ
במוצאכם אתו. בגדולתו:

פסוק כב
ותעבור המנחה על פניו. אף הוא היה בצרה:

פסוק כג
ואת אחד עשר ילדיו. דינה היכן היתה, נתנה בתיבה ונעל לפניה, אמר הרשע הזה עינו רמה, שלא יראה אותה ויקחה ממני, אמר לו הקב"ה למס מרעהו חסד (איוב ו יד), אתה מנעת חסד מאחיך שנתת בתוך התיבה, ולא נשאית אותה למהול, חייך הרי היא נישאת לערל, לא בקשת להנשא דרך היתר, הרי היא נשאת דרך איסור, הדא הוא דכתיב ותצא דינה בת לאה, מהיכן יצאה מן התיבה, נאמר כאן ותצא, ונאמר להלן ויצא נח (בראשית ח יח), מה להלן מן התיבה, אף כאן מן התיבה:

פסוק כד
ויקחם ויעבירם את הנחל. מלמד שעשה עצמו כגשר, והיה עומד באמצע המים, והיה נוטל את זה מעבר זה, ונותנו לעבר אחר:

פסוק כה
ויותר יעקב לבדו. ולמה נשאר לפי ששכח פכים קטנים, ללמדך שמחבבין הצדיקים ממונם יותר מגופם:
ויאבק איש עמו. שרו של עשו היה:
ויאבק. שאבק רגליהם עלה עד כסא הכבוד:

פסוק כז
ויאמר שלחני כי עלה השחר. אמר לו יעקב וכי גנב אתה שאתה מתיירא מן השחר, אמר לו שר עשו אני, ומיום שנברא העולם לא הגיע לי זמן לומר שירה לפני המקום ב"ה עד היום הזה:

בבראשית רבה ויאמר שלחני כי עלה השחר. אמר רב הונא. אמר המלאך בסוף אני מגלה לו, ואם יאמר לי רבון העולמים למה גלית, אני אומר לו רבון העולמים בניך גוזרים גזירות ואינך מבטל גזירתן, ואני אוכל לבטל גזירתן, אמר המלאך ליעקב עתיד הקב"ה להגלות עליך [בבית אל] ולהחליף שמך ואני עומד שם, הדא דכתיב בית אל ימצאונו ושם ידבר עמנו (הושע יב ה) עמך אין כתיב אלא עמנו:

ר' ברכיה בשם ר' לוי אמר מאי מקים דבר עבדו ועצת מלאכיו ישלים (ישעיה מד כו), אין אנו יודעים שעצת מלאכיו ישלים, אלא מלאך אחד נגלה על יעקב ואמר לו עתיד הוא להגלות עליך בבית אל ולהחליף את שמך ואני שם עומד, שנא' בית אל ימצאנו ושם ידבר עמנו, ונגלה אליו הקב"ה לקיים דברו של מלאך:

ויאמר לא אשלחך וגו'. אמר לו יעקב כיון שאתה שרו של עשו לא אניחך עד שתמחול לי מן הברכה שברכני אבא, אמר לו ומי מתרעם עליך, אמר לו שאמר לי עשו הכי קרא שמו יעקב ויעקבני זה פעמים:

פסוק ל

ויברך אותו שם. וזאת הברכה שברכו שמחל לו על הברכות:

פסוק לב

ויזרח לו השמש. וכי זרחה לו לבדו והלא לכל העולם זרחה, אלא לרפאות צלעתו, אבל לאחרים אש ולהבת:

ד"א ויזרח לו השמש. שמש ששקעה בעבורו זרחה בעבורו. שנאמר ויזרח לו:

פסוק לג

על כן לא יאכלו בני ישראל וגו'. ולמה נקרא שמו גיד הנשה, שנשה ממקומו:

פרק לג

פסוק א

ויחץ את הילדים. כל אחד ואחד זכותו תקום עליו:

פסוק ב

ואת לאה וילדיה אחרונים [ואת רחל ואת יוסף אחרונים]. מכאן שחביבין עליו בני לאה ובני רחל יותר מבני השפחות:

פסוק ג

והוא עבר לפניהם [וישתחו ארצה שבע פעמים]. הדא הוא דכתי' כי שבע יפול צדיק וקם (משלי כד טז):

פסוק ד

וַיִּשָּׁקֵהוּ. ולמה נקוד, מלמד שלא בקש לנשקו אלא לנשכו, ונעשה שיניו כמו שעוה:

ויבכו. זה בכה על צוארו, וזה בכה על שיניו:

פסוק ו
ותגשנה השפחות. הנה וילדיהן. וביוסף כתיב ואחר נגד יוסף ורחל (פסוק ז), ולמה, אמר יוסף, רשע זה עינו רמה היא שלא יתלה עיניו עליה והגביה יוסף קומתו וכסה אותה, ולפיכך אין עין רעה שולטת בזרעו של יוסף:

פסוק י
כראות פני אלהים וגו'. ולמה מזכיר יעקב שמו של הקב"ה כאן, כדי ליראו ולבהלו, אמר עשו הקב"ה הגיעו בכבוד זה איני יכול לו, משל לחבר שמבקש את חברו להרגו, נזדמנו לסעודה אחת, אמר האחד טעם תבשיל זה כטעם תבשיל שטעמתי בבית המלך, אמר אותו האיש וכך הוא זה וזה רגיל בבית המלך, מיד נתיירא ממנו:

פסוק יב
ויאמר נסעה ונלכה. כיון שראה אותו הרשע ממונו של יעקב, הרהר בלבו ואמר מה העולם הזה והוא אינו חלקו, אחי בזה המעלה, העולם הבא על אחת כמה וכמה, מיד בקש מיעקב שינחל חצי העולם הזה, והוא ינחל חצי העולם הבא:

פסוק יג
ויאמר אליו אדוני יודע כי הילדים וגו'. זה משה ואהרן:
והצאן והבקר עלות וגו'. אלו ישראל שנאמר (ואתנה) [ואתן] צאני צאן מרעיתי וגו' (יחזקאל לד לא), ואלולי רחמנות של הקב"ה ודפקום יום אחד ומתו כל הצאן. בימי (אנדרינוס) [אדריינוס] קיסר:
ד"א כי הילדים רכים. ואינם יכולים לסבול עול גיהנם, ואם ידפקום יום אחד אין להם תקוה:

פסוק יד
יעבר נא אדוני. לפי שאין אתה מתיירא שום דבר:
ואני אתנהלה לאטי. כי המצות אינם נעשים חבילות חבילות:
עד אשר אבא אל אדני שעירה. חזרנו על כל המקרא ולא מצאנו שהלך יעקב אצל עשו להר שעיר, וכי אפשר ליעקב לרמאות אותו, אלא אימתי יבא אצלו לעתיד לבא, שנאמר ועלו מושיעים בהר ציון לשפוט את הר עשו (עובדי' א כא):

פסוק טו
אציגה נא עמך. ביקש ללוותו ולא קיבל עליו:

פסוק טז
וישב ביום ההוא וגו'. היכן הלכו, מלמד כיון שראו המלאכים שהיה אומר להם מי אתם ואמרו המלאכים אנו שלוחים שם יעקב והיו מכים אותם, וכל אחד הולך לדרכו, אמרו שלא היה נכוה בגחלת של יעקב:

פסוק יח
ויבא יעקב שלם וגו'. שלם בגופו שלם בממונו שלם בתורתו:
ויחן את פני העיר וגו'. והיה משדר לכל אחד ואחד דורון:

פסוק יט
ויקן את חלקת וגו'. תיקן להם מטבע:

פסוק כ
ויקרא לו וגו'. ומי קראו אל אלהי ישראל:

פרק לד

פסוק א
ותצא דינה בת לאה. לא יצאה אלא להראות עצמה ויפיה וגרם לה החטא, ודבק בה שכם בן חמור:

פסוק ב
וישכב אותה. מלמד שעבירה גוררת עבירה:
בת לאה. ולא בת יעקב, אלא כשם שהיתה לאה יצאנית: [שנאמר ותצא לאה לקראתו (בראשית ל טז), כך היתה דינה יצאנית]:
וישכב אותה. כדרכה:
ויעניה. שלא כדרכה:

פסוק ה
והחריש יעקב עד בואם:

פסוק ח
והתחתנו אתנו. אין ישראל נותן תחלה אצבעו לתוך פי אחר, אלא אם כן הוא נותן תחלה לתוך פיו:

פסוק כה
ויקחו שני בני יעקב [שמעון ולוי]. ממשמע שנאמר שמעון ולוי איני יודע שבני יעקב הם, אלא בני יעקב שלא נטלו עצה זה מזה:
אחי דינה. וכי אחות שניהם ולא אחות השאר היתה, אלא לפי שנתנו עצמם עליה נקראת על שמם:
ויבאו אל [העיר] בטח. בטוחים היו על כחו של זקן, אמר יעקב לא אניח בני אשר יפול בידי אומות העולם להזדווג עליהם, אני אלחם כנגדם, הדא הוא דכתיב אשר לקחתי מיד האמורי בחרבי ובקשתי (בראשית יח כב):

פסוק כו
ויקחו את דינה וגו'. גוררין היו אותה ויוצאין:

פסוק ל
עכרתם אותי. עכרתם אותי כמים העכורין:

פרק לה

פסוק א
קום עלה בית אל. לביתו של אל:
ועשה שם מזבח. מה עשו נודר ואינו מקיים אף אתה נודא ואין אתה מקיים, לפיכך אמר ועשה ולא אמר והקריב:

פסוק ב
אלהי הנכר. אפילו כלים ועליהם כצורת חמה וכצורת לבנה וכצורת דרקון, היו מוסרין אותם להם:

פסוק ה
ויהי חתת אלהים שלא רדפו אחרי בני יעקב. להכריתם ולהרגם, לפי שבקע הקב"ה את הארץ אשר תחתיהם עד תהום הארץ, ואש היה עומד בין מחנה יעקב ובין מחנה הפרזי, לכך נאמר ולא רדפו אחרי בני יעקב:

פסוק ו
ויבא יעקב לוזה. למה נקרא שמה לוזה, שכל מי שנכנס לשם העדיף במצות וחקים ומעשים טובים [כלוז]:

פסוק ח
מינקת רבקה. אמה של רבקה:
אלון. לשון יוני, עד שהוא משמר אבלה של דבורה באתה להם בשורת אמו, הדא הוא דכתיב וירא אלהים אל יעקב וגו' ויברך אותו, ומה ברכה בירכו, זו ברכת אבלים. ומפני מה לא נאמרה מיתת רבקה, לפי שבנה עשו, וגם נקברה בלילה מפני עשו, שלא יאמרו כך וכך תבא על הבטן שנוצר בו איש כזה, ומה בקשה דבורה אצל יעקב, אלא בשעה שאמרה לו רבקה ושלחתי ולקחתיך משם (בראשית כז מה), לא היה רוצה יעקב לזוז מאת לבן, מה עשתה רבקה שגרה דבורה אצל יעקב להביאו:

פסוק ט
וירא אלהים אל יעקב עוד וגו'. כבראשונה, מה ראשונה על ידי שליח, אף שנייה על ידי שליח:
ויברך אותו. ברכת אבלים בירכו:

פסוק יא
אני אל שדי פרה ורבה וגו'. והיכן מצינו פריה ורביה שעשה יעקב אבינו לאחר כך, אלא לפי שהיה בנימין במעי אמו אמר לו פרה ורבה, גוי זה בנימין, וקהל גוים זה מנשה ואפרים:
ומלכים מחלציך יצאו. זה ירבעם ויהוא:

פסוק טז
ויהי עוד כברת ארץ. בשעה שהארץ חלולה ככברה:

פסוק יח
בן אוני. בן צערי:
ואביו קרא לו בנימין. בלשון הקודש:

פסוק יט
ותקבר בדרך אפרתה. מה ראה יעקב אבינו לקבור את רחל בדרך אפרת, אלא צפה יעקב ברוח הקודש שהגליות עתידים לעבור שם, לפיכך קברה שם, כדי שתהא מבקשת רחמים, הדא הוא דכתיב רחל מבכה על בניה (ירמיה לא טו):

פסוק כב
וישכב את בלהה פילגש אביו. חס ושלום שנגע בה, אלא כשמתה רחל נטל יעקב מטתו ושם אותה לפני ערש בלהה, בא ראובן וקנא לאמו, ובשביל שלא שם מטתו לפני לאה אמו בלבל מטתה, [לפיכך] העלה הכתוב כאלו שכבה, הדא הוא דכתיב וישכב וגו', ואף על פי כן השווהו הכתוב עם אחיו, שנא' ויהיו בני יעקב שנים עשר. [מלמד שכולם שקולים כאחד] וקראו בכור שהוא בכור לעיבור, בכור לנחלה, בכור לעבודה, בכור לתשובה:

פרק לו

פסוק יב
ותמנע היתה פילגש לאליפז. ולמה לי לדרוש ולומר ותמנע היתה פלגש, אלא שבאו חכמינו ז"ל להודיעך כמה כח שבח האבות, כי בת מלכים היתה רוצה להדבק בזרעו של אברהם אבינו:

פסוק כ
לוטן. אחד מן השלטונים:
ענה. פסול היה והביא פסולים לעולם:
יושבי הארץ. וכי יושבי שמים היו, אלא היו מריחין את הארץ וידעו השדה הטובה, והיו זורעין אותה:

פסוק כד
הימים. ולמה נקראו ימים, שאימתן מוטלת על הבריות:

פסוק לט
מהיטבאל. שעצמן היו מטיבים לע"ז:
בת מטרד. בת מטרתם. שהיו מעמידין פירות לע"ז:

פסוק מג
מגדיאל. זו רומי: השם יעקרם מן העולם:

פרק לז

פסוק א
וישב יעקב בארץ מגורי אביו. בארץ שנתגייר אביו גיורים:

פסוק ב
אלה תולדות יעקב יוסף בן. כל תולדות הללו לא באו אלא בזכותו של יוסף, כלום הלך יעקב אצל לבן, אלא בשביל רחל:
יוסף בן שבע עשרה שנה. ואתה אומר והוא נער, אלא שהיה עושה מעשה נערות, היה מתקן ומסלסל בשערו:
ויבא יוסף את דבתם וגו'. אמר לו אוכלים בניך אבר מן החי אמר לו הקב"ה חייך אפילו בשעת הקלקלה הם אינם אוכלים אלא בשחיטה, הדא הוא דכתיב וישחטו שעיר עזים (פסוק לא):

פסוק ג
וישראל אהב את יוסף. שהיה דיוקנו וצורתו ודומתו דומה לו:
ד"א שכל הלכות שנמסרו ליעקב מסרן לו:
כתונת פסים. לעולם אל ישנה אדם [בנו] בין בניו, שבשביל כתונת פסים שעשה יעקב ליוסף נתגלגל הדבר וירדו אבותינו למצרים:
פסים. שהיה מגיע לפס רגל שלו:
ד"א פסים שהפיסו עליה איזה מהם יוליכה לאביהם:
ד"א פֻּסִּים נוטריקון על הצרות שהגיע לו. פּ פוטיפר. ס סריס פרעה. י ישמעאלים. מ מדינים:

פסוק ו
שמעו נא. אמר להם, הנביאים כך יהיו מוכיחים אתכם, כדכתיב שמעו נא המורים (במדבר כ י), שמעו נא בית דוד (ישעי' ז יג), שמעו נא [את] אשר ה' אומר (מיכה ל א):

פסוק י
ויגער בו אביו. אמר לו כך תהיו גוערים בנביאים, כדכתיב למה [לא] גערת בירמיה העתותי (ירמי' כט כז), ויאמר לו מה החלום הזה אשר חלמת. כך היה יעקב סבור שתחיית המתים יהיה בימיו:
הבוא נבוא אני ואמך ואחיך. והלא מתה רחל אמך, ואתה תאמר השמש והירח, ולא היה יודע יעקב אבינו כי הדברים מגיעים לבלהה שפחת רחל שגדלתו כאמו:

פסוק יא
ויקנאו בו אחיו וגו'. נטל קלמוס וכתב באיזה יום באיזה שעה באיזה מקום:

פסוק יב
וילכו אחיו לרעות את צאן אביהם. למה את נקוד, שלא הלכו אלא לראות את עצמם:

פסוק יג
ויאמר ישראל אל יוסף וגו' ויאמר לו הנני. נוהג באביו כיבוד ומורא, אמר לו יעקב יוסף אתה יודע כי אחיך שונאים אותך ואתה אומר הנני, אמר לו אבא יודע אני כי שונאים אותי, ואפילו יהרגוני איני חוזר דיבורך ריקם:

פסוק יד
לך נא ראה. כענין וירא אהרן (שמות לב ה), ומה ראה, ראה את חור נהרג, מנין, שנאמר ויבן מזבח (שם), מן הזבוח לפניו, וזה הבין בדעתו ולא נמנע מללכת:
ואת שלום הצאן. מכאן שצריך אדם לשאול בדבר שיש לו הנאה ממנו:
וישלחהו מעמק חברון. והלא חברון בהר היא נתונה, ואתה אומר מעמק חברון, אלא הלך להשלים העצה העמוקה שנתן הקב"ה בינו ובין אבותיו, שהוא אברהם אבינו הקבור בחברון:

פסוק טו
וימצאהו איש. שלשה מלכים נזדווגו לו. וימצאהו איש, הרי א', וישאלהו [האיש], הרי ב', ויאמר האיש הרי ג':
וימצאהו איש. זה גבריאל שנאמר והאיש גבריאל (דניאל ט כא):

פסוק יח
ויראו אותו מרחוק. אמרו נהרגנו ונשליכנו לכלבים:

פסוק כ
ונראה מה יהיו חלומותיו. אמר להם הקב"ה אתם אומרים (ונראה) [ונהרגהו], ואני אומר ונראה, נראה דברי מי הם עומדים:

פסוק כא
וישמע ראובן וגו'. ואנה היה ראובן עד ששמע היה משמש בבית אביו, כי כל אחד היה משמש בבית אביו יום אחד, ואותו יום היה יומו של ראובן, אמר אני בכור ואין

הסרחון נתלה אלא בי, אמר לו הקב"ה אתה פתחת בהצלת נפשות תחלה, חייך שאין מפרישין ערי מקלט תחלה אלא ממך, שנאמר את בצר במדבר [בארץ המישור] לראובני וגו' (דברים ד מג):

פסוק כד

וישליכו אותו הבורה. מי השליכו שמעון, ואימתי פרע לו, במה שנאמר ויקח מאתם את שמעון וגו' (בראשית מב כד):

והבור רק אין בו מים. מים אין בו אבל נחשים ועקרבים יש בו:

ד"א והבור רק אין בו מים [אין בו דברי תורה]. ואין מים אלא תורה, שנאמר הוי כל צמא לכו למים (ישעי' נה א), מלמד שמרוב הצרה שכח תלמודו:

פסוק כה

וישבו לאכול לחם. להאכיל לכל באי העולם:

נכאת וצרי ולט. והלא אין דרכן של ישמעאלים לטעון אלא עורות ונפט וכל דבר שריחו רע, ובזכות הצדיק זימן הקב"ה שטענו כל מיני בשמים, בעבור שלא יריח הצדיק ריח רע:

פסוק כז

לכו ונמכרנו לישמעאלים. אמר לכו ונמכרנו להם. כי כן דרכו של עולם כנען שחטא לא לעבד נמכר:

פסוק כח

בעשרים כסף. אמר הקב"ה אתם מכרתם בנה של רחל בעשרים כסף, לפיכך כל אחד ואחד פודה את בנו בחמשה סלעים דהיינו כספים:

פסוק כט

וישב ראובן אל הבור. והיכן היה, עסוק בשקו ותעניתו, שחזר בתשובה על שהפך יצועי אביו, אמר לו הקב"ה אתה פתחת בתשובה תחלה חייך שבן בנך עומד ומחזיר את ישראל בתשובה, ואיזהו זה הושע בן בארי שאמר שובה ישראל (הושע יד ב):

פסוק לא

וישחטו שעיר עזים. [ולמה שעיר עזים] מפני שדמו דומה לדם אדם:

פסוק לב

וישלחו את כתנת הפסים. ביד מי שלח, ביד יהודה, אמר הקב"ה ליהודה אתה אמרת לאביך הכר נא הכתונת, חייך שתאמר לך [תמר] הכר נא למי החותמת וגו' (בראשית לח כה):

פסוק לג

ויכירה ויאמר כתנת בני. נצנצה בו רוח הקודש:

חיה רעה אכלתהו. זו אשתו של פוטיפר:

פסוק לד
ויקרע יעקב וגו'. שבטים גרמו לו ליעקב, והיכן נפרע להם במצרים, שנאמר ויקרעו שמלותם (בראשית מד יג):
ויתאבל על בנו וגו'. אלו כ"ב שנה:

פסוק לה
ויקמו כל בניו וכל בנותיו לנחמו וגו'. והלא לא היה לו אלא בת אחת אלא מכאן שאדם קורא לכלתו בתו:
וימאן להתנחם. אמר להם מתנחמים על מת ואין מתנחמים על החי:
כי ארד אל בני אבל שאולה. אלא אמר יעקב לפני הקב"ה תן לי אות שלא ארד לשאול, אמר לו הקב"ה סימן זה יהיה בידיך שלא ימות אחד מבניך בימיך, ועל כן אמר כי ארד אל בני אבל שאולה:
ויבך אותו אביו. זה יצחק כשהיה אצל יעקב היה בוכה, כיון שהיה יוצא מאצלו היה רוחץ וסך ואוכל ושותה, ולמה לא גילה לו, אמר הקב"ה לא גילה ואני מגלה לו:

פסוק לו
והמדנים מכרו אותו. חמשה פעמים נמכר יוסף:

פרק לח

פסוק א
ויהי בעת ההיא וירד יהודה. שנידוהו ואמרו לו כשאמרת לנו מה בצע כי נהרוג את אחינו שמענו לך, אם היית אומר לנו השיבונו אצל אביו היינו שומעים לך, לכך נסמכה [פרשה] ויהי בעת ההיא וגו', כדי לסמוך הכר נא (שם לח כה) להכר נא:
ד"א כל מי שהוא מתחיל [במצוה] ואינו גומרה קובר את אשתו ובניו, מנא לך מיהודה, שנאמר ויאמר יהודה אל אחיו [וגו'] (בראשית לז כו), היה לו להוליכו בכתיפיו אצל אביו, ולא עשה כך לפיכך קבר [את] אשתו ובניו:
עד איש עדלמי [ושמו חירה]. זה חירם שבימי שלמה ודוד, שנאמר כי אוהב היה חירם (את דוד) [לדוד] כל הימים (מ"א ה טו), למוד חירם להיות אוהב שבט יהודה:

פסוק ג
ותקרא [ויקרא] את שמו ער. שהוערה מן העולם:

פסוק ד
ותקרא את שמו אונן. אנינה היה לעצמו:

פסוק ט
ושחת ארצה. [דש] מבפנים וזורה מבחוץ:

פסוק יא
ויאמר יהודה לתמר. אעפ"י שאין ניחוש יש סימן, כי אמר פן ימות גם הוא כאחיו:

פסוק יב
וירבו הימים. שנים עשר חדש ימים:
ויעל על גזזי צאנו. כל מקום שיש גזיזה עושה רושם:

פסוק יג
עולה תמנתה. שתי תמניות הם, אחת של יהודה ואחת של שמשון (שופטים יד א), ולמה הוא קורא אותה עלייה וירידה, אלא עלייה ליהודה שהעמיד מלכים, וירידה לשמשון שנשא גויה:

פסוק יד
ותשב בפתח עינים. חזרנו על כל המקרא ולא מצינו מקום ששמו פתח עינים, אלא מלמד שתלתה עיניה במי שכל העינים תלויים בו, ואמרה לפני הקב"ה יהי רצון שלא אצא מפתח זה ריקם:
ד"א מלמד שפתחה לו עינים, ואמרה לו טהורה אני, פנויה אני, ראה יהודה ולא השגיח בה, אמר כיון שכסתה פניה זאת אינה זונה, אילו היתה זונה לא היתה מכסה את פניה, ביקש לעבור וזימן לו הקב"ה מלאך הממונה על התאוה, אמר יהודה היכן אתה הולך, מהיכן מלכים עומדים מהיכן גואלים עומדים:

פסוק טז
ויט אליה אל הדרך. על כרחו שלא בטובתו:

פסוק יח
חותמך ופתילך ומטך. נצנצה [בה] רוח הקודש: חותמך. זו מלכות, שנאמר חי אני נאם ה' [כו'] אם יהיה בניהו בן יהויקים מלך יהודה וגו' (ירמי' כב כד): ופתילך. אלו סנהדרין שמתעטפים בטליתותיהם: ומטך אשר בידך. זה משיח, שנאמר מטה עוזך ישלח ה' מציון וגו' (תהלים קי ב):

פסוק כד
ויהי כמשלש חדשים. לא חדשים שלימים אלא רובו של ראשון ורובו של אחרון והאמצעי שלם:
הנה הרה לזנונים. מלמד שהיתה מטפחת על כריסה ואומרת מלכים אני מעוברת [גואלים אני מעוברת]. תמר בתו של שם היתה, שנאמר ובת איש כהן כי תחל לזנות באש תשרף (ויקר' כא ט) ולכך אמר יהודה הוציאו ותשרף:

פסוק כה
היא מוצאת. מלמד שאבדה החותמת והפתילים והמטה, וזימן לה הקב"ה אחרים כמותן תחתיהם:
[המד"א או מצא אבידה וגו'] (ויקר' כא ל) והיא שלחה אל חמיה לאמר. בקש לכפור אמרה שלך ושל בוראיך הם:
הכר נא. אמר לו הקב"ה במדה שמדדתה לאביך מודדין לך:

פסוק כט
מה פרצת וגו'. זה רבה על כל הפריצים שמטך יעמוד, [שנאמר] עלה הפורץ לפניהם (מיכה ב יג):

פסוק ל
אשר על ידו השני וגו'. וארבעה ידות כתיב הנה, כנגד ד' חרמים שהוא עתיד לפשוט את ידו בהם, חרמו של עמלק, וחרמו של סיחון ועוג וחרמו של יריחו, וחרמו של כנענים:

פרק לט

פסוק א
ויוסף הורד מצרימה. נסמכה ירידה לירידה:
ד"א הורד מצרימה. אל תקרי הורד אלא הוריד שכינה למצרים:
ד"א שהוריד יעקב אביו למצרים:
ויקנהו פוטיפר. פוטיפר הוא פוטיפרע (בראשית מא נ) ולמה [נקרא] פוטיפר, שפיטם עגלים לע"ז:
סריס פרעה. שנסתרס בגופו:
איש מצרי. גבר ערום, [מה] היה ערמתו, בכל מקום מצרי מוכר כושי, וכאן כושי מוכר מצרי:

פסוק ג
וירא אדוניו כי ה' אתו. ומה ראה, שאם היה אומר לו רותחין מזוג היה מוזג, צונן היה מוזג, מאמבטי אחד:

פסוק ו
כי אם הלחם אשר הוא אוכל. זו אשתו ותפס הכתוב לשון נקיה:

פסוק ז
ויהי אחר הדברים וגו'. הרהורי דברים היו שם, אמר יוסף אבא נתנסה, זקני נתנסה, אני איני מתנסה, אמר לו הקב"ה אני אנסה אותך יותר מהם, מיד:
ותאמר שכבה עמי. ארורים הם הרשעים, להלן הוא אומר ופרשת כנפיך על אמתך (רות ג ט), לשון צנועה, אבל בזו נאמר בה שכיבה כבהמה:

פסוק ח
וימאן. בדבר עבירה ממאנים, ואין ממאנים לדבר מצוה, אמר לה מתירא אני מאדם הראשון, ומה אם על מצוה קלה שעבר נטרד מתוך גן עדן, זו שהיא עבירה חמורה שהיא גילוי עריות על אחת כמה וכמה:
ד"א מתיירא אני מאבא שבארץ כנען:
ד"א מתיירא אני מה':

פסוק י
ויהי כדברה אל יוסף. יוסף ומרדכי שווין בגדולה:
ולא שמע אליה. אפילו שכיבה בלא תשמיש:
ד"א ולא שמע אליה לשכב עמה. בעולם הזה:
להיות עמה. לעולם הבא:

פסוק יא
ויהי כהיום הזה. יום מבול נילוס היה, והלכו הכל לראותו, והוא לא הלך:
ויבא הביתה. לחשוב חשבונות של רבו:
ד"א מלמד שבא לשכב עמה, וזימן לו הקב"ה דמות דיוקנו של אביו, ויצא הזרע מבין צפרניו:

פסוק יב
ויצא החוצה. קפץ בזכותו של אברהם אבינו, שנאמר בו ויוצא אותו החוצה (בראשית טו ה):

פסוק יד
[ותקרא לאנשי ביתה. מסרה אותו בפי כל:]

פסוק טז
ותנח בגדו אצלה. מחבקתו ומנשקתו:

פסוק יט
ויהי כשמוע אדוניו וגו'. אמרה לו בשעת תשמיש, כדברים האלה עשה לי עבדך וגו':

פסוק כ
ויקח אדוני יוסף. אמר יודע אני שצדיק גמור [אתה] אעפ"כ אתנך בבית הסהר:

פרק מ

פסוק א
חטאו משקה וגו'. שר המשקים נמצא זבוב בפושרין שלו, ושר האופים נמצא צרור בתוך גלוסקין שלו:

ד"א חטאו. בקשו להזדווג בבתו של מלך, נאמר כאן חטאו, ונאמר להלן ואיך אעשה הרעה וגו' [וחטאת לאלהים]:

פסוק ה
ויחלמו חלום שניהם וגו' בלילה אחד. כל אחד חלם חלמו ופתרון חלום חבירו:

פסוק ח
ויאמר אליהם יוסף וגו'. מכאן אתה למד שכל החלומות הולכים אחר הפה:

פסוק ט
והנה גפן. זה ישראל, שנאמר גפן ממצרים תסיע (תהלים פ ט):

פסוק י
שלשה שריגים. משה אהרן ומרים:
והיא כפורחת עלתה נצה. הפריחה גאולתן של ישראל:
הבשילו אשכלותיה. לאחר שעלתה נצה הבשילו אשכלותיה:
ד"א שלשה שריגים. יהושע וכלב וחור:
והיא כפורחת. זה מטה אהרן, שנאמר והנה פרח מטה אהרן (במדבר יז כג):
עלתה נצה. זה ויוצא פרח (שם):
הבשילו. זה ויצץ ציץ (שם). אמר לו [את] בישרתני בשורה טובה אף אני אבשרך בשורה טובה:

פסוק יב
ויאמר לו יוסף זה פתרונו [שלשת השריגים שלשת ימים] הם. עד שלשה ימים פרעה יוציאך וישים אותך על כנך:

פסוק טו
כי גנב גנבתי. מכאן שנגנב שתי פעמים, שאף הישמעאלים גנבוהו משם וברחו שהיו מתייראים:

פסוק טז
אף אני בחלומי. ארבעה התחילו באף והלכו באף, נחש, שר האופים, וקרח והמן, והלכו באף:
והנה שלשה סלי חרי. אלו שלשה מלכיות הראשונות:

פסוק יז
ובסל העליון. זו מלכות הרשעה. שהיא מכתבת טירוניא על כל האומות:
והעוף אוכל אותם מן הסל. משאכל את העליון אחר כך אוכל את התחתון, אמר לו אתה בשרתני בשורה רעה אף אני אבשרך בשורה רעה:

פסוק כ
יום הלדת [את] פרעה. יום גינוסיא של פרעה:

פסוק כב
כאשר פתר להם יוסף. וכן ארע להם, מה שאמר לזה ולזה, שכל אחד ואחד ראה פתרון חלום חבירו:

פסוק כג
ולא זכר שר המשקים. בכל יום היה מתנה תנאים, ומלאך בא והופכן, וקושר קשרים ומלאך בא ומתירן אמר לו הקב"ה אתה שכחת ואני לא אשכחהו:

פרק מא

פסוק א
ויהי מקץ שנתים ימים. היינו דכתיב וסביביו נשערה מאד (תהלים נ ג), ומפני מה נתעכב יוסף בבית הסהר שנתים, לפי שאמר יוסף כי אם זכרתני אתך (בראשית מ יד), והניח להקב"ה:
יש תפלה שנענית למאה שנה, מנין מאברהם, שנאמר ואברהם בן מאת שנה (בראשית כא ה). ויש תפלה שנענית לתשעים שנה, מנין משרה, שנא' ואם שרה הבת תשעים וגו' (שם י זיז). ויש תפלה שהיא נענית לשמונים שנה, שנא' ומשה בן שמונים שנה (שמות ז ז): ויש תפלה שהיא נענית לשבעים שנה, שנא' כי לפי מלאת לבבל שבעים שנה (ירמי' כט י): ויש תפלה שהיא נענית לששים שנה, שנא' ויצחק בן ששים שנה (בראשית כה כו). ויש תפלה שהיא נענית לחמשים שנה, משמואל ע"ה שאמרה חנה וישב שם עד עולם (ש"א א כב), ואין עולמו של לויים אלא עד חמשים שנה שנא' ומבן חמשים שנה (במדבר ח כה), ויש תפלה עד ארבעים שנה, שנאמר ויהיה יצחק בן ארבעים שנה וגו' (בראשית כה כ). ויש תפלה עד שלשים שנה, שנאמר ויוסף בן שלשים שנה (שם מא מו): ויש תפלה עד עשרים שנה, שנאמר זה (לי) עשרים שנה (שם לא לח). ויש תפלה עד עשר שנים מהגר, שנא' מקץ עשר שנים (שם טז ג). ויש תפלה עד שנה משונמית שנאמר כעת חיה את חובקת בן (מ"ב ד טז): ויש תפלה שהיא נהנית עד ארבעים יום, שנאמר ואתנפל לפני ה' (גבראשונה) [כראשונה] את ארבעים יום (דברים ט יח) ויש תפלה שהיא נענית עד עשר ימים מנבל, שנאמר ויהי כעשרת הימים ויגוף ה' את נבל (ש"א כה לח). ויש תפלה שהיא עד שבעה ימים, [שנאמר] ותסגר מרים [מחוץ למחנה] שבעת ימים (במדבר יב טו). ויש תפלה עד שלשה ימים, שנאמר ויתפלל יונה וגו' (יונה ב ב). ויש תפלה עד שעה, שנאמר ענני ה' ענני (מ"א יח לז). ויש תפלה שלא תצא מפי אומרה עד שנענית, שנאמר ויאמר ה' אל משה מה תצעק אלי (שמות יד טו) אבל תפלתו של יוסף היתה לשתי שנים, שנאמר ויהי מקץ שנתים ימים:
ופרעה חלם [והוא עומד על היאור]. אוי להם לרשעים שמתקיימין ידם:

פסוק ב
עולות שבע פרות. בשעה שהשנים יפות, הבריות נעשות יפות זו לזו:
ותרעינה באחו. בעת שיש שובע, אחוה ושלום בעולם. רעב בעולם, האח מתרחק מן האח:

פסוק ה
והנה שבע שבלים. בשעה שהשנים רעות גופן של בריות מעלין חטטין:

פסוק ח
ותפעם רוחו. ולהלן אומר ותתפעם רוחו (דניאל ב א), זה שידע החלום כתיב ביה ותפעם רוחו, וזה שלא ידע החלום כתיב ביה ותתפעם, מפני ששכח החלום והפתרון:
ד"א הכא כיון שבאו ליתן גדולה ליוסף שהוא אחד כתיב ביה ותפעם, שידע החלום ושכח הפתרון:
ד"א החלום שהיה לעת בקר, נאמר בו ותפעם, ולהלן שהיה החלום מעת ערב, כתיב ביה ותתפעם:
ויקרא את כל חרטומי מצרים. פותרין היו, אלא מפני שלא היה פתרונם מתיישב על לבו, כי ראה הפתרון והחלום, וכל מה שהיו פותרין היה פרעה משיבם לא כן הדבר, ומה היו פותרין, שבע פרות הטובות, שבע בנות הוא מוליד, שבע פרות הרעות שבע בנות הוא קובר. שבע השבלים הטובות, שבע אפרכיות אתה כובש. שבע השבלים [הרעות], שבע אפרכיות מורדות בך. הדא הוא דכתיב בקש לץ חכמה ואין (משלי יד ו), אלו החרטומים, ודעת לנבון נקל (שם), זה יוסף ע"ה:

פסוק יב
נער עברי. נער שוטה: מכאן שטובתם של רשעים רעה:

פסוק יד
ויגלח ויחלף שמלותיו. לחלוק כבוד למלכות:

פסוק טז
אלהים יענה את שלום פרעה. תלה הגדולה בבעליה:

פסוק לח
הנמצא כזה. אם אנו נשוט מסוף העולם ועד סופו לא נמצא כזה:

פסוק מא
ראה נתתי אותך. יוסף משלו נתן לו, פה שלא נשק בעבירה נאמר בו ועל פיך ישק כל עמי. צואר שלא נדבק בעבירה, נאמר בו וישם רביד הזהב על צוארו. ידים שלא מישו בעבירה, ויסר פרעה את טבעתו [וגו']. הגוף שלא נתקרב לעבירה, [וילבש אותו בגדי

שש. רגל שלא עלה עליה] וירכב אותו במרכבת המשנה. הלב שלא הרהר בעבירה. ויקרא לפניו אברך, אב בחכמה ורך בשנים:

פסוק מה
צפנת פענח. [צַפְנַת] נוטריקון צוֹפֶה פּוֹדֶה נָבִיא תּוֹמֵךְ: [פַּעְנֵחַ נוטריקון] פּוֹקֵחַ עִוְרוֹם נִבּוֹן חֲכָם:

אסנת בת פוטיפרע. א- אֵן כשם הגדול שגדל בו. ס- סתירה היתה בשביל יפיה. נ- נוהמת וצועקת שיצילנה מיד פוטיפרע. ת- תמה היתה במעשיה:

בת פוטיפרע. והלא בת דינה היתה, ושמענו כשבא יעקב אבינו משכם, כתב על טס של זהב, כל מה שאירע להם עם חמור בן שכם, וכשילדה דינה את אסנת, נתן הטס על צוארה, והשליכה בחומת מצרים, אותו היום יצא פוטיפר לטייל עם נעריו והגיעו עד לחומה, שמע קול בכיית ילוד, אמר אל נעריו הביאו לי את הילד הזה, וראה את הטס ואת המאורעות, אמר פוטיפר לעבדיו זאת הבת בת גדולים היא, הוליכוה לביתי והביאו לה מינקת, ובעבור שגדלה נקראת בתו, כי כן כתיב בדברי הימים ואלה בני מיכל, ובנביאים כתיב ולמיכל לא היה לה ולד עד יום מותה (ש"ב ו כג), אלא מפני שמיכל גדלה נקראו בניה, וכן פוטיפר:

פסוק מח
אוכל בערים. מפני שכל ארץ וארץ מעמדת פירותיה:

פסוק נ
בטרם תבוא וגו'. מכאן אמרו חכמים אסור לאדם לשמש מטתו בשעת רעבון:

פסוק נג
ותכלינה שבע [שני] השבע וגו'. יצאו מכוללות:

פסוק נד
ותחלינה. נכנסו חלאים לפי שעד הם יושבין בשלחן, מבקשים לחם קיבר ולא היו מוצאים:

פסוק נה
ותרעב כל ארץ מצרים. נשתנו וניכספו למות:

פסוק נו
והרעב היה על כל פני הארץ. העשירים:
את כל אשר בהם. אל השרים שבהם:

פרק מב

פסוק א
וירא יעקב כי יש שבר. אל תקרי שבר אלא סבר:

ד"א כי יש שבר וגו'. זה שנאמר ואחרי כן יצאו ברכוש גדול (בראשית טו יד):
וירא יעקב. זה הרעה:
כי יש שבר. זה השבע:
למה תתראו. אל תוציאו בידכם פרוטה אחת, ואל תכנסו כולם בפתח אחד מפני העין:
ד"א למה תתראו. אמר להם יעקב אביהם אל תראו עצמכם שאתם שבעים:

פסוק ב
רדו שמה. בישרן שהם עתידים לשבת שם ר"י שנים כמנין רד"ו:

פסוק ג
וירדו אחי יוסף עשרה. ממשמש שנאמר אחי יוסף איני יודע שהם עשרה, אלא תשעה חלוקין לאהבה ואחד לשבר:
ד"א וירדו אחרי יוסף. ראוי לומר בני יעקב, מהו אחי יוסף, אלא מתחלה לא נהגו בו מנהג אחוה, אלא מכרוהו לערביים, ואחר כך נתחרטו, ובכל יום ויום היו אומרים נלך ונחפש אחריו ונביאהו אצלינו, וכשאמר להם יעקב רדו שמה, נתנו כולם עיניהם לנהוג בו מנהג אחוה אף יוסף היה יודע שאחיו יורדים למצרים, מה עשה מינה שוערים על עשר שערים, אמר להם כל מי שיבוא לפתח כתבו שמו, ולערב הביאו לי הפתקין וקראו לפני, בשער האחד נכנס ראובן בן יעקב, ובשער השני שמעון בן יעקב, וכן העשרה שערים, אמר לעבדיו סתמו השערים והאוצרות והניחו אוצר אחד פתוח, ונתן שמותם לאותן שממונים על האוצר, אמר להם לכשיבאו אלו לקנות בר הביאו אותם אלי, עברו כמה ימים ולא באו, שיגר אחריהם לשוק של זונות, ונתן להם סימנים, ונתן לעבדיו דברים אם תראו אותם תפסום והביאו אותם הלכו ומצאו אותם בשוק של זונות, וכי בני יעקב הי' להם עסק בשוק של זונות, אלא כך חשבו בלבם ואמרו, אחינו יוסף יפה תואר, ושמא הושיבוהו בקובה של זונות, מיד תפסום והביאום לפני יוסף, מיד ויתנכר אליהם, מלמד שנעשה להם כקוסם, נטל את הגביע והקיש בו אמר להם מרגלים אתם אמרו לו כנים אנחנו, אמר להם אם אתם כנים למה לא נכנסתם כולכם בפתח אחד, אמרו לו כך צוה לנו אבינו, אמר להם מה טיבכם בשוק של זונות, אמרו לו אבידה נאבדה לנו ואנו מבקשים אותה שמא נמצא אותה, אמר להם כך אני רואה בגביע ששנים מכם החריבו כרך של שכם, ואחד מכם מכרתם לערביים, מיד נזדעזעו ואמרו לו שנים עשר היינו, האחד מת, והשני אצל אבינו, אמר להם לכו והביאו אותו, הלכו אל אביהם אמרו לו סיפר לנו האיש ולמולדתינו שמא כאילו נתגדל בינותינו, והרבה צער ציער אותנו, ואמר לנו מרגלים אתם, ואם לאו הביאו את אחיכם ויאמינו דבריכם, אמר להם יעקב שמעון היכן הוא, אמרו לו תפס אותו וחבשו, אמר להם הוספתם יגון על יגון:

ד"א ויוסף הוא השליט. מה עשה שלש גזירות גזר, שלא יכנס בה עבד, ושלא יכנס אדם בה בשני חמורים, ושלא יכנס אדם עד שיכתוב שמו ושם אביו ושם זקינו, [והיה מנשה עמד] והיה מקבל הפתקאות:

פסוק ז
ויתנכר אליהם. כנכרי נעשה להם:

פסוק ח
ויכר יוסף את אחיו. בשעה שנפלו תחת ידיו:
והם לא הכירוהו. שהניחוהו בלא חתימת זקן:

פסוק יא
כלנו בני איש אחד נחנו. שנצנצה בהם רוח הקודש ואמרו לו כולנו בני איש אחד ואתה בכלל:

פסוק יג
והאחד איננו. אמר להם והלא מכרתם אותו בחמשה סלעים, אמר להם אם יאמר לכם בר אינש הבו לי חמש סלעים ואנא יהיב לכון יתיה, מה אתון עבדין, אמרו ליה נהיב, אמר להון ואם יאמר לכון בכפיל אהבו ואנא יהיב לכון, מה אתון עבדין, אמרו לו הין, ואם יימר לכון בר אינש אפילו אם אתון יהבין לי כל חילי עלמא לית אנא יהיב לכון יתיה, מה אתון עבדון, אמרו על דא אתנא או למקטל או לקטלא, אמר להם הוא אשר דברתי אליכם לאמור [מרגלים אתם]:

פסוק טו
חי פרעה. בשעה שהיה רוצה לישבע בשקר היה אומר חי פרעה:

פסוק יז
ויאסוף אותם אל משמר שלשת ימים. לעולם אין הקב"ה מניח את הצדיק [בצרה] אלא עד שלשה ימים, שנא' יחיינו מיומים ביום השלישי יקימנו (הושע ו ב), איזה יום השלישי האמור זה של שבטים הוא:

פסוק כא
בהתחננו אלינו. אמרו חכמינו ז"ל אפשר שיוסף בן שבע עשרה שנה ורואה שאחיו מוכרים אותו ושותק, אלא מלמד שהיה משתטח לפני כל אחד ואחד, כדי שימלאו עליו רחמים, ולא היו משגיחין עליו:

פסוק כב
וגם דמו הנה נדרש. דמו ודם הזקן:

פסוק כג
כי המליץ בינותם. זה מנשה:

פסוק כד
ויקח מאתם את שמעון. ולמה לקח לשמעון יותר מכולם, אמר יוסף אם אניח אלו השנים ביחד, שמא יעשו כמו שעשו בשכם, לכך הפרידן:
ויאסור אותו לעיניהם. לעיניהם אסרו, וכיון שהלכו אחיו הוציאו והיה מאכילו ומשקהו ומרחיצו ומלבישו:

פסוק כז
ויפתח האחד את שקו. זה לוי שנשאר יחיד:

פסוק כט
את כל הקורות אותם. מלמד שאמרו לאביהם כל כך היו דברים קשים כקורות:

פסוק לז
את שני בני תמית. אמר לו ומה נשתנו בניך מבני, אמר להם יהודה המתינו לזקן עד שתכלה הפת מן הבית, אמר יהודה לאביו אבא אם הולך בנימין עמנו ספק נתפס ספק לא נתפס, ואם אינו הולך כולנו מתים ברעב, מוטב שתניח את הספק ותתפוס את הודאי, אמר יעקב מי ערב אתו, אמר לו אנכי אערבנו, מיד שלחו עמהם, כיון שנשא יוסף את עיניו וראה את בנימין אחיו שמח, ולמה שמח, מפני שהיה דומה לאמו:

פרק מג

פסוק ז
ויאמרו שאול שאל האיש לנו. אפילו עצי עריסותינו גילה לנו:

פסוק יא
ויאמר אליהם ישראל אביהם אם כן איפוא. אותה חרדה שהחרדתי לאבא, שנאמר ויחרד יצחק חרדה גדולה ויאמר מי איפוא (בראשית כז לג) היא שנזדעזעה עלי:

פסוק יב
וכסף משנה. אמר להם שמא הוקר השער:
ואת הכסף המושב. אמר להם הנה הכסף, והנה הדורון, והרי אחיכם מה אתם צריכים [עוד] אמרו לו תפלתך אנו צריכים, אמר להם אם תפלתי אתם צריכים:

פסוק יד
ואל שדי יתן לכם רחמים לפני האיש. זה הקב"ה, שנאמר בו ה' איש מלחמה (שמות טו ג) ושלח לכם את אחיכם. אלו עשרה שבטים שגלו בגלות ראשון:
אחר ואת בנימין. זה שבט יהודה ובנימין:
ואני כאשר שכלתי שכלתי. שכלתי מיוסף שכלתי משמעון:
ד"א בחורבן ראשון ובחורבן שני:
ד"א ואל שדי יתן. כמשמעו:

פסוק טז
וטבח טבח והכן. ו- ששה נבילות. ה- חמשה דברים מפסידים את השחיטה. כ ן- שבעים טריפות, הנה והכן:
טבח. ט ב אחד עשר נקובות. ח- שמונה מיני טריפות נאמרו למשה מסיני, הנה טבח:
ד"א וטבוח טבח והכן. אמר לו טול גיד הנשה בפניהם:
ד"א אין והכן אלא שבת, שנאמר והכינו את אשר יביאו (שמות טז ח), מכאן ששימר יוסף את השבת קודם שניתנה:

פסוק יט
ויגשו אל האיש. מלמד שהיו דוחפין לפנים והם דוחפין אותו לחוץ:

פסוק כ
ירד ירדנו. ירידה היא לנו, בארצינו היינו מפרנסין אחרים, עכשו צריכין אנחנו לפרנסה:

פסוק כז
השלום אביכם הזקן. [אביכם] זה יעקב:
הזקן. זה יצחק:

פסוק כט
וישא עיניו וגו'. כשראה אותו שמח שמחה מרובה:
אלהים יחנך בני. ולמה לא אמר ישמרך או יברכך, מפני שבעת שבא עשו ואמר ליעקב מי אלה לך ויאמר הילדים אשר חנן וגו' (בראשית לג ה), ובירך יעקב לבניו בלשון חנינה, ועדיין בנימין היה במעי אמו, ולא היה בכלל ברכה זו עם אחיו, ובשביל זה בירך יוסף לבנימין בלשון חנינה, עד שיהיה בכלל הברכה:

פסוק לג
הבכור כבכורתו. נטל הגביע והיה מקיש עליו, ואומר יהודה שהוא מלך ישב בראש, ראובן שהוא בכור ישב שני, וכן כולם, אני אין לי אם, והנער אין לו אם, נשב ביחד, לפיכך ויתמהו האנשים עליו:

פסוק לד
וישא משאות וגו' חמש ידות. אחד נתן לו יוסף. ב' נתנה לו אסנת. ג' נתן לו מנשה. ד' נתן לו אפרים. ה' עם אחיו לקח חלק, הדא הוא דכתיב ותרב משאת בנימין ממשאות כולם, וזהו איש שעתיד לגאול את ישראל ולהתנאות בחמשה לבושין, שנאמר בלבוש מלכות תכלת וחור ועטרת זהב גדולה ותכריך בוץ וארגמן (אסתר ח טו) הרי חמשה:
וישתו וישכרו עמו. [עמו] שתו, חוץ ממנו לא שתו:

פרק מד

פסוק ד
קום רדוף אחרי האנשים. בעוד אימת מלך עליהם, טרם שירחיקו:

פסוק יב
ויחפש בגדול. שלא יאמרו יודע היה באיזה מקום הוא [מונח]:
וימצא הגביע. כיון שנמצא הגביע, אמרו לו אחיו גנב בר גנבתא, רחל אמך גנבה את התרפים ואתה גנבת את הגביע, והיו מכים אותו עד שנשבע בחיי אביו יעקב ובאבלותיה ונטילותיה דיוסף אחיו [ואחר] אין פשע לי, ובכל זאת לא ידעתי מי שמה בשקי, מיד האמינוהו שלא היה רגיל לישבע, כיון ששמע יוסף שקראו אותו גנב בר גנבתא, אמר להם יש כאן שעיר עזים, יש כאן אחים שמכרו אחיהם:

פסוק יג
ויקרעו שמלתם. שבטים גרמו לאביהם ליקרע שמלותיו, אף כאן ניפרע מהם:
ויעמוס איש על חמורו. מלמד שלא היתה חשובה בעיניהם אלא כעיר של עשרה אנשים:
ד"א ויעמוס איש וגו'. כל אחד ואחד נוטל משאו ונותנו על חמורו:

פסוק טז
ויאמר יהודה מה נאמר לאדוני. במעשה תמר:
ומה נדבר. במעשה בלהה:
ומה נצטדק. בדינה:
האלהים מצא את עון עבדיך. במכירת יוסף:
ד"א מה נאמר לאדוני. בכסף ראשון:
ומה נדבר. בכסף שני:
ומה נצטדק. בגביע:
ד"א מה נאמר לאדני. לאבא שבארץ כנען:
ומה נדבר. בשמעון:
ומה נצטדק. בבנימין:
ד"א מה נאמר, אם נאמר חטאנו, שחטא גלוי וידוע לפני השם שלא חטאנו, ואם נאמר לך שלא חטאנו, האלהים מצא את עון עבדיך, מצא בעל חוב לגבות את חובו ד"א מה נִצְטַדָּק. בלשון נוטריקון. נ' נקיים. צ' צדיקים. ט' טהורים. ד' דכוכים. ק' קדושים:
ד"א מה נאמר לאדוני. כמשמעו:
מה נדבר. לאבי שערבתי אותו:
מה נצטדק. לפני השכינה:

פסוק יח

ויגש אליו יהודה. הגשה זו מצינו שהיא משתמשת בשלשה לשונות, למלחמה, לפיוס, ולתפלה. למלחמה, דכתיב ויגש יואב והעם אשר (אתו) [עמו] במלחמה (ש"ב י יג) לפיוס, [דכתיב] ויגשו אליו ויאמרו גדרות צאן נבנה למקננו (במדבר לב טז). לתפלה [דכתיב] ויגש אליהו הנביא (מ"א יח לו). וכן אמר יהודה ליוסף, אם למלחמה אני בא, ואם לתפלה אני בא, ואם לפיוס אני בא:

בי אדוני. [בייה] אתה מעביר עלינו, שכך אמרת לנו הורידוהו אלי וגו':

ידבר נא עבדך דבר באזני אדני. יכנסו דברי באזניך, זקינתו של זה על ידי שמשכה פרעה לילה אחת לקה [בנגעים] הוא וכל ביתו, הזהר שלא ילקה אותו האיש בצרעת, ואמרו עליו על יהודה שבשעה שהיה מעלה חמה, היו שערות לבו נוקבות כליו ויוצאות, והיה נותן עששיות של ברזל לתוך פיו ומוציאן כאבק:

כי כמוך כפרעה. מה פרעה גוזר ואינו מקיים, אף אתה גוזר ואינך מקיים, מה פרעה להוט אחר הזכרים, אף אתה להוט אחר הזכרים:

פסוק יט

אדני שאל. כיון ששמע יוסף כך, היה עמוד של שיש לפניו, הכה ברגלו אחת על העמוד ונקבו, כשראה יהודה זה המעשה התחיל לפייסו ואמר לו אדני שאל:

פסוק כ

ואחיו מת. אמר לו יוסף ראיתו מת, אמר לו מת, עמדת על קברו, אמר לו הין, נתת עפר על עיניו, אמר לו לא, אמר לו יוסף ולמה תשקר הנה יוסף אצלי:

ד"א אדני שאל את עבדיו, אמר לו יהודה תדע לך שבעלילה באת עלינו אתה, כמה מדינות ירדו ליקח, אבל כלום שאלת אותם כמו ששאלתה אותנו, שמא בתך אנו מבקשין לישא, או אחותך אנו מבקשין, ואעפ"כ לא כחדנו ממך דבר:

ונאמר אל אדוני וגו' ואחיו מת. וכי אדם כיהודה יאמר דבר שאינו ברור, ואחיו מת, אלא אמר יהודה אם אמר לו קיים, יאמר לי לך והבא אותו, כדרך שאמר על בנימין, לפיכך אמר ואחיו מת:

פסוק כט

ולקחתם גם את זה וגו'. אמר יעקב אבינו לבניו, עתה כאשר בנימין אתי דומה לי כרחל אתי, ויוסף אתי, ועתה כאשר לקחתם אותו מאתי דומה לי כי שלשתן נלקחו ביום אחד, ולמה דומה לי בנימין, לנר שהוא דולק ולו ג' פיות, כבתה האחת כבו השלשה:

וקרהו אסון. אמר יעקב אוי לי שמא נגזרה [גזרה] על רחל ועל שני בניה שיכלו, היא מתה בדרך, יוסף מת בדרך, ועכשיו אם ימות זה בדרך, אני מתה באנחה. אמר לו

יוסף יהודה מפני מה אתה מדבר יתר מאחיך, והלא [יש באחיך יותר גדולים ממך, אמר לו יהודה אמת אמרת כי יש באחיי יותר גדולים ממני. אבל אחיי חוץ מן המקח הם עומדים, אבל אני מעי מעי המו לי כאבל, אמר לו יוסף מפני מה, יש עליך כסף או זהב אני אתן בעבורך, אמר לא כסף ולא זהב עלי, אמר לו יוסף אם כן מפני מה אתה דואג, אמר לו כך אמרתי לאבא, אם לא אביאנו אליך אהא בנידוי כל הימים, אמר יהודה ליוסף מפני מה אתה מבקש לבנימין, אם לגדולה אני גדול ממנו, ואם לגבורה אני גבור ממנו, מוטב שאהיה עבד תחתיו, ולא אצער את אבא, שנא' כי איך אעלה אל אבי, וכיון שהזכיר צער אביו לא היה יכול לעמוד על עצמו, מה עשה נתחזק וישב, אמר להם היכן אחיכם שאמרתם עליו שמת הוא, ודאי מת, תקראו אותו והוא יענכם, והיה קורא יוסף בן יעקב, יוסף בן יעקב, והיו מסתכלים בארבע פינות בבית, אמר להם מה אתם רואים אני יוסף אחיכם, ולא האמינו לו עד שפרע עצמו והראה להם ברית מילה:

פרק מה

פסוק ב

ויתן את קולו בבכי. וכשם שלא פייס יוסף את אחיו אלא מתוך בכייה, [כך כשיגאל הקב"ה את ישראל הוא גואלם מתוך בכייה] שנא' בבכי יבאו ובתחנונים (אקבצם) [אובילם] (ירמיה לא ח):

פסוק יד

ויפול על צואר בנימין אחיו. וכי שני צוארים היה לו לבנימין, אלא ראה ברוח הקודש ששני מקדשות עתידים ליחרב בחלקו של בנימין:

ובנימין בכה על צואריו. על משכן שילה שעתיד להיות בחלקו של יוסף ועתיד ליחרב:

פסוק כג

ואביו שלח כזאת וגו' מטוב מצרים. אמר ר' בנימין בר יפת אמר ר' אלעזר מלמד ששיגר לו יין שדעת זקנים נוחה הימנו:

ועשר אתונות נושאות בר. בר, עיבור:

לחם. כמשמעו:

ומזון. אלו שאר דברים:

פסוק כד

אל תרגזו בדרך. אל תפסעו פסיעה גדולה וגסה, ואל תעמידו עצמכם על דברי תורה, ותכנסו בחמה לעיר:

פסוק כו

כי לא האמין להם. כך ענשו של בדאי אפילו אומר אמת אין שומעין לו:

פסוק כז
וירא את העגלות. אמר להם אם יאמין לכם מוטב, ואם לאו, אמרו לו בשעה שפירשתי ממנו הייתי מתעסק בעגלה ערופה:

פסוק כח
רב עוד יוסף בני חי. רב כוחו של יוסף בכמה צרות הגיעוהו ועדיין הוא עומד בצדקתו:

פרק מו

פסוק ז
בניו ובני בניו אתו. בנות בנים הרי הם כבנים, ובני בנות אינם כבנים:

פסוק כא
ובני בנימין בלע ובכר וגו'. בשעה שראה יוסף את בנימין שאל יש לך אשה, אמר לו הין, ועשרה בנים יש לי, אמר לו ומה שמם, אמר לו כולם קראתים על שם אחי, בלע שנבלע בין האומות, בכר שהיה בכורי מאמי, אשבל שנשבה ממני, גרא שנעשה גר בארץ אחרת, נעמן שהיו כל מעשיו נעימים, אחי שהיה אחי ודאי, וראש שהיה לי ראש, מופים שהיה יפה בתואר, חופים שלא ראיתי חופתו [והוא לא ראה בחופתי], ורד שהוא כוורד בין השושנים:

פסוק כח
ואת יהודה שלח. ולמה שלח [את] יהודה, ולא ראובן ולא שמעון ולא לאחרים אמר יעקב, יהודה מלך, ויוסף מלך, לא אשלח אל פני מלכים אלא מלך:
ד"א ואת יהודה שלח. לתקן לו בית תלמוד, שיהיה מורה בו בתורה, ויהיו שם השבטים קוראים בתורה:

פסוק כט
ויפול על צואריו. ולמה לא נשק יעקב ליוסף, לפי שהיה קורא באותה שעה בקריאת שמע:

פרק מז

פסוק ב
ומקצה אחיו לקח. ומפני מה אמר ומקצה אחיו לקח, ללמדך שכל השבטים גבורים היו, ומי היו אלו החמשה, ראובן שמעון לוי ישששכר ובנימן, ומפני מה לקח יוסף הצדיק חמשה אנשים הללו מאחיו, לפי שהיה מכיר מי גבור באחיו ומי חלש, ואמר אם [אני] מעמיד גבורים שבהם לפני פרעה, שמא יעשה אותם אנשי מלחמתו, לפיכך העמיד אותם חמשה אנשים שלא היו גבורים:

פסוק כא

ואת העם העביר וגו'. שלקח אנשי עיר זו ומעבירן ומושיבן בעיר אחרת, וכל כך למה, כי היכי דלא ליאמרון להון גלוותא בני גלוותא:

פסוק כו

רק אדמת הכהנים. מפני שדנו ליוסף באותו מעשה של אשת פוטיפר שאמרו הכומרים אם לבושי יוסף נקרעו מלפניו הוא נתרצה במעשה, ואם הם קרועים מאחריו היא הכריחתו והחזיקתו, לפיכך לא הניח אותם למכור אדמתם:

פסוק כח

ויחי יעקב. למה נסתמה פרשה זו, לפי שביקש יעקב אבינו לגלות את הקץ לבניו ונסתם ממנו, לכך נסתמה פרשה זו:

ד"א למה נסתמה מפני שנסתמו כל צרותיו:

שבע עשרה שנה. ולמה נחסרו משנותיו של יעקב ל"ג שנים, על שדבר כלפי מעלה, דקיימא לן כשם שמברך אדם על הטובה כך יברך על החילוף, והוא לא עשה כך, לפי שבשעה ששאלו פרעה כמה ימי שני חייך ויאמר יעקב אל פרעה מעט ורעים (בראשית מז ח ט), ומנין התיבות הם שלשה ושלשים תיבות:

ד"א שבע עשרה שנה פרנס יעקב את יוסף, כמו כן יוסף פרנסו י"ז שנה:

פסוק כט

ויקרבו ימי ישראל וגו'. אמרו חכמינו ז"ל כל מי שנאמר בו קריבה לא הגיע לימי אבותיו, שנותיו של בועז עובד וישי ת' שנה היו חייהם, ודוד לא חיה אלא שבעים שנה, ולא הגיע לימי אבותיו, לכך נאר בו קריבה. [ויקרבו ימי דוד למות (מ"א ב א)] עמרם חיה קל"ז, ומשה רבינו ע"ה לא חיה אלא מאה ועשרים שנה, לכך נאמר בו קריבה, שנאמר הן קרבו ימיך למות (דברים לא יד). וביעקב נאמר בו קריבה, מפני שלא הגיע לימי אבותיו, שיצחק חי ק"פ שנה, ויעקב לא חיה אלא קמ"ז שנה, לכך נאמר בו קריבה:

ויקרא לבנו ליוסף. ולמה לא קרא לראובן או ליהודה, כי הם בניו ראובן בכור יהודה מלך, והניחן וקרא ליוסף, ולמה עשה כן בשביל שהיה ספיקה בידו לעשות, לפיכך לא קרא אלא ליוסף שיכולת בידו לעשות ועשית עמדי חסד ואמת. ואמר יעקב ליוסף אם אתה עושה עמי היום חסד ואמת אף לאחר מיתתי עשה:

אל נא תקברני במצרים. לפי שצפה ברוח הקודש שעתידים מצרים ללקות בכנים ויהיו מרחשות במטה שלו:

ד"א מפני מה לא ביקש ליקבר במצרים, מפני שלא יעשו אותו ע"ז, שכשם שנפרעין מן העובדים כן נפרעים מן הנעבד, שנאמר ובכל אלהי מצרים אעשה שפטים וגו' (שמות יב

יב) אל נא תקברני. אלא במערת אבותי, שאם לא תרצה לקברני, על כרחך אשכב שמה, שנא' ושכבתי עם אבותי (פסוק ל), ואפ"י שאקבר במקום אחר נפשי עם אבותי תלך: שים נא ידך תחת ירכי. ונשבע לו על המילה, אשר תלויין בה תרי"ג מצות, ברית בנים [תרי"ב], וגוף של מילה משלימים חשבון תרי"ג מצות:

פסוק לא

וישתחו ישראל על ראש המטה. לשכינה, שהשכינה למעלה מראשותיו של חולה, [שנאמר] ה' יסעדנו על ערש דוי (תהלים מא ד):

ד"א תעלא בעידניה סגיד ליה, ומנא לן מהכא וישתחו, יוסף לגבי יעקב תעלא הוי:

פרק מח

פסוק א

ויאמר ליוסף. מי ומי אמר לו, מלמד שהניח יוסף שומרין לשמור את אביו, ובאו והגידו לו הנה אביך חולה, והמה חזרו והגידו ליעקב, הנה בנך יוסף בא אליך שבא לומר לו שיכלול בניו עם השבטים, ולהוכיחו על שקבר אמו בחוצה לארץ:

פסוק ב

ויתחזק ישראל וישב על המטה. לפי שרצה שיהיו דבריו כתובין ומסורין דברי בריא ולא דברי שכיב מרע, ענה ליוסף על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון, על שבא לומר לו שיכלול בניו במנין השבטים, אמר לו אל שדי נראה אלי בלוז, קודם שנולד בנימין, ואמר לי הנני מפרך והרביתך [ונתתיך] לקהל, זה בנימין. עמים, אלו בניך, וקודם שבאתי מצרימה לי הם כלומר במנין השבטים, ועל שבא להוכיחו על קבורת רחל, אמר לו מתה עלי, עלי היו חסרוניה:

כברת ארץ. אלפים אמה:

ואקברה שם. על פי השכינה, שעתידה לבקש רחמים על ישראל, שנאמר רחל מבכה על בניה וגו' (ירמי' לא טו):

פסוק ח

וירא ישראל את בני יוסף וגו'. ראה ורצה לברכן, נסתלקה ממנו שכינה, כשראה יעקב כך, היה סבור שפסולים הם, שאינן ראויים לברכה, לפי שנסתלקה ממנו שכינה, ואמר ליוסף מי אלה, כלומר כיצד נולדו אלו, ענה לו ואמר בני הם אשר נתן לי אלהים בזה, מלמד שהביאה לו אסנת כתובתה:

פסוק י

כבדו מזקן. שהיו גבות עיניו גדולים ולא יכול לראות, אם לא היו מגביהין לו את הגבות:

וישק להם ויחבק להם. שרצה לשמוח כדי שתשרה שכינה עליו, שאין השכינה שורה לא מתוך עצלות ולא מתוך עצבות אלא מתוך שמחה, שנאמר ועתה קחו לי מנגן והיה כנגן המנגן ותהי עליו (רוח אלהים) [יד ה'] (מ"ב ג טו) וכשראה יעקב שלא היתה שכינה שורה עליו, התחיל לטעון בדברים אחרים, שנאמר ויאמר ישראל אל יוסף ראה פניך לא פללתי, וכשראה יוסף שלא היה רוצה לברכם הוציאם מעל ברכיו:

פסוק יב

וישתחו לאפיו ארצה. להקב"ה ואמר לפניו רבונו של עולם כלום יש פסול במיטתי, מיד שרתה עליו שכינה, ולקח יוסף את שניהם, ולקח את אפרים מימינו, ואת מנשא בשמאלו, שכשבאים שני בני אדם זה לפני זה, עומד ימינו על חבירו כנגד שמאלו, ושמאלו כנגד ימינו, וכן עשה יוסף שרצה לשום אביו ימינו על ראש מנשה, ושמאלו על ראש אפרים, לפי שראה ברוח הקודש שיצא מן מנשה יהוא בן נמשי, וגדעון מאפרים, והיה עתיד משיח בן אפרים לצאת ממנו. ומה שאמר יעקב ידעתי בני ידעתי, ידעתי מה שגלוי לך, וידעתי מה שבסתר לך:

פסוק טו

אשר התהלכו אבותי. גדול [מה] שנאמר באברהם ויצחק, ממה שנאמר בנח, כי בנח כתיב את האלהים התהלך נח (בראשית ו ט), כאדם שמהלך לפני אדונו בכל מקום שהוא רוצה:

פסוק טז

וידגו לרוב בקרב הארץ. לשון דגים, כלומר מה דגים שבים פרים ורבים ואין עין הרע שולטת בהם, כך יהיו בניך:

פסוק יט

וזרעו יהיה מלא הגוים. זה יהושע שנתמלא שמעו בכל העולם מצד אותו נס שנעשה לו, שנאמר שמש בגבעון דום וגו', וידום השמש וירח עמד (יהושע י יב יג), כלומר ולזרעו יעשה נס כמלוא הגוים:

פסוק כ

וישם את אפרים לפני מנשה. בכל מקום נקדם אפרים לפני מנשה חוץ ממנין השבטים שנקדם מנשה לאפרים:

פסוק כב

ואני נתתי לך [שכם אחד]. זה הבכורה:

אשר לקחתי מיד האמורי בחרבי ובקשתי. בתפלה ובבקשה:

ד"א בחרבי ובקשתי. כדאמר במעשה שכם:

פרק מט

פסוק א

ויקרא יעקב אל בניו. ביקש לגלות את הקץ, וסתמו הקב"ה ממנו, ושנים הם שבקשו לגלות את הקץ, יעקב ודניאל:

האספו וגידה לכם. ולא רצה הקב"ה והתחיל ראובן בכורי אתה כחי וראשית אוני, מכאן שלא ראה יעקב קרי עד שנולד ראובן:

פסוק ג

יתר שאת. יתר זו בכורה. שאת זו כהונה, כמו שנאמר וישא אהרן את ידיו (ויקרא ט כב):

עז. זו מלוכה, שנאמר ויתן עוז [למלכו] (ש"א לב י), בחללו יצועי אביו ניתנה בכורה ליוסף, וכהונה ללוי, ומלכות ליהודה:

פסוק ד

פחז כמים. לשון נוטריקון פחזתה חכתה זעתה, כלומר שלא יהיה לך מתוך החלקים יותר מאחיך, לפי שעלית משכבי אביך:

אז חללת יצועי עלה. אמר לו בני אין לך רפואה עד שיבוא משה, שכתוב בו ומשה עלה אל האלהים (שמות יט ג), וכיון שבא משה ומינה שבטו של ראובן תחלה על הקללה בהר עיבל ופתח תחלה פיו שבטו של ראובן ואמר ארור שוכב עם אשת אביו (דברים כז כ), אז ידעו הכל שהוא זכאי ומחל לו הקב"ה:

פסוק ה

מכרתיהם. לשון יונ' כי כן קוראים לסכין מכירי:

פסוק ו

בסודם אל תבא נפשי. זו מחלוקת קרח שעשה עם משה ועם אהרן, ועשו עצה רעה ומעשים רעים:

בקהלם אל תחד כבודי. כמו שנאמר ויקהלו על משה וגו' (במדבר טז ג), וכן היה שלא נזכר יעקב באותה מעשה דכתיב ויקח קרח בן יצהר בן קהת בן לוי (שם שם א) ולא כתיב בן ישראל, ובמקום אחר כתיב בן קהת בן לוי בן ישראל (דה"א ו כג):

פסוק ז

ארור אפם כי עז. לא רצה לקלם וקלל אפם:

אחלקם ביעקב. זה שמעון שלא היה חלקו מחובר ביחד, כי יהודה מפסיק בחלקו של שמעון, דכתיב ויאמר יהודה [לשמעון אחיו] עלה אתי בגורלי ונלחמה בכנעני (שופטים א ג):

ואפיצם בישראל. אלו כהנים ולוים שלא היה להם חלק עם ישראל שנאמר ונחלה לא יהיה לו וגו' (דברים יח ב), ומחזרים על הגרנות לחפש אחר תרומות ומעשרות:
ד"א ארור אפם כי עז. בשעה שהרגו שכם בן חמור:

פסוק ח

יהודה אתה יודוך אחיך. בוא וראה מה כתיב למעלה שמעון ולוי אחים, וכולם אינם אחים, אלא אחים הם בעצה של שכם, שנאמר ויקחו שני בני יעקב [שמעון ולוי אחי דינה איש חרבו] (בראשית לד כה), וגם נטלו עצה על יוסף להרגו שנאמר ויאמרו איש אל אחיו גו' ועתה לכו ונהרגהו וגו' (שם לז יט כ), ומי הם אם תאמר ראובן, הרי כבר נאמר וישמע ראובן [ויצילהו מידם] (בראשית לז כא), ואם תאמר יהודה, הרי כבר נאמר [ויאמר יהודה אל אחיו] מה בצע וגו' (שם שם כו), ואם תאמר בני השפחות, הלא כבר נאמר והוא נער את בני בלהה ואת בני זלפה (שם שם ב), מכאן אתה למד ששמעון ולוי היו, וכיון שבאו למצרים אמר יוסף אם אניח שני האחים ביחד מחריבין את כרך מצרים, כמו שחרבו כרך של שכם, מה עשה, לקח [את] שמעון ואסר אותו, וכיון שהפרישו נעשה לוי יחידי, ותשש כחו באותה שעה, לכך נאמר שמעון ולוי אחים, וכיון שהוכיחם אביהם, הוריקו פניהם, וגם יהודה הוריקו פניו, מיד פתח יהודה אתה יודוך אחיך, לפי שהודיתה במעשה תמר:
ידך בערף איביך. אמר לו בני אתה הקשית ערפך שעה אחת, וביישת את עצמך במעשה תמר, תזכה שתהרוג את אויביך, וכן היה בימי דוד, דאמר ר' תנחומא מה כתיב (ואכרית) [ואכרתה] את [כל] אויביך, [מפניך] (ש"ב ז ט) וכן היה כי כולם נכרתו, והיה לו אויב שקול כנגד הכל הוא שאול, שנאמר ביום הציל ה' אותו מכף כל אויביו ומיד שאול (תהלים יח א), והלא שאול הוא בכלל אויביו, ולמה הבדילו לצד, באמרו מכף כל אויביו ומיד שאול, אלא בא ללמדך שהיה שאול שקול כנגד כל אויביו:
ישתחוו לך בני אביך. אילו היה אומר בני אמך נמצא שלא השתחוו לו כולם, וכיון שאמר בני אביך השתחוו לו כולם:

פסוק ט

גור אריה יהודה. בתחלה גור כשלטון, ולבסוף אריה כמלך:
ד"א גור אריה יהודה. זה משיח בן דוד, שעתיד לצאת משני שבטים, אביו מיהודה ואמו מדן ובשניהם כתיב גור אריה, בדן כתיב [דן] גור אריה (דברים לג כב), וביהודה כתיב גור אריה [יהודה]:

מטרף בני עלית. כלומר ממה שהייתי חושדך שהייתי אומר טרוך טורף יוסף, לא הייתי אומר בשבילך, לפי שהיית מלך, ומאותה חשדא סילקת את עצמך, לפיכך לעתיד לבוא יהא כורע ורובץ כאריה, זה משיח בן דוד בין האומות, שירבץ בם ואין מי יקימנו:

פסוק י

לא יסור שבט מיהודה. זה משיח בן דוד, שעתיד לרדות את העם במקל, שנאמר תרועם בשבט ברזל (תהלים ב ט):

ומחקק מבין רגליו. אלו יושבי יעבץ תרעתים שמעתים סוכתים (דה"א ב נה), שמורים הלכות בישראל, והם סנהדרי גדולה שיושבת בלשכת הגזית בחלקו של יהודה שנאמר ומשפחות סופרים יושבי יעבץ (שם):

ולו יקהת עמים. שמקהה שינים של אומות העולם, שנאמר והיה ביום ההוא אשים את ירושלם אבן מעמסה (זכרי' יב ג):

ד"א לא יסור שבט מיהודה. אלו ראשי גליות שבבבל, שרודים את העם בשבט:

ומחקק מבין רגליו. אלו ראשי ישיבות שבארץ ישראל:

עד כי יבא שילה. זה מלך המשיח, שיהא מלכות בית דוד קיימת:

ד"א לא יסור שבט מיהודה. עד עדי עד, כלומר עד עולם, וכאשר יבא משיח לו יקהת עמים:

פסוק יא

אסרי לגפן עירה [ולשרקה בני אתונו]. שמגפן אחת מספקת עירו, ומשורקה אחת שני בני אתונות, ואם תאמר אין בו טעם שאמר בו ולבן שינים מחלב [ת"ל חכלילי עינים מיין כל חיך שטועמו אומר לי לי], ואם תאמר לבחורים טוב ולא לזקנים, תלמוד לומר ולבן שינים מחלב, אל תיקרי לבן שינים אלא לבן שנים:

ד"א אסרי לגפן עירה. גפן זה (מצרים) [ישראל, שנאמר גפן ממצרים] תסיע (תהלים פ ט), ר"ל כי מצרים יסיעם הקב"ה ממצרים וינערם בים:

ולשורקה בני אתונו. כשיבוא משיח בן דוד, ויקויים בהם המקרא הזה ואנכי נטעתיך שורק (ירמי' ב כא), אל תיקרי בני אתונו אלא בני איתננו, כלומר ישראל יתקבצו כולם עד שער האיתון. כבס ביין לבשו, כמו שנאמר מי זה בא מאדום [חמוץ בגדים מבצרה] (ישעיה סג א):

ובדם ענבים סותה. טעותו, כמו יסיתך אחיך וגו' (דברים יג ז), וגם כי חמה פן יסיתך בשפק (איוב לו יח), כלומר שיכבס הקב"ה טעותו של משיח, ר"ל חרבו בדם אומות העולם שנקראו ענבים כהות:

ד"א אסרי לגפן עירה. כלומר יהיו הגפנים טובות ביהודה ביותר, שאם יהיו כל אנשי עיר אחת בגפן אחת לא יוכלו לבצור אותה מרוב שהיא טעונה:
ולשורקה בני אתונו. שיהא החמור טעון משורק אחת שביהודה, וגם ידיהם לא יכבסו אלא ביין, ובדם ענבים לבושם:

פסוק יב
חכלילי עינים מיין. שיאדימו עיניהם משופע היין:
ולבן שנים מחלב. שילבינו שיניהם משופע החלב:
ד"א ולבן שנים מחלב. כשיעמוד אדם במקום גבוה על שן הסלעים, יראה הבקעה לבנה ביותר מחלב מן השעירים והצאן והבקר שביהודה:

פסוק יג
זבולן לחוף ימים ישכן. מה ראה יעקב שבירך זבולן אחר יהודה, והלא ישששכר יותר גדול ממנו, והוא היה ראוי לברך תחלה, אלא שצפה ברוח הקדש וראה בית המקדש שעתיד ליחרב, וראה סנהדרין שתעקר משבטו של יהודה ולהקבע בחלקו של זבולן:
ד"א זבולן מתרעם על מדותו היה ואמר רבונו של עולם לאחיי נתת שדות וכרמים, [ולי נתת הרים וגבעות, לאחיי נתת ארצות] ולי נתת נהרות וימים, אמר לו הקב"ה כולם צריכים לך על ידי (חלקך) [חלזון] שקונים, אמר זבולן רבון העולמים ואחי באים ולוקחין בלי ידיעתי ובלי דמים, אמר לו סימן יהא מסור בידך, שכל מי שיטול ממנו בלא דמים, אינו נהנה בפרקמטיא שלו:

פסוק יד
יששכר חמר גרם. אל תיקרי גרם אלא גרם, שהלך ראובן בשדה ומצא דודאים, ולא היה יודע מה הם, והלך ואסר חמור בדודאים והלך לו, מה עשה החמור רצה לברוח ונעקרו הדודאים וצעקו צעקה גדולה ומת החמור, כי כן דרך הדודאים, וכשבא ראובן אצל חמורו וראהו מת, הבין שהיו דודאים, ולקחם ונתנם לאמו לאה ונולד יששכר ואותו החמור שהוציא הדודים גרם לישששכר שנולד ועל כן אמר, יששכר לא גרם לו שיבא כי אם החמור:
רובץ בין המשפתים. זו תורה:

פסוק טו
וירא מנחה כי טוב. ואין מנוחה אלא בית המקדש שבו התורה, שנאמר זאת מנוחתי עדי עד (תהלים קלב יד):
כי טוב. זה תורה, שנאמר כי לקח טוב נתתי לכם וגו' (משלי ד ב):
ויט שכמו לסבול. עולה של תורה:

ויהי למס עבד. לתלמידי חכמים:

פסוק טז

דן ידין עמו. זה שמשון:

שפיפון. שהיה חיגר בשתי רגליו, שבלעם לא היה חגר אלא ברגלו אחת, כתיב ביה וילך שפי (במדבר כג ג), ובשמשון כתיב ביה שפיפון, לכך בשתי רגליו:

פסוק יז

יהי דן נחש עלי דרך. זה שמשון שצפה יעקב ברוח הקודש שיהיה עומד בין שני עמודים, ועיניו מעוורים, ופלשתים עליו שמחים, התפלל עליו שיתן לו הקב"ה כח, שנאמר (חזקני ואמצני) [זכרני נא וחזקיני] נא [אך] הפעם הזה וגו' (שופטים טז כח), ולכך אמר לישועתך קויתי ה', כלומר ישועתך קויתי שתשמע תפלתו:

פסוק יט

גד גדוד יגודנו. זה שבטו של גד, בשעה שהיה אחד מהם יוצא למלחמה, היו הורגין בלא חרב ובלא חנית, אלא בזרועו, שכל מי שמכה אותו לא היה חי, שנאמר וטרץ זרוע אף קדקוד (דברים לג כ), לפיכך כשעברו ישראל את הירדן לא היה חלוץ אלא בשבט גד:

פסוק כ

מאשר שמנה לחמו. שהיו מספקין שמן המשחה:

והוא יתן מעדני מלך. זה שמן אפרסמון שמשיר את השער ומעדן את הבשר:

פסוק כא

נפתלי אילה שלחה. אילה כמו אילת (משלי ה יט). שלוחה כמו משקין בית השלחין:

הנותן אמרי שפר. שיהיו תלמידיו פקחים, אל תיקרי אמרי שפר אלא אמרי ספר:

ד"א נפתלי אילה שלוחה. כשהביאו יעקב לקבורה, היה עשו מעכב מלקברו, היה אומר מערת המכפלה אינה מחזקת אלא ארבעה זוגות, וכבר קבר את לאה במקומו, אמר לו יוסף מכרת חלקך, שנאמר בקברי אשר כריתי לי (בראשית נ ה), והרי השטר במצרים, אמרו מי ילך, ילך נפתלי כי קל הוא כאילה, מיד קפץ והלך למצרים להביא שטר המערה לקבור את אביו, עד שהוא הולך בא חושים בן דן והיה חרש, וכשראה שהיו מונעין ליעקב מלקברו, אמר מפני מה אבי אבא אינו נקבר, אמרו לו עשו מונע, והיה בידו מרה והכהו על צוארו, וראשו נפלה במערה, וכל מטתו של יעקב נתמלא דם, לקיים מה שנאמר ישמח צדיק כי חזה נקם פעמיו ירחץ בדם הרשע (תהלים נח יא), ואותה שעה נתקיימה נבואת רבקה שאמרה למה אשכל גם שניכם יום אחד (בראשית כז מה):

ד"א נפתלי אילה שלוחה. שאלמלא לא היה נפתלי היה יוסף נהרג, וכשרצו להרוג את יוסף בא נפתלי והגיד ליהודה ובא יהודה והצילו:

הנותן אמרי שפר. שיהיה לשונם מתוקה בתורה כדבש ונופת:

פסוק כב

בן פורת יוסף וגו'. מלמד שאין עין הרע שולטת בזרעו, מפני שהחביא [את] אמו מפני עשו הרשע, שלא יתן עיניו בה, בשעה שבאו להשתחוות לו:

בנות צעדה עלי שור. מצריות בנות מלכים שבקשו לראות פני יוסף ולא תלה עיניו באחת מהם:

ד"א בן פורת יוסף וגו'. שהיה זרעו פרה ורבה כעוף של מים:

ד"א בן פורת וגו' עלי עין. אל תיקרי עלי עין, אלא עולי עין, שאין עין הרע שולט בזרעו:

ד"א בן פורת יוסף. שעל ידי הפתרון עלה לגדולה, דכתיב ואומר אל החרטומים ואין מגיד לי (בראשית מא כד), שהיה בוחן אותם ולא נמצא איש שיאמר לו האמת, עד שבא אצל יוסף והיה מגיד לו יותר ממה ששאל הוא וענהו יוסף לא חלמת כך, כיון ששמע פרעה כך, אמר ליוסף אין נבון וחכם כמוך (שם שם לט), שעמדת על האמת:

פסוק כג

וימררהו ורבו. זה פוטיפרע, כשראה שהרכיב פרעה את יוסף במרכבת המשנה אשר לו, אמר לפרעה מפני מה המלכת את עבדי, והלא קניתיו אני בעשרים כספים, מיד ענהו יוסף והלא אתה חייב מיתה בשעה שקניתני, שאין קונין עבד אלא מכנען, שנאמר ארור כנען עבד עבדים יהיה לאחיו (בראשית ט כה), ואני מבני שם, ועוד בן מלכים אני, שהרי פרעה המלך שעשה דמות שרה אמי, ועתה הביא הדמות, אם אין הדמות דומה לי הדין עמך, וכן עשה ונדמו איקונין שלו לאיקונין של שרה:

פסוק כד

באיתן קשתו. בכח קשתו:

ויפזו. כמו ויפזרו:

זרועי. כח ידיו:

מידי אביר יעקב. בשביל שראה דמות יעקב:

ד"א ותשב באיתן קשתו. בשעה שלקחתו אשת פוטיפרע ואמרה לו שכבה עמי כבש ביצרו, ולפי שכבש ביצרו, זכה ושם פרעה המלך זהב מופז על זרועי ידיו:

מידי אביר יעקב. [משם רועה אבן ישראל] כלומר כל זאת עשה לו יעקב אביו, שעלה בדעתו לשכב עמה, וראה דמות אביו בחלון ופירש ממנה, ואותו נס גרם שיהא רועה אבן ישראל:

אבן. זה מלך, שנאמר אבן בוחן (ישעי' כח טז), וכתיב (דימטורא התגזרת) [די מטורא אתגזרת] אבן (דניאל ב מה):

אבן. זה מלך המשיח:

פסוק כה

מאל אביך ויעזרך. כלומר אותו האל שאמר לו אנכי האל אלהי אביך (בראשית מו ג), הוא יעזרך:

ואל שדי ויברך אותך בברכות שמים מעל. זהו שאמר יצחק ליעקב מטל השמים (שם כז כח):

ברכות תהום רובצת תחת. [ברכות שדים ורחם]. שלא יהיו לך רחם משכל בשיכול בנים ושדים צומקים:

ד"א בעת שבירך יעקב את בניו בירך את יוסף מאל אביך ויעזרך ואת שדי ויברכך, ולא אמר ואל שדי, למה מפני כי זו הברכה מאל"ף ועל תי"ו ויהיה הברכה על ראש יוסף ואחיו, ואם היה אומר ואל שדי היה הברכה מאל"ף עד למ"ד, ויהיה חצי הברכה, וכיון אמר ואת שדי, תהיה הברכה מאל"ף ועד תי"ו, ותהיה הברכה תמימה:

ברכת שדים ורחם. זהו האיש שיורה שכבת זרע כחץ, ושדיים לשון ירייה, כמו ירה בים (שמות טו ד), ומתרמינן שדי בימא, וקיימא לן כל שכבת זרע שאינו יורה כחץ אינו מוליד, וכן בירך יעקב ליוסף שיהא שכבת זרע שלו יורה כחץ, שלא יהא איש משכיל: ורחם. זו אשה שלא תהיה משכלת:

פסוק כו

ברכת אביך. [גברו על ברכת הורי] דאילו באברהם כתיב ונתתיך לגוים וגו' (בראשית יז ו), ואילו ביעקב כתיב גוי וקהל גוים (שם לה א):

עד תאות גבעת. תאות זהו גבול, כמו והתאויתם לכם (במדבר לד י), כלומר שיבואו עליך כל הברכות הללו עד זמן שיעמוד גבול עולם:

ולקדקד נזיר אחיו. זה יוסף שהיה פורש מאחיו:

ד"א ולקדקד נזיר אחיו. שלא שתה יין מיום שפירש מאחיו עד שראם, שנאמר וישתו וישכרו עמו (בראשית מג לד), עד עכשיו לא שתה יין:

ד"א נזיר אחיו. שלא שתה יין לאחר מכאן:

פסוק כז

בנימין זאב יטרף. כמו זאב חוטף כך שבטו של בנימין חוטף, שנאמר וחטפתם לכם איש אשתו מבנות (שילה) [שילו] וגו' (שופטים כא כא), מלמד שהיו חוטפין נשים לבניהם, משום השבועה שנשבעו עליהם ישראל, שלא ישיאו להם נשים:

בבקר יאכל עד. זה תמיד של שחרית:

ולערב יחלק שלל. אלו הקרבנות שהיו מקריבים בבית המקדש, שנאמר את הכבש אחד תעשה בבקר (במדבר כח ד):

ד"א בנימין זאב וגו'. בחלקו של בנימין היה בית המקדש בנוי, זאב זה אב, ואי זה זה בית המקדש, וקיימא לן ירושלם לא נחלקה לשבטים, ורצועה היתה יוצאה מחלקו של יהודה ונכנסת בחלקו של בנימין, ושם היה מזבח בנוי, וקרן מזרחית דרומית לא היה לה יסוד, לפי שלא היתה בחלקו של בנימין, אבל קרן מערבית צפונית שם היה היסוד, ואותו קרן היה עומד בחלקו של בנימין שנקרא חוטף:

פסוק כח

כל אלה שבטי ישראל [וגו' ויברך אותם איש אשר כברכתו ברך אותם]. מלמד שכללם כולם בברכה אחת:

פסוק כט

ויצו אותם. ומה צוה להם, מלמד שצום אל תניחו אדם ליגע במטתי, כי אם שנים עשר שבטים סביב מטתי, יהודה יששכר וזבולן יטענו מטתי מן המזרח, ראובן שמעון (ולוי) [וגד] ישאו מן הדרום, דן ונפתלי ואשר מן (המערב) [הצפון], בנימין (גד ויוסף) [אפרים ומנשה] מן (הצפון) [המערב], וכאשר תשאו את מטתי כן תשאו את המשכן, כדכתיב באותות בית אבותם (במדבר ב ב), כאשר צוה להם אביהם:

פסוק ל

המכפלה. שהיתה כפולה זו לפנים מזו:

ד"א מכפילה. שהיתה כפולה זו למעלה מזו:

פסוק לג

ויאסוף רגליו על המטה. ועליו נאמר כי לא לקלים המרוץ (קהלת ט יא), תמול וישא יעקב וגו' (בראשית כט א), ועתה כתיב ויאסף רגליו אל המטה:

פרק נ

פסוק א

ויפול יוסף על פני אביו. מלמד שהיה יוסף מניח ידו על עיני אביו לעצמו, כשם שמעצימים את המת, כדכתיב ויוסף ישית ידו על עיניך (בראשית מו ד):

פסוק ב

ויחנטו הרפאים. כדרך שעושין למלכים:

ויחנטו. ומהו חנטה, מלמד שאם נפטר מלך היו חותכין את כריסו ומוציאין את בני מעיו כדי שלא יסריח:

פסוק ג

ויבכו אותו מצרים שבעים יום. ארבעים דחנטה, ושלשים יום דחפירה:

פסוק ה
אבי השביעני. כך פירשו חכמינו ז"ל שהמצריים לא היו ממליכים עליהם מלך, אלא אם כן היה יודע בשבעים לשונות, ופרעה היה יודע בהם חסר אחת, והוא לשון עברי, ושבעים מעלות היה לו לעלות עד שמגיעים לעלות לכסאו של פרעה, ועל כל לשון ולשון שהיה יודע היה עולה מעלה אחת, וכשהמליכו את יוסף העלוהו על כל מעלה ומעלה, והיה מדבר בלשון אחד כי על כל מעלה היו לשם אנשים יודעין בלשון, וכיון שבא למעלה העליונה, אמר לו יוסף בלשון עברי, כיון ששמע פרעה אמר לו יוסף אני פרעה, וכי עדיין לא היה יוסף יודע שהוא פרעה עד שאמר אני פרעה, אלא מלמד שאמר פרעה ליוסף אני הוא הסבה שהוגעתיך עד הלום, א"כ אינו ראוי לך שתעבירני מן המלוכה בסבת שאתה יודע לשון אחד יותר ממני, אמר לו יוסף חס וחלילה שאעשה זה, אמר לו פרעה אם כן השבעה לי, ומיד נשבע לו, וכשרצה יוסף לילך לקבור את אביו לא הניחו פרעה, מיד שלח יוסף לפרעה ואמר לו אתה השבעתני שלא אגלה הסוד, ואבי השביעני שאלך ואקבור אותו במערה, אם תניחני אלך ואקברהו ואחזור, ואם לאו אני אבטל שבועתך ושבועת אבא ואשלחנו ביד אחי שיקברו אותו, כששמע פרעה שהוא אמר שיבטל השבועות, אמר לו עלה וקבור את אביך כאשר השביעך, ומי לימדו ליוסף שבעים לשונות, גבריאל, שבא באותה לילה שרצה לעמוד לפני פרעה ולימדנו שבעים לשונות, והיה גבריאל מלמדו ליוסף ויוסף היה שוכח, עד שנטל אות אחת משמו של הקב"ה והוסיפו ליוסף, שנאמר עדות ביהוסף שמו בצאתו על ארץ מצרים שפת לא ידעתי אשמע (תהלים פא ו):

פסוק ט
ויעל עמו גם רכב גם פרשים. מלמד על המלחמה באו:

פסוק י
ויבאו עד גרן האטד. וכי יש גורן לאטד, אלא למד שעשו עצמם כגרן לפני המטה:

פסוק יא
וירא יושב הארץ הכנעני וגו'. ואף הם למלחמה נתכוונו וכיון שראו כתרו של יוסף תלוי במטה, מיד אמרו אבל זה כבד למצרים:

פסוק יב
ויעשו בניו לו וגו'. מלמד שנשאוהו כאשר צום:

פסוק יד
וכל העולים אתו וגו'. שלא נכשל אחד מהם:

פסוק טו
ויראו אחי יוסף כי מת אביהם. ומה ראו, ראו שפירש מהם, שכל זמן שהיה יעקב אביהם קיים, היה אוכל עמהם והם עמו, וכיון שמת פירש מהם, מיד שלחו אל יוסף כה תאמרו (אל יוסף) [ליוסף] אנא שא נא וגו', [כתיב] נא בזה הפסוק שלשה פעמים, לפי שמצינו כל המבקש מטו מחבירו אל יבקש יותר משלשה פעמים:

פסוק כא
וינחם אותם. אמר להם אתם עשרה נירות ולא יכלתם לכבות נר אחד ואני נר אחד היאך אני יכול לכבות עשרה נירות:
וידבר על לבם. אמר להם דברים שנכנסים בלב:

שמות

פרק א

פסוק א
ואלה שמות. רבי אב הו בשם ר' [יוסי בן] זמרא אמר כל מקום שנא' אלה פסל את הראשונים, וכל מקום שנאמר ואלה מוסיף על הראשונים, אלה תולדות השמים והארץ (בראשית ב' ד') מה פסל תוהו ובהו, אבל כאן כתיב ואלה שמות, מוסיף על הראשונים. ואלה שמות בני ישראל. והלא היה להם ימים רבים שמה, ולמה אמר הבאים, אלא כל זמן שהיה יוסף קיים לא היה עליהם משאן של מצרים, כיון שמת יוסף והלך לבית עולמו, ניתן משאן של מצריים עליהם, לכך נאמר הבאים מצרימה, כאלו היום באו. ד"א ואלה שמות בני ישראל. זה שאמר הכתוב הבאים ישרש יעקב יציץ ופרח ישראל (ישעיה כ"ז ו'), בכל מקום ישראל באים ובניהם באים, כמו שנאמר באברהם, ואברהם ושרה זקנים באים בימים (בראשית י"ח י"א), שהם יוצאין מן העולם החשך, ובאים לעולם הבא, שנאמר הבאים ישרש יעקב, אף כאן הבאים מצרימה, אבל אומות העולם אף בל נטעו אף בל זורעו אף בל שורש בארץ גזעם, (ישעיה מ' כ"ד), אבל ישראל ונטעתים על אדמתם (עמוס ט' ט"ו), ולמה בזכות אברהם, שנאמר בו ויטע אשל (בראשית כ"א ל"ג), אומות העולם אף בל זורעו, אבל ישראל יהי פסת בר בארץ (תהלים ע"ב י"ו), אומות העולם בל שורש בארץ גזעם, אבל ישראל שרשי פתוח עלי מים (איוב כ"ט י"ט), ולמה בזכות יעקב, שנאמר בו, הבאים ישרש יעקב. ד"א ואלה שמות. זה שאמר הכתוב טוב שם משמן טוב (קהלת ז' א'), שלשה שמות יש לו לאדם, אחד מה שקרא לו הקב"ה מתחלה, שנאמ' ויברך אותם ויקרא את שמם אדם. ואחד שקוראים לו אביו ואמו, כגון ראובן, ואחד שקונה הוא לעצמו במעשיו, אם זכה במעשים טובים קנה שם טוב, ואם

לאו קנה שם רע, והקב"ה מניח את כל השמות ואינו משבחו, אלא במה שיש בו משם טוב, שנאמר טוב שם וגו', ששם טוב אפילו מת ומונח בקברו, אינו נאבד ממנו שמו הטוב שיש לו בשעת מיתתו, מאותו השם שקראו לו בשעת לידתו. ד"א טוב שם. טוב שמותן של שבטים משמן המשחה, שהיה כהן גדול נמשח בו שנאמר והכהן הגדול מאחיו אשר יוצק על ראשו שמן המשחה (ויקרא כ"א י'), מכאן אתה למד שנאה שמותן של שבטים משמן המשחה שהיה כהן גדול נמשח בו. ד"א ואלה שמות, זה שאמר הכתוב זרע יעבדנו יסופר לה' לדור (תהלים כ"ב ל"א), את מוצא שבכל דור ודור מונה הקב"ה את ישראל, אבל האומות אין להם לא שם ולא זכרון, וכן הוא אומר ירבו עצבותם אחר מהרו וגו' ובל אשא את נשמותם על שפתי (שם ט"ז ד'), אבל ישראל שהם חביבין לפני הבורא הוא מייחסן בכל שעה. את מוצא כשירדו למצרים ירדו במנין, שנאמר ואלה שמות, וכשעלו ממצרים עלו במספר, שנאמר (כשש) [שש] מאות אלף רגלי וגו' (במדבר י"א כ"א):

את יעקב איש וביתו באו. מלמד שלא ירד יעקב למצרים עד שהיה לפרץ ולחצון זה בן שנה וזה בן שנתים וזיווג להם נשים:

פסוק ב

ראובן שמעון. כל שבטים לשם גאולתן היו שמותן, ראובן על שם ראה ראיתי את עני עמי (שמות ג' ז'), שמעון שנאמר וישמע אלהים את נאקתם (שם ב' כ"ד), לוי על שם ונלוו גוים רבים (זכרי' ב' טו), יהודה ואמרת ביום ההוא אודך ה' (ישעי' יב א'), יששכר כי יש-שכר לפעולתך וגו', (ירמיה ל"א ט"ו), זבולן שנא' בנה בניתי בית זבול לך וגו' (מ"א ח' י"ג) דן על שם וגם את הגוי אשר יעבודו דן אנכי וגו' (בראשית טו יד), נפתלי על שם שנא' נפת תטפנה (שה"ש ד' י"א), גד על שם והמן כזרע-גד הוא (במדבר י"א ז'), אשר על שם הגאולה דכתיב ואשרו אתכם כל הגוים (מלאכי ג' י"ב), יוסף דכתיב והיה ביום ההוא יוסיף ה' שנית ידו לקנות את שאר עמו (ישעיה י"א י"א), בנימין על שם נשבע ה' בימינו ובזרוע קדשו (שם ס"ב ח'), הא למדנו שכל השבטים שמותם על שם גאולתם נקראו, ולמה אין שמותם שווין בכל מקום, אלא מקדים זה לזה וזה לזה, שלא יהיו בני הגבירות אומרים אנו תחלה ובני השפחות אחרונים, ויתגאו לעצמם לכך מקדים לזה ומאחר לזה, ללמדך שכל בני יעקב שקולין, שאין אלו גדולים מאלו:

פסוק ה

ויהי-כל נפש יוצא ירך וגו'. ולמה אינו אומר יוצאי ירך ישראל, אלא יוצאי ירך יעקב, ללמדך שאותיותיו של יעקב כנגד ד' עטרות שמעטרין בניו להקב"ה, י' כנגד עשרת הדברות, ע' כנגד שבעים זקנים של סנהדרין, ק' כנגד היכל שבנו לבוראם שהיה ארכו

מאה אמה, שנאמר וההיכל מאה אמה, ב' כנגד שני לוחות הברית, ובזכות יעקב נגאלו ישראל ממצרים והעולם עומד, שנאמר ויעמידה ליעקב לחק (תהלים קה י'):

פסוק ו

וימת יוסף וגו'. ואעפ"כ ובני ישראל פרו וישרצו. מלמד שכל אחת ואחת מישראל היתה יולדת ששה בכרס אחד, היאך פרו מיעוט רבים שנים, וכן כולם:

פסוק ז

ותמלא הארץ אותם. נתמלאו בתי טרטראות ובתי קרקסאות מהם מיד גזרו עליהם שיפרשו מן המטה:

פסוק ח

ויקם מלך חדש. וכי מלך חדש היה פרעה, אלא מלמד שחדש להם גזירות קשות:

ד"א ויקם מלך חדש וגו'. הוא היה פרעה הראשון, אלא אמרו לו נזדווג להם, אמר להם שוטים עד עכשיו היו מושלים בנו ולא היינו מושלים עליהם ואלולי יוסף לא היה לאותם אנשים חיים, ואנו רוצים להזדווג עמהם, מיד הורידוהו מכסאו ועשה ג' חדשים, אחר מכאן אמר להם כל מה שאתם אומרים אני שומע לכם, החזירוהו לכסאו, לפיכך אומר ויקם מלך חדש, הדא הוא דכתיב בה' בגדו כי בנים זרים ילדו (הושע ה' ז'), שהפרו בני ישראל ברית מילה, עתה יאכלם חדש (שם), הדא הוא דכתיב ויקם מלך חדש:

אשר לא ידע את יוסף. וכי לא היה מכיר את יוסף, אלא לא ידע אשר עשה עמו בימי רעבון:

פסוק ט

ויאמר אל עמו. הוא התחיל בעצה תחלה לפיכך לקה תחלה, התחיל בעצה תחלה, דכתיב ויאמר אל עמו, לקה תחלה, דכתיב ובכה ובעמך וגו' (שמות ז' כ"ט):

פסוק י

הבה נתחכמה לו. להקב"ה, חרף פרעה כלפי מעלה, אמר בואו ונתחכמה לו למושיען של ישראל, במה נידונם. [נדונם] באש אברהם ניצל מן האש, נידונם בחרב יצחק אביהם ניצל מן החרב, נידונם בסקילה יעקב אביהם ניצל מן הסקילה, בואו ונידון אותם במים, שכבר נשבע הקב"ה שאינו מביא מבול לעולם, שנאמר אשר נשבעתי מעבור מי נח (ישעיה נ"ד ט'), והם אינם יודעים שעל כל העולם כולו אינו מביא, [אבל] על אומה אחת מביא:

ד"א הוא אינו מביא עליהם, אבל הם באים ונופלים בתוכו, הדא הוא דכתיב ומצרים נסו לקראתו (שמות י"ד כ"ז). וכן הוא אומר כי בדבר אשר זדו עליהם (שמות י"ב י"א),

בקדרה שבשלו בה נתבשלו, זדון לשון בישול, כמו שנאמר ויזד יעקב נזיד (בראשית ה' כ"ט):
פן ירבה. אמרה להם רוח הקודש אתם אומרים פן ירבה, ואני אומר כן ירבה וכן יפרוץ (פסוק י"ב):
ונלחם בנו ועלה מן הארץ. על מצרים אמרו שילחם ישראל בם ויגרשום מן הארץ, ואם כן היה צריך לומר ועלינו מן הארץ, ולמה אמר ועלה, משל לאדם שמקלל את עצמו ותולה קללתו באחרים:

פסוק יא

וישימו עליו שרי מסים. עליהם היה צריך לו', אלא מלמד שהביאו לבינה ותלו אותה בצוארו של פרעה, וכל אחד ואחד מישראל שאומר להם אסטניס אני, אמרו לו כלום אסטניס אתה יותר מפרעה:
שרי מסים. שמשים עליהם תוכן לבינים:
למען ענותו. למי לפרעה:
בסבלותם. של מי של ישראל:
ויבן ערי מסכנות לפרעה. שמסכנות לבעליהן:
פיתום. חפרו כל כך עד התהום עלה, והיו משימים הלבינים והתהום בולען, לפיכך נקרא פיתם אל תיקרי פיתום אלא פי תהום:
רעמסס. שהיו ישראל מתרוצצים תחת הבנין:

פסוק יב

וכאשר יענו אתו כן ירבה וכן יפרץ. מלמד שבכל יום ויום היו מחזקים עליהם את השיעבוד כדי לכלותם והם פרים ורבים ביותר:
ויקצו מפני בני ישראל. מלמד שנעשו בעיניהם כקוצים:

פסוק יג

בפרך. בפה רך. שאמרו להם כנגד כל לבינה ולבינה שיעשה כל אחד ואחד מכם אנחנו נותן להם כנגדן זהובים, והיו ישראל ממהרים ועושים אחד מאה ואחד מאתים, מיד גזרו עליהם שבכל יום ויום יביא כמו אותו תוכן לבנים כיוצא בו:

פסוק יד

וימררו את חייהם בעבודה קשה. תחלה בחומר ובלבנים, ואחר כך בכל עבודה בשדה, שהיו אומרים להם הביאו דובים וארויות וחיות רעות:
אשר עבדו בהם בפרך. מלמד שהיו מחליפים מלאכת אנשים לנשים ומלאכת נשים לאנשים:

פסוק טו
למילדות העבריות. זו יוכבד ומרים:
פועה. זו מרים, ולמה נקרא שמה פועה, שהיתה פועה ברוח הקודש ואמרה עתידה אמה שתלד בן שמושיע את ישראל:
שפרה. זו יוכבד, ולמה נקרא את שמה שפרה, שמשפרת את הולד:
ד"א שפרה שפרו ורבו ישראל בימיה:

פסוק טז
וראיתן על האבנים. סימן גדול מסר להם אותו רשע, אמר להם מי שמעוברת בזכר ירכותיה מצטננות כאבנים:
והמתן אותתו. וסימן גדול מסר להם אמר להם אם הוא זכר פניו למטה, ואם נקבה פניה למעלה:

פסוק יז
כאשר דבר אליהן. דבר להן מבעי ליה, אלא מלמד שתבען לדבר עבירה ולא רצו:
ותחיין את הילדים. לא דיין שלא המיתו אותם, אלא שהיו מספקות אותם מים ומזון:

פסוק יט
כי חיות הנה. אמרו לו אומה זו משולות כחיות, מה החיה אינה צריכה מילדת בשעת לידתה, כך אלו אינם צריכות, וכן כתיב גור אריה יהודה (בראשית מ"ט ט'), דן יהי דן נחש (שם שם י"ז), נפתלי אילה שלוחה (שם שם כ"א), יששכר חמור גרם (שם שם י"ד), בנימין זאב יטרף (שם שם כ"ז), יוסף בכור שורו (דברים ל"ב י"ז), ולפיכך אינם צריכים חיות:

פסוק כא
ויעש להם בתים. כהונה ולויה:

פסוק כב
ויצו פרעה לכל עמו. גזר על כל עמו:
היארה תשליכהו. ולמה גזר גזירה זו, הדא הוא דכתיב וכי יאמרו אליכם (בניכם) דרשו אל האבות ואת הידעונים המצפצפים והמהגים (ישעיה ח' י"ט), צופים ואינם יודעין מה הם צופים מהגים ואינם יודעים מה הם מהגים, ראו שמושיען של ישראל לוקה במים, עמדו וגזרו כל הבן הילוד היארה תשלכהו, דלא הוו ידעו דעל מי מריבה הוא לוקה, שנא' המה מי מריבה (במדבר כ' י"ג), אמרו שראו אצטגניני פרעה וטעו, ושלשה היו באותה עצה, בלעם ואיוב ויתרו, בלעם שיעץ שיהרגו את ישראל נהרג, איוב ששתק נידון ביסורים, יתרו שברח זכו בניו לישב בלשכת הגזית:

פרק ב

פסוק א

וילך איש מבית לוי וגו'. ולאנה הלך, מלמד שהלך בעצת בתו, לפי שעמרם גדול הדור היה, כיון שראה גזירת פרעה הרשע אמר לשוא אנו עמלים, עמד וגירש את אשתו, ועמדו כולם וגרשו את נשותיהם, אמרה לו בתו אבא גזירתך קשה מגזרת פרעה הרשע, פרעה לא גזר אלא על הזכרים, ואתה גזרת על הזכרים ועל הנקבות, פרעה לא גזר אלא בעולם הזה, ואתה [גזרית] בעולם הזה ובבא, פרעה הרשע ספק גזירותיו קיימת, ספק לא, אבל אתה צדיק בודאי גזירתך קיימת, שנאמר ותגזר אומר ויקם לך (איוב כ"ב כ"ח), מיד עמד והחזיר את אשתו, עמדו כולם והחזירו את נשותיהם. ולמה אמר ויקח ויחזיר מיבעי ליה, אלא מלמד שעשה לה מעשה ליקוחין, הושיבה באפריון, ואהרן ומרים מרקדין לפניה, ומלאכי השרת אומרים אם הבנים שמחה (תהלים קי"ג ט'):

ויקח את בת לוי. אפשר בת ק"ל שנה היתה וקרו לה בת, אלא מלמד שנעשו בה סימני נערות:

פסוק ב

ותהר האשה ותלד בן. והלא מעוברת היתה כבר משלשה חדשים, אלא מקיש לידתה להורתה, מה הורתה שלא בצער, אף לידתה שלא בצער, מכאן לנשים הצדקניות שלא היו בפתקה של חוה:

ותרא אותו כי טוב הוא. טוביה שמו:

ד"א טוב לנביאות:

ד"א שנולד מהול:

ד"א בשעה שנולד משה נתמלא הבית אורה, ולכך אמר כי טוב, כתיב הכא כי טוב הוא, וכתיב התם וירא אלהים את האור כי טוב (בראשית א' ד'):

ותצפנהו שלשה ירחים. שלא היו מונים המצרים אלא משעה שהחזירה, והיא היתה מעוברת מקודם שלשה ירחים:

פסוק ג

ולא יכלה עוד הצפינו. מפני מה לא יכלה עוד הצפינו, מפני שהיו המצריות הולכות הם ובניהם לביתו של עמרם, והיו מרעיבות בניהם, והיו בניהם צועקים, ומשה רבינו ע"ה היה במחבואה, ודרך התינוק כשצועק האחר משיבו, והיה משה רבינו ע"ה צווח כמו התינוקות האחרים, ולפי זאת הסיבה ידעו שנולד ילוד בבית, הדא הוא דכתיב אחזו לנו שועלים שועלים קטנים (שה"ש ב' ט"ו):

ותקח לו תבת גמא. ומפני מה לקחה גמא, מכאן לצדיקים שחביבין עליהם ממונם יותר מגופם, וכל כך למה, כדי שלא יפשטו ידיהם בגזל:

ד"א ולמה לקחה גמא, שהוא דבר רך שיהא עומד לחפני רך וקשה:

ותחמרה בחמר וגו'. חמר מבפנים, וזפת מבחוץ, כדי שלא יריח הצדיק ריח רע:

ותשם בסוף. ביני הסוף, אגם שמו סוף, כמו שנאמר קנה וסוף קמלו (ישעיה י"ט ו):

פסוק ד

ותתצב אחותו מרחוק. וקיימא לן פסוק זה על נבואה נאמר כולו. ותתצב, כמו שנאמר ויבא ה' ויתיצב וגו' (שמות ג' י'):

אחותו, כמו שנאמר אמור לחכמה אחותי את (משלי ז' ד'). מרחוק, כמו שנאמר מרחוק ה' נראה לי (ירמי' ל"א ב'). לדעה, כמו שנאמר כי אל דעות ה' (שם ב' ג'). מה [כמו שנא'] מה ה' אלהיך שואל מעמך (דברים י' ב'). יעשה, [כמו שנאמר יעשה] ה' לאדוני בית נאמן (ש"א כ"ה כ"ח). לו, [כמו שנאמר] ויקרא לו ה' שלום (שופטים ו' כ"ד):

ד"א ותתצב. כמשמעו שאין הפסוק יוצא מידי פשוטו. ובזכות שהמתינה למשה שעה אחת לדעת מה יהיה סוף הנין, זכתה והמתינו לה שש מאות אלף רגלי, הדא הוא דכתיב והעם לא נסע עד האסף מרים (במדבר י"ב ט"ו), ללמדך שאין הקב"ה מקפח שכר כל בריה:

מה יעשה לו. מה יהיה בסוף נבואתה, שהיתה מתנבאת ואמרה עתידה אמי שתלד בן שיהיה מושיע את ישראל:

גרסינן בסוטה אמר ר' חנינא בר פפא אותו היום שהטילוהו ליאור כ"א בניסן היה, אמרו המלאכים לפני הקב"ה רבונו של עולם מי שעתיד לומר שירה ביום זה יהא מושלך בים, ר' אחא בר חנינא אמר אותו היום ששה בסיון היה אמרו המלאכים רבונו של עולם מי שעתיד לקבל תורה ביום זה, ומרעיש את העליונים ואת התחתונים, ילקה ביום זה, בשלמא למאן דאמר בששה בסיון היינו דמשכחת ליה שלשה ירחין כי בז' באדר נולד משה, ומשכחת כי בששה בסיון היה אותו יום, אלא למאן דאמר כי בכ"א בניסן, היכי משכחה ליה, תאנא אותה שנהו מעוברת היתה רובו של ראשון ורובו של אחרון ואמצעי שלם, וכיון שהטילוהו ליאור, עמדו ובטלו את גזירותיהם, והיינו דקאמר משה לישראל שש מאות אלף רגלי (במדבר י"א כ"א), שבשבילי ניצלתם:

פסוק ה

ותרד בת פרעה לרחוץ על היאור. שירדה לרחוץ מגילולי אביה, וכמה דהוא אמר אם רחץ ה' את צואת בנות ציון (ישעיה ד' ד'):

ונערותיה הולכות. ואין הולכות אלא לשון מיתה, שנאמר אני הולך למות (בראשית כ"ב ל"ב), אמרו לה גבירתנו מנהגו של עולם מלך גזור גזירה וכל העולם מקיימים אותה, בניו ובני ביתו לא כן שכן, בא גבריאל והמיתן:

פסוק ו

ותפתח ותראהו את הילד והנה נער בכה. כמו מתנבאת היתה. נער, נ' נאמן, כמו שנאמר בכל ביתי נאמן [הוא] (במדבר י"ב ז'). ע' עניו, שנאמר והאיש משה עניו מאד (שם שם ג'). ר' רועה, שנאמר ומשה היה רועה (שמות ג' א'). ד"א ותפתח ותראהו. ותרא היה צריך לומר, אלא מלמד שראתה שכינה עמו:

והנה נער בוכה. קרי ליה נער וקרי ליה ילד, אלא מלמד שהיה ילד וקולו כנער:

ותחמול עליו. ומנין היתה יודעת שהוא מילדי העברים, אלא שראתה אותו מהול, כי המצרים אינם מלים:

זה. [מלמד שנתנבא ולא ידעתה] זה נופל ואין אחר נופל, כיון שהטילוהו ליאור עמדו והטלו את גזירותיהם, והיינו דקאמר משה לישראל שש מאות אלף רגלי הגברים (במדבר י"א כ"א), שבשבילי ניצלתם:

פסוק ז

ותאמר אחותו אל בת פרעה וגו' מן העבריות. מלמד שהחזירה [את] משה על כל המצריות ולא ינק, יצתה בת קול ואמרה פה שעתיד לדבר עם השכינה יינק חלב טמא, הדא הוא דכתיב את מי יורה דעה ואת מי יבין שמועה גמולי מחלב עתיקי משדים (ישעיה כ"ח ט):

פסוק ח

ותאמר לה בת פרעה לכי. ואמרה לאמו הילכי והינקהו לי ואני אתן את שכרך:

מתנבאת היתה ולא היתה יודעת מה מתנבאת. הילכי הא שליכי:

ואני אתן [את] שכרך. לא דין לצדיקים שמחזירים להם אבידתם, אלא שנוטלים עליהם שכרם:

פסוק יא

ויגדל משה. וכי אין הכל [גדילין] האדם והבהמה והעוף כולן גדלין, אלא שהיה משה גדל שלא כדרך העולם:

ויצא אל אחיו. אותה יציאה יצאתו הצדיק. ויצא ביום השני:

וירא בסבלותם. שהיה רואה ובוכה ממלאכתן, ונותן כתפיו עם כל אחד ואחד כדי לסייעם, לכך נאמר בסבלותם:

וירא איש מצרי. ומי היה, אביו של מגדף היה, שנאמר והוא בן איש מצרי (ויקרא כ"ד י'):

מכה איש עברי. בעלה של שלומית בת דברי (שם שם י"א), כיצד היה אותו נוגש עשוי על מאה ועשרים אנשים, והיה מוציא אותם למלאכתן מקריאת הגבר, ומתוך שהיה רגיל להוציאם, היה נכנס ויוצא לבתיהם, ראה בשלומית שהיא יפת תואר שלימה מכל מום, נתן עיניו בה, ועמד בשעת קריאת הגבר והוציאו מביתו, וחזר אותו מצרי ובא על אשתו, והיא סבורה שהוא בעלה, חזר בעלה ומצא מצרי יוצא מביתו, אמר לה שמא נגע בך, אמרה לו הין, וסבורה הייתי שאתה הוא, כיון ששמע הנוגש שהרגיש בו, היה מכה את בעלה:

פסוק יב

וירא כי אין איש. שהיה חייב מיתה:

ויך את המצרי. במה הכהו. יש אומרים במגריפה של טיט הכהו והוציא את מוחו. ויש אומרים הזכיר עליו את השם והרגו:

ויטמנהו בחול. אמר לישראל אתם משולים בחול, שהחול נוטלו אדם מכאן ונותנו לכאן ואין קולו יוצא, כך אל יצא דבר מפיכם:

פסוק יג

והנה שני אנשים עברים נצים. ומי היו, אלו דתן ואבירם, והם אמרו נתנה ראש ונשובה מצרימה (שמות ט"ז כ'), והם שהמרו על ים סוף, והם שהותירו מן המן, שנאמר ולא שמעו אל משה [ויותירו אנשים ממנו עד בקר] והם היו במחלוקת של קרח, שנאמר הוא דתן ואבירם [קריאי מועד אשר הצו] (במדבר כ"ו ט'), שהם עמדו ברשעותם תחלה וסוף:

ויאמר לרשע למה תכה רעך. ענה ואמר רשע כמותך:

מי שמך לאיש. ועדיין אין אתה איש, ואתה רוצה להיות שר ושופט עלינו, ואין אתה איש:

הלהרגני אתה אומר. אתה מבקש אין כתיב, אלא אתה אומר, כלומר באמירה, מכאן אתה למד ששם אמר על המצרי והרגו:

ויאמר אכן נודע הדבר. אמר להם יש ביניכם לשון הרע, והיאך אתם ראויים לגאולה:

פסוק טו

ויברח משה מפני פרעה. העלהו למשה לבימה [וביקש פרעה להרגו] ועשה הקב"ה לפרעה אלם, ולסגנים חרשים, וברח משה מפני פרעה, ומפני זה בשעה שאמר לא איש דברים אנכי (שמות ד' י'), השיבו הקב"ה מי שם פה לאדם, או מי ישום אם, ומי עשאו אלם:

או חרש או פקח. מי עשה הסגנים חרשים, או מי עשך פקח וברחת מפני פרעה, לא אנכי ה':

וישב על הבאר. קלט מקום אבותיו, שלשה נזדווגו זוגיהן מן הבאר, יצחק, יעקב, משה:

פסוק טז

[ולכהן מדין שבע בנות.] וכי כל שבחו של אותו הצדיק להיות הולך אחר ע"ז, אלא הרהר יתרו לעשות תשובה עד שלא בא משה, והוציא כל תשמישי ע"ז ונתן לשכיניו, אמר להם זקן אני ואיני יכול לעבוד ע"ז, ועמדו אנשי מקומו ונידוהו, שנאמר ולכהן מדין שבע בנות ויבואו הרועים ויגרשום, אפשר היה כהן מדין אב מדין היאך גירשום, אלא ללמדך שנידוהו שלא יהיו רועים את צאנו, ולכך היו בנותיו יוצאות לרעות וגירשו את בנותיו [כאשה גרושה] כמו שנאמר ויגרש את האדם (בראשית ג' כ"ד):

פסוק יז

ויקם משה ויושיען. מכאן שרצו לענותן, כמו שנאמר צעקה הנערה המאורשה ואין מושיע לה (דברים כ"ב כ"ז):

פסוק יט

איש מצרי הצילנו וגו'. וכי בדמות מצרי היה משה, אלא אלולי איש מצרי לא נכנס למדין:

פסוק כ

ויאמר אל בנותיו ואיו. אמר להן זה הסימן שאמרתם שדלה והשקה צאנכם, זה מבני בניו של יעקב שעמד על הבאר הוא, שהבאר מכרת את אדוניה, אמרו חכמינו ז"ל כל זמן שמשה ע"ה עומד על פי הבאר, המים צופין ועומדין על הבאר, וכשחזר משה ע"ה אף המים חזרו לאחוריהם, שנאמר מוליך לימין משה (ישעיה ס"ג י"ב), ותחלה שבא משה מצא הרועים מכים צאנו של יתרו, אמר להם ריקים, מן הדין שישקו נשים תחלה וילכו להם, ואם אינם יכולים לדלות דולים להם האנשים, מיד לא שמעו לו, עמד משה על פי הבאר והמים עלו ושתו כל צאנם ובקרם, אמר משה אוי לי שהנחתי את עמי ובאתי לדון את אומות העולם, לכך נאמר כרמי שלי לא נטרתי (שה"ש א' ו'):

קראן לו ויאכל לחם. וכן אמר החכם שלח לחמך על פני המים (קהלת י"א א'), ואיזה זה יתרו שהאכיל את משה, שנאמר בו כי מן המים משיתהו (שמות י"ח י"ב):

אמר להם למה זה עזבתן את האיש [קראן] לו ויאכל לחם]. ופרע לו הקב"ה, הדא הוא דכתיב ויבא אהרן וכל זקני ישראל [לאכל לחם עם חותן משה] (פסוק י') ומי גרם ליתרו כל הטובות הללו, על שנדבק במשה זכה להעמיד חכמים ונביאים, שנאמר ומשפחות סופרים יושבי יעבץ (דה"א ב' נ"ה):

ור' יוחנן אומר גדולה לגימא שמקרבת את הרחוקים, ומרחקת את הקרובים, ומעלמת עין מן הרשעים, ומשרה שכינה על נביאי הבעל, ושגגתה עולה זדון. מקרבת את הרחוקים, מיתרו בשכר שאמר קראן לו ויאכל לחם, זכו בניו לישב בלשכת הגזית, שנאמר ומשפחות סופרים [וכו'] (שם), וכתיב ובני קני חותן משה וגו' (שופטים א' י"ו). ומרחקת את הקרובים, מעמון ומואב, שנאמר לא יבא עמוני ומואבי בקהל ה' (דברים כ"ג ד'), וסמיך ליה על דבר אשר לא קדמו אתכם בלחם ומים (שם שם ה'). ומעלמת עין מן הרשעים, ממיכה, דאמר ר' יוחנן מדן ועד שילה שלשה מילין הוו, והיה עשן המערכה ועשן פסלו של מיכה מתערבין זה בזה, בקשו מלאכי השרת לדחפו, אמר להם הניחו לעשנו שיעלה, כי פתו מצויה לעוברי דרכים, שנאמר ועבר בים צרה (זכריה י' ט"ו), ואמר ר' יוחנן זה פסלו של מיכה שעבר עמהם בים. ומשרה שכינה על נביאי הבעל, מחבריה דעדו הנביא, שנאמר ויאמר לו גם אני נביא כמוך וגו' (מ"א י"ג י"ח), וכתיב ויהי הם יושבים (על) [אל] השולחן ויהי דבר ה' אל הנביא אשר השיבו וגו' (שם שם כ'). ושגגתה עולה זדון, דאמר ר' יהודה [אמר רב] אלמלא הלוהו יהונתן לדוד שתי ככרות לחם. לא נחלקה מלכות בית דוד, לא נחרבה נוב עיר של הכהנים, ולא נטרד דואג, ולא נהרג שאול ויהונתן:

ד"א קראן לו [ויאכל לחם]. שמא ישא אשה אחת מכם, שאין לחם [האמור כאן] אלא אשה, שנאמר כי אם הלחם אשר הוא אוכל וגו' (בראשית ל"ט ו'):

פסוק כא

ויואל משה. שנשבע לו, כמו שנשבע יעקב ללבן, [דכתיב] אם תענה את בנותי (שם ל"א ג') מתשמיש המטה. שאין ויואל אלא לשון שבועה. שנאמר ויואל שאול את העם לאמר (ש"א כ"ד כ"ד):

ד"א ויואל משה לשבת. משה קיבל עליו לדור עמו, שאין ויואל אלא לשון דירה, כמו שנאמר הואל נא ולין וגו' (שופטים י"ט ו'):

ויתן את צפרה בתו למשה. ולמה נקרא שמה צפרה, שרצתה כצפור:

ד"א שטיהרה בית אביה מע"ז, ככהן המטהר בדם הצפור:

פסוק כג

ויהי בימים הרבים וגו'. מכאן שימי צרה מרובין מימי טובה:

וימת מלך מצרים. מלמד שנצטרע ומצורע חשוב כמת:

ויאנחו בני ישראל. אין אנחה זו אלא מיתה, שנאמר כי רבות אנחותי וגו' (איכה א' כ"ב), שהיה פרעה הרשע הורגם ונוטל דמם ורחוץ בהם, כסבור שיתרפא בכך:

ויזעקו. שהיו נוטלים תינוקי ישראל ומשימין אותם במקום הלבנים, והיו צווחים עד שעלה צווחתם אל האלהים:
מן העבודה. שהיו אונסין נשותיהם:

פסוק כה
וידע. לשון רחמנות, כמו תם אני לא אדע נפשי (איוב ט' כ"א), ר"ל לא ארחם מן הייסורים, אלא אמאס חיי (שם):

פרק ג

פסוק א
ומשה היה רעה. ולמה נסמכה פרשת ויהי בימים הרבים ההם (שמות ב כג), לפרשה זו, לפי שהקב"ה יודע שמשה צדיק ונותן נפשו על בניו, ואם ברח למדין משה גואלם, לכך כתיב ומשה היה רעה וגו':
וינהג את הצאן. [אחר המדבר ויבא אל הר האלהים חורבה]. ארבעים יום וארבעים לילה הלכה צאנו של יתרו ולא טעמו כלום, כשם שהלך אליהו, שנאמר וילך בכח האכילה [ההיא ארבעים יום וארבעים לילה עד הר האלהים חורב] (מ"א יט ח):
ד"א אחר המדבר, ולמה היה רודף אחר המדבר, לפי שצפה ברוח הקודש שיחריב כרכיהם של אומות, שנאמר הנה אחרית גוים מדבר ציה (ירמי' נ' יב):
וינהג את הצאן [אחר המדבר]. בישרו שצאנו יכלה במדבר, ואחר כך נאסף אל עמיו, ולכך הלכה צאנו של משה ארבעים יום וארבעים לילה, שלא טעמה כלום, כנגד ארבעים שנה שינהיג את ישראל במדבר, שלא טעמו מזריעת אדמה כלום, והם ארבעים שנה יום לשנה, וכולם מתו במדבר, ואף הוא נאסף עמהם:
ויבא אל הר האלהים חרבה. וכיון שהגיע לחורב מיד וירא (אליו ה') [מלאך ה' אליו] בלבת אש. כדי ללבבו, ויבא לסיני ויראה האשות והלפידים, ולא יתירא מהם:
ד"א בלבת אש. אל תקרי בלבת אש אלא בליבת אש, ללמדך שנגלה למעלה משני חלקים של סיני:

פסוק ב
מתוך הסנה. [למה מתוך הסנה] ולא מתוך אילן אחר, אמר הקב"ה אני קראתי על עצמי עמו אנכי בצרה (תהלים צא טו), והם נתנים בשעבוד, ואני נגלה מתוך הסנה, שכולו קוצים ובמקום צר, כביכול נגלה מתוך הקוצים:
והסנה איננו אכל. מכאן אמרו כי אש של מעלה מעלה לולבין ושורפת ואינו אוכלת ושחורה, ואש של מטה אינה מעלה לולבין ואוכלת ואינה שורפת ואדומה, לפיכך וירא והנה הסנה בוער באש וגו':

פסוק ג

ויאמר משה אסרה נא ואראה את המראה. שלשה פסיעות פסע:

ד"א לא פסע אלא לצערו, אמר לו הקב"ה משה נצטערת לראות, חייך שאתה כדאי שאגלה עליך:

ויקרא אליו אלהים מתוך הסנה. מיד ענה משה הנני, אמר לו הקב"ה אמרת חנני, חייך שתבוא שעה ותתפלל על ישראל ואומר לך כבר עניתי אותך, וזהו שנאמר אז תקרא וה' יענה [תשוע ויאמר הנני] (ישעי' נח ט):

ד"א משה משה ויאמר הנני. כל מי שנכפל שמו בעולם הזה מובטח לו שהוא בן העולם הבא, ואלו הם:

נח נח, אברהם אברהם, יעקב יעקב, משה משה, שמואל שמואל. תרח תרח, שלא מת אברהם אבינו עד שנתבשר שעשה תרח אביו תשובה, הדא הוא דכתיב ואתה תבא אל אבותיך בשלום (בראשית טו טו), אמר אברהם רבון העולמים מפני ששאלתי מעשים טובים, אני הולך אל אבותי העומדים בגיהנם באותו שעה בישרו הקב"ה ואמר לו חייך עשה אביך תשובה, לכך נכפל שמו של תרח:

ויאמר הנני. הנני למלכות הנני לכהונה:

פסוק ה

אל תקרב הלום. ואין הלום אלא מלכות, שנאמר כי (הביאני) [הביאותני] עד הלום (ש"ב ז יח):

פסוק ו

ויאמר אנכי אלהי אביך וגו'. מלמד שנגלה עליו כקולו של עמרם אביו, כדי שלא יתיירא, ובאותה שעה שמח משה אמר אמרם אבי קיים אמר לו [הקב"ה] לא אביך אני, אלא אלהי [אביך אלהי] אברהם, בפתאום איני בא עליך, כדי שלא תתיירא. באותו שעה ויסתר משה פניו, אמר לו הקב"ה חייך אתה חלקת לי כבוד, וגם אני אחלק לך כבוד שנאמר (ויראו) [וראו] בני ישראל את פני משה וגו' (שמות לד לה), אתה יראת מהביט אל האלהים, וגם בני ישראל ייראו מהביט אל פניך [כמו שאמר וייראו מגשת אליו (שם לד ל)]:

פסוק ז

ראה ראיתי. שתי ראיות אחת שהיו הורגין את ישראל והיה פרעה רוחץ בדמם, ואחת שהיו משימין את התינוקות במקום לבנים:

כי ידעתי את מכאביו. שעתידין להכעיסני במעשה העגל: ואעפ"כ

פסוק ח

וארד להצילו. שאצילם מכל מקום:

פסוק ט
צעקת בני ישראל. מלמד שהיה הקב"ה מביט במצרים היאך היו משעבדים את ישראל.
באה עד אלי, וגם ראיתי את הלחץ, כביכול מסור אני עמם בלחץ:

פסוק י
ועתה לכה ואשלחך על פרעה. גדולה יש לי בדבר הזה ועתה לך לך הדבר מסור ולך מצפים ישראל:

פסוק יד
אהיה אשר אהיה. אמור לישראל אני אהיה עמכם בשיעבוד זה, ואני אהיה עמכם בשעבוד מלכיות, פתח משה ואמר רבונו של עולם דייה לצרה בשעתה, אמר לו הקב"ה אני אומר להם אחרת אמר לו כה תאמר לבני ישראל אהיה שלחני אליכם, אהיה עמכם בשיעבוד זה:

פסוק טו
זה שמי לעולם. לעלם כתיב, אמר לו הקב"ה לא כשאני נכתב אני נקרא, אלא [נקרא] באל"ף דל"ת, ונכתב ביו"ד ה"א:

פסוק טז
פקד פקדתי אתכם. שתי פקידות הללו [למה], אלא אמר הקב"ה למשה, כך אמר להם יוסף שאותו נביא שיאמר לכם שתי פקידות הוא יגאל אתכם, כשתאמר להם פקד פקדתי יאמינו לך:

פסוק יח
נלכה נא דרך שלשת ימים. בישרו שיהיו עתידים ישראל לחוג שלשה רגלים:

פרק ד

פסוק א
והן לא יאמינו לי. אמר לו הקב"ה מזה בידך, וכי לא היה הקב"ה יודע מה היה בידו, ועוד למה נהפך לנחש, אלא אמר לו הקב"ה תפסת בידך מידת נחש הקדמוני שהוציא דבה ונלקה בצרעת, אף אתה שאמרת והם לא יאמינו לי, והם מאמינים בני מאמינים, מאמינים [דכתיב] ויאמר העם וישמעו וגו' (פסוק לא) בני מאמינים דכתיב והאמין בה' ויחשבה וגו' (בראשית טו ו), ולפי שהוצאת עליהם דיבה, תלקה בצרעת:

פסוק ו
ויבא ידו בחיקו. שלא מיהרה המכה לבוא מהרה כל כך:

פסוק ז
ויוציאה מחיקו. מכאן שמדה טובה ממהרת לבוא יותר מדת הפורענות:

פסוק ט

ולקחת ממימי היאר. רמז לו שיטול דינו מן המים, שנאמר המן הסלע הזה נוציא לכם מים (במדבר כ י):

[ד"א] ויהי לנחש. כשם שהנחש נושך וממית, כך היו המצרים נושכין וממיתין את ישראל, ואחר כך נעשה הנחש כעץ, כן יהיו המצרים, שנאמר מצרים כעץ יבש:

והנה ידו מצורעת. מה צרעת דבר טמא ומטמא, כך מצרים טמאין ומטמאין את ישראל:

והנה שבה כבשרו. כך אני אטהר את ישראל מטומאת מצרים:

ולקחת ממימי היאר. אותו המים שתקח מן היאור יהיו לדם ביבשת כך אני מכה את מצרים מכת דם:

פסוק י

ויאמר משה אל ה'. [בי אדני. בייה] אתה מעביר עלינו, אהרן גדל ממני ואתה משלחני, אהרן נתנבא עליהם שמונים שנה, ואתה אומר לי שאלך בשליחותך:

לא איש דברים אנכי. אמר לו יודע אני כי ע' לשונות בפלטון של פרעה, שאם יבוא שליח מאיזה מקום שיהיה משיחים עמו בלשונם, ואני הולך בשליחותך, והם בודקין אותי לומר שאם אני שלוחך גלוי וידוע לפניך שאני יודע להשיח עמהם:

ד"א לא איש דברים אנכי. כמו שנאמר הן אני ערל שפתים (שמות ו יב), אמר לו הקב"ה אדם הראשון שלא לימדו אדם תורה והיה ידוע שבעים לשונות:

פסוק יא

מי שם פה לאדם. אמר לו הקב"ה מי שם פה לאדם, שהיה קורא שמות לכל הבריות, והיה מוציא להם שם על שבעים לשונות. שנאמר ויקרא האדם שמות לכל הבהמה (בראשית ב כ):

ד"א מי שם פה לאדם. כשאמרתי לו המן העץ אשר צויתיך וגו' (שם ג יא), וכי לא נתתי לו פה וענני ואמר האשה אשר נתת עמדי וגו' (שם שם יב), ועל בני שהם בצרה גדולה, על אחת כמה וכמה שאתן לך פתחון פה:

או מי ישום אלם. בשעה שתפס פרעה אותך כשהרגת את המצרי, ורצה להרוג אותך, לא עשיתי לך סניגור לפני פרעה, וכן לסגנים שלו עשיתי אותם פסחים ועורים ואלמים, ומה להרע יש בי, להטיב לא כל שכן, שאתה אומר לא איש דברים אנכי:

פסוק יב

ועתה לך ואנכי אהיה עם פיך וגו':

פסוק יד

וראך ושמח בלבו. בפיו אין אומר אלא בלבו, שמח יותר בלבו מפיו, נגלה הקב"ה על אהרן ואמר לו לך לקראת משה המדברה:

פסוק יח
וילך משה וישב אל יתר חתנו. לא היה צריך לומר אלא וישב מצרימה, ולמה שב אל יתר להתיר לו נדרו שנשבע לו שלא ילך לשום מקום כי אם ברשותו:
ד"א וילך משה וגו'. ולמה הלך להודיעו גבורתו של מקום:
לש לשלום. כל מקום שנאמר בו לשלום הולך וחוזר [וכל מי שנאמר בו לך בשלום הלך ולא חזר]:

פסוק יט
כי מתו כל האנשים. ואלו הם דתן ואבירם, וכי מתו, אלא ירדו מנכסיהם, והעני חשוב כמת:

פסוק כ
וירכיבם על החמור. חמור של אברהם, הוא החמור של משה, והוא החמור שעתיד המשיח לבוא בו, שנאמר עני ורוכב על (החמור) [חמור] וגו' (זכרי' ט ט):
ויקח משה את מטה האלהים וגו'. אמר לו הקב"ה טול את המטה ועשה בו את הניסים שאתה מבקש:

פסוק כד
ויהי בדרך במלון. אם דרך למה מלון, אלא מלמד שהיה משה נכנס ויצא ממלון לדרך, ומדרך למלון, והיה מהרהר בדעתו ואומר אם ילך למצרים לגאול את ישראל אם לאו, לפי שהיה מהרהר בדעתו אם אומר הגיע זמן הגאולה. יאמרו בודאי אנו יודעין שהקב"ה אמר שיהא השעבוד ארבע מאות שנה, ועדיין אין עת הגאולה, ואם אומר להקב"ה אנה אני הולך שהרי עדיין לא הגיע ארבע מאות שנה, כעס עליו הקב"ה, אמר לו הקב"ה כבר נתנבא להם יוסף פקד (פקדתי) [י]קוד] (בראש' ג כד), כלומר מנין 'פקוד' יחסר להם הקב"ה מן השעבוד, ולכך נחסרו ק"ץ שנה כמו 'פקוד' והם צ', כנגד צ' של שרה אמנו שהיתה כשהולידה את יצחק, ומאה שנה כנגד אברהם בעת שהוליד ליצחק:
ד"א ויהי בדרך במלון. שלח הקב"ה את אוריאל ונדמה לו לנחש, והיה בולע [את] משה מראשו ועד בריתו, וכל זאת למה, לפי שהיה בנו ערל, וכראות צפורה כך נתייראה אמרה שמא יבלע זה שאינו מהול: מיד ותקח צפרה צר וגו'.

פסוק כו
וירף ממנו [אז אמרה חתן דמים למולות]. עתה הצלתיך מב' דמים מדך אביך, ומדם זה:

פסוק כז
ויאמר ה' אל אהרן וגו'. הדא הוא דכתיב ירעם אל בקולו נפלאות (איוב לז ה) אימתי עשה הקב"ה בקולו נפלאות, בשעה שביקש הקב"ה לשלח משה בשליחות שילך ויגאל את ישראל ממצרים, והיה משה במדין שהיה מתייירא לילך לפני פרעה, כיון שנגלה

עליו הקב"ה ואמר לו לך שוב מצרימה, נחלק הדיבור לשני חלקים ולשני דברים, והיה משה שומע במדין לך שוב מצרימה ואהרן היה שומע לך לקראת משה המדברה, ומה שבאמצע לא היו שומעין כלום:

פסוק כח

ויגד משה לאהרן. היאך ילך ויעשה האותות, וכשהלכו הושוו אצל הזקנים, [שנאמר] וילך משה ואהרן ויאספו, [כל זקני ישראל] ולעולם זקנים מעמידים את ישראל, הדא הוא דכתיב זקיניך ויאמרו לך (דברים לב ז):

פרק ה

פסוק א

ואחר באו משה ואהרן. והזקנים אנה הלכו, מלמד שנשמטו להם אחד אחד והלכו להם, והיכן נפרע להם גמולם בהר סיני, דכתיב ואל הזקנים אמר שבו לנו בה (שמות כד יד): ד"א ואחר באו משה ואהרן. מלמד שבאו אחרונים, שהיה יום (פרווטא) [פרוזבטיא] של פרעה, והיו כל המלכים באים ומעוטרים אצל פרעה, והיו משה ואהרן עומדין על פתח פלטין שלו, אמרו לו משרתיו שני זקנים בפתח עומדים, אמר להם פרעה יש בידם עטרות, אמרו לו לאו, אמר להם אם כן באחרונה יכנסו, אחר כך נכנסו ועמדו לפני פרעה, אמר להם מה אתם מבקשים, אמרו לו (אלהי העברים נקרה עלינו) [כה אמר ה' אלהי ישראל שלח את עמו ויחוגו לי במדבר], אמר להם מי ה' אשר אשמע בקולו, ולא היה יודע לשלוח לי עטרות אלא בדברים באתם, לא ידעתי את ', באותה שעה הוציא דפתרא שלו, התחיל לקרות אלהי שטן, אלהי משחית, אלהי גהינם, אלהי צידון, אלהי מואב, אמר להם והלא קראתי לכל אלהות של שדים ואין שם של אלהיכם, אמרו לו שוטה דבריך דומה לכהן שהיה לו עבד שוטה, יצא ההן חוץ למדינה, הלך העבד לבקש את רבו בבית הקברות, התחיל צווח לבני אדם ואמר להם ראיתם את רבי בכאן, אמרו לו רבך כהן הוא, אמר להן הין, אמרו לו שוטה מי ראה כהן בית הקברות, כן אתה פרעה כל אלו אלוהות כולם מתים, אבל ה' אלהינו הוא אלהים חיים ומלך עולם (ירמי' י י), אמר להם בחור או זקן הוא כמה שנותיו, כמה מדינות כבש, כמה שנים יש לו משעלה למלכות, אמרו לו אלהינו כוחו וגבורתו מלא עולם, הוא היה עד שלא נברא העולם, והוא יהיה בסוף עולמים, והוא יוצרך, והוא נתן בך רוח ונשמה, וחייך בידיו, וכל אורחותיך ליה, אמר להם מה מעשיו, אמרו לו כל מעשה בראשית עשה, וגם הוא יצרך, אמר להם בידוע ששקר אתם מדברים, שאני אדון ואני בראתי עצמי, ואת נהר נילוס, שנאמר לי יאורי ואני עשיתיו (יחזקאל כט ג), באותה שעה קיבץ כל חכמים מצרים, אמר להם

שמעתם שמו של אלהיהם של אלו, אמרו לו שמענו שבן חכמים הוא בן מלכי קדם אמר להם הקב"ה אמרתם בן חכמים אני, בודאי אני מאבד חכמתכם, דכתיב ואבדה חכמת חכמיו וגו' (ישעי' כט יד), וכתיב חכמי יועצי פרעה וגו' (שם יט יא), וכשאמר למשה מי ה' אשר אשמע בקולו, אמר לו הקב"ה אתה לוקה מ' י' מ' ארבעים י' עשרה, הרי אתה לוקה חמשים מכות:

ד"א מי ה'. מפיך יצא מי ה', חייך מפיך יצא ה' הצדיק. אתה אמרת ואת ישראל לא אשלח, חייך אתה תקח ביד כל אחד ואחד, ותאמר להם קומו צאו מתוך עמי, התחיל לחרוק עליהם שיניו, ואמר נרפים אתם נרפים:

ד"א נרפים אתם. לשון בטלנות, מכאן שהיה שבטו של לוי בטל מעבדות, אמר להם פרעה בעבור שאתם פנויים אתם אומרים נלכה נזבחה לה', אמר פרעה למה נולדתם, למה מדברים אתם להתחיל לחרף כלפי השכינה, ואמר דייך לשלוח שלוחים לכו לסבלותיכם:

פסוק ט

ואל ישעו בדברי שקר. מלמד שהיו בידם מגלות שהיו משתעשעים ולא היו מפרישין אותם:

פסוק כ

ויפגעו את משה ואת אהרן נצבים לקראתם. זה דתן ואבירם, שכתוב בהם ודתן ואבירם יצאו נצבים (במדבר טז כז):

פסוק כא

יראה ה' עליכם וישפט. ראו המכות היאך יורדים על ישראל ומשתעבדים בהם בפרך:

אשר הבאשתם את ריחנו. ריח היה בידינו בעיני פרעה ועשו באתם והעברתם אותו:

פסוק כב

למה הרעותה. אם תאמר מאי אכפת לך, אם כן למה זה שלחתני:

פסוק כג

ומאז באתי אל פרעה לדבר בשמך. שמך הנורא רפואה וחיים לכל העולם, ושמך הרע לעם הזה, ומה יעשו והם נתונים ביד מצריים, אמר לו הקב"ה עתה תראה מה אני עושה לפרעה ולמצריים, אבל לאחד ושלשים [מלכים] אין אתה רואה:

פרק ו

פסוק ב

וידבר אלהים אל משה. אין אלהים אלא דיין, שנאמר אלהים לא תקלל (שמות כב כז), מלמד שהקב"ה ישב עם משה בדין, על שאמר למה הרעותה לעם הזה. נכנסה סנגוריא

ולמדה עליו זכות, שנאמר ויאמר אליו אני ה' ואין ה' אלא לשון רחמים, שנאמר ה' ה' אל רחום וחנון וגו' (שם לד ו):

פסוק ג

וארא אל אברהם אל יצחק ואל יעקב באל שדי ושמי ה' לא נודעתי להם. אמר הקב"ה למשה כמה פעמים נגליתי להם ולא אמרתי ששמי ה', כמו שאמרתי לך, ולא הרהרו אחרי ואחרי מדותי, אמרתי ליעקב הארץ אשר אתה שוכב עליה וגו' (בראשית כח יג). ואחר מיכן ביקש מקום לנטוע בו אהלו, ולא מצא, עד שקנה במאה קשטה, ולא הרהר אחרי. אמרתי לאברהם [כי את כל] הארץ אשר אתה רואה לך אתננה ולזרעך [עד עולם] (בראשית יג טו), ואחר מיכן בא לקבור את שרה ולא מצא מקום, עד שקנה בדמים יקרים. וכן יצחק שחפר בארות המים ולקחום ממנו, ולא הרהרו אחרי, ואתה תחלת אשר נגליתי עליך, אמרת לי מה שמך, וסוף אמרת לי ומאז באתי אל פרעה לדבר בשמך הרע לעם הזה (שמות ה' כג), מיד נטל עליו את הדדין, כדי שלא יכנס לארץ:

ד"א וארא אל אברהם וגו' באל שדי. כלומר עשיתי להם כמה נסים ושדי שאני הצלתי אותם מיד אויביהם ולא הרגתי את שונאיהם שהצלתי את אברהם מיד פרעה ואת יצחק מיד אבימלך ואת יעקב מיד לבן:

ושמי ה' לא נודעתי להם. שלא עשיתי נקמה בהם, שכל מקום שנאמר שמי זהו נקמה, שנאמר לכן [הנני מודעם] בפעם הזאת וגו' [וידעו כי שמי ה'] (ירמי' טז כא), זהו נקמה, שכך אמר הקב"ה אם בימי הנביאים סבלתי אתכם, עכשו אני עושה נקמה בכם:

פסוק ו

לכן אמור לבני ישראל. ואין לכן אלא לשון שבועה, שנאמר לכן נשבעתי לבית עלי וגו' (ש"א ג יד), הלך משה ואמר אליהם כך, שנאמר וידבר משה כן אל בני ישראל וגו':

פסוק ט

מקוצר רוח. שאותו הדור מחוסרי אמנה היו, והיו אומרים כי קצרה יד ה' מהושיע, ונתחברו אל עובדי ע"ז:

ומעבודה קשה, כמשמעה. אמר משה לפני הקב"ה רבון העולמים כל ישראל לא שמעו אלי ועובדין ע"ז, ואיך ישמע אלי פרעה:

פסוק יג

ויצום אל בני ישראל ואל פרעה מלך מצרים. עשה אותם שווים, אמר להם הקב"ה חלקו כבוד למלך שאני רוצה לעשות בו דין, לפיכך נהג משה בו כבוד שאמר לו פן יפגענו בדבר או בחרב, שהיה צריך לומר פן יפגעך, אלא שנהג בו דרך כבוד:

פסוק כה
פוטיאל. זה יתרו. ולמה נקרא שמו פוטיאל שפלטו אל מע"ז:
ד"א שהיה מפטם עגלים לע"ז. ושבע שמות נקראו, יתרו, פוטיאל, יתר, רעואל, חובב, חבר, קיני:

פסוק כו
הוא אהרן ומשה. מלמד שאין זה גדול מזה:

פרק ז

פסוק א
ראה נתתיך אלהים לפרעה. למי שעשה עצמו אלהים, הודיעו שאינו כלום, הריני עושה אותך אלהים עליו:
ד"א ראה נתתיך אלהים לפרעה. לך והפרע ממנו והביא עליו עשר מכות:
ד"א ראה נתתיך אלהים לפרעה. אמר לו הקב"ה לא בשביל שעשיתיך אלוה, תהא רוחך גסה, שאין אתה אלוה אלא לפרעה:

פסוק ב
אתה תדבר וגו'. על ידי שניהם נעשו כל הדברים, שנאמר ומשה ואהרן עשו וגו' (שמות י"א י'), אמר לו משה אתה אומר ואני אקשה, מיד השיבו הקב"ה למע רבות מופתי:

פסוק ט
כי ידבר אליכם פרעה. אין דיבור אלא לשון קושי, כמו שנאמר דבר האיש אדוני הארץ אתנו קשות (בראשית מ"ב ל'):
תנו לכם מופת. אמר הקב"ה עד שלא תלכו אצלו אני אומר לכם מה שעתיד לשאול:
ואמרת אל אהרן. והוא יעשה הדברים הללו, אבל (הוא) [אתה] עומד כנשיא וגוזר על הזקנים והם עושין:

פסוק י
ויבא משה ואהרן. היה [ראוי] לאהרן שיכנס תחלה, לפי שהוא גדול ממנו בשנים, ומפני מה נכנס [משה] תחלה, מפני שהוא גודל בארץ מצרים, ובעיני עבדי פרעה, עשו כל המופתים לפניו ולא השגיח אמר כך הוא כחו של אלהיכם, מכאן יצאו כשפים לכל העולם:

פסוק יא
ויקרא גם פרעה לחכמים ולמכשפים וגו'. מלמד שלא קרא אלא לתינוקות ולנערים בני ד' או בני ה' שנים:
בלהטיהם. מעשה כשפים. בלטיהם (פסוק כ"ב), מעשה שדים:

ונס גדול נעשה במטה, שאלמלא בלע תנין את התנינים, היו אומרים כך דרך התנינים לבלוע זה את זה, אלא הנס הגדול שנעשה מטה, ובלע את מטותם, דכתיב ויבלע מטה אהרן את הטותם, ואילו היה עושה אדם [חבילות] מכל אותם המטות, ר"ל כל מטות שהיו מביאים מכל צד, היה המטה בולע אותם. ולא היה עבה יותר ממה שהיה, וכשראה פרעה כך, תמה וברח מכסאו, אמר שמא משה או אהרן יאמרו למטה שיבלעני ויבלע כסאי. מיד יבלעני, לכך ברח, וכשהיה משה יוצא מעם פרעה, היה פרעה הרשע אומר אם יבא משה פעם אחרת אנכי אהרגנו. וכשהיה משה נכנס [נעשה] פרעה אלם בשעה שהוא רואה המטה בידו של משה:

פסוק טו

לך אל פרעה בבקר. ולמה יוצא הוא למים, לפי שהיה עובד למים, ולכך לקה המים תחלה, ולמה נהפכו לדם, לפי שהיו מונעים בנות ישראל מלטבול, שלא יטהרו מנדותם:

פסוק יט

קח (את) מטך. כי הנסים רובם לא נעשו כי אם במטה:

ועל כל מימי מצרים. אפילו מה שבקיתון ובתוך האבנים ובעצם ואפילו מה שרוקק המצרי היה דם:

פסוק כה

וימלא שבעת ימים. מלמד שלא היה בין מכה ומכה אלא שבעת ימים שלא היתה המכה משמשת יותר:

פרק ח

פסוק ב

ותעל הצפרדע. צפרדע אחת היתה והיו מכים אותה ומתזת נחלים נחלים. ועוד שהיתה הצפרדע מקרקרת מבחוץ וחברתה עונה לה מבטן המצרי, וכשהיו טוחנין את הסם היה מתמלא מן הצפרדעים, וכשהתפלל משה רבינו ע"ה נתנערו מן היבשה:

פסוק ז

רק ביאר תשארנה. ועדיין מחבלות את המצרים:

פסוק יב

כנים. למה. מפני שישראל שמו אותם המצריים מכבדי חוצות ושווקים, לכך נהפך עפרם לכנים. ולא היה שם עפר, שנאמר כל עפר הארץ היה כנים וגו' (פסוק י"ג):

פסוק יד

ולא יכלו. החרטומים להוציא את הכנים. לפי שאין השד יכול בראות בריה פחותה מכעדשה:

פסוק טו
אצבע אלהים. המתינו לו, עדיין לא הכה אתכם כי אם באצבע, וכשיכה אתכם ביד אזי תראו, שנאמר את היד הגדולה אשר עשה ה' במצרים (שמות י"ד ל"א):
ואלו שלשה מכות הללו למה היו על ידי אהרן, לפי שאמר הקב"ה למשה המים שהגין עליך כשהושלכת ליאור, ועפר שהגין עליך כשהרגת את המצרי וטמנתהו בחול, והצפרדע שהוא מן המים, דין הוא שלא תהיה כפוי טובה, לפיכך לא לקו על ידי משה אלא על ידי אהרן:

פסוק טז
השכם בבקר והיצב וגו'. לפי שאותו הרשע משתבח ואומר שאינו יוצא לנקביו שהוא אלוה, לכך אמר הנה יוצא המימה בהשכמה והוצרך לגדולים, מיד משה הלך ואחזו, אמר לו הנח לי שאעשה צרכי, ואחר כך אדבר עמך, אמר לו וכי יש אלוה שהוא צריך לנקביו, אמר לו וכי אני אלוה, אמר לו אם אין [אתה] אלוה ולמה תשבח עצמך בזה, אמר לו ולפני [מי] משבח עצמי, אמר לו לפני המצרים, אמר לו אותם שוטים הם ואינם בחשבון בני אדם, כי אם בחשבון חמורים, שנאמר אשר בשר חמורים בשרם (יחזקאל כ"ג כ'):

פסוק כ
ויבא ערב כבד ביתה פרעה וגו'. למה, לפי שהתחיל בעצה תחלה, לפיכך באו תחלה בביתו ואחר כך בבית עבדיו. ולמה הביא להם ערוב לפי שהיו אומרים לישראל לצוד להם מיני חיות דובים ואריות ונמרים, לכך הביא עליהם הקב"ה [חיות מעורבבות] והיה להם ידים מלאים ארס, והיו פותחים את הדלתות:
ולמה הביא להן דבר, מפני ששמו ישראל רועי צאן ובקר בהרים ובמדברות, כדי שלא יפרו וירבו, אמר להם הקב"ה אני אביא עליכם רעה גדלה, מיד הנה יד ה' הויה במקנך וגו' דבר כבד מאד:

פרק ט

פסוק ז
וישלח פרעה והנה לא מת וגו'. אפילו בהמה שחצייה של מצרי וחצייה של ישראל לא מתה:

פסוק י
שחין. למה. מפני שהיו משעבדין את ישראל ולא היו מניחין איתם שעה אחת כדי לגרד את עצמם מעבודה קשה:
ד"א שחין למה, מפני ששמו את ישראל בלנין מחמי חמין, לפיכך נידונו בשחין:

ויזרוק אתו משה השמימה. נס גדול נעשה בחפניו של משה שהחזיק ד' (פנים), [חפנים] מכאן מצינו שהמועט מחזיק את המרובה:
פורח באדם. יבש מבחוץ ולח מבפנים:

פסוק יא
לפני משה מפני השחין. מכאן שלא היו יכלו החרטומים לעשות כמעשה משה:

פסוק יח
הנני ממטיר (לכם) כעת מחר. סרט לו סריטה בכותל ואמר כשתבא השמש בכאן מחר יהיה ברד אשר לא היה כמוהו:

פסוק כ
הירא את דבר ה'. זה איוב:

פסוק כא
ואשר לא שם לבו. זה פרעה:

פסוק כג
ויט משה את מטהו וגו' וה' נתן. וה' הוא ובית דינו:

פסוק כד
ויהי ברד ואש. ואם המצרי היה יושב נכוה באש, וכשהיה עומד נכוה באש:

פסוק לב
כי אפילת הנה. פלאים עשה הקב"ה בהם, וכיון שראה כך, אמר חטאתי לה', וכששמע משה כן מיד ויצא משה מעם פרעה את העיר ויפרוש כפיו אל ה':

פסוק לג
ומטר לא נתך ארצה. [תלאן ברפיון] ואימתי ירד בימי יהושע על האמוריים, דכתיב וה' השליך עליהם אבנים גדולים מן השמים (יהושע י' י"א):

פסוק לד
וירא פרעה כל חדל וגו. אוי לרשעים כל זמן שהם בצרה מכניעים את עצמם, אבל אם השעה עוברת וחוזרת, חוזרין לקלקולם:

פרק י

פסוק א
בא אל פרעה. מפני מה נאמר במכה זו בא אל פרעה, מה שלא נאמר בשאר המכות, אלא לך אל פרעה, וכאן כתיב בא, מלמד שהקב"ה מלא כל הארץ כבודו וכשהיה רוצה לדבר עם משה היה מדבר עמו במצרים, וכשהיה פרעה יוצא ממצרים היה אומר לך אל פרעה, אבל במכה זו היה עומד במצרים, ולכך אמר לו בא אל פרעה:

פסוק יב
נטה (את) ידך על ארץ מצרים בארבה. ולמה ארבה, לפי ששמו [את] ישראל זורעים חטים ושעורים, לפיכך הביא עליהם ארבה ואכלו מה שזרעו להם ישראל, כיון שבא הארבה שמחו המצריים אמרו נקב ונשלק ונאכל ונמלא בהם את החביות, אמר להם הקב"ה במכה שהבאתי עליכם אתם שמחים, מיד

פסוק יט
ויהפוך ה' רוח ים חזק מאד וישא את הארבה וגו'. לא נשאר ארבה אחד וגו'. אפילו מה שבקדירות ומה שבחביות מלוחים, פרחו והלכו להם:

פסוק כא
וימש חשך. כפול ומכופל היה, אם היה המצרי עומד אינו יכול לישב, יושב אינו יכול לעמוד, רבוץ אינו יכול לזקוף. ולמה הביא עליהם חשך, לפי שהיו בישראל, רשעים גמורים, שהיו ממונים פטרונין מן המצריים, והיה להם שם גדול ועושר גדול, ולא היו רוצים לצאת ממצרים, אמר הקב"ה אם אני הביא עליהם מכה בפרהסיא וימותו, יאמרו המצרים כשם שהוא מכה אותנו כן מכה את ישראל, לכך הביא החשך, כדי שלא יראו המצריים מפלתם של אותם הרשעים:

פסוק כג
לא ראו איש את אחיו. הרי שלשה:
ולא קמו איש מתחתיו. הרי ששה וביום שביעי כלתה המכה, והיו ישראל נכנסין לתוך בתיהם של מצרים, ורואים כל מה שיש להם, ובשעה שאמר להם הקב"ה ושאלה אשה משכנתה וגו', אמר משה רבונו של עולם אתה אומר שנשאל מהם כסף וזהב, והם אפילו תבן בעבור הלבנים אינם נותנים לנו, והיאך יתנו לנו:
ד"א אמר לו הקב"ה ונתתי את חן העם בעיני מצרים, יהיו ישראלים הולכים אצל המצרים ואומרים להם השאילונו כלי כסף וכלי זהב, והמצריים אומרים להם אין לנו, והוא אומר אני יודע שיש לך, והוא נתון במקום פלוני, ואני ראיתי אותו, ואילו הייתי רוצה ליקח אותו הייתי לוקח כשהיית אסור בימי החשך, וכשהי' שומע המצרי זאת היה מלוה לו, לקיים מה שנאמר ונתתי את חן העם (שמות ג כא):

פרק יא

פסוק ד
ויאמר משה גו' כחצת וגו'. ומפני מה אמר משה כחצות וכי היה ספיקא ביד משה, אלא כך אמר משה אם אומר בחצות, החרטומים אינם יכולים לכוין את השעה, ויאמרו אצטגניני פרעה משה בדאי הוא, לפיכך אמר כחצות:

פסוק ה
ומת כל בכור וגו'. כששמעו כל הבכורות כך, נתכנסו אצל אביהם, אמרו להם כל מה שאמר משה בא עלינו, עתה אין אתם מבקשים שנחיה, בואו ונוציא את העבריים מבינותינו וילכו להם, והם משיבים אותם ואומרים אפילו כלנו מתים אין אנו משלחים אותם, מה עשו הבכורים נכנסו בפלטורין של פרעה והיו צווחין ומקלסין לפרעה, ואומרין לו בבקשה ממך יצאו העם הזה שלא יבא עלינו רעה ועליך ואנו מתים אמר למשרתיו צאו והכום וקפחו שוקים שלהם אני אומר או נפשי תצא או נפשותיהם של עבריים, ואתם אומרים הוציאו אותם, מה עשו הבכורות נטל כל אחד ואחד חרבו והרגו את אבותיהם, מיד נגלה עליהם הקב"ה, וזהו שנאמר למכה מצרים בבכוריהם (תהלים קלו י), ולא נאמר למכה בכורי מצרים:

פרק יב

פסוק ב
החדש הזה. חדוש זה לכם, שמיום שנברא העולם לא חיבבתי אומה ולקחתי גוי מקרב גוי, אלא לכם אני מחדש, הדא היא דכתיב החדש הזה לכם:
ד"א החדש הזה לכם. חשבונן של חדשים. שמיום שבראתי את עולמי הייתי מחשב חדשים ומעבר עוברים, מיכן ואילך מסור בידכם ואין אתם מסורים בידו:
ד"א החדש הזה לכם. לכם ולא מאדם הראשון:
ראש חדשים. אמור להם בחדש הה אתם נגאלים:

פסוק ג
ויקחו להם. שתהא הלקיחה לשמה:
שה לבית. מלמד שאדם מביא שה ושוחט על ידי בנו ובתו הקטנים בין מדעתם בין שלא מדעתם:

פסוק ד
ואם ימעט הבית. כלומר מהיות לשה, משעה שהוא חייב להם רשות למנות עליו, וכן לענין משיכה:

פסוק ו
ושחטו אותו כל קהל וגו'. מיכן שנשחט הפסח בשלש כתות, קהל ועדה וישראל:

פסוק ט
אל תאכלו ממנו נא. פסח של מצרים אין אתה אוכל, פסח של דירות אתה אוכל:

פסוק י
ולא תותירו וגו'. בא הכתוב ליתן לו בקר שני לשריפתו:

פסוק כא
משכו וקחו לכם. משכו ידיכם מע"ז ואח"כ ושחטו הפסח:

פסוק כט
ויהי בחצי הלילה. שנתחלקה הלילה מאיליה:
מבכר פרעה. שהיה (בנו) בכור:
עד בכור השבי. אף השבויים שהיו בשעבודם, וכי אם מצריים חטאו השבויים מה חטאו, אלא שהיו אומרים יהו בשעבודנו ולא יצאו, לפיכך עד בכור השבי, וכל שכן בכור השפחה אשר אחר הרחים, בשביל מה, בשביל בכור השפחה שהיו משעבדים בהם, וכל שכן בכור בהמה, ולמה בכור בהמה, שהיו להם אלוה, שנאמר הן נזבח את תועבת מצרים וגו' (שמות ח כב):
ד"א למה בכור השבי, אמר הקב"ה אם הפורענות בא על מצרים לבדם, אותם הרשעים השבויים יאמרו אלהותינו נתעוררו עכשו ותבעו דיוקנו שלנו:

פסוק ל
ויקם פרעה לילה. שהיה חשוך כלילה:
הוא וכל עבדיו. הוא חשוך וכל עבדיו חשוכים:
כי אין בית וגו'. כיצד והלא לא מתו אלא הבכורות, הא כיצד, מצרי נשא חמש נשים, והיה לו חמש בנים, והיו בכורי אמם, וכן אשה שבאו אליה חמשה אנשים והיתה יולדת חמשה בנים, והיו בכורי אביהם:

פסוק לא
ויקרא למשה ולאהרן. היה הולך בלילה ומחזר בשווקים, ואומר היכן משה שרוי, ובני ישראל משחקין בו, ואומרים כאן, כיון שמצאם אמר להם קומו צאו מתוך עמי, צאו לשלום, לכו לשלום, אמר לו משה רשע וכי גנבים אנו שנצא בלילה, כך צוה לנו הקב"ה, ואתם לא תצאו איש מפתח ביתו עד בוקר, אמר לו פרעה בבקשה ממך קומו צאו מתוך עמי, הרי אתם בני חורין, עד עכשיו הייתם עבדים לי ורדיתי בכם, מיכן ואילך אתם עבדי ה':
ולכו עבדו את ה'. אמר לו משה אמור דבר זה שני פעמים, והשמיע הקב"ה את הקול בכל ארץ מצרים מהלך ארבעים [יום], שהוא ארבע מאות פרסה על ארבע מאות פרסה, מיד ותחזק מצרים וגו (פסוק לג):
ד"א כחצות הלילה אני יוצא. אני נכנס מיבעי ליה, אלא הכי אמר הקב"ה אני יוצא מחובתי שהבטחתי לאברהם אביכם, בעת שרדף אחר המלכים, שנאמר ויחלק עליהם לילה וגו' (בראשית יד טו), ואמר אברהם אבינו אותה חצי לילה מדוע אין אתה נותנה

לי אמר לו הקב"ה צריך אני אותה לבניך, שעתיד אני לעשות בה גאולה, וזו היא יציאת מצרים, ולכך אמר אני יוצא מחובתי:

פרק יג

פסוק יז

ויהי בשלח פרעה. ולמה פתח בלשון הזה, לפי שאמר למעלה וגם את ישראל לא אשלח (שמות ה ב), והוא אמר להם קומו צאו (שם) יב לא), והיה מחזיק ביד כל אחד ואחד והיה משלחם, לפיכך נאמר ויהי בשלח פרעה:

ולא נחם אלהים דרך ארץ וגו'. לא ניהגם בדרך כל הארץ, כיצד דרך ארץ העבד טוען את רבו, הקב"ה לא נהג עמם כך, אלא ובמדבר אשר ראית אשר נשאך ה' אלהיך כאשר ישא איש את בנו (דברים א לא), ועוד ואשא אתכם על כנפי נשרים (שמות יט ד). דרך ארץ העבד מרחיץ את רבו, וכאן חילוף, שנאמר וארחצך במים וגו' (יחזקאל טז ט):

[דרך ארץ] העבד מלביש את רבו, וכאן ואלבישך רקמה וגו' (שם שם י):

[דרך ארץ העבד מנעיל את רבו וכאן ואנעלך תחש (שם) :

דרך ארץ העבד מאיר לרבו וכאן הקב"ה מאיר לישראל, שנאמר] וה' הולך לפניהם וגו' (פסוק כא). מפני שקרובה היתה השבועה שנשבע אברהם לאבימלך, שנאמר [השבעה לי באלהים הנה] אם תשקר לי ולניני וגו' (בראשית כא כג), ועדיין נכד אבימלך קיים:

ד"א כי קרוב הוא [וגו' בראותם מלחמה]. כי קרובה היתה המלחמה שאמר הקב"ה לאברהם, דכתיב ודור רביעי ישובו הנה (שם טו יו). והיא המלחמה שעשו היושבים בארץ פלשתים עם בני אפרים, ולכך הוליכם הקב"ה בדרכים אחרים, שלא יראו מלחמה וישובו למצרים:

פסוק יח

ויסב אלהים את העם. שהסיבן במסיבה מבני מלכים, ויכן להסבת פסח מן התורה:

וחמשים. אחד מחמשים שעלו בשלשת ימי אפלה:

ד"א וחמושים. כפשוטו, ומתרגמינן ומזרזין, כלומר עלו בכל טוב:

פסוק יט

ויקח משה את עצמות יוסף וגו'. מלמד שכל ישראל פשטו ידיהם בביזה שהעלו ממצרים, ומשה לא נתעסק אלא במצוה, כי כשמת יוסף ושמעו מצרים שהשביע את אחיו שלא יעלו ממצרים עד שיקחו את עצמותיו עמהם, שמו ליוסף בארון של אבר, והפילוהו לנהר נילוס, ואמרו מעתה לא יוכלו להעלותו, וכתב משה שם המפורש והשליכו לנילוס, וארונו של יוסף צפה על פני המים. ומשה עמד ולקחו:

כי השבע השביע. ולמה שתי שבועות, אלא השביע לאחיו שישבעו לגניהם: מזה אתכם. מלמד שכל שבט ושבט העלה נשיאו עמו:

פסוק כ

ויסעו מסכות. ופסוק אחר אומר מרעמסס סוכתה (שמות יב לג), והלא ישראל יושבים בארץ גושן, ויש בין גושן לרעמסס יותר מארבעים פרסה, מלמד שנטלם הקב"ה והוליכם בשעה אחת מרעמסס לסכות, הדא הוא דכתיב ואשא אתכם על כנפי נשרים (שמות יט ד), כאלו על כנפי נשרים הלכו:

פרק יד

פסוק ב

לפני פי החירות. ומאי חירות שנעשו בני חורין:

בין מגדל. שנעשו להם נסים גדולות:

לפני בעל צפון. ע"ז, ולמה הונח באותו מקום, לפי ששכל ע"ז שבמצרים ניתכת, ואותה ע"ז לא ניתכה, לפי שלא רצה הקב"ה להתיכה, כדי שיאמר פרעה בעל צפון הסכים על גזירתי, ולא הניח ללכת בני ישראל:

פסוק ג

נבכים הם. שאחוריהם היתה ארץ מצרים, וימינם ושמאלם יערים מלאות כל חיות רעות, ולפניהם הים:

פסוק ד

וחזקתי את לב פרעה. שלא היה בלב פרעה לרדוף אחר בני ישראל. אבל הקב"ה נתן בלבם לרדוף אחר בני ישראל, שגזרו כל הבן הילוד היאורה תשליכוהו, לפיכך וינער ה' את מצרים בתוך הים. וזהו שאמרו חכמינו ז"ל במדה שאדם מודד בה מודדין לו:

ואכבדה בפרעה. כמו מכובד:

כי אני ה'. לפי שאמר מי ה'. שלא הכירו להקב"ה, עתה ידעו כי הוא ה':

פסוק ה

ויגד למלך מצרים. מי הגיד לו, אותם פטרונין שהלכו עם ישראל ממצרים, כיון שהלכו ישראל במדבר שלשה ימים, והגיע יום רביעי, ורצו יום רביעי לילך אמרו להם אין רשות בידינו עוד להניח אתכם שתלכו, עמדו ישראל והרגום, ואותם שנשאר בהם ברחו למצרים, והגידו לפרעה על כל הקורות אותם, מיד הוא בעצמו אסר את רכבו, הדא הוא דכתיב ויאסר את רכבו, מכאן שהשנאה מקלקלת את השורה, גם מבלעם שהוא השכים בבקר ויחבש את אתונו (במדבר כב כא), ואהבה מקלקלת את השורה מאברהם, שנאמר וישכם אברהם בבקר ויחבש את חמורו (בראשית כה ג):

פסוק ו
ואת עמו לקח עמו. לקחם בדברים, שבזבז להם אוצרותיו:

פסוק ח
יצאים ביד רמה. מתרוממים:
ד"א ביד רמה. הוציאם פרעה בידו, ומי עשה זה הקב"ה שהוא רם ונשא:

פסוק י
ופרעה הקריב. מנהגו של בשר ודם המלך הולך אחר חילו, אבל פרעה הוא הולך לפני חילו, פרעה אמר אני אלך קודם ואחר כך חילי, אמרו לו עבדיו מפני מה אין אתה הולך לאחר חילך, עשה כמנהג בשר ודם, אמר להם אם הייתי הולך להלחם עם בשר ודם הדין עמכם, אבל אני הולך להלחם עם מלכם של אלו, אינו דין שאלך אחרי חילי, ועליו נאמר כי מכבדי אכבד ובוזי יקלו (ש"א ב ל):

פסוק יב
הלא זה הדבר. והיכן אמרו ישראל דבר זה, אלא בשעה שאמרו למשה ירא ה' עליכם וישפוט (שמות ה כא). אמר להם משה ה' ילחם לכם ואתם תחרישון:

פסוק טו
מה תצעק אלי. בשביל אדם וחוה פניתי את העולם מן המים, שנאמר יקוו המים וגו' (בראשית א ט), וצויתי אותם מצוה קלה ולא קיימו מצותי, ובשביל דה קדושה שמחר עתידים לומר במעמד הר סיני נעשה ונשמע, לא אעשה את הים יבשה:
ד"א מה תצעק אלי. אני התניתי עם הים משמת ימי בראשית שיקרע הים בעבור בני, כי כן כתיב לאיתנו (פסוק כז) אל תיקרי לאיתנו אלא לתנאי שלו:

פסוק כ
ולא קרב זה אל זה כל הלילה. בפמליא של מעלה אמרו שלא אמרו שירה כל הלילה, שכך אמר להם הקב"ה בשעה שרצו לומר שירה, אמר להם מעשה ידי טבועים בים ואתם אומרים לפני שירה, מכאן שאין הקב"ה שמח במפלתן של רשעים:

פסוק כא
וישם את הים לחרבה. לחרבה של מצרים:

פסוק כב
והמים להם חומה. ראשון וחומה שני, מלמד שרצה הים לנער את ישראל כמו שניער מצרים, ולפיכך כתיב חמה:
מימינם ומשמאלם. לפי שהיו ישראל עתידין לעשות מזוזה בימין ותפילין בשמאל:

פסוק כה
וינהגהו בכבדת. שאין הסוסים הולכים אלא בעל כרחם:

פסוק כח

לא נשאר בהם עד אחד. זה פרעה שנשאר מהם ולא מת, כדי לספר גדולתו של הקב"ה, כמו שנאמר ואולם בעבור זאת העמדתיך (שמות ט יו), משל לאדם שיש לו צפור בידו, אם דוחק אותו מיד מת, ואם מניחו מיד הולך, כך היו ישראל ביד המצריים, אם דוחקין אותם מתים, ואם מניחים אותם הולכים להם:

פסוק ל

מת על שפת הים. ישראל שבאותו הדור מחוסרי אמנה היו, אמרו כשאנו עולים מזה הצד כך המצריים עולים מאותו הצד, אמר הקב"ה לים הקיאם ליבשה, אמר הים רבון העולמי כלום יש אדון שנותן מתנה לעבדו וחוזר בו, אמר לו הקב"ה אני אשלם לך אחד ומחצה, אמר לו הים רבון העולמים כלום יש עבד שתובע את אדונו בדין, אמר לו הקב"ה נחל קישון נרפס וערב לי, הדא הוא דכתיב נחל קישון גרפם וגו' (שופטים ה כא), נחל שנעשה ערב מקודם שיביא אחד ומחצה, כי בפרעה כתיב ויקח שש מאות רכב בחור, ובסיסרא תשע מאות רכב (בחור) [ברזל לו] (שופטים ד ג), הנה אחד וחצי:

פרק טו

פסוק א

אז ישיר משה. למה התחיל משה רבינו ע"ה את השירה באז, אמר משה רבינו ע"ה אני סרחתי באז, דכתיב ומאז באתי אל פרעה לדבר בשמך (שמות ה כג), ועוד אני אתקן באז, ופתח את השירה באז:

ד"א למה פתח משה באז, שמן היבשה עשה ים באז, דכתיב אז הוחל לקרא בשם ה' (בראשית ד כו), ועליהם אמר הכתוב הקורא למי הים וישפכם וגו' (עמוס ה ח), לכך אני משבחו [באז] בים:

ד"א אז מניין 'אז' שמנה, ללמדך שלא נגאלו ישראל אלא בזכות המילה שניתנה לשמונה ימים:

ד"א אמר משה באז ניתנה המילה, וניתנה לי נפשי, שנאמר אז אמרה חתן דמים למולות (שמות ד כו):

ד"א אז בעבור יחידו של עולם, שהוא אחד למעלה משבעה רקיעים:

פסוק ו

ימינך ה' נאדרי בכח. מלמד שימינו של הקב"ה פורעת מן הרשעים, ומגנת על הצדיקים, שכך אמר הקב"ה תבוא ימיני ותהיה צל על העתידים לקבל תורה מימין:

ד"א ימינך ה' נאדרי בכח. במגלת איכה כתיב השיב אחור ימינו (איכה ב ג). רוצה לומר כשלא רצו לשמוע התורה שניתנה מימינו נעשו למס וזכות התורה חזרה לאחור,

וכשמקיימים ישראל את התורה זכותה תעמוד אפילו לתחיית המתים, שנאמר ואתה לך לקץ ותנוח ותעמוד לגורלך לקץ הימין (דניאל יב יג), והישועה היא בימין, שנאמר הושיעה ימינך וענני (תהלים ס ז):

פסוק ז
יאכלמו כקש. אלו מוטבים שבהם והיו צפים על פני המים כקש:

פסוק ח
קפאו תהומות בלב ים. עד לבו של ים, מה לבו של אדם עומד בשלישותו, כך לבו של ים קפה בשלישותו:

פסוק ט
תמלאמו נפשי. אותו הרשע ניבא לעצמו, שהיה לו לומר תמלא מהם נפשי, והוא אומר תמלאמו, מלמד שלא היה רוצה ליקח שללם אלא שישתה מדמם:

פסוק י
צללו כעופרת. אלו הרשעים שבהם:

פסוק יא
מי כמוכה באלים ה'. פסוק זה אמרו פרעה בשעה ששמע שאמרו ישראל שירה על הים:

פסוק יב
נטית ימינך תבלעמו ארץ. כשהקיאם הים ליבשה לא היתה הארץ יכולה לקבלם מפני שנתיראה מיום הדין, והיתה סבורה שיקללה הקב"ה כמו שקיללה על דם הבל, ונשבע הקב"ה שלא יקללה על זאת:

פסוק יד
חיל אחז ישבי פלשת. על שהרגו בני אפרים:

פסוק יז
תבאמו ותטעמו. פסוק זה אמרו משה שהיה צריך לומר תביאנו ותטענו, אלא מכאן שהיה יודע שלא יכנס לארץ ישראל:
מקדש אדני. מקדש של מעלה:

פסוק יח
ה' ימלוך לעולם ועד. פסוק זה מלאכי השרת אמרוהו:

פסוק כ
ותקח מרים הנביאה וגו'. אחות אהרן ולא אחות משה אלא כל זמן שהיתה אחות אהרן בלבד קודם שנולד משה היתה נביאה, כשנולד משה ניטלה נבואה מנה וניתלה למשה:

פסוק כב
ויסע משה. שהסיעם במקל שלא היו רוצים ללכת, מפני שהיו מלקטין מן הים אבנים טובות ומרגליות, וכל ספינה שנטבעה בים וכל כסף וזהב שנטבע בים עלה כל כסף וזהב עם ביזת המצריים:
ולא מצאו מים. ואין מים אלא תורה, שנאמר הוי כל צמא לכו למים (ישעי' נה א):

פסוק כה
ויורהו ה' עץ. שהוא מר שקורין הרדפוני. בוא וראה גדולתו של הקב"ה [בשר ודם] אם יש לו מים מרים ממתקן בדבר מתוק, אבל הקב"ה המתקי להם המים המרים במרים, וכן אתה מוצא באלישע שהמתיק המים על ידי שם המפורש במלח שהוא מר:חק ומשפט. אלו שתי מצות, חק זה שבת, משפט זה כיבוד אב ואם, כדכתיב על כן צוך ה'אלהיך (דברים ה טו), והיכן צוה במרה:

פסוק כז
שתים עשרה עינות מים. אלו י"ב שבטים. ושבעים תמרים. אלו שבעים זקנים שלסנהדרין:

פרק טז

פסוק ד
הנני ממטיר לכם. ששים אמה עוביו של מן, ומנא לן ממבול, במבול כתיב וארובות השמים נפתחו (בראשית ז יא), וכתיב חמש עשרה אמה מלמעלה (שם שם כ), והמן היה יורד בח' ארובות, שנאמר ודלתי שמים פתח, (תהלים עח כג), דהיינו ח' ארובות טול לכל ב' ארובות י"ו אמות, נמצא עביו של מן ששים אמה:

פסוק יג
היתה שכבת הטל. היה הטל בא, ומכבד את הארץ, ומרבץ אותה, ואחר כך המן, ואחר כך הטל מלמעלה, כדי שלא יתעפר המן:

פסוק יד
דק מחספס. דק היה ומחספס, ונכנס בכל אבר ואבר, שמנין מחספס כנגד רמ"ח אברים של אדם, וכמה דהוא אמר להם אבירים אכל איש וגו' (תהילים קיח כה), אל תיקרי אבירים אלא איברים שהוא מגדל האיברים:

פסוק כא
וחם השמש ונמס. דקיימא לן עד ד' שעות היה המן קיים מד' שעות ואילך היה נמס, והיה נעשה נחלים נחלים, ושותין ממנו הצבאיים והאיילים, והיו הגוים צדים מן הצבאיים וטועמין מהם טעם המן:

פסוק כב
ויבאו כל נשיאי העדה. היו תמהים לפי שבעומר מדדו ולא מצאו בו כי [אם] לפי אכלם: וביום הששי לקטו לחם משנה. והשיב להם משה שבתון שבת קדש לה' מחר, את אשר תאפו אפו. מכאן סמכו חכמים לעירובי תבשילין מן התורה:

פסוק כו
שבת לא יהיה בו. כי בשבת לא ירד המן [ולא ביו"ט]:

פסוק כח
עד אנה מאנתם. אפילו על משה אמר הקב"ה, לפי שלא היה מזהיר את ישראל מה שהיה אומר לו, מיד התחיל אומר ראו כי ה' נתן לכם את השבת וגו':

פסוק לא
והוא כזרע גד. ולמה נקרא שמו זרע גד, לפי שהוא מגיד מה בחורין ובסדקין, כיצד אם אדם מוכר לחבירו שפחה מעוברת וילדה באותה שעה שמכרה, והיו באים לפני משה, זה אומר ברשותי ילדה, וזה אומר ברשותי ילדה, אז היה אומר להם משה לבקר משפט, והיה משה הולך בביתו של מוכר, היה רואה המן אם היה מוותר ונמצא חלקו של ולד בבית המוכר, היה יודע שברשות המוכר ילדה, ואם לאו היה יודע שברשות הקונה ילדה:

פסוק לג
קח צנצנת אחת. היה כלי חרש ולמה נקרא שמו צנצנת שמצננת את המן:

פסוק לה
אכלו את המן ארבעים שנה עד באם וגו' אל קצה וגו'. במה שכתוב בספר יהושע:

פסוק לו
עשירית האפה. מ"ג בצים ושלישית ביצה:

פרק יז

פסוק א
ברפידים. שרפו ידיהם מן המצות:

פסוק ה
ויאמר ה' אל משה עבור לפני העם. שתהיה מולך עליהם, כמו שנאמר ויעבר מלכם לפניהם וה' בראשם (מיכה ב' יג). ובשעה שרפו ידיהם מן המצות מיד ויבא עמלק וגו':

פסוק יא
והיה כאשר ירים משה ידו וגו'. וכי ידיו של משה נוצחות מלחמה, או משברות מלחמה, אלא כל זמן שישראל עושין רצונו של מקום נוצחין, ואם לאו אינם נוצחין:

פסוק יב
ויקחו אבן וישימו תחתיו וגו'. וכי לא היה למשה כר או כסת לישב עליו, אלא אמר משה כל זמן שישאל בצער אף אני אהיה בצער, מכאן שלא יפרוש אדם מן הצבור:

פסוק טו
ה' נסי. שעשה לי הנס שלא ניצולו ישראל אלא בשביל משה, שכבר היו ידיהם נרפים מן המצות:

פסוק טז
ויאמר כי יד על כס יה. כך אמר משה בשעה שתהיה יד זו הוא מלך על ישראל דנקרא כס יה:
מלחמה לה' בעמלק מדור. זה דורו של שאול:
דור. זה דור של מרדכי הצדיק:

פרק יח

פסוק א
וישמע יתרו. מה שמוע שמע ובא. מלחמת הים שמע:
ד"א ים סוף שמע:
כי הוציא ה' אל ישראל ממצרים. משל לאדם שאוחז בידו צפור, לעולם לא ינצל מידו, עד שיצילנו הקב"ה, כך ישראל שהיו אחוזים ביד מצרים והקב"ה הצילם:

פסוק ב
אחר שלוחיה. בראשונה כשהלך למצרים הוליך את אשתו, שנאמר ויקח משה את אשתו (ובניו) [ואת בניו] וגו' (שמות ד כ), וכשפגע באהרן, אמר לו אהרן משה אחי אנה אתה בא, אמר לו להצל את ישראל אמר לו ומי אלו עמך, אמר לו אשתי ובני [ולאן אתה מוליכם, אמר לו למצרים], אמרלו על הראשונים אנו מצטערים ואתה בא להוסיף עליהם, מיד החזירה, היינו דכתיב אחר שלוחיה:
[ד"א אחר שלוחיה] אחר ששלחה ונתן לה גט:

פסוק ג
אשר שם האחד גרשם. כך התנה יתרו עם משה שימול אחד מבניו, והאחד יניח מלימול, הה"ד ויהי בדרך במלון וגו' (שמות ד כד), ומי הוא שלא נימול, זה אליעזר:

פסוק ד
ויצלני מחרב פרעה. כשהרג המצרי והלשינו עליו דתן ואבירם וברח לו ולקח פרעה חרב והיה מכה למשה על צוארו, נעשה לו נס ונעשה צוארו כשיש:

פסוק ו
ויאמר אל משה אני חתנך [יתרו בא אליך]. היה לו לומר הנני בא אליך, אלא מלמד שלא היה יתרו יכול להכנס במחנה ישראל מפני הענן, ושדא ביה גירא וכתיב ביה אני חותנך יתרו בא אליך, מיד יצא מתוך הענן ובא אל חותנו:

פסוק ז
וישאלו איש לרעהו לשלום. מי נתן שלום למי, הוי אומר זה משה רבינו, כי הנה כתיב וישאלו איש, ואין איש אלא משה, שנאמר והאיש משה (במדבר יב ג):

פסוק ח
את כל התלאה [אשר מצאתם בדרך. אשר מצאתם על הים. בדרך] אלו מלחמת עמלק:

פסוק ט
ויחד יתרו. מלמד שנעשה בשרו כחרב חדה:
ד"א ויחד כפשוטו, והוא כמו ישמח ומתרגמינן והדי:
ד"א שנדמה לו כאילו היה בשרו חידודין חידודין:

פסוק י
ויאמר יתרו ברוך ה'. בוא וראה כמה היו ישראל מגונים, שלא היה אדם מישראל שברכו להקב"ה, עד שבא יתרו ואמר ברוך ה':

פסוק יט
ויהי אלהים עמך. שיסכים הקב"ה לעצתינו:
היה עתה לעם וגו'. שכל הספיקות שלך אתה אומר להקב"ה ומודיע לך, אף הם כל הספיקות שלהם הם יאמרו אליך ואתה מודיע להם:

פסוק כ
את כחקים. זה מצות שבת:
ואת התורות. אלו איסור והיתר, שנא' זאת התורה אדם כי ימות באהל (במדבר יט יד),
ומה הוא אדם כי ימות, אלא אין דברי תורה מתקיימין אלא במי שממית עצמו עליהם:
את הדרך ילכו בה. זו ביקור חולים:
ואת המעשה אשר יעשון. זו לפנים משורת הדין, דקיימא לן מפני מה נחרבה ירושלם, מפני שדנו בה דיני תורה דלא עבדו בה לפנים משורת הדין:

פסוק כא
ואתה תחזה. בנבואה שהיה לו, ואתה תראה שונאי בצע שאפילו בממונם אינם חסים:

פסוק כה
ויבחר משה אנשי חיל. מלמד שלא מצא משה בכל ישראל מי שהיה בו ארבעה מדות הללו:

פסוק כז
וישלח משה את חתנו. מכאן שכל המצטער בצער צבור זוכה ורואה בנחמת ציבור, ויתרו לא היה בצער ציבור, לא זכה בנחמתן, ואיזו נחמה, זו מתן תורה, ולכך משה שלח את חותנו:

פרק יט

פסוק א
בחדש השלישי. הכל היה משולש, התורה משולשת תורה נביאים וכתובים, משנה משולשת הלכות מדרש וגדות, הסרסור משולש משה אהרן מרים, שלשה פעמים מתפללין עב ובוקר וצהרים, שלשה פעמים אומרים קדוש קדוש קדוש ה' צבאות, ישראל שקבלו את התורה משולשים כהנים לוים ישראלים, האבות משולשים אברהם יצחק ויעקב, הימים משולשים, שנאמר היו נכונים שלשת ימים (פסוק טו), החדשים משולשים שנאמר' בחדש השלישי:
ד"א בחדש השלישי. זה סיון שהוא שלישי לחדשים, וניתנה תורה לישראל על ידי שלישי:
ביום הזה באו מדבר סיני. יהיה הברית כרותה בעיניך, כאלו בזה היום קבלת התורה, וזהו שנאמר לא את אבותינו כרת ה' את הברית הזאת וגו' (דברים ה ג):

פסוק ב
ויסעו מרפידים. ממקום שרפו ידיהם מן המצות:

פסוק ג
כה תאמר לבית יעקב. לנשים, כלומר אמור להם דברים טובים לפי שלבן של נשים רך:
ותגיד לבני ישראל. אנשים, כלומר אמור להם דברים שהם קשים כגידים:

פסוק ד
ואשא אתכם על כנפי נשרים. מגשן לרעמסס, דכתיב, ויסעו בני ישראל מרעמסס (שמות יב לז), והיו בני ישראל יושבין בגשן:

פסוק ח
וישב משה את דברי העם. השיבם בדברים המשבבין את לבם. ד"א וישב משה. היה ראוי לומר ויגד משה את דברי וגו', שלא מצינו הגיד לעם מה שיאמר לו הקב"ה, אמרו לו ישראל אין אנו רוצים, והיה משה מתיירא לומר להקב"ה שיאמר לו פעם אחרת והם לא יאמינו לי, שלא ילקה בצרעת כמו שלקה בסנה, והיינו דאמרי אינשי דנכית ליה חויא מחבלא מדחיל, השיב לו הקב"ה, אני יודע מה שאתה רוצה לומר בעבור ישמע העם בדברי עמך, השיב משה לפני הקב"ה ואמר רבון העולמים יתברך ויתעלה שבחך

וזכרך שאתה חוקר לבות וכליות ויודע הנסתרות ידעת מה שיש בלב עבדך, אותו השעה הגיד לו דברי העם, הדא הוא דכתיב ויגד משה את דברי העם אל ה':

פסוק יג
כי סקול יסקל או ירה יירה. מיכן שכל הנסקלין נתלין, ותחלה היו משליכים אותם לתוך גומא, לקיים מה שנאמר או ירה יירה:
לשלשת ימים. יום אחד הוסיף משה מדעתו, והסכימה שכינה עמו, כי אמר משה שכבת זרע פולטת תוך שלשה ימים, ואם ישכבו הלילה עם נשותיהם והויא פולטת יום שלישי, ולפיכך הזהיר אותם משה שלשת ימים, כי לסוף שלשת ימים נפסקת וטהורה:

פסוק יז
ויתיצבו בתחתית ההר. מלמד שכפה עליהם הקב"ה את ההר כגיגית, אמר לישראל אם מקבלין עליכם התורה מוטב, ואם לאו שם תהא קבורתם:

פסוק יט
והאלהים יעננו בקול. בקולו של משה:

פסוק כב
וגם הכהנים הנגשים. אלו נדב ואביהוא:

פרק כ

פסוק ב
אנכי ה' אלהיך. 'א' שהוא אחד בעולמו, 'נכ' שבחר הקב"ה את ישראל משבעים אומות 'י' שנתן להם עשרת הדברות:
ד"א אנכי ה' אלהיך אשר הוצאתיך מארץ מצרם. לפי שהוציאם מארץ מצרים מכור הברזל:

פסוק ג
לא יהיה לך אלהים אחרים. לא בהוייה ולא בעשייה. ד' לאוין כתובין בדבירו זה כנגד ד' מלכיות:

פסוק ה
פקד עון אבות. על בנים. וכתוב אחד אומר לא יומתו אבות על בנים (דברים כד טז), בבנים שאוחזין מעשה אבותיהם בידיהם פוקד עון אבות על בנים, אבל בנים שאין אוחזין מעשה אבותיהם בידיהם לא יומתו אבות על בנים:

פסוק ו
לאלפים. ובאחרית הפסוק לאלף דור (דברים ז ט), למי נשמע לאלף, אלא כך אמרו חכמינו ז"ל לאלפים לאוהבי, לאוהביו וליראיו לאלף דור, וכן אמרו אינו דומה מי שעובד יראה לעובד מאהבה:

פסוק ז
לא תשא את שם וגו'. שלא תנהוג עצמך כאלו חסיד אתה ואין אתה חסיד. ומעשה באדם אחד שנכנס לעיר בערב שבת ולא היה מכיר אדם, והיה לו כיס מלאה פשוטים, וראה גר אחד יושב בבית הכנסת ומתעטף בציצית והיו תפילין קשורין בראשו, וראהו אותו האדם והיה סבור כאלו אדם גדול [הוא], לפי שראה מצות הללו, ופקד לו את כיסו, לאחר השבת ביקש ממנו, אמר לו לא היו דברים מעלם, התחיל להצטער ואמר רבון העולמים גלוי וידוע לפניך שלא מסרתי לו המעות שלי בפקדון, אלא שראיתי בו המצות הללו, בלילה בא אליהו הנביא אליו בחלום ואמר לו למחר לך אצל אשתו ותאמר לה תן לי כיסי, ואם אמרה לך באיזה סימן אמור לה בסימן שאכלה היא ובעלה בליל ראשון של פסח חמץ, ובליל יום הכיפורים בשר חזיר, למחר שכים זה האיש לפני אשתו של גזלן, ומסר לה הסימנים הללו, ונתנה לו הכיס, בא הגזלן אצל אשתו שאל לה את הכיס, אמרה לו בא בעל הכיס ונטל את הכיס, וכך וכך מסר לי סימנים, אמר לה אחר שנתפרסם הדבר נחזור למעשינו הרעים, וכן עונשן של עושי כך:

פסוק ח
זכור את יום השבת. זכרהו על היין:

פסוק י
וגרך אשר בשעריך. זה גר צדק:

פסוק יא
על כן ברך ה' את יום השבת. במה בירכו, במזונותיו ובסעודתו, שכך אמר הקב"ה בני הלוו עלי ואני פורע:

ומעשה בקצב אחד והיה מנהגו כך שכל בהמה טובה שהיה מוצא היה מניחנה לכבוד שבת, למחר היה מוצא יותר טובה הימנה, היה אוכל את הראשונה ומניח את השנייה, נמצא שבזכות שבת עבר כל ימיו בטוב, וסופו זכה שהיה לו שלחן וקערות וכפות זהב טהור:

פסוק יב
כבד את אביך ואת אמך. ארבעה דברים נאמרו בכיבוד אב ואם, צדיק בן צדיק מאריכין לו ימיו ושנותיו בין בעולם הזה בין בעולם הבא, צדיק בן רשע אינו מקבל עליו שכר בעולם הזה, רשע בן צדיק נותנים לו בעולם הזה ולא לעולם הבא, רשע בן רשע אין לו שכר לא בעולם הזה ולא לעולם הבא:

פסוק יג
לא תרצח. הפכהו כמו לא תרחץ, וכמו קול דמי אחיך צועקים אלי מן האדמה (בראשית ד י), וכתיב בדמים לא תרחץ, כמו פעמיו ירחץ בדם הרשע (תהלים נח יא):

לא תנאף. לא תהנה הנואף ממך:

לא תגנוב. בגונב נפשות הכתוב מדבר. ולמה נכתבו שלשה דברות הללו באותיות שוות, ללמדך שכל מי שעושה אחת מהם כאלו עשאם כולם:

פסוק טז

לא תענה. בעדות שבמיתה הכתוב מדבר, כגון שאמר פלוני הרג את הנפש:

פסוק יז

לא תחמד בית רעך. הרי כאן דיבור אחד:

לא תחמד אשת רעך. הרי כאן דיבור אחר, ובספרים המדוייקים הם מופלגים:

פסוק יט

ואל ידבר עמנו. מכאן שכל אלו עשרת הדברות אמרן הקב"ה בדיבור אחד, מה שאין יכול הלשון לדבר ואוזן לשמוע:

פסוק כ

ובעבור תהיה יראתו וגו'. מכאן שכל מי שהוא ירא שמים לא במהרה הוא חוטא:

פסוק כג

לא תעשון אתי. בדמות שמש לא צורת חמה לא צורת לבנה:

ד"א לא תעשון אתי בדמות שום תבנית, דכתיב ואל מי תדמיוני וגו' (ישעי' מ כח), אלא מזבח אדמה תעשה לי:

ד"א מזבח אדמה וגו'. אל תיקרי מזבח אדמה, אלא מזבח דם מילה כי היום ישראל בגלותיהם וכל מי שיתן לו הקב"ה בן ומל אותו ביום השמיני, כאילו בנה מזבח לה' והעלה עליו עולה, לכך נאמר מזבח אדמה:

ד"א 'מזבח' מ' מילה. ז' זכור לעבדיך לאברהם ליצחק (ולישראל) [וליעקב] (דברים ט כז), ב' ברכה. ח' חיים. וצריך בנין מזבח שלא יניף עליו ברזל, כי אמר הקב"ה אל יבוא חרב שהורגת בני אדם, ויניף על מזבח שמכפרת עוונותיהם של ישראל:

פסוק כו

ולא תעלה במעלות על מזבחי. שהכבש דומה כמין דף:

אשר לא תגלה ערותך עליו. שהיו הכהנים עולים עליו עקב בצד גודל שאם היו מרחיבין צעדיהם היתה נראית ערותן:

ד"א ולא תעלה במעלות. אל תקרי מעלות אלא מעילות, כלומר שאם בידך שום כלום מעל שמעלת בו הכהן לא יעלה:

לא תגלה ערותך עליו. ולא תכניסהו אצל מזבחי להקריב, כי לא אקבלהו, ויגלה ערותך על כל ישראל העומדים למטה ורואין, שאם לא יתקבל הקרבן אין העשן עולה כעמוד.

לא תעלה. לא תכניס, כמו הוה עלה ביד שכור (משלי כו ט): וכי אפשר שהוא עולה, אלא כשהוא שכור מושיט ידו אצל החוחים, ונכנס החוח בידו ומכאיבו:

פרק כא

פסוק א

ואלה המשפטים אשר תשים לפניהם. לפניהם ולא לפני גוים וכל הקובל בערכאות של גוים אין לו חלק לעולם הבא [וכפר] באלהי ישראל:

ד"א ואלה המשפטים. כל דיין שדן דין אמת לאמתו, כאלו נעשה שותף להקב"ה במעשה בראשית, כתיב במשה ויעמוד העם על משה מן הבקר עד הערב (שמות יח יג), וכתיב במעשה בראשית ויהיה ערב ויהי בקר (בראשית א ה):

ד"א ואלה המשפטים. אמר הקב"ה לדיינים הוו זהירים בדין שאני יושב ביניכם, שנאמר אלהים נצב בעדת [אל] (תהלים פב א). הוו זהירים בדין יתומים ואלמנות, שאני הוא אביהם שנאמר אבי יתומים ודיין אלמנות (תהלים סח ו), ולא נחרבה ירושלם אלא על שהטו את הדין, כמו שאמר הנביא שריך סוררים וחברי גנבים כלו אוהב שוחד ורודף שלמונים יתום לא ישפוטו וריב אלמנה לא יבא אליהם (ישעי' א כג). אמר רבי סימון מהו וחברי גנבים, אלא אם גנב אדם מחבירו שור משלם תשלומי כפל, ואם טבח או מכר משלם תשלומי ארבעה או חמשה, והדיינים אשר היו בירושלם היו אומרים לגנב תגנוב ותחלוק עמנו, ואין אנו מחייבין אותך דבר, לפיכך אמר הנביא בהם וחברי גנבים כולו אוהב שוחד, שהיו לוקחים שחד, ומעוותים את הדין. ורודף שלמונים. היו אומרים הדיינים קצתם לקצתם שלם לי היום ואני אשלם לך מחר, ועליהם נאמר ורודף שלמונים. יתום לא ישפוטו, היה עולה היתום לדין, והיו משהים את דינו מרוב אשר בצוק עליו רוחו, היה חוזר בפחי נפש, היתה מוצאה אותו אלמנה בדרך, היתה אומרת לו מה עשית בדינך, אומר לה לא הועלתי כלום אלא השהו אותי עד עתה, ולא הועלתי כלום, ודיני לא דנו, והיתה אומרת האלמנה אם זה איש ולא הועיל, אני שאני אשה על אחת כמה וכמה היתה חוזרת בלא דין, לפיכך אמר וריב אלמנה לא יבוא אליהפ:

ד"א ואלה 'המשפטים' נוטריקון ה הדיינים, מ' מצווים, ש' שיעשו, פ' פשרה, ט' טרם, י' יעשו מ' משפט:

פסוק ב

כי תקנה עבד עברי. פתח במשפט [עבד] עברי, לפי שהיו עבדים במצרים, ופדאם הקב"ה ונתן להם חירות, לפיכך צוה לישראל בראשונה שלא לשעבד באחיהו בפרך ולא לשעבדו [לדורות], כי אם עד השנה השביעית, שנאמר כי עבדי הם אשר הוצאתי

וגו' (ויקרא כה מב), לפיכך פתח במשפט עבד עברי, ואמר כי תקנה, לכשיבוא בידך כי אם יגנוב ונמצא בידו שור או חמור או שה, צריך ליתן תשלומי שנים או ארבעה או חמשה ואין לו מיתה, ואם אין לו לשלם, בית דין ימכרוהו בגניבתו אז מותר לקנותו, שנאמר ואם אין לו ונמכר בגניבתו (שמות כב ב):

עבד עברי. על שם אביהם, שנאמר ויגד לאברם העברי (בראשית יד יג):

שש שנים יעבוד. רמז על ישראל שישראל עבדו בשש גליות, גלות מצרים, גלות סנחריב, וגלות ארבעה מלכיות, הרי שש:

ובשביעית יצא. זה מלכות גוג ומגוג:

פסוק ג

אם בגפו יבא בגפו יצא. למדנו שאין חובה עליו לישא שפחה כנענית, ומה שאמר הכתוב אם אדוניו יתן לו אשה, רשות ולא חובה, לכך נאמר אם בגפו יבא וגו':

פסוק ה

ואם אמר יאמר. מגיד שאינו נרצע עד שיאמר וישנה, שאם כן למה הוצרך לומר אמר יאמר:

פסוק ו

והגישו אדניו אל האלהים. ומאי שנא אוזן משאר אברים. אלא אזן ששמעה בהר סיני כי לי בני ישראל עבדים עבדי הם [וגו'] (ויקרא כה נח), ולא עבדים לעבדים, והוא קנה אדון לעצמו ירצע:

פסוק ז

לא תצא כצאת העבדים. שהעבדים [כנענים] יוצאים בשן ועין, והיא תצא בלא הכאת שן ועין:

פסוק ח

אם רעה בעיני אדוניה. שלא נשאה חן בעיניו [בבגדו בה]:

ר' נתן בר אבטלימוס אומר מאחר שנהג בה מנהג בזיון, ואינו נהג בה מנהג בנות ישראל אינו יכול לקיימה:

ד"א אם רעה בעיני אדוניה. זה נאמר על ישראל שהם משולים בשפחה, שנאמר כעיני שפחה אל יד גברתה (תהלים קכג ב), רצה לומר אם ישראל עובדים ע"ז, הם רעים בעיני הקב"ה, ונתן אותם ביד נכרי כדי לייסרם על דרכיהם הרעים, וזהו שנאמר והפדה לא ימשול למכרה לעם נכרי:

פסוק י
אם אחרת יקח לו. מכאן למדנו לבת ישראל שחייב אדם בשאר כסות ועונה. שאר אלו מזונות, שנאמר ואשר אכלו (את) שאר עמי (מיכה ג ג), כסותה כמשמעו. ועונתה זו דרך ארץ, שנאמר וישכב אותה ויענה (בראשית לד ב):

פסוק יא
ואם שלש אלה לא יעשה לה. אינו חוזר על שאר וכסות ועונה אלא או ייעוד לו, או לבנו, או והפדה:
ויצאה חנם. מגיד שאם בגדה והיא אצלו יוצאה חנם:

פסוק יב
מכה איש ומת וגו'. אין לי אלא איש שהכה איש, הכה את האשה ואת הקטן מניין, שנאמר וכי יכה איש, מכל מקום:

פסוק יג
ואשר לא צדה והאלהים אנה לידו. וכי הקב"ה מאנה ביד האדם להכות את הנפש, אלא למה הדבר דומה, לשני בני אדם שהרגו את הנפש אחד בשוגג ואחד במזיד, לזה אין עדים ולזה אין עדים, הקב"ה מזמנן לפונדק אחד, זה שהרג במזיד יושב תחת הסולם, וזה הרג בשוגג יורד היה מן הסולם, ונפל על אותו שהרג מזיד והרגו, נמצא זה שהרוג במזיד מת, וזה שהרג בשוגג גולה:
ושמתי לך מקום. אלו ערי מקלט, מלמד שאם רדפו גואל הדם והרגו באחת מערי מקלט יהרג עליו:

פסוק טו
ומכה אביו ואמו. יכול שאינו חייב מיתה עד שיהרוג שניהם, תלמוד לומר [ומכה אביו ואמו, או] אביו או אמו, ומיתתו בחנק. מכאן אמרו הנחנקים משקעין אותן בזבל עד ארכבותיו (ונותנים סודרין על ראשו) ולוקחין סודרין קשים לתוך סודרין רכים, וכורך על צווארו, זה מושך לכאן וזה מושך לכאן [עד שנפשו יצאה]:
וגנב איש ומכרו. אין לי אלא איש גנב את האשה או את הקטן מניין, שנאמר כי ימצא גונב נפש מאחיו:

פסוק יז
ומקלל אביו ואמו. בין בחיים בין לאחר מיתה, מה שאין במכה כי המכה לאחר מיתה אינו חייב:

פסוק יח
באבן או באגרוף וגו'. כל דבר שיש בו כדי להמית, ואם הכהו בדבר כדי להמית פטור מן שבת ורפוי:

פסוק כ
וכי יכה איש את עבדו וגו'. בכנעני הכתוב מדבר:

פסוק כא
לא יוקם כי כספו הוא. מה כספו שקנינו קנין עולם, יצא עבד עברי שאין קנינו קנין עולם, ויצא של שותפים וחציו בן חורין:

פסוק כב
וכי ינצו אנים. למה נאמר לפי שנאמר בו וכי יזיד איש על רעהו {לעיל פסוק יד}, לא שמענו אלא על המתכוין להכות את שונאו [והכהו שהוא חייב מיתה, ואבל המתכוין להכות שונאו] והכה את אוהבו שהוא במיתה:
ויצאו ילדיה וגו' ענוש יענש. בדמי ולדות. כאשר ישית עליו בעל האשה. מלמד שדמי ולדות] לבעל וכל המתחייב מיתה פטור מן התשלומין, משום שנאמר ולא יהיה אסון ענוש יענש, הא אם יהיה אסון לא יענש [לפי שהוא במיתה ואינו מת ומשלם]:
ואיש כי יתן מום (ויקרא כד יט). וכי אם הפסיד שליש מאור עינו היאך מפסידים שליש מאור עינו של המוכה, למדנו מכאן כי אינו אלא דמי מאור עין הניזוק:

פסוק כח
סקול יסקל השור ולא יאכל את בשרו. איני יודע מאחר שנסקל שבשרו אינו נאכל, אלא מה תלמוד לומר ולא יאכל אלא בא ללמדך על שור שיצא להסקל אחר שנגמר דינו, וקדם בעליו ושחטו שהוא אסור באכילה:

פסוק לא
או בן יגח או בת יגח. לגזירה שוה מה במועד עשה קטנים כגדולים אף בתם עשה קטנים כגדולים:

פסוק לג
כי יגנב איש. באה זאת הפרשה ללמד על תשלומי ארבעה וחמשה:
וטבח או מכרו. הקיש טובח למוכר, מה מכירה חוץ לרשותו אף טביחה חוץ לרשותו, ומה מכירה מותרת באכילה, אף טביחה מותרת באכילה, מלמד שאם מכר חצייה אינו משלם [ארבעה וחמשה]:
חמשה בקר. לשון זכר משום שנאמר למטה תחת השור בלשון זכר, ושה לשון נקבה, שנאמר זה פזורה ישראל (ירמי' ג יז):
וצאן לשון נקיבה, שנאמר (ואתנה) [ואתן] צאני צאן מרעיתי אדם אתם (יחזקאל לד לא). והנה רמז על מכירת יוסף שנקרא שור, שנאמר בכור שורו (דברים לג יז). ועל הריגת עשרה הרוגי מלוכה שיהרגו בסיבת מכירת יוסף, שנאמר והתמכרתם שם לאויביך לעבדים וגו' (דברים כח סח):

פרק כב

פסוק א

אם במחתרת ימצא הגנב. במסכת סנהדרין אמר רבא מאי טעמא דמחתרת חזקה (דאדם) [אין אדם] מעמיד עצמו על ממונו, והאי גנבא אמר אי אזילנא וקם לאפי ולא שביק לי קטילנא ליה, ורחמנא אמר הבא להרגך השכם להרגו, ואע"פ דאין הורגין בלא התראה, מחתרת זו היא התראתו:

פסוק ב

אם זרחה השמש עליו. אם ברור לך הדבר כשמש הזה שהוא שלום בעולם והרגו חייב: דמים לו שלם ישלם. ללמדך שאם חתר הגנב כדי יין או שמן ונשברו בחתירתו חייב לשלם, שנאמר ואם אין לו ונמכר בגניבתו:

פסוק ו

כי יתן איש אל רעהו כסף או כלים לשמור. ר' ישמעאל אומר אינו חייב עד שיפקיד אצלו ויאמר לו הא לך שמור לי זה, אבל אם אמר לו [תן] עיניך בו הרי זה פטור:

פסוק ח

על כל דבר פשע. כלל, על שור על חמור [על זה על שלמה], פרט, על כל אבידה חזר וכלל, כלל ופרט וכלל אי אתה דן אלא כעין הפרט, מה הפרט מפורש בנכסים מטולטלים שאין להם אחריות אף [הכלל אין לי אלא] נכסים מטולטלין (שיש) [שאין] להם אחריות:

פסוק טו

וכי יפתה איש בתולה. להוציא את שנתאלמנה ואת שנתגרשה מן האירוסין דברי רבי יוסף הגלילי. והמפתה אם רוצה להוציא [יוציא] והאונס אם רוצה להוציא] לא יוציא אלא ישתה בעציצו, ואפילו חיגרת או סומא:

מהר ימהרנה לו לאשה. ואין מוהר אלא כתובה, שנאמר הרבי עלי מהר ומתן (בראשית לד יב):

פסוק יט

זובח לאלהים יחרם. ולא תאמר לבד זובח ולא שאר עבודות, אלא מה זובח אחד מארבעה עבודות, אף כל אחד ואחד משאר עבודות, כגון קיטור וניסוך והשתויה:

פסוק כ

וגר לא תונה. ומפני מה נסמך פרשת הגר לע"ז, ללמדך שכל המאנה לגר כאלו עובד ע"ז, שאם יאמר לו כמה בשר חזיר בבטנך, כמה נשיקות יש לך בע"ז, והגר (שאור) [שסורו] שלו רע, ושמא יחזור לע"ז שלו ונמצא אתה הגורם, וכאלו אתה עבדת ע"ז, לפיכך נסמכה פרשת הגר לע"ז:

פסוק כא

כל אלמנה ויתום לא תענון. אמרו חכמינו ז"ל תחת ארי ולא תחת כנעני תחת כנעני ולא תחת חבר תחת חבר ולא תחת תלמידי חכמים תחת תלמידי חכמים ולא תחת יתום ויתומה מפני (שרעתם) [שדמעתן] מצויה:

פסוק כב

אם ענה תענה אותו. אחד עינוי מרובה ואחד עינוי מעט. וכשהוציאו לרבן שמעון בן גמליאל ורבי ישמעאל ליהרג, אמר לו רבן שמעון בן גמליאל לר' ישמעאל לבי יוצא שאין אני יודע על מה אני נהרג, אמר לו רבי ישמעאל לא בא אדם אצלך לדין או לשאלה, ושיהתה [אותו] עד שתהא גומע את כוסך, או עד שתהא מתעטף בטליתך, והתורה אמרה אם ענה תענה אותו, אחד עינוי הרבה, ואחד עינוי מעט, אמר לו רבי ניחמתני, וכשנהרגו רבן שמעון בן גמליאל ור' ישמעאל, אמר ר' עקיבא לתלמידיו התקינו עצמכם לפורענות שאלו טובה היתה עתידה לבוא בדורינו לא היינו מקבלין אותה תחלה, אלא רבן שמעון בן גמליאל ור' ישמעאל ועכשיו גלוי וידוע הוא לפני מי שאמר והיה העולם שפורענות גדולה עתידה לבוא בדורינו, ונסתלקו הצדיקים מבינותינו, שנאמר הצדיק אבד, [ואין איש שם על לב ואנשי חסד נאספים באין מבין] (ישעיה נ"ז א'), ועכשיו פורענות בא עלינו, לא השלים הדיבור עד שתפסו לר' עקיבא וסרקו את בשרו במסרקות של ברזל, ועליהם נאמר יקר בעיני ה' המותה לחסידיו (תהלים קי"ו ט"ו):

פסוק כג

וחרה אפי בכם. זה גלות עשרת השבטים ועצירת גשמים:

והיו נשיכם אלמנות. עד יום מותן, כמו שנא' (ותהיין) [ותהיינה] צרורות אלמנות חיות} עד יום מותן [אלמנות חיות] (ש"ב כ' ג'). ובניכם יתומים. גדול מיתת הדין שהחלת הפרשה הזאת התחילה בדין ובסוף גומר בענשה. וכן הוא אומר אמת ומשפט שלום שפטו בשעריכם (זכריה ח' ט"ז), ואומר שמרו משפט ועשו צדקה (ישעיה נ"ו א'):

פסוק כד

אם כסף תלוה את עמי [את העני עמך]. זה שאמר הכתוב כל עצמותי תאמרנה ה' מי כמוך (תהלים ל"ה י'), את מוצא דוד ע"ה ששבח את הקב"ה בכל איבריו, שבח בראשו, שנאמר דשנת בשמן ראש וגו' (תהלים כ"ג ה'). שבח באזניו, שנאמר אזנים כרית לי וגו' (שם מ' ז'). שבח בפיו, שנאמר ופי יגיד תהלתך (שם נ"א י"ז) שבח בלשונו, שנאמר ולשוני תהגה צדקתך (שם ל"ה כ"ח), שבח בידיו, שנאמר המלמד ידי לקרב ואצבעותי למלחמה (שם קמ"ד א'). שבח בלבו, שנאמר לב טהור ברא לי אלהים (שם נ"א י"ב). שבח במעיו, שנא' וכל קרבי את שם קדשו (שם ק"ג א'). שבח בנפשו, [שנאמר] ברכי

נפשי את ה' (שם שם). שבח ברגליו, שנא' רגלי עמדה במישור (שם כ"ו י"ב). שבח בעצמותיו, שנאמר כל עצמותי תאמרנה ה' מי כמוך:

מציל עני מחזק ממנו [ועני ואביון מגוזלו (שם ל"ה י'), עני זה הנפש, וגוזלו זה הגוף, וכן פירשו עני ורוכב על (החמור) [חמור] (זכריה ט' ט'), רצה לומר מורכב הנפש על החומר, או יהיה פירוש ורוכב על החמור, שעלב הנפש את הגוף ועזב יתרונות העולם יושיעו הקב"ה מן הגוף הנגוף, ומעצתו הרעה, כי כן כתיב בימיו תושע יהודה (ירמיה כ"ג ו') הוציא מיהודה ד' שהוא ארבע יסודות, ונשאר שם השם הנכבד והנורא. וזהו ויאמר ה' יהודה יעלה (שופטים א' ב'), בראש, ואותו האיש שמתגבר יצרו הטוב על הרע יקרא אדם, והוא עלוי למעלה, וזהו שנאמר ועל דמות הכסא דמות כמראה אדם עליו מלמעלה (יחזקאל א' כ"ו). מאי מלמעלה, משור וארי ונשאר העליונה היא צורת האדם החצובה מתחת כסא הכבוד, ובהנצלו מעצת הגוף יעלה למעלה במדריגה העליונה, ועל זה אמר דוד המלך ע"ה מציל עני מחזק ממנו (תהלים ל"ה י'):

ד"א אם כסף תלוה. זה שאמר הכתוב כספו לא נתן בנשך וגו' (שם ט"ו ה'), ר' פנחס אמר לאחר עשרים שנה שנהרגו הרוגי בבל, שרתה רוח הקודש על (ידי) יחזקאל, והוציאו לבקעת דורא והראהו עצמות יבשות הרבה מאד, אמר לו בן אדם מה אתה רואה, אמר לו עצמות יבשות אני רואה, אמר לו התחיינה עצמות האלה אמר לו ה' האלהים אתה ידעת (יחזקאל ל"ז ג'), כאלו לא האמין, כי היה לו לומר ה' אלהים אתה הוא משנה את העתים, ומחליף את הזמנים, ויש בך כח להמית ולהחיות, אלא אמר לו עתה ידעת, לפיכך לא נקבר בארץ טהורה, כמה דהוא אמר ואתה (בן אדם) על אדמה טמאה תמות (עמוס ז' י"ז), אמר לו הנבא על העצמות האלה, אמר רבונו של עולם בהתנבאי עליהם יעלה עליהם גידים ובשר, אמר לו התנבא, והיה [קול] כהנבאי והנה רעש (גדול) (והתקרבו) [ותקרבו] עצם אל עצמו (יחזקאל ל"ז ז). ר' יהושע בן קרחה אומר ירד עליהם תחיית המתים שהוא טל מן השמים, וכך היו נובעים גידים ובשר כמעיין הזה שהוא נובע מים, מיד אמר ליחזקאל (בן אדם) הנבא (על) [אל] הרוח (שם שם ט'), באותה שעה יצאו ארבע רוחות שבשמים ופתחו ארבע אוצרות הנשמות, וחזרו לכל איש רוחו שנאמר ותבא בהם הרוח (ויהיו) [ויחיו ויעמדו על רגליהם] חיל גדול, חוץ מאחד שלא קם, אמר הנביא לפני הקב"ה מה מעשיו של זה, אמר לו בנשך (ובמרבית לקח חיה) [נתן ותרבית לקח וחי] לא יחיה (שם יח יג) ראה כמה עונש המלוה ברבית שבתחיית המתים לא יעמוד, לפיכך אמר הקב"ה למשה לך והזהר את ישראל שלא יתנו ברבית, שנאמר נשך אוכל נשך כל דבר אשר ישך (דברים כ"ג כ'):

פסוק כה
אם חבול תחבול וגו'. זה כסות יום [כגון] מלבושו וטליתו, וכסות הלילה כגון המצעות והכר והכסת, שצריך המלוה להחזיר ללוה, בבקר כסות היום, ולערב כסות הערב, ועל זה אמר החכם ע"ה עבד לוה לאיש מלוה (משלי כ"ב ז'):

פסוק כז
אלהים לא תקלל. ולמה נסמך אלהים לא תקלל לאם חבול תחבל, ללמדך שכל מי שאינו חוזר עבוטו של עני בעתו, ואם בעת יום יום, ואם בעת לילה לילה, כאלו נקב השם: ד"א אזהרה למקלל את הדיין, שנאמר עד האלהים יבא דבר שניהם וגו' (פסוק ח'):

פסוק כח
מלאתך ודעך לא תאחר. מלאתך אלו הבכורים. ודעמך זו תרומה שמדמעת את התבואה: בכור בניך תתן לי. ללמדך שחייב אדם לפדות את בנו מן הכהן, ואמר אחריו כן תעשה לשורך לצאנך, הקיש בכור אדם לבכור בהמה, מה הבהמה הנפלים פוטרין בה את הבכורה: [אף אדם הנפלים פוטרין בו את הבכורה]:

פסוק ל
ואנשי קדש. ואתם אם תעשו מצותי אתם קדושים, ואם לאו אתם קדשים, לפיכך חסר קדש וי"ו:

פרק כג

פסוק א
לא תשא שמע שוא. אזהרה למקבל לשון הרע:
ד"א לא תשא שמע שוא. אזהרה לדיין שלא ישמע דברי בעל דין, עד שיהא שם בעל דינו, שנאמר עד האלהים יבא דבר שניהם (שמות כ"ב ח'):
ד"א לא תשא שמע שוא. מכאן למתפלל שצריך כוונה, ואפילו כיון לבו בפסוק ראשון שהוא שמע יצא, ואם לא כיון את לבו לא יצא, שנאמר לא תשא שמע שוא, ללמדך שאם אדם אחד יש לו עד אחד על אדם לחייבו ממון, ואמר לך בו והעיד עמי עד שישארו שני עדים ואטול הממון ונחלוק בינינו, אל תשמע אליו, כי התורה התרתה בך להיות עד חמס:

פסוק ב
לא תהיה אחרי רבים לרעות. ללמדך שאם נעשית העיר נדחת אל תמשך אחריהם אלא צא מביניהם:

פסוק ג
ודל לא תהדר בריבו. רצה לומר בלקט שכחה ופאה:

ד"א אם יבוא לפניך עשיר ועני, אל תאמר אזכה את העשיר, ואעזוב את העני, צוך הקב"ה ודל לא תהדר בריבו:

פסוק ד

כי תפגע שור איובך. אל תאמר אחר שהוא אויבי אני לא אחזיר לא שורו ולא חמורו, אלא החזירהו ושכרך כפול מן השמים, ומנא לן דשכרו כפול, שנאמר השב תשיבנו, כמו שהמה כפולה כך שכרך כפול:

פסוק ה

כי תראה חמור שונאך. זה שאמר הכתוב דרכיה דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום (משלי ג' י"ז), כי כשיראה האויב כי באת ועזרת לו, יאמר בלבו אני אמרתי כי זה אויבי, חס וחלילה, אם היה אויבי לא היה עוזר לי, אבל הוא אוהבי ואני אויבו בחנם, אלך ואפייסנו, הולך אליו ועושה שלום על כן אמר וכל נתיבותיה שלום:

פסוק ו

לא תטה משפט אביונך בריבו. ללמדך שאם בא לפניך עני ועשיר, לא תאמר אטה המשפט ואזכה העני, אלא דרוש האמת בין עשיר בין עני:

פסוק ז

מדבר שקר תרחק. זה מינות, וכן אמר החכם אל תקרב אל פתח ביתה (משלי ה' ח'):

פסוק ח

ושחד לא תקח. ולמה נקרא שמו שחד שהוא כמו סכין חד, ואמר כי השחד יעור ואינו מניח לאדם שיפתח את עינו ויכיר האמת, ואמר פקחים מי שהוא פקח בתורה מעור אותו, כל שכן למי שאינו יודע תורה, מכאן אמרו כל הנוטל שוחד אינו נפטר מן הועלם עד שיהא סומא:

פסוק ט

וגר לא תונה. אפילו אונאת דברים אסור כל שכן ממון, כי הגר שאורו רע ושמא יחזור לסורו:

פסוק יב

ששת ימים תעשה מעשיך. ללמדך שלא תשכח את השבת ואע"פ שהשביעית קרויב שבת שבת בראשית לא נעקרה ממקומה:

למען ינוח שורך וחמורך. שמא תאמר אחבשנו בבית ולא אניחנו לרעות שלא יתלוש העשבים בשבת, לא, אין הדבר כן. אמר הנה למען ינוח, ואיזה היא מנוחת הבהמה, בעת שיהיה תולש מן הקרקע ואוכל:

פסוק יג

ובכל אשר אמרתי אליכם תשמרו. מן הדיינים ומעבודה זרה ומגזל ומעוות הדין:

ושם אלהים אחרים לא תזכירו. מכאן אמרו רבותינו ז"ל אסור לאדם שיעשה שותפות עם הגוי גזירה שמא יתחייב לו שבועה ונשבע לו בע"ז שלו. והתורה אמרה לא ישמע על פיך:

פסוק יד

שלש רגלים תחג לי בשנה. בחג המצות ובחג השבועות ובחג הסוכות שלא תאמר בכל עת שארצה:

ד"א להוציא את החיגר ואת הסומא ואת הקטן שאינם יכולים לילך ברגליהם:

פסוק טו

את חג המצות תשמור. מה כתיב למעלה מן הענין, ושם אלהים אחרים לא תזכירו (פסוק י"ג), ואמר אחריו את חג המצות תשמור, ללמדך שכל המבזה את המועדים כאלו עובד ע"ז, ואמר אחריו וחג הקציר, זה חג השבועות וחג האסיף זה חג הסוכות, שכבר אסף כל התבואה והפירות:

פסוק יז

שלש פעמים. [אין פעמים אלא רגלים] שלא יעלו אלא ברגליהם, וכן הוא אומר מה יפו פעמיך בנעלים וגו' (שה"ש ז' ב'):

יראה כל זכורך. להוציא את הנשים וטומטום ואנדרוגינוס שאינם בכלל זכר:

אל פני האדון '. לפי הוא אדוני האדונים, ואדון לכל באי עולם:

פסוק יט

ראשית בכורי אדמתך. למה כדי שיהנו הכהנים, עוד שתדע כי לה' הארץ ומלואה, ולא יגבה לבך שתאמר זה שלי וזה שלי, אין אתה בד, כי אם כגר וכאורח נטה ללון:

לא תבשל גדי בחלב אמו. שאם לא תביא הביכורים והמעשרות אתם גורם לתבואה בעת שהיא כמו חלב רכה, שתתייבש בקשיה ולא יעלה ממנה דבר, כי התבואה בעודה קטנה כמו גדי היא ויונקת מן הארץ, ואתה הוא הגורם שתתבשל כי יבא שדפון ויתייבש, ועל זה נמסך ראשית בכורי אדמתך תביא בית ה' אלהיך ואם לא תביא תהיה הגורם, ועל זה הזהירך לא תבשל גדי בחלב אמו, אל תהי גורם לתבואה שתתבשל ועודה רכה כמו החלב:

פסוק כ

הנה אנכי שולח מלאך. רבנן אמרי זה [המלאך] מיכאל, והוא שבא בימי יהושע, שנאמר אני שר צבא ה' עתה באתי (יהושע ה' י"ד), וכתיב כי אם מיכאל שרכם (דניאל י' כ"א), והוא שעתיד לבוא בימי המשיח, שנאמר בעת ההוא יעמוד מיכאל השר הגדול (שם י"ב א'):

ד"א הנה אנכי שולח מלאך. זה שאמר הכתוב יפול מצדך אלף ורבבה מימינך (תהלים צ"א ז'). ומה ראה ליתן מן השמאל אלף ורבבה מימין, אמר רבי יצחק לפי שאין השמאל צריכה מלאכים הרבה שישמרו אותה, למה ששמו של הקב"ה כתוב בתפילין שנתונים ביד השמאל, שנאמר וקשרתם לאות על ידיך (דברים ו' ח'), אבל הימין מפני שאין לה סעד הרבה, לכך ריבוא של מלאכים משמרין אותו מימין, ואלף משמאל, ואם היה שלם בתורה ובמעשים טובים הקב"ה משמרו, שנאמר יברכך ה' וישמרך (במדבר ו' כ"ד), וכתוב אחר אומר [ה' שומרך ה' צילך על יד ימינך (תהלים קכ"א ה')], וכן אתה מוצא ביעקב אבינו לפי שנתרבה במצות נמסרו לו שתי מחנות שהיו משמרים אותו, לפי שהיה שלם בתורה ובמצות ואף קב"ה שמרו, שנאמר והנה ה' נצב עליו (בראשית כ"ח י"ג), וגם בדרך היה משמרו, שנאמר והנה אנכי עמך ושמרתיך בכל וגו' (שם שם ט"ו). אמר ר' ישעיה אשרי ילוד אשה שכך ראה המלך ופמליא שלו משמרים אותו וכל מה שהיה יעקב אבינו נושא ונותן במלאכים הי', כמו שאמר ליוסף המלאך הגואל אותי מכל רע (שם מ"ח י"ו), אמר ר' שמעון בן לקיש אמר הקב"ה למלאך אתה שמרת ליעקב ואתה משמר לבניו, שנאמר הנה אנכי שולח מלאך לפניך לשמרך בדרך ולהביאך אל המקום אשר הכינותי (שם כ"ג ב) אמר לו משה אם אין פניך הולכים אל תעלנו מזה (שמות ל"ג ט"ו), אמר לו הקב"ה משה משה אני אעשה רצונך, וזהו שנאמר וארון ברית ה' נוסע לפניהם (במדבר י' ל"ג) והיה נכבד מאד נסיעתו לפניהם, שהיה ממיך את ההרים, ומגביה את השפלים והורג כל המזיקין, אמר הקב"ה וגם מיכאל שרכם ילך עמכם, וזהו שאמר השמר מפניו ושמע בקולו (פסוק כ"א), ואמר כי שמי בקרבו (שם), לפי שנאמר מיכאל שם אל כלול בתוך שמו:

פסוק כב

כי אם שמוע תשמע בקולו. אם תשמע מעט סופך שתשמע הרבה:

ועשית כל אשר אדבר. אלו עשרת הדברות, כי זאת המלה אינה שבה אל המלאך, כי אם היתה שבה אל המלאך היה אומר ידבר, אלא אמר אדבר אני ואלו עשרת הדברות עם שאר המצות שהיה עתיד ליתן לישראל באהל מועד ובערבות מואב על ירדן יריחו:

ואיבתי את אויביך. ואיבתי עבר, ועתיד היה צריך לומר ואייב, אלא כל הבטחתו של הקב"ה כאילו נעשה, כי הוא אינו חוזר בטובה שהוא מבטיח, שנאמר ההוא אמר ולא יעשה ודבר ולא יקימנה (במדבר י"ג כ"ט):

וצרתי. לעתיד לבוא לימות המשיח, שנאמר עת צרה היא ליעקב וממנה (אושע) [יושע] (ירמיה ל' ז'):

פסוק כג
כי ילך מלאכי לפניך וגו'. וישקיט לך המקום עד שתבוא לגרגשי ולאמרי ולשאר האומות:
והכחדתיו. והכחדתים היה צריך לומר, אלא ללמדך שהם לפניו כאיש אחד, ולפיכך אמר והכחדתיו:

פסוק כד
לא תשתחוה לאלהיהם. חזר להזהירם שלא ימשך אחריהם ולא ידבק בידו דבר מע"ז:
כי הרס תהרסם. שתבטל ע"ז מארץ ישראל, ואחר שתבטל ע"ז אזי תהיה שלם, ואז יקובל תפלתך, ועל זה נסמך עליו ועבדתם את ה', שכל מי שיהרוס ע"ז כאלו עבד את ה':
ד"א ועבדתם זו תפלה, כמו שנאמר עבדו את ה' ביראה (תהלים ב' י"א):

פסוק כה
וברך את לחמך ואת מימיך. שלא יהא אחד מישראל נצרך לאחר:
ואת מימיך. זה היין, מכאן אמרו כל בית שאין היין נשפך בו כמים אין בו סימן ברכה:
והסירותי מחלה מקרבך. חליים יש בעולם שאין להם רפואה מעולם, והם שמונים ושלשה, כמנין מ'ח'לה:

פסוק כו
לא תהיה משכלה וגו'. זו ארץ ישראל שאוירה טוב ומימיה טובים:
את מספר ימיך אמלא. זכה ימלאו, לא זכה יקצרו, כי התורה כולה בתנאי, כמו והיה אם שמוע תשמעו וגו' (שמות ט"ו כ"ו) ואם לא תשמעו הפכו:

פסוק כז
את אימתי אשלח לפניך. זהו מורך לב העממיים, כמו שנאמר תפל עליהם אימתה ופחד (שמות ט"ו ט"ז), וכמו ויסעו ויהי חתת וגו' (בראשית ל"ה ה'):
ונתתי את כל אויביך אליך עורף. שיברחו מפניך ויהיו רודפים. ואתה רודף אותם, כמו שנאמר ורדפו מכם חמשה מאה וגו' (ויקרא כ"ו ח'):

פסוק כח
ושלחתי את הצרעה וגו'. הקב"ה ממית שרפים ונחשים ועקרבים, והיתה הצרעה באה ולוקטת הסם שלהם, והיו הולכים ומכים לעממיים בעיניהם, והיו משליכות הארס והיו מתים:

פסוק כט
לא אגרשנו מפניך וגו'. לפי שבני אדם הם יישוב העום, ואם אגרשם בשנה אחת תרבה חיה רעה, אלא עד שלא תפרה וגו':
[לא] ושתי את גבולך וגו'. זה הפסוק [עתיד להיות] לימות המשיח, כמו שנאמר וירד מים עד ים (ומנהר עד אפסי ארץ] (תהלים ע"ב ח'):

פסוק לג
לא ישבו בארצך. בוא וראה כמה היא גדולה (חמדת) [חומרת] ע"ז, כי בתחלת הפרשה הזהיר עליה, שנאמר זובח לאלהים יחרם (שמות כב יט) ובאמצע הפרשה הזהיר עליה, שנאמר אלהי מסכה לא תעשון לכם (שם ל"ז י"ז), ובסוף הפרשה הזהיר עליה, שנאמר לא תכרות להם [ולאלהיהם] ברית (שם כ"ג ל"ב) ועל זה אמר לא ישבו בארצך:

פרק כד

פסוק א
ואל משה אמר עלה אל ה' אתה ואהרן נדב ואביהו ושבעים מזקני ישראל. זה המעשה היה קודם מתן תורה, ואמר למשה עלה כי לך הגדולה ראויה מחבירך, ועל זה נאמר ונגש משה [לבדו] אל ה' והם לא יגשו (פסוק ב'):

פסוק ה
וישלח את נערי בני ישראל. אלו הזקנים, ולמה קראם נערי, שננערין אל המצות כמו ומשרתו יהושע בן נון נער (שמות ל"ג י"א), והוא היה באותו העת קרוב לששים שנה אלא נער שהוא ננעאר לתלמוד תורה, ולפיכך זכה וישב במקומו, ועליו אמר החכם נוצר תאנה יאכל פריה ושומר אדוניו יכבד (משלי כ"ז י"ח):

פסוק י
ויראו את אלהי ישראל. מלמד ששרתה עליהם שכינה:
כמעשה לבנת הספיר. מלמד שהציצו בשכינה ונתחייבו כלייה, וזהו מעשה בן זומא שהציץ ונפגע, וכן אמר ר' עקיבא לתלמידיו לכשתגיעו לאבני שיש אל תאמרו מים מים משום שנאמר דובר שקרים לא יכון לנגד עיני (תהלים ק"א ו'):

פסוק יא
ואל אצילי בני ישראל. אלו הגדולים והכהנים, כמו שנאמר וגם הכהנים הנגשים אל ה' יתקדשו (שמות י"ט כ"ב):

פסוק יב
ויאמר ה' אל משה עלה אלי ההרה. הרה ההר הידוע, והוא שאמרתי לך במצרים בהוציאך את העם ממצרים תעבדון את האלהים על ההר הזה (שמות ג' י"ב):
והיה שם. רצה לומר ארבעים יום עד שילך כל ליכלוך הגוף ויבדל מבני אדם מענין אכילה ושתייה, כאשר לא יאכל ולא ישתה עוד אינו צריך לנקביו, ולא רוח יוצא ממנו ויהיה כמלאכי השרת ועל זה ישב ארבעים יום:
ואתנה לך את לוחות האבן. והם לוחות הברית:
והתורה. אלו החקים והמשפטים:
והמצוה. זו משנה:

אשר כתבתי. [אלו נביאים וכתובים]:
להורותם. זה תלמוד, מלמד שכולם ניתנו למשה מסיני:

פסוק יג
ויקם משה ויהושע. מלמד שלא היה יהושע נפרש ממשה אלא בשעת הדיבור בלבד:

פסוק יד
ואל הזקנים אמר שבו. המתינו עד אשר נבוא, כי אין לכם יכולת להשיג יותר מהשגתכם:
והנה אהרן וחור. זכותו של לוי ויהודה:

פסוק טו
ויעל משה אל ההר. אחר עשרת הדברות:
ויכס הענן את ההר. וגם את משה רבינו כסה הענן. מלמד שנעשה הענן לו כמו שביל, שנאמר בתו הענן, והיה הולך בענן באור כאדם שמהלך במצרים, ובמה היה עוסק משה באותה הארבעים יום, אלא בא ללמדך שלא היה בו שום עסק כי אם בתורה ובמצות, ואם משה רבינו ע"ה ששמע מפי הגבורה היה צריך עוד לעסוק, הדיוט מהדיוט על אחת כמה וכמה, ועליו הכתוב אומר נפש עמל עמלה לו וגו' (משלי ט"ז כ"ו). אשרי מי שעמלו בתורה ובמצות, ומשבר לבו לפני בוראו באמת:

פרק כה

פסוק ב
דבר אל בני ישראל ויקחו לי תרומה. כתיב לי הכסף ולי הזהב (אמר) [נאם] ה' צבאות (חגי ב' ח'), אמר הקב"ה לישראל התנדבו ועשו המשכן, ואל תאמרו מכיסכתם אתם נותנים דבר, כי משלי הוא הכל, לפיכך אמר ויקחו לי משלי:
דבר אל בני ישראל. להוציא החרש שאינו שומע ואינו מדבר:
אשר ידבנו לבו. להוציא השוטה שאין לבו נודבו:
מאת כל איש. להוציא את הקטן שאינו איש. ומנין שלא יקחו מן הגוים, שנא' דבר אל בני ישראל, ולא ממי שאינו מישראל:

פסוק ג
וזאת התרומה. אמר הקב"ה אני העמדתי לכם י"ג דברים ע"י יחזקאל הנביא, אף אתם התנדברו י"ג, ומה הם המפורשים על ידי יחזקאל, א' ואלבישך רקמה, ב' ונעלך תחש, ג' ואחבשך בשש, ד' ואכסך משי, ה' ואעדך עדי, ו' ואתנה צמידים על ידיך, ז' ורביד על גרונך, ח' ואתן נזם על אפך, ט' ועגילים על אזניך, י' ועטרת תפארת בראשך (יחזקא טז י יא יב), סולת ושמן ודבש (שם שם יט) הרי י"ג. ואתם [ותכלת וארגמן ותולעת שני] ושש ועזים ועורות אלים מאדמים ועורות תחשים ועצי שטים שמן למאור בשמים

לשמן המשחה [ולקטורת הסמים] אבני שוהם ואבני מלואים (וגם לקטרת הסמים) הרי עשרה, וזהב וכסף ונחשת הרי יג"ג. ומה נשתנו אלו [אלא] למדרש זהב לכפר מפני מלכות בבל, דכתיב ביה רישיה די דהב טב (דניאל ב' ל"ב). וכסף לכפר ממני מלכות פרס ומדי, דכתיב ביה ועשרת אלפים כבר כסף (אס ג' ט'). ונחשת לכפר על מלכות יון שהיא פחותה מכולם, שהיא עתידה להשתמש במטבע חשוב [כחרס]. ותכלת אלו ישראל העטופים בציצית של תכלת. וארגמן זה דניאל שראה ד' מלכיות. ותולעת שני אלו ישראל שנמשלים בתולעת, שנא' אל תיראי תולעת יעקב (ישעיה מא יד), וחטאם דומה לשני, שנאמר אם יהיו חטאיכם כשנים וגו'. ושש זה המלאך לבוש הבדים אשר נשבע בחי העולמים. ועזים כנגד יעקב, שנאמר ואת עורות גדיי העזים (בראשית כ"ז י"ו). ועורות אלים כנגד יצחק, שנא' והנה איל אחר נאחז (שם כ"ב י"ג). ועורות תחשים שעירערו חומות ירושלם עד שהתישו כוחן. ועצי שטים שיועצים לשטות את ישראל מייחוד מלכם:

שמן למאור. כנגד מלך המשיח שעתיד להאיר עיניהם של ישראל:

בשמים לשמן המשחה. שעתיד למשוח כהן גדול:

ולקטורת הסמים. כדכתיב בריח ניחח ארצה אתכם (יחזקאל כ' מ"א):

אבני שהם. שהמו רחמי עליכם:

פסוק ח

ועשו לי מקדש. בעולם הזה:

ושכנתי בתוכם. לעולם הבא, אשרי העם שככה לו:

פסוק ט

ככל אשר אני מראה אותך. מלמד שהראה הקב"ה למשה כל צורת הכלים בדמות אש, וראייה וכן תעשו:

פסוק י

ועשו ארון עצי שטים. מפני שקדושתו יתירה משאר הכלים, לפיכך הזכירו בראשונה: עצי 'שטים'. ש' שלום ט' טובה י' ישועה מ' מחילה:

פסוק יא

ועשית עליו זר זהב. עליון הוא כתר תורה מכתר כהונה ומכתר מלכות שאין בהם תורה, ונאמר בארון וצפית אתו זהב טהור, מכאן שצריך תלמיד חכם להיות תוכו כברו, שלא יהיה אחת בלב ואחת בפה:

ואמר ויצקת לו רבע טבעת זהב. מכאן שצריך תלמיד חכם שיהיה זריז בתורה ובמצות ובמעשים טובים ועניה:

ואמר ועשית בדי עצי שטים. אלו המסייעין את עסקי התורה:
וצפית אותם זהב. שעתיד הקב"ה להחזיק ביד מסייעי בעלי תורה, שנאמר עץ חיים היא למחזיקים בה וגו', (משלי ג' י"ח):

פסוק יד
והבאת את הבדים וגו'. מכאן לתלמיד חכם שבעיר, מצווים בני העיר להאכילו ולהשקותו ולסייעו בכל דבר:

פסוק יח
ועשית שנים כרובים. והלא אמר לך וצוך במעמד הר סיני לא תעשה לך פסל וכל תמונה (שמות כ' ד'). לא קשיא, לך לא תעשה אבל לי עשה, כיוצא בו מחלליה מות יומת וגו' (שמות ל"א י"ד) ובמקום אחר אומר וביום השבת שני כבשים (במדבר כ"ח ט'), כיוצא בו ערות אשת אחיך וגו' (ויקרא י"ח ט"ז), ואמר אחר מכאן יבמה יבוא עליה (דברים כ"ה ה'):

פסוק כג
ועשית שלחן. לא שצריך אכילה ושתיה, אלא מעשה בני אדם גלויים לפניו, כי יש בני אדם אינם חפצים בזה העום כי אם אכילה ושתייה, לפיכך אמר ועשית שלחן, הלא תראה כי השלחן הוא נתון בצון ויצר הרע הוא נתון בצפונו של אדם, שהיא שמאלו, ועל זה אמר החכם לב חכם לימינו ולב כסיל לשמאלו (קהלת י':ב' '), ועל כן המנורה נתונה בדרום שהוא לצד ימין, רמז על תלמידי חכמים שהם עוסקים בתורה בלילה לאור הנרות, כי כן אמרו רבותינו ז"ל אין רנה של תורה מתקיים אלא בלילה, שנאמר קומי רוני בליל (איכה ב' י"ט), אבל השלחן הוא בצד שמאל, שנאמר והשלחן תתן על צלע צפון (שמואל כ"ו ל"ה), רמז על אותם שנמשכים אחר יצר הרע שהוא נתון בשמאלו של אדם, ומזה ציונו הקב"ה שיתן התפילין על צד שמאל, כדי לשבר את יצר הרע, וכן הבטיחנו לעתיד לבוא שירחיק היצר הרע מכל וכל, כמו שהבטיחנו ע"י הנביא ע"ה ואת הצפוני ארחיק מעליכם (יואל ב' כ'), והוא יצר הרע שהוא בצפונו של אדם, ומזבח באמצע טעם מפני מה, רצה לומר כי המזבח דומה לבית המדרש שלא יתכן כל היום וכל הלילה קריאה בלא אכילה, לפיכך צריך אדם שיאכל כדי קיום הגוף, כי הגוף לא מתקיים בלא אכילה, לפיכך נתון המזבח באמצע:

פרק כו

פסוק ז
ועשית יריעות עזים. היריעות כנגד השמים, אמר ר' אבהו כל מה [שיש] למעלה יש למטה, למעלה כוכבים, שנאמר מונה מספר לכוכבים (תהלים קמ"ז ד'), ולמטה כוכבים,

שנאמר דרך כוכב מיעקב (במדבר כ"ד י"ז), יש למעלה צבאות, ויש למטה צבאות, למעלה קדוש קדוש קדוש ה' צבאות (ישעיה ו' ג'), ולמטה יצאו כל צבאות ה' (שמות י"ב י"א), יש למעלה אופנים, שנא' (והאופנים ינשאו) [ינשאו האופנים] לעומתם (יחזקאל א' כ"א), ולמטה אופנים, שנאמר והנה אופן אחד בארץ (שם שם ט"ו), למעלה כרובים, שנאמר וירכב על כרוב ויעף (ש"ב כ"ב י"א), ולמטה כרובים, שנאמר והיו הכרובים פורשי כנפים וגו' (שמות כ"ה כ') , למעלה זבול שנאמר ואתה תשמע מזבול וגו' (ישעיה ס "ג ט"ז), ולמטה זבול, שנאמר בנה בניתי בית זבול לך (מ"א ח' י"ג), למעלה יריעות, שנאמר נוטה שמים כיריעה (תהלים ק"ד ב') ולמטה יריעות. שנאמר ועשו יריעות עזים: ד "א ועשית יריעות עזים. זה שאמר הכתוב שחורה אני ונאוה (שה"ש א' ה'), ואפשר לשחור שיהיה נאה, משל למה הדבר דומה לתינוקת שסרחה בבית אביה, והיה אביה מלך, אמר אביה הוציאוה והניחו אותה שתהא לוקטת שבלים אחר הקוצרים, כן עשו השחירה הנערה פניה מצד השמש, אחר כך בדק אביה הדברים ולא מצא שסרחה, כי אם אחת מן השפחות, מיד נתרצה עליה אביה והביאה למקומה, יותר ממה שהיתה מקודם, באו נשי השרים ובנותיהן לבקר את בת המלך ראוה שהיא שחורה, היו מלעיגים עליה, מיד אמרה להם מה אתם מעיינים בי, מעט שמנים ומעט מרחצאות אתלבן, אבל אתם שאתם שחורים, כל שמנים שבעולם וכל מרחצאות לא ילבין אתכם. כך ישראל כשעשו את העגל, אמרו אומות העולם להם שחורים מה עשיתם, אמרה כנסת ישראל אם אני שחורה במעשי, נאה [אני] במעשה אבותי, שחורה אני במצרים בטיט ובלבנים, נאה אני על הים, שנאמר ויאמינו בה' ובמשה עבדו (שמות י"ד ל"א), שחורה אני במצרים, שנאמר ובחורב הקצפתם את ה' (דברים ט, ה'), ונאוה שאמרתי כל אשר דבר ה' נעשה ונשמע (שמות כ"ד ז'). שחורה אני בזהב שנתתי לעגל, [שנאמר] ויתפרקו כל העם את נזמי הזהב וגו' (שם ל"ב ג'), ונאוה אני בזהב שנתתי למשכן העדות, שנאמר כל נדיב לב הביאו חח ונזם וגו' (שם ל"ה כ"ב), כך ישראל מבזין אותם האומות העולם, ואינם יודעים שהם מלאים מצות כרמון, ומקרא ומשנה הלכות ואגדות ומדרש. כאהלי קדר כיריעות שלמה, יריעות של מי שהשלום שלו, ואלו הם שמים, שנאמר נוטה שמים כיריעה (תהלים ק"ד ב'), מה יריעותיו קבועים ואין להם טלטול אף ישראל אין להם טלטול:

פסוק יד

ועשית מכסה לאהל וגו' [עורות תחשים]. תחש שהיה בימי משה רבינו ע"ה לפי שעה נזדמנה לו ועשה ממנו מכסה לאוהל מלמעלה ומתרגמינן ששגונא שהיה לה (מינים) [גוונים] הרבה ונגנזה:

פסוק טו
ועשית את הקרשים [למשכן עצי שטים. והם מעצי שטים לכפר על מעשה שטים:

פרק כז

פסוק א
ועשית את המזבח עצי שטים. וכל ענין המנורה והשלחן והמזבח והקרשים והאהל והיריעות וכל כלי המשכן מפני מה, אמרו ישראל לפני הקב"ה רבונו של עולם מלכי הגוים יש להם אהל ושלחן ומנורה ומקטר קטורת, וכן הוא תכסיסי המלוכה, כי כל מלך צריך לכך, ואתה הוא מלכנו גואלינו מושיענו לא יהיה לפניך תכסיסי המלוכה, עד שיודע לכל באי העולם כי אתה הוא המלך, אמר להם בני אותם בשר ודם צריכים לכל זה, אבל אני איני צריך, כי אין לפני לא אכילה ולא שתייה, ואיני צריך מאור, ועבדי יוכיחו כי השמש והירח מאירים לכל העולם, ואני משפיע עליהם מאורי, ואני אשגיח עליכם לטובה בזכות אבותיכם, אמרו ישראל לפני הקב"ה רבונו של עולם אין אנחנו מבקשים את האבות, כי אתה אבינו אברהם לא ידענו וישראל לא הכירנו, אמר להם הקב"ה אם כן עשו מה שאתם חפצים, אלא עשו אותם כאשר אני מצוה אתכם, ובנוהג שבעולם אם יהא לאדם בן כל זמן שהבן קטן אביו נותן דעתו עליו לסוך אותו לרחוץ אותו להאכילו ולהשקותו ולטענו על כתיפו עד שיגדל, וכיון שיגדל צריך להשרות את אביו בבית נאה, להתקין לו שלחן ומנורה, אף אתם הייתם במצרים קטנים, שנאמר כי נער ישראל ואוהבהו (הושע י"א א') הרחצתי אתכם במים, שנאמר וארחצך במים (יחזקאל י"ו ט'), האכלתי אתכם לחם ובשר, שנאמר בתת ה' לכם [בערב בשר לאכל ולחם בבוקר לשבוע] (שמות ט"ז ח'). השקיתי אתכם מים, שנאמר עלי באר ענו לה (במדבר כ"א י"ז), טענתי אתכם, שנאמר ואשא אתכם וגו' (שמות י"ט ד'), עכשיו שעמדתן על פרקיכן בנו לי בית, שנאמר ועשו לי מקדש (שם כ"ה ח'), ועשו מנורה, ועשו שלחן, ועשו מזבח מקטר קטרת:
ועשית את המזבח. זה שאמר הכתוב מה יפית ומה נעמת (שה"ש ז' ז') אמר רבי עקיבא לא היה כל העולם כדאי כיום שנתנה שיר השירים לישראל, שכל הכתובים קדש, ושיר השירים קדש קדשים. אמר ר' אלעזר בן עזריה משל למה הדבר דומה, למלך שנתן לנחתום כור חטים, אמר לו הוצא מתוכן עשר סאים סלת, חזר ואמר לו הוצא משש ארבע, כך מלך מלכי המלכים סילת את הנביאים מתוך תורה, וסילת את הכתובים מתוך הנביאים, וסילת שיר השירים מתוך הכתובים, לפיכך כל הכתובים קדש ושיר השירים קדש קדשים. ר' נתן אומר מלאכי השרת אמרו אותה, ומניין, שיר השירים שיר שאמרו

אותה (שיר) [שרי] מרומים, ראה מה משבח הקב"ה לישראל בתוכה, מה יפית ומה נעמת, מה יפית בסיני שקבלת מלכות עליך, ומה נעמת באהל מועד, שכל מה שצויתי למשה הייתם מזורזין לעשות:

[ועשית את המזבח עצי שטים]. אמר הקב"ה למשה עשה מזבח העולה כפרה לבני, שיהא מכפר על עוונותיהם, שכך (התקנתי) [התניתי] עם אברהם, שאם יחטאו (בניך), [בניו] על ידי קרבנות אני מכפר להם שכן כתיב קחה לי עגלה משולשת [ועז משולש] (בראשית ט"ו ט'). ומהו 'מזבח' נוטריקון מ' מחילה. ז' זכות. ב' ברכה. ח' חיים, בזכות העולה שמקריבים לפניו אתם מתעלים, וכן הוא אומר מי זאת עולה מן המדבר וגו' (שה"ש ג' ו'):

חמש אמות אורך. אמר הקב"ה הן קבלו את הלוחות שכתוב עליהם עשרת הדברים, שהם חמש על לוח אחד, וחמש על לוח אחד, לכך חמש אמות אורך:

ושלש אמות קומתו. כנגד שלשה גואלים (שגלו) [שגאלו] אותם, שנאמר ואשלח לפניך את משה (ואהרן) [אהרן ומרים] (מיכה ו' ד'), ואשלח לכם עוד את כל עבדי הנביאים, ועשיתי על ידם כמה נסים ונפלאות:

פסוק ב

ועשית קרנותיו. אמר הקב"ה ארבע קרנות נתתי להם בסיני, קרן התורה, וקרן הכהונה, וקרן מלוכה, וקרנם של ישראל, שרוממתי אותם על שאר אומות העולם. קרן המלכות זו קרנו של משה, שנאמר ויהיבישורון מלך (דברים ל"ג ה'), ואומר ומשה לא ידע כי קרן וגו' (שמות ל"ד כ"ט). קרן התורה, [שנאמר] ונוגה כאור תהיה (קרנותיו) [קרנים מידו לו] (חבקוק ג' ד'). וקרן הכהונה, שנאמר ותרם כראם קרני וגו' (תהלים ב' י"א). קרן ישראל, שנאמר וירם קרן לעמו [וגו' לבני] ישראל (תהלים קמ"ח י"ד), אמר הקב"ה יעשו ארבע קרנות, ויכפרו על אומה שרוממתי אותה בארבע קרנות:

וצפית אותו נחשת. אמר ר' יודה בר שלום אמר משה לפני הקב"ה רבונו של עולם אתה אמרת לעשות מזבח עצי שטים ולצפותו נחושת, ואמרת לי אש תמיד תוקד על המזבח, אין האש מבערת את הנחשת ושורפה את העצים, אמר הקב"ה המדות האלו הן אצלכם, שמא הם לפני, הסתכל כמה מלאכים לפני והם של אש, שנאמר משרתיו אש לוהט (תהלים ק"ד ד') וכמה אוצרות של שלג ושל אש מעורבבים זה בזה, שנאמר אש וברד שלג וקיטור (שם קמ"ח ח'), וכן מים יש, שנאמר שמי השמים והמים אשר מעל השמים (שם שם ד'), ולא המים מכבין את האש, ולא האש אוכלת המים, וכן החיות של אש, והרקיע שעל ראשם מים, שנאמר ודמות על ראשי החיה רקיע כעין הקרח הנורא

(יחזקאל א' כ"ב), והחיות עומדות וטעונות כל אותן מימי אוקינוס והוא של אש, והן עומדות מן רקיע לרקיע, ומן רקיע לרקיע מהלך חמש מאות שנה. ר' ברכיה ור' חלבו הלכו בשם ר' אבא סמוקה אומר (אעפ"י שמהלך) [אף טלפי] החיות [מהלך] חמש מאות [שנה], וכולם אש ושבילי הרקיע מים, לא המים מכבין האש ולא האש מכלה את המים, ולמה מפני שעשה שלום ביניהם, ומפני שאמרתי לך אש תמיד תוקד על המזבח, אתה מתייירא שמא ישרפו העצים, מתים נכנסים לפני ויצאו חיים, שנאמר ויוצא פרח ויצץ ציץ (במדבר י"ז כ"ז), ארזים ששלח חירם [מלך צור] למלך שלמה למלאכת בית המקדש הריחו משכינתו של מלך עולם והרטיבו העצם [ועשו פירות, שנאמר שתולים בבית ה' [בחצרות אלהינו יפריחו] (תהלים צ"ב י"ד), וכך היו עושים תמיד פירות עד שעמד מנשה והכניס את הצלם לבית קדש הקדשים, ונסתלקה השכינה ויבשו הפירות, שנאמר ופרח לבנון אומלל (נחום א' ד'). וכן אמר הקב"ה למשה בדים שעשית לארון עתידים להאריך, שנאמר ויאריכו הבדים (מ"א א' ח'). מתים נכנסין לפני ויצאו חיים, ואתה מתייירא שמא ישרפו העצים, וממך היתה רוצה ללמוד, למה, כשהיית [נכנס] בתוך מחיצות של אש ומהלך בתוך המלאכים של אש, היה לך לישרף, [ועוד] שהיית בא אצלי, שנאמר ומשה נגש אל הערפל (שמות כ' י"ח), ואני אש אכלה, שנאמר כי ה' אלהיך אש אוכלה הוא (דברים כ"ד ד'), שמא נכוית, ואף מזבח העולה אעפ"י שכתיב אש תמיד תוקד על המזבח לא תכבה (ויקר' ו' ז'). לא הנחושת מתבער, ולא העצים נשרפין, ואם תאמר שהיה צפוי הנחושת עבה, אמר ר' נחמיה כעובי דינר זהב היה מצופה, אמר הקב"ה יבוא זכות המזבח שאש הקרבנות בוערות בו יומם ולילה, ויכפר על ישראל שעוסקין בתורה יומם ולילה, שנאמר והגית בו יומם ולילה (יהושע א' ח').
אמן וכן יהי רצון:

פסוק כ

ואתה תצוה וגו'. כתיב כי נר מצוה ותורה אור ודרך חיים תוכחות מוסר (משלי ו' כ"ג), מפני מה נמשלה המצוה בנר, מה הנר הזה מדליקין מאותו כמה נירות, כן מרבין תורה ברבים, כמה תלמידים הגונים מעמיד, והוא אינו חסר כלום, אבל מוסיף חכמה כמו שאמרו רבותינו ז"ל הרבה למדתי מרבותי ומחברי יותר מרבותי ומתלמידי יותר מכולם: ד"א מה הנר הזה מאיר לאדם ושומרו שלא יכשל, כן התורה מגינה על האדם שלא יכשל, שנאמר נר לרגלי דבריך וגו' (תהלי' קי"ט ק"ה), ואומר בלכתך לא יצר צעדיך וגו' (משלי ד' י"ב), מה הנר מאירה לטובים ולרעים אף הצדיק בעשותו טובה מציל כל העום, שנאמר וצדיק יסוד עולם (משלי י' כ"ה), מה הנר הזה כשאתה קוצץ את

הפתילה [מוסיף אורה], כך המצוה כל זמן שהאדם עוסק בה ומוציא הוצאה אינו חסר אבל מוסיף, שנאמר פזר נתן לאביונים (תהלים קי"ב ט'), מה הנר הזה השלהבת עולה לשמים, אף העושה צדקה תפלתו עולה לשמים, שנאמר אני בצדק אחזה פניך וגו' (שם י"ז ט"ו):

ד"א ואתה תצוה [וגו'] ויקחו אליך שמן זית זך וגו'. אמרו ישראל לני הקב"ה רבונו של עולם אנו אין לנו אור אלא משלך, ואתה אומר לנו שנדליק לפניך נר, שנאמר כי תאיר נרי (שם י"ח כ"ט), ולמה כך, אלא בשעה שהקריבו כל השבטים חנוכת המזבח, לא הקריב שבטו של לוי, והיה אהרן נפשו עגומה עליו, אמר כל השבטים הקריבו חנוכה אחת, ואני אין הקב"ה חפץ בי, שאם היה חפץ בי הייתי מקריב עם שאר השבטים, מיד צוה הקב"ה למשה שיאמר לבני ישראל שיביאו שמן זית, כדי שיהיה אהרן מדליק לפניו, לא שהוא צריך לאורה, אלא כדי להטיב לבו של אהרן. אמר ר' חנינא סגן הכהנים אני הייתי [משמש] בבית המקדש ומעשה נסים היה במנורה, שהיו מדליקין אותה בראש השנה, ולא היתה מתכבה עד השנה האחרת, ופעם אחת לא עשו הזתים שמן, וישבו להם הכהנים בפחי נפש. ואמר ר' חנינא [סגן הכהנים] אני הייתי בבית המקדש ומצאתי את המנורה דליקה יותר ממה שהיתה דליקה שאר כל ימות השנה, ראה מעשה נסים, לכך אמר הקב"ה לכהנים הם ידליקו את המנורה, ומאורי תדליק המנורה, ואמרו רבותינו ז"ל כיון שהיו מדליקין את המנורה כל חצר שבירושלים היתה משתמש לאורה, אמר הקב"ה למשה לא בעבורי אני רוצה שתדליקו המנורה, אלא בשביל אחיך, כדי שייטיב לבו, וכן אמר דוד ע"ה ה' אורי וישעי (תהלים כ"ז א'), ואימתי היה זה, בשעה שעשה מלחמה בגדוד של עמלק, שנאמר ויכם דוד מהנשף עד הערב (ש"א ל' י"ז), ומי היה מאיר לו, זיקים וברקים היו מאירים לו, לכך נאמר ה' אורי וישעי. ר' אלעזר אומר מדבר דוד ע"ה במלחמת המצרים, כיון שבאו על ישראל מה עשה הקב"ה, הוריד ענן, שנאמר ויהי הענן והחשך (שמות יד כ') למצרים, ואור לישראל, שנאמר ויאר את הלילה (שם שם), , כיון שראו ישראל כך, אמרו ה' אורי וישעי ממי אירא, אמר הקב"ה ואני מאיר לכל העולם, ואתם סבורין שאני צריך לכם שתאירו לפני, אלא בשביל חיבתכם, ואם אתם מאירים לפני בבית המקדש, אף אני מאיר לכם לעתיד לבוא, שנאמר והיה לך ה' לאור עולם ואלהיך לתפארתך (ישעיה ס' י"ט):

ד"א ואתה תצוה את בני ישראל. ולא לאומר אחרת:

ויקחו אליך שמן זית זך וגו'. ומה זכה שמן זית מכל השמנים, לפי שאין שמן זית יוצא אלא ע"י כתישה, כך אין אדם נוחל חיי העולם הבא אלא מתוך צער, אלא דברי תורה

[מתקיימים] אלא מתוך צער, ולפיכך נמשלו ישראל לזית, שנאמר זית רענן יפה פרי תואר (ירמי' י"א ט"ז), ומה הזית ממתק על ידי כתישה, כך ישראל ממרקין עונותיהם על ידי יסורין, ואל יטעך יצרך לומר שצריך לאורה, אינו כן. אמר ר' לוי ברבי מי שהוא עושה חלונות בביתו עושה רחבות מבפנים וצרות מבחוץ, למה כדי להכניס אורה בבית, אבל בית המקדש לא היה כן, אלא צרות מבפנים ורחבות מבחוץ, כדי שלא יאמרו לאורה הוא צריך, ולא עוד אלא מבית המקדש היה יוצא האורה ומדליק לכל ירושלם, ולא היתה שכינה צריך לאורה, ואם תאמר למה אמר להדליק, ללמד לבעלי תורה שיהיו קוראים בכל לילה ולילה, שנאמר יומם יצוה ה' חסדו ובלילה שירה עמי וגו' (תהלים מ"ב ט'):

פסוק כא

באהל מועד מחוץ לפרוכת. שלא יצטרך לומר שהוא צריך לאורה, בעבור זה ניתנה המנורה מחוץ לפרוכת, אמר הקב"ה תבא ליום שכולו אורה, וחשכה לאומות העולם שנאמר כי הנה החשך יכסה ארץ [וערפל לאמים ועליך יזרח ה' וכבודו עליך יראה] (ישעיה ס' ב'): את מוצא מי שהוא בחושך רואה מה שבאור, אבל מי שהוא נתון באור אינו רואה מה שבחשך אבל הקב"ה אינו כן אלא הוא אור ועמו אור חונה, רואה מה שבאור ורואה מה שבחשך, שנא' הוא גלי עמיקתא ומסתרתא ידע מה בחשוכא ונהורא עמיה שרא (דניאל ב' כ"ב), אמר הקב"ה לישראל בני בעולם הזה אתם זקוקים לאורו של בית המקדש ואתם מדליקים בתוכו נירות, אבל לעתיד לבוא בזכות אותו הנר שהייתם מדליקים, אני אגאול אתכם על ידי משיח, שהוא נמשל בנר, שנאמר שם אצמיח קרן לדוד ערכתי נר למשיחי (תהלים קל"ב י"ז):

פרק כח

פסוק ג

ואתה תדבר אל כל חכמי לב. לרבות הנשים שנאמר וכל אשה חכמת לב (שמות לה כה):

פסוק ה

והם יקחו את הזהב. אלו חכמי לב:

פסוק י

ששה משמותם [על האבן האחת ואת שמות הששה הנותרים על האבן השנית כתולדותם]. ת"ר שתי אבנים היו לכהן גדול על כתיפיו, אחת מכאן, ואחת מכאן, ושמות שנים עשר שבטים כתוב עליהם, ששה על אבן זו, וששה על אבן זו, והשנית אמר בתולדותם, הראשונה לא היו כתולדותם, מפני שיהודה מוקדם לצבא, וחמשים אותיות היו שם, עשרים וחמשה על אבן זו, ועשרם וחמשה על אבן זו, וכן צורתם:

ובחשן היו בו שנים עשר שבטים ושנים עשר אבנים, ועושין בהם נקבים, ומכניסין בהם שתי וערב, ומניח בהם את האבנים, וכן היו נחקקים, על אורם היה חקוק עליו אברהם יצחק יעקב ראובן. על פטדה היה חקוק עליו שמעון. על ברקת היה חקוק עליו לוי:

פסוק יח

והטור השני נופך ספיר ויהלום. על נופך היה חקוק יהודה. ועל ספיר היה חקוק יששכר. ועל יהלם זבולן:

פסוק יט

והטור השלישי לשם שבו ואחלמה. על לשם חקוק דן. ועל שבו נפתלי. ועל אחלמה גד:

פסוק כ

והטור הרביעי תרשיש שהם וישפה. על תרשיש אשר. ועל שהם יוסף. ועל ישפה בנימין, ואחר כן היה חקור כל אלה שבטי ישראל, כדי שיהיה בהם כל אל"ף בי"ת, ומלאכתו היתה בחכמה גדולה, והיה לובש חשן המשפט ושתי האבנים על שתי כתפיו, ובהם היו שואלים כל דבר והיה מגיד:

תנו רבנן כיצד היו שואלים באורים ותומים, השואל פניו כלפי הנשאל, והנשאל פניו כלפי השכינה, השואל אומר ארדוף אחרי הגדוד הזה האשיגנו (ש"א ל' ח'), והנשאל אומר רדוף, וכיצד היו יודעים, ר' יוחנן אומר היו האותיות בולטות, עלה ע' משמעון, ל' מלוי, ה' מיהודה, וכן היה כל הדברים שהיה צריך, ואין שואלין להדיוט אלא למלך ולאב בית דין:

פסוק לו

ועשית ציץ זהב ופתחת עליו פתוחי חותם קדש לה'. אמרו רבותינו ז"ל ציץ דומה כמו טס של זהב, ומוקף מאוזן לאוזן של כהן גדול, וכתוב עליו קדש לה' בשיטה אחת. ואמרו רבותינו בפתחי חותם של אבנים היו כותבין עליו בדיו ומניחין השמיר עליו והוא מתבקעת כתאנה זו שמתבקעת ואינה חסר כלום:

פרק כט

פסוק א

וזה הדבר אשר תעשה להם. זה שאמר כתוב לעולם ה' דברך נצב בשמים (תהלים קי"ט פ"ט), וכי בשמים בלבד דבריו של הקב"ה נצב ולא בארץ, ומהו דברך נצב בשמים, אלא כשאומר דבר אינו חזור בו, ואינו מתנחם אלא על הרעה, אבל על הטובה אינו מתנחם, וכן אמר לאהרן שיתן לו הכהונה, וקיים את דבריו, שנאמר והיתה לו ולזרעו אחריו וגו' (במדבר כ"ה י"ג), ולא חזרת בך וקיימת את דבריך, וגם כשאמר למשה וזה הדבר אשר תעשה להם, איזה דבר, שאמר לו והיתה לו ולזרעו אחריו:

ד"א וזה הדבר. זה שאמר הכתוב אשרי תבחר ותקרב וגו' (תהלים ס"ה ה'), אשרי מי שבחרתו וקירבתו לא כל הרוצה ליטול יטול, אלא כמי שמוכר החרס מכה על גבו, ואומר זה נאה וזה רע, כך הקב"ה הוא כמו היוצר הזה, שנאמר הנה כחומר ביד היוצר כן אתם כבידי בית ישראל (ירמיה י"ח ו'), והוא יודע איזה ראוי לשרת לפניו ואיזה אין ראוי, ועל זה [נאמר] אשרי תבחר ותקרב, יש מי שנבחר ונדחה ונתקרב, ויש שנבחר ונדחה ולא נתקרב, ויש מי שנבחר ונתקרב שהיה מרוחק, נבחר ונתקרב, ויש שנבחר ונדחה ולא נתקרב, ויש מי שנבחר ונתקרב שהיה מרוחק, נבחר ונתקרב שהיה מרוחק, זה דוד שאמר פתחת למוסרי (תהלים קי"ו ו'), אל תקרי למוסרי אלא לאיסורי, אמר דוד ע"ה לפני הקב"ה רבונו של עולם אתה כתבת בתורתך לא יבוא עמוני ומואבי (דברים כ"ג ד'), והייתי כפות סמורות, ופתחת אותן פתחת למוסרי שאמרת עמוני לא יבוא, אבל עמונית מותרת לבוא בקהל, מואב לא יבוא אבל מואבית מותרת לבוא בקהל. ובחרת בי וקרבתני, הוי אשרי תבחר ותקרב. ויש מי שנבחר ונדחה ונתקרב, זה דוד ע"ה במעשה אוריה שאמר לו נתן הנביא הנני מקים עליך רעה וגו' (ש"ב י"ב י"א). נתרחק וחזר ונתקרב. שאמר חנני אלהים כחסדך וגו' (תהלים נ"א ג') אמר לו נתן הנביא גם ה' העביר חטאתך (ולא) [לא] תמות (ש"ב י"ב י"ג). ויש מי שנבחר ונדחה ולא נתקרב, זה שאול ע"ה שנאמר ובחור אותו מכל שבטי ישראל (ש"א ב' כ"ח). ונדחה ולא נתקרב, שנאמר קרע ה' את ממלכות ישראל וגו' (ש"א ט"ו כ"ח). וכן אהרן נבחר, וכשעשה את העגל נדחה, שנאמר ובאהרן התאנף ה' להשמידו (דברים ט' כ'), ונתקרב שנאמר ואתה הקרב אליך את אהרן אחיך (שמות כ"ח ל"ו), וניתנה הכהונה בידו וביד בניו לעולם, שנאמר והיתה לו ולזרעו אחריו (שם שם מ"ג) וצוה הקב"ה שיעשו שמונה מלבושים שילבשם הכהן, ואם חסר אחת מהם עבודתו פסולה:

פסוק ל

שבעת ימים ילבשם הכהן. זה צווי לדורות שהיו מפרישין כהן גדל שבעת ימים קודם יום הכיפורים, ומחנכין אותו בעבודה:

פסוק לג

ואכלו אתם אשר כפר בהם. הכהנים אוכלים והבעלים מתכפרין:

פסוק לח

וזה אשר תעשה על המזבח. והוא התמיד:

שנים ליום. כנגד היום. [דתנן] תמיד של שחר מכפר על עבירות שביום, ותמיד של בין הערבים היו מתאכלין והולכין כל הלילה לכפר על עבירות שבלילה:

פסוק מב
אשר אועד לכם. בזכות ישראל היה הדיבור להם:

פסוק מג
ונעדתי שמה לבני ישראל. להודיע לכל באי העולם חיבה שחבבתי את ישראל:
ונקדש בכבודי. זה מעשה נדב ואביהו שהקב"ה מדקדק עם הצדיקים כחוט השערה יותר מכל אדם:

פסוק מה
ושכנתי בתוך בני ישראל. שמתוך ששכינתי בתוכם ידעו כל העולם שאני אלהיהם, ונאמן לשלם להם שכר טוב לעולם הבא, כי זה העולם אין בו ממש:

פרק ל

פסוק א
ועשית מזבח מקטר קטרת. זה מזבח הזהב, שהוא להקטיר ולא להעלות עליו עולה ומנחה:

פסוק ג
ועשית לו זר זהב. זה זר שלישי, שזכה בו דוד ונטלו, שנאמר מי אנכי [וגו'] כי הביאתני עד הלום (ש"ב ז' י"ח), לפי שאין ישיבה בעזרה אלא למלכי בית דוד, והשם ברחמיו יזכינו לאותה העת:

פסוק יא
כי תשא את ראש בני ישראל. זש"ה רבים אומרים לנפשי אין ישועתה לו באלהים סלה (תהלים ג ג). ר' שמואל בר אמי פתר קרייה בדואג ואחיתופל, כי כשחלה דוד ע"ה היו נכנסין כל ישראל לבקרו, והיו נכנסין דואג ואחיתופל ואומרים לו מלכינו השם יעמידך למקומך לשלום, והיו יוצאים לחוץ, היו אומרים אדם ששבה את הכבשה, והרג הרועה [והפיל את ישראל] בחרב, יש לו תקוה אין ישועתה לו באלהים: ואתה ה' מגן בעדי כבודי ומרים ראשי (שם שם): [ואתה ה'.] הסכמת עמהם [ואמרת] מות יומת הנואף והנואפת (ויקרא כ י): מגן בעדי. שקבלת תשובתי והגנתה עלי בזכות אבותי: [כבודי.] החזרתני למלכות. ומרים ראשי. אחר שהייתי חייב לך תלוי ראש נתת לי הרמת ראש, על ידי נתן הנביא, שנאמ' גם ה' העביר חטאתך (ולא) [לא] תמות (ש"ב י"ב י"ג): ורבנן פתרי [קרא] באומות העולם, רבים אלו אומות העולם, ולמה קורא אותם רבים, מן הפסוק שמצא קורא אותם רבים, שנאמר הוי המון עמים רבים (ישעי' יז יב): אומרים לנפשי. שהיו אומרים לישראל אומה ששמעה בהר סיני מפי הקב"ה, לא יהיה לך אלהים אחרים על פני (שמות כ' ג'), ולסוף ארבעים יום אמרו לעגל אלה אלהיך ישראל (שם לב ד), [יש

להם תשועה] אין ישועתה לו באלהים סלה. [ואתה ה'] אמרו ישראל לפני הקב"ה רבונו של עולם אתה החכמתה עמהם בתורה, שנאמר זובח לאלהים יחרם (שמות כב יט): מגן בעדי. שהגנת עלינו בזכות אבותינו: כבודי שהשרית שכינתך בתוכנו, שנאמר ועשו לי מקדש [ושכנתי בתוכם] (שם כה ח): ומרים ראשי. אחרי שהיינו חייבים תלוי ראש נתת לנו תלוי ראש, ע"י משה רבינו ע"ה, שנאמר כי תשא את ראש (שם ל יב):

פסוק יב

ונתנו איש כפר נפשו לה'. שלשה דברים שמע מפי הגבורה ופחד ונרתע לאחוריו, כשאמר לו ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם (שמות כה ח). אמר משה רבינו ע"ה רבונו של עולם השמים ושמי השמים לא יכלכלוך (מ"א ח כג) וכל שכן הארץ, ואתה אומר לי ועשו לי מקדש, אמר לו [הקב"ה] משה לא כמו שאתה מחשב, אלא עשרים קרש בצפון, ועשרים קרש בדרם [ושמונה במערב], ואני מצמצם שכינתי ביניכם. וכשאמר לו את קרבני לחמי לאשי (במדבר כח ב), אמר משה רבונו של עולם אם אביא כל צאן וכל צבי ואיל שבעולם, [אין בהם העלאה אחת], וכל עצים שבעולם, אין בהם הבערה אחת, שנאמר ולבנון אין די בער וגו' (ישעי' מ טז), אמר לו [הקב"ה] משה לא כמו שאתה חושב, [אלא ואמרת להם זה האשה אשר תקריבו לה' וגו' (במדבר כח ג) ולא שנים בבת אחת, אלא אחד בשחרית ואחד בין הערבים] שנאמר את הכבש אחד תעשה בבקר (שם שם ד). וכשאמר לו ונתנו איש כופר נפשו (שמות ל יב), אמר משה רבונו של עולם ומי יוכל לתת כופר נפשו אם יביא כל כסף וזהב שבעולם לא יוכל לתת כפרו, אמר לו [הקב"ה] משה לא כמו שאתה חושב, אלא זה יתנו [כזה יתנו] מחצית השקל. ~ ר' יהודה ור' נחמיה היו חולקין בדבר, חד אומר לפי שחטאו בחצי היום יביאו מחצית השקל, וחד אומר לפי שעברו על עשרת הדברות יתנו עשרה גרה, והחוטאים יביאו אבל מי שלא חטא לא יביא, ואיזה הוא שלא חטא, זה שבט לוי, כי אמר הנה 'זה' יתנו, ומנין 'זה' שנים עשר, והיו שנים עשר שבטים, חוץ משבט לוי, שלא היה במניין השבטים, כי אותו השבט נבחר לה', שנאמר כי בו בחר ה' וגו' (דברים י"ח ה'):

ולא יהיה בהם נגף. כי בכל עת פקודתם צריכים להיות נותנים כופר, מכאן שאסור למנות את ישראל בלי כופר, ואם תאמר היאך נעלם דבר זה מדוד בעת שמנה את ישראל, לפי שאמר זמירות היו לי חוקיך (תהלים קנ"ט ד), אמר לו הקב"ה דברי תורה דכתיב בהם התעיף עיניך בו ואיננו (משלי כ"ג ה') ואתה קורא אותם זמירות, וכן נעלם ממנו זה הפסוק ולבני קהת לא נתן [כי עבודת הקדש עליהם בכתף ישאו] (במדבר ז' ט'), והוא הרכיב את הארון בעגלה, לפיכך פרץ ה' פרץ בעוזא (ש"ב ו' ח'):

פסוק יג
זה יתנו. בעשרה מקומות נמנו ישראל אחת בירידתם למצרים, שנאמר בשבעים נפש ירדו אבותיך מצרימה (דברים י' כ"ב). שנייה בעלייתן ממצרים, שנאמר ששׁ מאות אלף רגלי וגו' (שמו' יב לז), [ואחד בפ' כי תשא] ושנים בחומש הפקודים, אחד בדגלים ואחד בחילוק הארץ, ושנים בימי שאול, שנאמר ויפקדם בטלאים (ש"א ט"ו ד'), ויפקדם בבזק (שם י"א ח'). כדאנון עתירין באלין אמריא, וכדאנון מסכינין באלין בזקיא, ואחד בימי דוד, שנאמר ויתן יואב את מספר מפקד העם וגו' (ש"ב כד ט), ואחד בימי עזרא, שנאמר כל הקהל כאחד [ארבע רבוא אלפים שלש מאות וששים] (עזרא ב סד). ואחד לעתיד לבא, שנאמר עוד תעבורנה הצאן על ידי מונה (ירמי' לג יג):

פסוק טו
העשיר לא ירבה. בתרומת השקלים של אדנים, כדי שלא יתרברב העשיר על העני:

פסוק טז
[ולקחת את כסף הכפורים. לפי שנאמר איש כופר נפשו (לעיל פסוק יב):
ונתת אותו על עבודת אוהל מועד. אלה מלאכת האדנים והווים שמפריש בפרשת אלה פקודי, כי כל מלאכת המשכן היה נדבה [שנאמר] ויבאו האנשים על הנשים [כל נדיב לב] (שמות לח כב), אבל כסף הכפורים דבר קצוב שווה לכל:
לכפר על נפשתיכם. להודיע כמה הזכות גורם שכל זמן שישראל זוכין המעט שנותנים [חביב] לפני הקב"ה כהרבה ומתכפרין בו אבל אם אינם זכאין, אינו חפץ במתנותיהם, וכן הוא אומר אין לי חפץ [אמר ה' צבאות ומנחה לא ארצה מידכם] (מלאכי א י), והקב"ה חפץ לזכות את ישראל, [לפיכך הרבה להם תורה ומצות], שנאמ' ה' חפץ למען צדקו יגדיל תורה ויאדיר (ישעי' מב כד):

פסוק כג
ואתה קח לך בשמים ראש. שאין למעלה הימנו:
מר דרור. שאין בו דופי:
וקנמן בשם. ועם קנה בשם וקדה ושמן זית הין:

פסוק כה
ועשית אתו וגו'. מלמד שהיו שולקין את העקרין בשמן:

פסוק ל
ואת אהרן ואת בניו תמשח. לבד וכלי המקדש עם המלכים לבד:
תנו רבנן הקטרת היתה נעשית שלש מאות וששים ושמונה מנה, כנגד ימות השנה, אינם כי אם שלש מאות וששים וחמש, ושלשה מנים יתירים שמהם כהן גדול מכניס מלא חפניו ביום הכפורים:

פסוק לו
ושחקת ממנה הדק. תנו רבנן הקטרת היו מחזירין אותה למכתשת פעמים בשנה, בימות החמה מפזרה כדי שלא תתעפש, ובימות הגשמים צורבה כדי שלא תפוג ריחה, וכשהוא שוחק אומר הדק היטב, דאמר ר' יוחנן כשם שהדיבור רע ליין, כך דיבור יפה לבשמים:

פרק לא

פסוק ב
ראה קראתי וגו'. מכאן אמרו רבותינו ז"ל אין ממנין פרנס על הציבור אלא אם כן הכריזו עליו לפני מלך מלכי המלכים מן השמים:

פסוק ג
ואמלא אותו רוח אלהים בחכמה ובתבונה ובדעת. גדולה היתה מלאכת המשכן, שבאלו המדות שהם חכמה ותבונה ברא בהם שמים וארץ [שנאמר] ה' בחכמה יסד ארץ כונן שמים בתבונה בדעתו תהומות נבקעו (משלי ג יט כ):

פסוק ו
ואני הנה נתתי אתו. לפי שאין עושין שררה על הציבור פחות משנים:

פסוק יג
ואתה דבר אל בני ישראל. להורותם בדרך ישרה:
אך את שבתותי תשמורו. רבי יוסי הגלילי אומר אך מיעוט, ומה מיעט, כי יש שבתות שאתה שובת, ויש שבתות שאין אתה שובת:
כגון שהוצרכו להביא מילדות, או להציל מן הלסטים, או מן הדליקה, או מכל דבר שיש בו פקוח נפש, או חולה לבשל לו, כל אלו וכיוצא בהם דוחין את השבת, כי אות היא ביני וביניכם. ולא ביני ובין אומות העולם, אות היא שישראל עבדים להקב"ה:
כי אני ה' מקדשם. לעתיד לבוא ליום שכולו שבת:

פסוק טז
ושמרו בני ישראל את השבת. ר' נתן אומר חלל עליו שבת אחת. כדי שישמור שבתות הרבה:
לעשות את השבת. מלמד שכל המשמר את השבת כאילו הוא עשאה:

פסוק יז
אות היא לעולם. מגיד שאין השבת בטילה לעולם:
שבת וינפש. שבת ממלאכה וינפש ממחשבה:

פסוק יח

ויתן אל משה. מאי נתן לו. החכמה במתנה, שנאמר כי ה' יתן חכמה (משלי ב ו), והתורה מתנה, שנאמר ויתן אל משה. והשבת מתנה, שנאמר ראו כי ה' נתן לכם (את) השבת (שמות טז כט):

לדבר אתו בהר סיני. ההר חמד אלהים לשבתו (תהלים סח יז):

שני לחת העדות. מאי עדות, עדות בינו ובין ישראל:

לחת אבן. רבותינו ז"ל אמרו כי מכסא הכבוד נחתכו והוא ספיר, כמו שנאמר ותחת רגליו כמעשה לבנת הספיר (שמות כד י), [ואומר כמראה אבן ספיר דמות כסא (יחזקאל א כו)]:

פרק לב

פסוק א

וירא העם כי בשש משה. אמרו רבותינו ז"ל כי בשש שעות ביום חטאי ישראל, לפיכך הקדים להם חצית השקל לכפר על מחצית היום שחטאו בו:

כי זה משה האיש. מלמד שהיה השטן מטען ומראה להם דמות משה בענן, והם אומרים כי זה משה:

פסוק ב

ויאמר אליהם אהרן. אפשר לא מיחו בידם אלא מלמד שהלכו אצל חור ולא שמע אליהם והרגוהו, וסידרו משה בקיצור, כמו שעשה במשנה תורה מענין שלוח המרגלים, שהם בתחלה באו אליו ואמרו נשלחה אנשים לפנינו, ויחפרו לנו את הארץ (דברים א כב), ולא זכר זה הדבר כי אם במשנה תורה:

פסוק ד

ויצר אתו בחרט. התיך הזהב בכור ועשאו דמות שור, לפי שהיו ישראל אומרים עשה אותו כדמות מה שראינו ביום מתן תורה, כי ראו המלאכים שהיה רגליהם ככף צורת עגל, שנאמר וכף רגליהם ככף רגל עגל (יחזקאל א יז), לפיכך שאלו דמות עגל:

פסוק ה

וירא אהרן. מלמד שראה חור זבוח לפניו:

ויקרא אהרן ויאמר חג לה' מחר. טביחה לה' בעובדי העגל:

פסוק ז

וידבר ה' אל משה לך רד כי שחת עמך. אמר משה לפני הקב"ה רבונו של עולם בתחלה אמרת לי בני בכורי ישראל (שמות ד כב), ואמרת והוצא את עמי בני ישראל (שם ג י), ועכשו אומר כי שחת עמך, אם טובים ואם רעים שלך הם, שנאמר והם עמך ונחלתך (דברים ט כו):

פסוק יא

ויחל משה. אמר לפניו רבונו של עולם על מה אתה כועס על ישראל. אמר הקב"ה על שעשו העגל, אמר משה לפני הקב"ה אם היית מצוה אותם לא היו עוברים על מצותיך, אמר לו והלא צויתי להם בתך עשרת הדברות, אמר לו משה רבונו של עולם לי צויתה להם לא צויתה, כי כתבת בעשרת הדברים אנכי ה' אלהיך (שמות כ א), ציווי לי ולא להם, כי אם היה להם היה לך לומר אנכי ה' אלהיכם אשר הוצאתי אתכם. לא יהיה לכם, לא תשאו את שם ה' אלהיכם, שמרו את יום השבת, ששת ימים תעבודו ועשיתם כל מלאכתכם, כבדו את אביכם ואת אמכם, לא תרצחו לא תנאפו, לא תגנובו, לא תענו, לא תחמודו, אם כן לא צוית אלא לי, ועוד אמר משה רבונו של עולם ושמא עשו עגל ולא השתחוו, אמר לו הקב"ה וישתחוו, אמר לו שמא השתחוו ולא זבחו לו, אמר ויזבחו לו, ושמא זבחו ולא קבלו אותו באלוה, אמר לו ויאמרו אלה אלהיך ישראל, באותה שעה נעשה משה כחולה שחלה שלשים יום, ואין בו כח לעמוד על רגליו, לפיכך נאמר ויחל כמו חולי:

ד"א ויחל משה. אמר משה רבינו ע"ה רבונו של עולם אם שריפה הם חייבים, זכור לאברהם שהושלך לכבשן האש בשביל אהבתך, ואם הריגה הם חייבים, זכור ליצחק שנתן צוארו לישחט על ייחוד שמך, ואם גלות הם חייבים זכור ליעקב אביהם שכל ימיו מכאובים בגלות, שנאמר מעט ורעים (בראשית מז ט), בשביל אבות סלח לבנים:

ד"א ויחל משה. אמר לפניו רבונו של עולם חלילה לך מלעקר אומה כזאת מן העולם: למה ה' יחרה אפך וגו'. זכור להם מה שהאמינו על הים, שנאמר ויאמינו בה' ובמשה עבדו (שמות יד לא), וקבלו מלכותך עליהם ברצון:

פסוק יב

שוב מחרון אפך. כיון שהרבה בתחנונים ולא קבל, מיד אמר משה רבונו של עולם אין אתה מקבל תפלתי. מיד חזר פניו לצד המערה של האבות, ואמר רבונו של עולם זכור לאלו שנשבעת להם בך, לא נשבעת בשמים ובארץ שהם כלים, שנאמר כי שמים כעשן נמלחו והארץ כבגד תבלה (ישעי' נא ו), ולא נשבעת להם בחמה ולבנה שהם כלים, שנאמר וחפרה הלבנה ובושה החמה וגו' (שם כד כג), לא נשבעת להם בהרים ובגבעות שהם כלים, שנאמר כי ההרים ימושו והגבעות תמוטינה וגו' (שם נד י), ולא נשבעת להם בים כי סופו להתייבש, שנאמר והים חרב יחרב, אלא לא נשבעת כי אם בשמך הגדול והקדוש שלא ישתנה ולא יתחלף שתרבה זרעם ככוכבי השמים, ועתה אברהם ויצחק ויעקב הקיצו מתנומתכם וראו בניכם, מיד וינחם ה' על הרעה אשר דבר לעשות לעמו (פסוק י ד):

פסוק טו
ויפן [וירד] משה. פנה מן חלחלה שלו ונתחזק:
ושני לוחות דות בידו. [עמו] כמו וכל טוב אדוניו בידו (בראשית כ"ד:י) :
משני עבריהם. לפי שהיו חרותים, כדאמרי רבנן מ"ם וסמ"ך שבלוחות בנס היו עומדים, שכל האותיות אעפ"י שהם חרותים יש להם תפיסה בקצוות, אבל מ"ם וסמ"ך אין להם תפיסה, כי הם חרותים מארבעת רבעיהם, ואעפ"כ לא נופלות:
מזה ומזה הם כתובים. והמכתב מששת ימי בראשית:
ד"א חרות. אין חרות מגיהנם אלא מי שהוא עוסק בתורה:

פסוק יז
וישמע יהושע את קול העם ברעה. הפך ערב תיוצאהו, כי אותם ערב רב הם שעבדו את העגל, והראייה שאמרו אלה אלהיך ישראל, לא אמרו אלה אלהינו:

פסוק יח
אין קול ענות גבורה. שכן דרך החיילות כשמת גברין מרימין קולם:

פסוק יט
ויהי כאשר קרב אל המחנה וירא את העגל ומחולות. כאשר ראה משה העגל והמחולות, אמר למי מוליך אני את הלוחות הללו, מיד וישלך מידיו את הלוחות, השליכם בגבורה עד שנשתברו:

פסוק כ
ויקח את העגל. לא נתכוין משה אלא לבדקם כסוטות:
אחר כך אמר אהרן למשה אל יחר אף אדני. מכאן למדנו שהיה משה רוצה להרוג את אהרן:

פסוק כב
כי ברע הוא. רצה לומר ערב רב הם עשו זה הענין:

פסוק כד
ואשליכהו באש וגו'. מכאן אמרו חכמים ז"ל צריך כל אדם שיזהר בתשובותיו:

פסוק כה
וירא משה את העם כי פרוע הוא. שנסתלקה שכינה מהם. והצרעת זרחה במצחם, כמו שנאמר והצרוע אשר בו הנגע בגדיו יהיו פרומים וראשו יהיה פרוע (ויקרא יג מה):
לשמצה בקמיהם. לדורות הבאים, שהיו אומות העולם מחרפים את ישראל במעשה העגל, מיד צעק לבני לוי ואמר להם כה אמר ה' [אלהי ישראל שימו איש חרבו על ירכו וגו'] שתהרגו בעובדי העגל, ומהנה למדנו ששבטו של לוי לא עבד ע"ז:

פסוק כט
מלאו ידכם היום. צאי ידי חובתכם לעשות נקמה בחוטאים:

פסוק לא

וישב משה אל ה' וגו' ועתה אם תשא חטאתם וגו'. מלמד שנתן נפשו על ישראל אמר לו הקב"ה לך נחה את העם, אין לך כל נקמה שבאה על ישראל, שאין בה מקצת עון מן העגל:

פרק לג

פסוק א

וידבר ה' אל משה לך עלה מזה. בלשון שאמר לו בלשון ירידה לך רד (שמות לב ז), רצה לומר מגדולתך, כשנתרצה לישראל אמר לו לך עלה, אמר לו רבונו של עולם אם אין פניך הולכים הניחנו במקומנו, אמר לו הקב"ה פני ילכו, המתן עד שיעברו פנים של זעם:

פסוק ז

ומשה יקח את האהל. שכיון שראה משה את ישראל שהם מנודים למקום מיד ריחק עצמו מהם, למה שהמנודה לרב מנודה לתלמיד, מיד ריחק משה את משכנו ממחנה ישראל, ארבעת מילין ואמר הקב"ה למשה, משה אני פירשתי מהם, ואתה פירשת מהם, עשיתם כיתומים אשר אין להם אב, ועתה אין להם תקומה, אמר משה רבונו של עולם אתה רחום אתה חנון אתה קיים אתה מתנחם על הרעה עשה למען שמך, אמר לו משה חזור משכנך לתוך בני ואני אחזור עמך, הדא הוא דכתיב ודבר ה' אל משה פנים בפנים (פסוק יא):

פסוק טז

ובמה יודע אפוא. לכל האומות שנתרצית לנו:

הלוא בלכתך עמנו ונפלינו אני ועמך. אמר ר' שמעון בן לקיש שלשה דברים שאל משה רבינו ע"ה מפי הגבורה, ועשה לו הקב"ה את שאלתו. ביקש שתשרה שכינה על ישראל, וביקש שתסתלק רוח הקדש מן האומות, וביקש שיראה במדת רחמים, ומנין שביקש שתשרה שכינה על ישראל, שנאמר הלוא בלכתך עמנו. ומנין שביקש שתסתלק רוח הקדש מן האומות, שנאמר ונפלינו אני ועמך. ומנין שביקש שיראה במדת רחמים, שנאמר ויאמר הראני נא את כבודך, ומנין שעשה הקב"ה לו את כולם, שנאמר גם את הדבר אשר דברת אעשה, הרי שלשה:

פסוק יט

ויאמר אני אעביר. אלו תכסיסי המלך שהם מלאכי השרת:

וקראתי בשם ה' לפניך. מלמד שהשראה לו כדרך ששליח הציבור יורד לפני התיבה אמר לו כל זהמן שישראל חוטאים והם עושים כסדר הזה, מיד הם ענין:

פסוק כ

ויאמר לא תוכל לראות פני. לפי ששאל הראני נא [את] כבודך, אמר לו הקב"ה לא תוכל לראות פני וגו', מלמד שבקש משה לראות מפני מה צדיק ורע לו, ורשע וטוב לו, אמר לו לא תוכל לעמוד על סוף מדת הדין:

ד"א ביקש לראות ולהסתכל במראה שכינה, ולא ניתן לו רשות, שנאמר כי לא יראני האדם וחי, ומכאן למדנו כי בשעת מיתה יראוהו כל בני האדם, שנאמר לפניו יכרעו כל יורדי עפר ונפשו לא חיה (תהלים כב ל):

ד"א כי לא יראני האדם. זה הנלקח מארבע היסודות. וחי אלו המלאכים שהם חיים לעולמי עד, כי הם אינם יכולים לראות פני שכינה:

פסוק כא

ויאמר ה' הנה מקום אתי וגו'. מכאן אמרו רבותינו ז"ל כי הוא מקומו של עולם, ואין העולם מקומו, ועל זה נאמר הנה מקום אתי, כי ברשותי העולם מתקיים:

פסוק כב

והיה בעבור כבודי. אלו טכסיסי המלאכים, זה שנאמר באליהו לא ברוח ה' אחר הרוח רעש לא ברעש ה' וגו' (מ"א יט יא), לכך נאמר והיה בעבור כבודי, אלו המלאכים וארואלים וחשמלים:

ושכותי כפי עליך עד עברי. אלו ענני כבוד:

פסוק כג

והסירותי את כפי. אחרי העננים תראה מקצת מן הכבוד:

ופני לא יראו. עיקר הכבוד לא תראה:

פרק לד

פסוק א

פסל לך. זה היה בראש חדש אלול כי בשבעה עשר בתמוז נשתברו הלוחות, וארבעים יום התנפל משה רבינו ע"ה בתפלה על מחילת מעשה העגל, וארבעים יום עשה בקבלת לוות האחרונות, מצינו שביום הכפורים [ניתנו לוחות האחרונות] וקבעו הקב"ה יום מחילה וסליחה בכל שנה ושנה, לפיכך נהגו לתקוע שופר בראש חדש אלול, על שם התחלת לוחות האחרונות, שהכריז משה ריבנו כאשר עלה על הר סיני, שלא יחזרו ישראל לסיאורן כבתחלה:

וכתבתי על הלוחות את הדברים. לפי שבלוחות הראשונות לא היה כתוב בהם ט', עד שנכתב ט' בלוחות האחרונות:

אשר שברת. אמר לו הקב"ה יישר כוחך ששיברת, שאילולי לא נשתברו נתחייבו שונאיהם של ישראל כלייה:

פסוק ב
והיה נכון לבקר. כשם שעלה בלוחות ראשונות בהשכמה כך עלה בשניות בהשכמה:

פסוק ג
ואיש לא יעלך עמך. כשם שהגביל ישראל בראשונה שנאמר והגבלת וגו' (שמות יט יב), כך הגביל באחרונה:

פסוק ה
ויקרא בשם ה'. הקב"ה קרא ללמד למשה רבינו דרך תחנה ובקשה, היאך יתפלל אל ה' בשלש עשרה מדות, שבשעה שישראל מזכירין אותם אינם חוזרים ריקם:

פסוק ז
לא ינקה. לשאינם שבים:

פוקד עון אבות על בנים. כשאוחזין מעשה אבותיהם בידיהם:

פסוק ט
ויאמר אם נא מצאתי חן בעיניך. כיון שהודיעו דרך התפלה. מיד בקש שישכון כבוד ה' בישראל, וביקש משה רבינו שיודיעו דרכיו:

פסוק י
ויאמר הנה אנכי כורת ברית. זו פתיחת פי הארץ. ויש אומרים זו הקרנת עור פניו:

פסוק כז
ויאמר ה' אל משה כתב לך. אלו עשרת הדברות:

את. להביא שאר המצות:

הדברים האלה. [זה ספר התורה כולה:

כי על פי הדברים האלה]. אלו הוריות של תלמוד, שעיקר הברית נכרת על פירושי התורה, שנאמר ולמדה את בני ישראל שימה בפיהם (דברים לא יט. שכל הדורש פסוק כצורתו בלא מדרש, ובלא שלש עשרה מדות שהתורה נדרשת בהן, עליו הכתוב אומר והכסיל בחשך הולך (קהלת ב יד):

פסוק כח
ויהי שם עם ה'. נתקדש כמלאכי השרת:

ארבעים יום וארבעים לילה. מראש חדש אלול עד יום הכפורים. לחם לא אכל ומים לא שתה. מאחר שהוא נהנה מזיו השכינה מה צריך:

פסוק כט
ויהי ברדת משה. מכאן אמרו חכמים הנותן מתנה לחבירו והוא דבר שהוא עתיד להיגלות, אינו צריך להודיעו שהרי היום או מחר יוודע לו, שנאמר ומשה לא ידע כי

קרן עור פניו, ומפני מה בלוחות הראשונות לא קרן עור פניו, לפי שהראשונות מכתב אלהים היו, שנאמר כתובים באצבע אלהים (שמות לא יח), אבל השניים כתבם משה מפי הגבורה. לכך הוקרן עור פניו, וכן אמר החכם חכמת אדם תאיר פניו (קהלת ח א):

פסוק ל

ויראו מגשת אליו. לפי שהשקרן מן התורה, והתורה אש, שנאמר מימינו אש דת למו (דברים לג ג), לפיכך יראו מגשת אליו:

פסוק לג

ויכל [משה] מדבר אתם ויתן על פניו מסוה. כמו צניף מפני האורה:

ויצא ודבר אל בני ישראל. לא היה נפנה אל עסק אחר, אלא היה עושה שליחותו בין ישראל לאביהם שבשמים:

פרק לה

פסוק א

ויקהל משה. זה שאמר הכתוב מי כהחכם [ומי] יודע פשר דבר וגו' (קהלת ח' א'), אשריהם הצדיקים שיודעים לעשות פשרה בין ישראל לאביהם שבשמים, לפיכך אמר משה רבינו ע"ה ויקהל, תבוא ועשו לי מקדש (שמות כ"ה ח'), ותכפר על מעשה העגל, שנאמר בו קום עשה לנו אלהים (שם לב א'), ותבוא קהלת משה רבינו, שנאמר ויקהל משה את כל עדת וגו' ותכפר על קהלת אהרן, דכתיב ויקהל העם על אהרן (שם שם), [תבוא אמירת משה רבינו שנאמר ויאמר אליהם משה, ויכפר על אמירת אהרן], שנאמר ויאמרו אליו קום עשה לנו אלהים (שם שם). תבוא אמירת זה הדבר (פסוק ד'), ותכפר על אמירת כי זה משה האיש (שם לב א'), תבוא אלה הדברים, ותכפר על אמירת אלה אלהיך ישראל (שם שם ד'). תבוא נתינת הזהב התנופה, ותכפר על נתינת זהב העגל, ועליו אמר דוד ע"ה הטיבה ה' לטובים ולישרים בלבותם (תהלים קכ"ה ד'):

ד"א ויקהל משה. הוצרכה פרשה זו להיות בקהלה להקהילם ולהזהירם על השבת, כי יותר מן השבת אין חומרא לא מועדים ולא דבר אחר. וכן טורנוסרופוס שאל את ר' עקיבא, אמר ליה מה היום מיומים, אמר לו מה גבר את בגוברין, אמר לו מה אמרית לך ומאי אמרית לי, אמר ליה אמרת לי מאי שנא יומא דשבתא מכל יומיא, ואנא אמרית לך מאי שנא טורנוסרופוס מכל גבריא, אמר ליה שרצה המלך לכבדיני, א"ל אף זו רצה המלך לכבדה, אמה ליה מנאן את מודע לי, אמר ליה הה נהר סנבטיון יוכיח, שהוא מושך אבנים כל ימי השבוע ובשבת נח:

פסוק ב
ששת ימים. כאן הוא אומר ששת ימים תעשה מלאכה, ובמקום אחר אומר ששת ימים תעבוד ועשית כל מלאכתך (שמות כ' ט'), כיצד יתקיימו שני המקראות, כשישראל עושין רצונו של מקום ששת ימים תעשה מלאכה, נעשית על ידי אחרים, וכשאין ישראל עושין רצונו של מקום, ששת ימים תעבוד ועשית כל מלאכתך שמלאכתך על ידי עצמך, ולא עוד אלא ועבדת את אויבך (דברים כ"ח מ"ח):

פסוק ג
לא תבערו אש. הבערה בכלל היתה ולמה יצאת ללמד מה הבערה מיוחדת שהיא אחת מל"ט אבות מלאכות וחייב עליה בפני עצמה, אף שאר ל"ט אבות מלאכות לחייב על כל אחת ואחת:

פסוק ד
ויאמר משה וגו' ה הדבר אשר צוה ה' לאמר. כי לא מדעתי צויתי אתכם:

פסוק ה
קחו מאתכם. קחו זכות לעצמכם, קחו ברכה לאנשי ביתכם, וכן דוד ע"ה אמר כי ממך הכל ומידך נתנו לך (דה"א כ"ט י"ד) ופירוש מאתכם מרצונכם:
יביאה את תרומת ה'. מכאן למדנו שמשעה שהתנדבו לבם אינו רשאי לשהותה, אלא יביאה אצל הגזבר:

פסוק י
וכל חכם לב. הקדיש הקב"ה מ"ב מלאכות הללו, לבטל מ"ב קרבנות שהקריב בלק בן צפור לקלל את ישראל, שהרי העלה פר ואיל במזבח ושבעה אלים עם שבעה פרים שלשה פעמים הרי מ"ב. נתבטלו ע"י מועד, שנא' בו מ"ב [אתים], והוא שאמר בלעם מה טובו אוהליך יעקב משכנותיך ישראל, (במדבר כ"ד ה') וכנגדם מ"ב מסעות שנסעו ישראל מצרים ועד הירדן:

פסוק כב
ויבאו האנשים על הנשים. מה בא ללמדינו, כי אמרו ישראל במה יתכפר עון פריקת נזמי נשותינו ובנינו ובנותינו אשר נתנו לעשות אלהי זהב, וכיון שהקהילם משה, מיד באו האנשים על הנשים, והביאו חח ונזם לכפר על נפשותיהם:
חח. יכפר על מעשה ידם, ונזם יכפר על שמיעת אזנם, וכומז הוא דפוס הרחם, ויכפר על מקורם, בשביל שלא נזהרו בדם נדה:
ומפני מה מנה הכתוב תכשיטי חוץ כגון חח ונזם, עם תכשיטי פנימי הוא כומז, אלא ללמדני שכל המסתכל באצבע קטנה של אשה כאלו מסתכל במקום תורף:

פסוק כה
וכל אשה חכמת לב. ללמדך שאין חכמה לאשה אלא בפלך, אבל בדבר אחר לא חס וחלילה שיש בהם דעת:

פסוק כז
והנשיאים הביאו את אבני השהם. יש אומרים נשיאי ישראל, ויש אומרים העננים, כמו שנאמר מעלה נשיאים (תהלים קל"ה ז'):

פסוק ל
ראו קרא ה' בשם בצלאל. ולמה נקרא שמו בצלאל, שהוא יושב בצל אל. ותחלה עשה הארון ואחר כך כל הכלים. ועשה שני ארונות אחד שהיה יוצא למלחמה והיו בו שברי לוחות, ואחד שהיה עמהם במחנה והיה בו ספר תורה, שנאמר וארון ברית ה' נוסע לפניהם (במדבר י' ל"ג), וארון הברית לא יצא לעולם למלחמה, אלא בימי חפני ופנחס, שנאמר וישלח העם שילה (ויקחו) [וישאו] משם [את] ארון ברית ה' (ש"א ד' ד'), והיה בו לוחות שנים, וספר תורה מצדו, שנא' אין בארון רק שני לוחות (אבנים) [האבנים] (מ"א ח' ט'), ארון שעשה בצלאל כמין שלש תיבות, שתים של זהב, ואמצעי של עץ, נתן של עץ לתוך של זהב, ושל זהב לתוך של עץ, וחיפה שפתו זהב, וכפורת של זהב היה עליו מלמעלה, ושתי טבעות בצפונו ושתים בדרומו, שהיו נותנים בהם את הבדים, ולא היו זזים משם לעולם, שנאמר לא יסורו ממנו (שמות כ"ה ט"ו): ובעונותינו היום הכל נגנז, והשם ברחמיו יזכנו בביאת גואלינו ובבנין בית מקדשינו, ונראה כל ענייני בית המקדש בעינינו אמן נצח:

פרק לח

פסוק כא
אלה פקודי המשכן משכן העדות. ולמה אמר משכן שני פעמים, לפי שנתנבא משה רבינו ע"ה שיחרב בית ראשון ובית שני, ואמר אחריו העדות, להורות על בית שלישי שלא יחרב, ולא ינתץ לעולם, לפי הוא בנין מלך מלכי המלכים הקב"ה, מה הוא קיים, אף בנינו קיים, אבל בית ראשון ובית שני שהוא בניין אדם, ולפי שהאדם אינו קיים, אף בנינו אינו קיים:
ד"א אלה פקודי המשכן. ללמדך שחביבים מעשה המשכן כמעשה שמים וארץ, כי שמים וארץ לא נבראו אלא בשביל אברהם אבינו, שנאמר אלה תולדות השמים והארץ בהבראם, אל תקרי בהבראם אלא אברהם, כי (המלות) [האותיות] הפוכות. מה תקנתו של עולם, שנים עשר חדשים, ושנים עשר מזלות, וכנגדן שנים עשר שבטים, ועשינו לך משכן כנגד מעשה בראשית, ביום הראשון בראת שמים, שנאמר וימתחם כאהל

לשבת, (ישעיה מ' כ"ב) וביום הראשון בראת ארץ, אף אנו עשינו לך ארון שיש בו שני לוחות האבן שהם כנגד בריאת השמים והארץ. ביום השני בראת את הרקיע חולק בין מים למים, וכנגדה עשיתי לך פרכת, שהיא מבדלת בין קודש לחול, שנאמר והבדילה הפרכת לכם (שמות כ"ו ל"ג). ביום השלישי בראת את הים הגדול, שנאמר יקוו המים מתחת השמים וגו' (בראשית א' ט'), וכנגדו עשינו לך כיור, וים שעשה המלך שלמה. וגם ביום השלישי בראת מזונות, שנאמר תדשא הארץ (שם שם י"א), ואף אנו עשינו לשמך שלחן ועליו לחם הפנים. ביום הרביעי בראת מאורות ומזלות, שנאמר ויעש אלהים את שני המאורות וגו' (שם שם ט"ז), וכנגדן עשינו לך מנורה, שנאמר ושבעה נירותיה עליה (זכריה ד' ב'), כנגד שבעה מזלות שהעולם מתנהג בהם, והם חמה, נוגה, כוכב, לבנה, שבתאי, צדק מאדים. ביום החמישי בראת העופות, שנאמר ישרצו המים שרץ נפש חיה (בראשית א' כ'), וכנגדם עשינו לך כרובים שיש להם כנפים כעופות, שנאמר והיו הכרובים פורשי כנפים למעלה (שמות כ"ה כ'). ביום הששי בראת אדם, והתקנתו והכנסתו לגן עדן, וכנגדו עשינו והתקנו לפניך את אהרן כהן גדול, ונכנס לאוהל מועד, וגדולת אהרן יותר גדולה מגדולת אדם הראשון, שאדם [הראשון] כיון שעבר עבירה, שהיא הגזרה שגזרת ואמרת שלא יאכל מן האילן והוא אכל, ונטרד מגן עדן, אבל אהרן כיון שבא לידי סרחון, נתרצה לו הקב"ה, ונכנס ושימש באוהל מועד, וכפר על בני ישראל, מיד השיב הקב"ה את כנסת ישראל, ואמר להם הואיל ועשיתם לפני אהל מועד ומשכן וארון ולוחות האבן ושאר הכלים, כמו הפרכת ושלחן ולחם הפנים ומנורה וכרובים אני אברא לכם כיוצא בם, כנגד המשכן והארון אף אני מחדש לכם שמים וארץ, שנאמר כי הנני בורא שמים וגו' (ישעיה ס"ה י"ז). וכנגד הפרכת שעשיתם לפני שהוא כנגד רקיע, הריני עתיד להאיר פניכם כעין הרקיע, שנאמר והמשכילים יזהירו כזוהר הרקיע (דניאל י"ב ג'), וכנגד השולחן ולחם הפנים, הריני מברך את כל הפירות, שנאמר ועץ השדה יתן פריו (ויקר' כ"ו ד'), וכנגד שעשיתם מנורה ונירותיה, הריני מביא לכם אור השכינה, שנאמר והיה אור הלבנה כאור החמה וגו' (ישעיה ל' כ"ו), וכנגד כרובים שעשיתם לפני והם כנגד העופות, הריני מכניס גליותיכם, שנאמר מי אלה כעב תעופנה וגו' (ישעיה ס' ח'), וכנגד אהרן שתקנתם אותו למקדש, אף אני אתם לכם גדולה ככהנים, שנאמר ואתם כהני ה' תקראו וגו' (ישעי' ס"א ו'), לכך אמר אלה פקודי המשכן משכן העדות עדות היא לכל באי העולם שאין סליחה אלא לישראל, שנתרצה הקב"ה לישראל, שנאמר ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם (שמות כ"ה ח'), שכיון שעשו ישראל את העגל, היו סבורים אומות העולם שאין הקב"ה מתרצה עוד לישראל כיון שעשו המשכן והשרה

שכינתו ביניהם ונהיה להם לעדות שנתרצה להם הקב"ה, משל למטרונית שנשאת למלך כעס עליה ופירש הימנה, אמרו שכינותיה שוב אינו מתרצה לה, לאחר ימים נתרצה לה, ובא לפלטין שלה, והיה אוכל ושותה עמה, ולא היו שכינות מאמינות עד היו מריחים ריח הקטורת, כן ישראל והשכינה:

אשר פקד על פי משה. כיון שנגמרה מלאכת המשכן אמר להם משה בואו ונעשה חשבון ביחד, מיד נתקבצו כל ישראל אצלו, אמר להם אלה פקודי המשכן, וחשב מה שהוציא בכל דבר ודבר, ושכח מה שהוציא בעשיית הווים, והיה תמה והכל תמהים עמו, עד שהשכינה עמדה על הווים, כשהרים משה עיניו נזכר מה שהוציא בווים, שנאמר ואת האלף ושבע המאות וחמשה ושבעית עשה ווים לעמודים (פסוק כ"ח). אשרי ילוד אשה שככה לו:

פסוק כד

כל הזהב העשוי למלאכה. בא ליתן חשבון להב ולכסף:

התנופה. זו הברכה:

פרק לט

פסוק א

ומן התכלת והארגמן ותולעת השני עשו בגדי שרד. מכסאות של ארון ושל שולחן ושל מזבח:

בגדי שרד. שאלמלא הם לא נשתיירו משונאיהם של ישראל שריד ופליט. כדמפורש במסכת יומא, על מעשה הכותיים שעשו בימי אלכסנדרוס מוקדון, שנתעטף שמעון הצדיק כהן גדול בבגדי כהונה, ויצא לקראתו, כיון שראהו המלך, ירד מעל מרכבתו והשתחוה לו, אמרו לו עבדיו מלך גדול שכמותך ישתחוה ליהודי זה, אמר להם דמותו אני רואה במלחמתי ואני נוצח, והוא המלאך שהיה מתדמה לו בדמות כהן גדול:

פסוק לג

ויביאו את המשכן. כיון שעשו ישראל את המשכן לא היו יודעין להקימו, אלא כל אחד ואחד הביא מלאכו, זה אומר קרסיי, וזה אומר קרשיי, וזה אומר בריחיי, ושרתה רוח הקדש על משה רבינו והקימו:

פסוק מג

ויברך אותם משה. ומה ברכה ברכם, יהי רצון שתשכון שכינה במעשה ידיכם:

ד"א ויברך אותם משה. אמר להם יהי רצון שלא תשלוט בכם עין רע ולא אויב במעשה ידיכם, שהרי המשכן נגנז במחילות המקדש:

פרק מ

פסוק יז

ויהי בחדש הראשון. זה ניסן, שנאמר ראשון הוא לכם (שמות י"ב ב'). שבו נתבשר אברהם אבינו ביצחק. ושבו יצאו ישראל ממצרים, ושבו נפקדו האמהות, וחודש שעתידין ישראל ליגאל בו, ואמרו רבותינו ז"ל שבעת ימי המלואים היו קודם ראש חודש ניסן, שבעשרים ושנים באדר התחילו להקים המשכן, והיה משה רבינו ע"ה מעמידו בכל יום ומפרקו כל שבעה, ביום השמיני שהוא ראש חדש ניסן העמידו ולא פירקו. ותנא אותו היום נטל [עשרה] עטרות, ראשון למעשה בראשית, ראשון לחדשים, ראשון לכהונה, ראשון לעבודה, ראשון לירידת אש מן השמים, ראשון לשכון שכינה בישראל, ראשון לברך את ישראל, ראשון לאכילת קדשים, ראשון לנשיאים, ראשון לאסור חכמות, וביום השמיני קרא למשה, וזה היה ראש חדש ניסן, ואותו היום היה שמחה יתירה לפני המקום כיום שנבראו בו שמים וארץ, כתיב הכא ויהי בחדש הראשון, וכתיב התם ויהי ערב ויהי בוקר יום אחד (בראשית א' ה'):

פסוק יח

ויקם משה את המשכן. מכאן אמרו שאין השכינה שורה אלא על חכם גבור ועשיר:

פסוק כ

ויקח ויתן. הזכיר בלוחות קיחה ונתינה, [כענין] שנאמר כי לקח טוב נתתי לכם תורתי אל תעזובו (משלי ד' ב'):

פסוק ל

וישם את הכיור בין אהל מועד ובין המזבח. מכאן אמרו תיכף לנטילת ידים ברכה:

פסוק לה

ולא יכול משה לבוא אל אהל מועד. מפני השכינה, ולא יכול לבוא עד שקראו, שנאמר ויקרא אל משה (ויקרא א' א'), על פי ה' יסעו (במדבר ט' כ'), אם לא היה הענן עומד ומתמר לפניהם לא היו יכולים ליסע:

כל ארבעים שנה שהיו ישראל במדבר לא היו צריכים לאור החמה ולא לאור הלבנה, אלא כל זמן שהיה רואין את הענן מאדים ודעים שהחמה שקעה מלבין יודעים שהחמה זרחה, וכן לעתיד לבא לא יהיו צריכים לא לאור החמה ולא לאור הלבנה, שנאמר לא יהיה לך [עוד] השמש לאור יומם וגו' (ישעיה ס' י"ט), ואומר ואני אהיה לה נאם ה' וגו' (זכריה ב' ט'). יתברך שם האלהים שדבריו באש, ותורתו באש, ועמוד אש מנהיג את עמו ישראל, כן ברחמיו וחסדיו ינחלנו עלמות, ויביא גואלנו בקרוב ובעגלא אמן:

ויקרא

פרק א

פסוק א

ויקרא אל משה. מעלתו של משה גדולה ממעלת המלאכים, שהמלאכים כשמשבחים אותו אינם יודעים מקומו, אלא עונים ואומרים ברוך כבוד ה' ממקומו (יחזקאל ג' כב), ומשה אינו כן, אלא פנים עם פנים דבר עם השכינה. ועוד כי המלאכים יש להם שש כנפים, ובשתים מכסים את פניהם כדי שלא יביטו בשכינה, אבל משה ע"ה נאמר בו ובבא משה לפני ה' לדבר אתו יסיר את המסוה עד צאתו (שמות לד לד), ולא עוד אלא שהשכינה קראה למשה, שנאמר ויקרא אל משה:

ד"א ויקרא אל משה. זה שאמר הכתוב גאות אדם תשפילנו (משלי כט כג), כל מי שהוא רודף אחר השררה שררה בורחת ממנו. ומי הוא בורח מן השררה שררה רודפת אחריו, שאול הוא ברח מן השררה בשעה שרצו להמליך אותו, אמר הקב"ה לשמואל הנה הוא נחבא אל הכלים (ש"א י כב), ושאול כשבאו אליו אמר להם לכו ושאלו באורים ותומים, אם ראוי אני ואם לאו, הניחו אותי במקומי, מיד וישאלו בה' אם רואי הוא ואם לאו, כך שנו חכמים אין הכלים אלא אורים ותומים. שאול ברח מן השררה והיא רדפה אחריו, שנאמר הראיתם אשר בחר בו (שם שם כד). ואבימלך בן ירובעל היה רודף אחר השררה והיא בורחת ממנו, שנאמר וישלח (ה') [אלהים] רוח רעה בין אבימלך ובין בעלי שכם (שופטים ט כג) ומשה רבינו ע"ה ברח מן השררה, בשעה שאמר לו הקב"ה ועתה לכה ואשלחך אל פרעה (שמות ג י), [ויאמר בי אדני שלח נא ביד תשלח (שם ד יג)], אמר ר' לוי שבעה ימים פתה הקב"ה את משה שילך בשליחותו. ויגאול את ישראל ממצרים, שנאמר לא איש דברים אנכי גם מתמול גם משלשום וגו' (שמות ד י), והוא בורח מן השררה, שנאמר שלח נא ביד תשלח, אמר לו הקב"ה חייך סופך לילך, הלך משה ואמר לפרעה כה אמר ה' (שם ה א), אמר פרעה מי ה' (שם שם ב), אמר משה מאי איכפת לי אני כבר עשיתי שליחותי הלך וישב לו, ללמדך היאך היה בורח מן השררה, ובסוף זכה והוציאם ממצרים, וקרע להם את הים, והביאם אל המדבר, והוריד להם את המן, והעלה להם את הבאר, והגיז להם את השליו, ועשה את המשכן, ואמר מכאן ואילך מה יש לי לעשות, הלך וישב, מיד קרא לו השם, שנאמר ויקרא לא משה:

ד"א ויקרא אל משה. זה שאמר הכתוב ברכו ה' מלאכיו וגו' (תהלים קג כ), אשריהם הצדיקים שהם יתר ממלאכי השרת, שמלאכי השרת אינם יכולים לשמוע בקול דברו, אלא עומדים (ומתריעין) [ומרתחין] ונבהלים, והצדיקים אינם כן, הלא תראה בשעה

שעמדו על הר סיני לקבל התורה, ידע הקב"ה שאין יכולין לשמוע בקולו, בא משה והעמידן לפני הר סיני, שנאמר ויצא משה את העם, אמרו למשה ראית אותו, אמר להן הין, הרי נותן לי את התורה על הר סיני, אמרו לו מבקשים אנו לשמוע קולו, שנאמר ישקני מנשיקות פיהו (שה"ש א' ב'), כיון שאמרו כך, מיד נגלה עליהם הקב"ה, ואמר אנכי ה' אלהיך (שמות כ' ב'), הדיבור הראשון. וכיון ששמעו קולו מתו כולם, שנאמר נפשי יצאה בדברו וגו' (שה"ש ה' ו'), והיו כולם מתים נכנסה תורה לפני הקב"ה ובקשה עליהם רחמים והחזיר להם את נפשותיהם, שנא' תורת ה' תמימה משיבת נפש (תהלים י"ט ח'), התחילו אומרים למשה אם יוספים אנחנו לשמוע את קול ה' עוד ומתנו [וגו'] קרב אתה ושמע (דברים ה' כ"ב כ"ד), לפיכך כיון שעמד המשכן לא קרא אלא למשה שהוא יכול לעמוד, ואחרים לא היו שומעין את הקול, מלמד שעשה הקב"ה דרך כדי שיבא הקול למשה, שנאמר ודרך לחזיז קולות (איוב כ"ח כ"ו), שעשה הקב"ה דרך לקול שהיה הולך אצל משה, שנאמר ויקרא אל משה וידבר אליו:

ד"א ויקרא אל משה. משל למה הדבר דומה למלך שבנה לו שר צבאו מגדל, ועל כל פנה ופנה היה כותב שמו של מלך, כיון שנכנס המלך ראה שמו נכתב על כל פנה ופנה, ועל כל עמוד ועמוד, אמר המלך איה מי שסדר כל הענין הזה. קראו לו ויבא, כך כשעשה משה את המשכן, כתב על כל מעשה ומעשה כאשר צוה ה' את משה, שמונה עשר פעמים, כנגד [שמונה עשר] חוליות שבשדרה, כיון שראה הקב"ה שהוא עומד בחוץ, אמר קראו לו ויכנס, לכך נאמר ויקרא, כדרך שנאמר לאברהם ויקרא אליו מלאך ה' (בראשית כב יא), ונדמה לאור, ונאמר באור ויקרא אלהים לאור וגו' (שם א' ה'), ונאמר במשה ויקרא אל משה וגו', ואין אור אלא תורה, שנאמר כי נר מצוה ותורה אור (משלי ו' כ"ג). ומשה שבה את התורה, שנאמר עלית למרום שבית שבי (תהלים ס"ח י"ט) לכך נאמר ויקרא אל משה:

וידבר. כמו שנאמר ודבר ה' אל משה פנים אל פנים (שמות ל"ג י"א):

מאהל מועד. אמר ר' אליעזר אעפ"י שניתנה מהר סיני. לא נענשו ישראל עליה עד שנתפרשה באוהל מועד. עד שלא ניתנה התורה הנבואה מצויה לאומות העולם, כיון שניתנה התורה פסקה מאומות העולם נבואה, וניתנה לישראל, שנאמר אחזתיו ולא ארפנו וגו' (שה"ש ג' ד'):

פסוק ב

דבר אל בני ישראל. על כל מצוה ומצוה מזכיר בני ישראל, שהם יקרים לפני מי שאמר והיה העולם, כענין שנאמר הבן יקיר לי אפרים אם ילד שעשועים (ירמיה ל"א י"ט).

עשרה נקראו יקרים. א' התורה, שנאמר יקרה היא מפנינים (משלי ג' ט"ו). ב' נבואה, שנאמר ודבר ה' [היה] יקר בימים ההם (ש"א ג א). ג' תבונה, שנאמר יקר רוח [איש] תבונה. (משלי יז כז). ד' דעת, שנאמר וכלי יקר שפתי דעת (שם כ טו). ה' סכלות, שנאמר יקר מחכמה ומכבוד סכלות מעט (קהלת י א). ו' עושר, שנאמר והון אדם יקר חורץ (משלי יב כז), ז' ישראל, שנאמר הבן יקיר וגו' (ירמי' לא יט). ח' חסד שנאמר מה יקר חסדך. ט' מיתתו של צדיקים, שנאמר יקר בעיני ה' וגו' (שם קיו טו). [י' צדיקים, שנאמר ולי מה יקרו רעיך אל (תהלים קלט יז)] וישראל נאמר בהם יקר, שנאמר ליהודים היתה אורה ושמחה וששון ויקר (אסתר ח' טז):

אמר משה לפני הקב"ה רבונו של עולם מכל האומות אין אתה מצויני אלא על ישראל בלבד, אמר לו לפי שהם המליכוני עליהם, שנאמר ה' ימלוך לעולם ועד (שמות טו יח), משל למה הדבר דומה למלך שהיה מזהיר את עבדו על חלקו יותר מכל בגדיו, אומר לו אדוני למה תזהירני על חלוקך יותר מכל בגדיך, אמר לו לפי שהוא קרוב לבשרי, כך אמר הקב"ה למשה אני מזהירך על ישראל יותר משאר האומות, לפי הם קרובים אלי, לפיכך אמר דבר אל בני ישראל:

אדם כי יקריב. ומפני מה אמר אדם, אלא אמר הקב"ה מי שרוצה להקריב לפני יעשה כאדם הראשון, שלא הקריב מן הגזל, לפי שאני שונא גזל בעולה (ישעי' סא ח):

פסוק ג

אם עולה קרבנו. זו העולה היא על הרהור הלב, שנאמר העולה על רוחכם וגו' (יחזקאל כ לב):

פסוק ד

וסמך ידו. ולא יד עבדו ולא יד שלוחו:

על ראש העולה. ולא על הצואר:

פסוק ה

ושחט את בן הבקר. מכאן אמרו תיכף לסמיכה שחיטה, תיכף לנטילת ידים ברכה, שנאמר שאו ידיכם קדש, (תהלים קלד ב) ותיכף לגאולה תפלה, שנאמר גאל ישראל ה' שפתי תפתח:

פסוק ו

והפשיט את העולה. מלמד שיהא מפשיט אבר ואבר ומנתח:

פסוק ז
ונתנו בני אהרן הכהן. אעפ"י שהאש יורדת מן השמים, מצוה [להביא] אש מן ההדיוט. ואש שירדה בימי משה לא נסתלקה ממזבח הנחשדת עד שבאו לבית עולמים, ואש שירדה ביי שלמה לא נסתלקה ממזבח העולה עד ימי מנשה בן חזקיהו:

פסוק ח
וערכו בני אהרן. תנן התם כל העצים בשרים למערכה, חוץ משל זית ומשל גפן, מפני שהיין והשמן קרבין על גבי המזבח, אם כן הצילו הפירות את האילנות, מכאן אמרו רבותינו ז"ל הבן הטוב מציל את האב מגיהנם, וכן מצינו באברהם אבינו ע "ה שהציל את תרח, שנאמר ואתה תבוא אל אבותיך בשלום (בראשית טו טו), מלמד שבישרו שעשה תרח תשובה, ויש לו חלק לעולם הבא:

פסוק י
ואם מן הצאן. וי"ו זו מוסיף על ענין ראשון, ולמה הופסק, ליתן ריוח למשה להתבונן בין פרשה לפרשה, ובין ענין לענין, ומה אם השומע מפי הגבורה צריך להבין בין כל פרשה לפרשה, הדיוט מהדיוט על אחת כמה וכמה:

פסוק יד
ואם מן העוף עולה. מן העוף ולא כל העוף, והיחיד מביא קרבנו עוף, ואין הצבור מביא קרבנו עוף, ואין לך להביא מן העוף אלא תורים ובני יונה:

פסוק טז
והסיר את מראתו בנצתה. זה הזפק שיטלנו עם הנוצה שלה ר' תנחום בן (חניאל) [חנילאי] אומר משום שנאמ' שונא גזל בעולה (ישעי' סא ה):

פרק ב

פסוק א
ונפש כי תקריב. מלמד שהנפש הנדיבה אפילו כל שהוא מביאה מתקבל ממנה מיד:

פרק ג

פסוק א
ואם זבח שלמים קרבנו. ר' יהודה אומר כל המביא שלמים מביא שלום לעולם:

פסוק ג
והקריב מזבח השלמים. אעפ"י שנשחטו שלא לשמן שלמים הם ואעפ"י שלא סמך ידו עליהם:

פסוק יב
ואם עז קרבנו. ולמה זכר עז לפי שאין לו אליה זכרו לצד:

פרק ד

פסוק א

אשר נשיא יחטא. אמר רבן יוחנן בן זכאי למה יצאת פרשת נשיא, ללמדך שאשרי הדור שנשיא שלו מביא קרבן חטאת על שגגתו, אם הנשיא שלו מביא על שגגתו קל וחומר על זדונו. והעם מתדמים לו אשרי הצדיקים שמגיע להם בעולם הזה שלוה כרשעים. אם בעולם הזה מגיע לצדיקים שלוה, על אחת כמה וכמה לעולם הבא. אשריהם שנוחלין שני עולמות:

ועשה אחת מכל מצות ה' אלהיו. מי שאין על גביו אלא ה' אלהיו זה המלך, נאמר כאן אלהיו, ונאמר להלן ה' אלהיו (דברים יג יט), מה להלן מלך אף כאן מלך:

פרק ה

פסוק א

ונפש כי תחטא. זה שאמר הכתוב (נפש בלא דעת) [גם בלא דעת נפש] לא טוב (משלי יט ב), ולמה אמר נפש לפי שהחטא דבוק בנפש, וכן שנו רבותינו מצוה גוררת מצוה ועבירה גוררת עבירה, לא עשה אדם עבירה בשגגה ושנה אלא סופו שיעשה עבירה בזדון, לא ישמח אדם על מצוה אחת שבאה לידו, אלא מצות אחרות באו לידו. בן עזאי אמר שכר מצוה מצוה ושכר עבירה עבירה:

ד"א ונפש כי תחטא. זה שאמר הכתוב גם בלא דעת נפש. מי שעה עבירה בשגגה אינו סימן יפה לו, על אחת כמה וכמה מי שהוא עושה בזדון:

ואץ ברגלים חוטא (משלי שם). מי היה, זה אחאב בן קולייה וצדקיה בן מעשיה שהיו חוטאים בירושלם ולא דיים אלא עוד משגלו לבבל מעשיהם אשר היו בירושלם לא עזבו והיו (מסרסים) [מסרסרין] זה לזה, ומה היו עושים, היה אחאב בן קולייה נכנס אצל גדולי מלכות ואומר אני הוא פלוני הנביא, ושלחני הקב"ה לאמר דבר אחד לאשתך, והוא אומר לפניך היא, היה נכנס אליה, ואומר לה הקב"ה צוה להתייחד עמך, אומרת ברצון מאמר הבורא, והיה מתייחד עמה, ואומר לה הקב"ה מבקש להעמיד ממך צדיקים, ועוד היה הולך אצל אחרת, והיה אומר לה הקב"ה שלחני אליך ואומרת לו מפני מה, והוא משיב לה ואומר לה כי ראה כי גזע צדיקים גדולים יבא ממך, היא אומרת מי יתן, אומר לה לכי ושמשי עם צדקיה בן מעשיה, ואת יולדת נביאים, והיתה שומעת לו, ושולחת כמה דורון לצדקיה בן מעשיה, עד שהיה בא ומשמש עמה, וכך היה צדקיה בן מעשיה עושה, היה ננס אצל בעל בית, ואומר לו הקב"ה שלחני לומר דבר אחד לאשתך, והיה נכנס אליה, ואומר הקב"ה מבקש להעמיד ממך נביאים, היא אומרת מי יתן, אומר לה

לכי שמשי עם אחאב בן קולייה, ואת יולדת נביאים, והיתה שומעת לו. והיתה משלחת דורון רב לאחאב בן קולייה, עד שהיה בא ומשמשה, ועמדו בזה הענין עשרים ושתים שנה, ראה כמה רשעים היו, והקב"ה מאריך אפו עליהם, אולי ישובו כי השם הוא ארך אפים, ואותן הרשעים מוסיפין על רשעותם רשע, והיו מוציאין להם שם במדינה כי הם נביאים, והיתה זאת המדה הרעה עוד בהם, היו נכנסים לאשה המעוברת, היו אומרים זאת יולדת זכר, ויוצאים לחוץ ואומרים לשכנית בת יולדת, אם יולדת בת, שולחת האשה אחריהם ואומרת להם למה שקרתם, אומרים לה אדונתינו אנחנו לא אמרנו לך בן אלא כדי שיתיישב דעתיך, אלא שאל לשכיניך מה אמרנו להם, מיד שואלת, אומרים השכנים אמת אמר, ואם היתה יולדת בן, היו אומרים השכנים למה כזבתם, הם אומרים להם שאלו לה, אם לא אמרנו לה בן, אמרים א"כ היאך אמרתם לנו בת, אומרים להם עד שנדע מי הוא אוהב אותה ומי לא, וכך היו עושים כל אותם השנים, עד שהגיעו אצל שמירת את נבוכדנצר, נכנס אצלה צדקיה בן מעשיה, אמר לה הקב"ה רוצה להעמיד ממך בנים נביאים, אמרה מי יתן, אחר כך אמרה לו אתה נביא ידוע במדינת בבל אלא יעצני היאך אעשה, אמר לה שמשי עם אחאב בן קולייה ואת יולדת ממנו נביאים, אמרה לו הלילה אשלח לו דורון ואביאהו, כיון שנכנס נבוכדנצר אל ביתו אמרה לו אשתו כל הדברים האלו, מיד יצא בזעם גדול, ושאל את השרים ואמר להם מה טיבם של אלו בזו המדינה, אמרו לו אדוננו נביאים, אמר להם ובה, אמרו אדונינו באים אצל הנשים ושוכבים עמהם במאמר הבורא, אמר להם ושכבו נשותיכם, אמרו לו כן אמר תלכו והביאו אותם, ראוי לכבדים ואני לא שמעתי עליהם בלתי היום מאשתי, מיד הלכו והביאו אותם אל נבוכדנצר אמר להם נבוכדנצר מה אמרתם לאשתי, אמרו הקב"ה רוצה להעמיד מאשתך נביאים, אמר להם נבוכדנצר ממי אני שומה, מכם או מאלהיכם, אלהיכם שונא זמה הוא, זמרי בן סלוא בעבורו נפלו מישראל עשרים וארבעה אלפים, ועכשיו אתם אומרים ומתנבאים עלינו שהקב"ה שלחכם אלינו לשכב עם נשותינו, וכבר שכבתם [עם] כל נשי המדינה, ובאתם אצל אשי לשכב אותה, שמא אלהיכם חזר בו, אני איני יודע אם נביאים אתם, ואם אומרים אמת או שקר, כבר בדקתי מכם לחנניה וחביריו והסקתי להם את הכבשן שבעה ימים והשלכתי אותם לתוכו ויצאו משם חיים ושלמים, אותם הסקתי להם את התנור שבעה ימים, לכם לא אעשה כן, אלא אתן אתכם במחבת ואעשה תחתיכם אש, אם ניצלתם בידוע שאתם נביאים. ותשכבו עם אשתי שמירת, אמרו לו אדונינו חנניה וחביריו שלשה ואנו שנים, ואין הקב"ה עושה נסים אלא על ידי שלשה. אמר להם [יש] כאן אחד כיוצא בכם, חשבו בלבם על יהושע בן יהוצדק הכהן הגדול,

ואמרו זה לזה מה אתה אומר שהקב"ה שורפו, אין הקב"ה שורפו, ובזכותו אנחנו נצולים, אמרו אדונינו יש הנה אחד, אמר להם מי הוא זה. אמרו לו יהושע בן יהוצדק הכהן, שלח והביאו ונתן שלשתם במחבת אחד, מה עשה הקב"ה שרף שניהם, והציל את יהושע בן יהוצדק, מנין שכן הוא אומר ולקח מהם קללה (כל) [לכל] גלות יהודה [וגו'] אשר קלם וגו' (ירמי' כט כב). ומנין שהציל את יהושע, שנאמר הלא זה אוד מוצל מאש (זכרי' ג' ב), ומי גרם לאלו להשרף מפני שהיו רצים ברגליהם אחר העבירות, לכך נאמר ואץ ברגלים חוטא, ואעפ"כ גם בלא דעת נפש לא טוב, [לכך] אמר הקב"ה למשה דבר אל בני ישראל לאמר נפש כי תחטא:

ד"א ונפש כי תחטא. הסרחון היא בנפש, וכך אמרו רבותינו ע"ה לעולם הבא מביא הקב"ה את הנפש, ואמר לה [למה] עברת על כל מצות שבתורה, והיא אומרת הגוף עבר על כל מצותיך, משיצאתי ממנו שמא חטאתי לך, מיד אומר לגוף למה חטאת ועברת על כל מצותי, והוא אומר אני לא חטאתי, הנפש היא שחטאת, משנפרדה הנפש ממני שמא חטאתי לך, מה עושה הקב"ה מיד דן את שניהם כאחד, לפי שהוא יודע הנסתרות, והכל לפניו גלויות, משל למה הדבר דומה למלך שהיה לו פרדס והיה בתוכו ענבים ותאנים בכוראות, אמר המלך אם אני מושיב בתוכו אדם רואה, הוא אוכל הכל, ואם אושיב בתוכו סומא לא ישמור דבר, מה עשה המלך, הושיב בתוכו אחד סומא, ואחד חיגר, כדי שישמרו את הפרדס, והיו יושבים ורואים את הבכורות, אמר הסומא לחיגר אני מריח בכורות תאנים, אמר לו הין. אבל אין לי רגלים לעמוד עליהם וללקט, אמר לו הסומא אם כן בוא וארכיבך על כתפי, ותלקוט ונאכל מהם אני ואתה, וכך עשו, בא המלך וראה הבכוריות לקוטות אמר לסומא מי לקט אלו, אמר לו וכי אני רואה, אמר לחיגר מי לקט את אלו, אמר לו וכי יש לי רגלים ללקוט אותם, מה עשה המלך דן את שניהם כאחדף כך הקב"ה עושה, מביא את הנפש והגוף ודנם כאחת, וכשראה דוד ע"ה במראה הנבואה, אמר רבונו של עולם כשתבוא לדון את בריותיך אל תדינני כיוצא בהם, שנאמר ואל תבוא במשפט את עבדך כי לא יצדק לפניך כל חי (תהלים קמג ב), אלא צדק עשה עמי, שנאמר אני בצדק אחזה פניך (שם יז טו), אמר הקב"ה בעולם הזה על ידי שיצר הרע מצוי בכם הייתם חוטאים, אבל לעולם הבא אני עוקרו מכם, שנאמר והסירותי את לב האבן מבשרכם וגו' (יחזקאל לו כו), ולא עוד אלא שאני נותן ביניכם שלום, שנאמר וכל בניך למודי ה' ורב שלום בניך (ישעי' נד יג):

ונפש כי תחטא ושמעה קול אלה והוא עד אמר הקב"ה אם תודה הרי מוטב, ואם לאו אני מעיד שנאמר והוא עד, ומנין שהקב"ה עד, שכן הוא אומר אנכי היודע ועד נאום

ה' (ירמי' כט כג), וכן אמר החכם אל תבהל את פיך וגו (קהלת ה א), משל לשני בני אדם שרגמו צורת המלך שהיתה חקוקה בחצר המלך, נתפשו שניהם, אחד היה שכור, והאחד בדעתו, אותו שהוא שכור טרדו אותו ואמרו לו לך, ואותו שהיה בדעתו הלקוהו, כך כל מי שהוא חוטא כתוב בו שגגה, נפש כי תחטא בשגגה וגו', ואם כל עדת ישראל ישגו (ויקרא ד יג), וכולם שחטאו בשגגה מביאים קרבנם ומתכפר להם, שנאמר ונסלח לכל עדת בני ישראל [ולגר הגר בתוכם כי לכל העם בשגגה] (במדבר טו כו), אבל מי שהוא מגדף נוטל העונש שלו, שנאמר ונוקב שם ה' מות יומת (ויקרא כד טז), ומי הוא מגדף, הנשבע בשמו לשקר, אמר להם משה לא תהיו סבורים שהתרתי לכם להיות נשבעים בשמו אפילו באמת, אין אתם רשאים לישבע בשמו אלא אם יש בכם השלשה המדות האלו, והם את ה' אלהיך תירא, אותו תעבוד, ובו תדבק (דברים י כ), אזי בשמו תשבע (שם). אמרו רבותינו ז"ל אפילו על האמת אינו טוב לאדם שישבע, שלא יהא פרוץ בשבועות:

ומעשה בהר המלך שהיו שם שני אלפים עיירות וכולם חרבו בשביל השבועה של אמת, כיצד היה אדם נשבע על חבירו שאני הולך ואוכל, שאני הולך ושותה והלכו ועושין כן, וחרבו על השבועה של אמת, ואם אותם בשביל אכילה ושתייה היו נשבעים ומקיימים שבועתם נחרבו, בני אדם שנשבעים על חנם על אחת כמה וכמה:

ועוד אמרו כי בזמן ר' עקיבא היתה אשה אחת והיו לה עשרה בנים גדולים תלמידי חכמים, והיה תורתם אומנותם, והיתה אמם עשירה ביותר, יום אחד לא היה בביתה לחם, ושפחתה הלכה למלאות מים, אמרה לשכנתה שכינתי בואי ועשי לי עוגה, כי עתה ירעבו בני בבית המדרש, מיד באה שכינתה ולשה והיה לה שני דינרי זהב קשור בסודר שלה, והותר הקשר ונפלו בתוך העיסה. ולא ידעה, כשהלכה לביתה וחפשה בסודר שלה על הזהב ולא מצאה, חזרה אצל אם הבנים אמרה לה זה יהיה שכרי ממך שאבוא ואעה מה שאת חפיצה וילכו לי שני דינרי זהב בביתך, אמרה חס וחלילה כי בביתי הלך דבר, עמדו וחפשו ולא מצאו, אמרה לה בחוץ נפלו ממיך אמרה לה איני יודעת אלו הדברים בביתך נפלו, אמרה אם הם בביתי יבוא לי שמועה מבני הגדול. לא השלימה הדברים עד שבא אליה שמועה מבנה כי מת, אמרה לה שכינתה ראי כחשך ומעלליך השם נתן לי כי גמולך בבניך הגדול, אמרה אם היא אמת מה שאת אומרת ימותו בני כולם, וכן היה באותו היום מתו כולם, הוליכו אותם לבית הקברות, והיה על החכמים יום מהומה וחשוכה לפי שנפלו עשרה אבירי חכמים אחר כך הביאו האשה לבית, והביאו אותו הלחם שלשה אותה האשה כדי להברות את האבל, פתח ר' עקיבא

ואמר ברוך דיין אמת שופט בצדק ואמת, ובירך על הלחם ובצע, והנה השני דינרי דהב יצאו, אמר ר' עקיבא מהו זה, מיד ענתה אם הבנים בלב נשבר והומה, אדוני ה הזהב היה סיבת מיתת בני, וסיפרה לו כל המעשה, ענה רבי עקיבא ואמר וי לנו מיום הדין, ומה זאת שלא נשבעה אלא באמת אירע לה זה, הנשבע לשקר על אחת כמה וכמה, לפיכך אמר נפש כי תחטא:

ד"א ונפש כי תחטא. אתה מוצא שלשה דברים ברשותו של אדם, ושלשה אינם ברשותו, אלו שברשותו, הפה והידים והרגלים, הפה אם מבקש האדם לומר טוב או רע אומר, אם רוצה אדם לדבר נבלה מדבר, ואם רוצה לעסוק בתורה עוסק, הידים אם רוצה לעסוק בהם במצוה בצדקה מתעסק, ואם רוצה לשפוך בהם דם שופך אין לו מי יכריחנו. והרגלים אם רוצה לילך לבית הזנות, או רוצה לילך לבית הכנסת, אין לו מי יכריחנו, ושלשה אינם ברשות האדם, ואלו הם [האף] והעינים והאזנים, האף עובר בשוק במקום ע"ז ומריח קטורת של ע"ז שלא בטובתו, והעינים עובר בשוק במקום ע"ז ורואה עבירה שלא בטובתו והוא מתחייב, האזנים עובר אדם בשוק ואין כוונתו לשמוע בזיונו ושומע הכרחי. ואף הפה שהוא ברשותך אף הוא אינו ברשותך, הלא תראה כי בלעם בא ברצונו לקלל את ישראל ולא הניחו הקב"ה אמר לו רשע אתה חושב כי הפה ברשותך, אמור מה שאני אומר לך, באתה לקלל ברך, שנאמר ולא אבה ה' אלהיך לשמוע אל בלעם ויהפוך ה' אלהיך לך את הקללה לברכה (דברים כג ו), להודיע אפילו אותם שברשותו של אדם אינם ברשותו, והידים כן אתה מוצא בירבעם כיון שהלך הנביא ואמר לו ויקרא (אל) [על] המזבח [וגו'] (מ"א יג ב), באותה שעה אמר לו ירבעם משה כתוב בתורה כי יקום בקרבך נביא וגו' [ונתן אליך אות או מופת] (דברים יג ב), מה מופת אתה נותן לי, אמר לו מופת אתה מבקש זה, מופת אשר דבר ה' הנה המזבח נקרע וגו' (מ"א יג ג), באותה שעה וישלח ירבעם את ידו מעל המזבח לאמר תפשוהו ותיבש ידו (שם שם ד), אמר לו הקב"ה רשע אתה חושב כי ידך ברשותך, מיד ותיבש ידו, ללמדך שלא היתה ידו ברשותו, והרגלים מנין, אלואנשי ארם שבאו על אלישע הנביא, אמר להם הקב"ה רשעים אתם ברשות עצמכם באתם, מה עשה הקב"ה הטעה אותם בדרך, שנאמר ויאמר להם אלישע לא זה הדרך ולא זו העיר (מ"ב ו יט), ללמדך שאפילו הרגלים אינם ברשותו של אדם, ולא עוד אלא אפילו לעולם הבא הקב"ה משנה לרשעים ומורידן לגיהנם, שנאמר ויצאו וראו בפגרי האנשים הפושעים בי כי תולעתם לא תמות ואשם לא תכבה (ישעי' סו כד):

פרק ו

פסוק ב

צו את אהרן. זה שאמר הכתוב כי מי בשחק יערך לה' ידמה לה' בבני אלים (תהלים פט ז), אמר הקב"ה אילו הייתי מבקש קרבן, לא הייתי אומר למיכאל שהוא נתון אצלי, והיה מקריב לי קרבן, וזהו שנאמר כי מי בשחק, אלו הם המלאכים הנתונים אצלי בשחק, וממי אני מבקש קרבן מישראל, וכן הוא אומר בלחם הפנים ביום השבת ביום השבת (יערוך) [יערכנו] וגו' (ויקרא כד ח). ממי מאת בני ישראל (שם). ושמא אני צריך לישראל, חס וחלילה, אם כן למה שאל הקרבן, כדי לזכותם, שנאמר ה' חפץ למען צדקו (ישעי' מב כד), אמרו אומות העולם לישראל אם הוא חפץ בקרבנות אנו נקריב, אמרו להם ישראל הירצה ה' (בבני) [באלפי] אלים וגו' (מיכה ו ז), בלעם הרשע מלמד זכות לאומות העולם, ובשביל אומות העולם הוא מדבר זה הפסוק הירצה ה' מה הקריב לפניו אברהם לא בנו הוא הקריב אלא האיל הקריב. אבל אם הוא רוצה אני אקריב לפניו בני ובתי, שנאמר האתן בכורי פשעי פרי בטני חטאת (נעורי) [נפשי] (מיכה שם). הרי בני ובתי, ראה בלעם הרשע מה היה ערום, התחיל אומר את שבעת המזבחות (במדבר כג ד), לא אמר שבעה אלא כנגד יומי שבתא, לפיכך אמר את שבעה המזבחות, למה דומה בלעם הרשע, לטבה שהיה מסתכל בו השלטון, כשראה הטבח שהיה השלטון מסתכל בו, אמר לו אדוני כבר שלחתי חלקך לביתך, וכך בלעם אמר להקב"ה את שבעה המזבחות ערכתי, ולא עוד אלא אפילו אתה רוצה בני ובתי אני מקריב, שנאמר האתן בכורי פשעי וגו', אמר לו הקב"ה רשע שבעולם אילו הייתי מבקש קרבנות, לא הייתי אומר למיכאל או לגבריאל והיו מקריבים לי, שנאמר כי מי בשחק וגו' (תהלים פט ז), אבל בלעם הרשע רצה להדמות לקונו כבני אלים אברהם יצחק ויעקב, שהם אילי העולם, אמר לו הקב"ה רשע מה אתה מבקש להטעות את עצמך שאקבל מן האומות קרבן אין אתה יכול, אמר לו עלי שבועה שלא אקבל אלא מן ישראל, שנאמר מאת בני ישראל ברית עולם (ויקרא כד ט):

ד"א צו את אהרן. אמר הקב"ה למשה אמור לבני ישראל שיקיימו מה שכתוב למעלה מן הענין, ואחר כך זאת תורת העולה, למה כי ה' אוהב משפט שונא גזל בעולה (ישעי' סא ח), מה כתיב למעלה, והיה כי יחטא ואשם, והשיב את הגזלה אשר גזל (ויקרא ה כג), ואחר כך זאת תורת העולה, אם בקשת להקריב קרבן לא תגזול לאדם, למה כי ה' אוהב משפט [שונא גזל בעולה], ואפילו בעולה, ואימתי אתה מעלה עולה ואני מקבלה, כשתנקה כפך מן הגזל, לכך דוד אמר מי יעלה בהר ה' ומי יקום במקום קדשו נקי כפים

(תהלים כד ג ד), מתחלת הקרבנות אתה למד. [דכתיב] דבר אל בני ישראל אדם כי יקריב מכם קרבן (ויקרא א ב). ולמה נאמר אדם. אלא אמר הקב"ה כשתקריב לפני תהא כאדם הראשון, כדרך שלא היה אדם גוזל מאחרים, מפני שהיה לעצמו, כך אתה לא תקריב גזל, למה כי אני ה' אוהב משפט שונא גזל:

ד"א צו את אהרן. ומה עסקו של אהרן, כאן ישראל מקריבים, היה צריך לומר צו את בני ישראל, אלא אמר הקב"ה כל מי שהוא מעלה את עצמו סופו ליללך באש שנאמר היא העולה (ויקרא ו ב). ואמר אחר מכאן על מוקדה, פרעה עלה עצמו, שנאמר (יעז) [אשר] אמר לי יאורי ואני עשיתיני (יחזקאל כט ג), ומה כתיב ויהי ברד ואש מתלקחת בתוך הברד (שמות ט כד). ואף סנחרב עלה עצמו, דכתיב אני עליתי מרום הרים [ירכתי לבנון וגו'] (מ"ב יט כג), אמר לו הקב"ה ביד מלאכיך חרפת ה' ומה היה לו, ויצא מלאך ה' וגו' (שם שם לה), ומה ששלחת ביד מלאכיך מה נעשה לו, ותחת כבודו יקד יקוד [כיקוד אש] (ישעי' י טז), מה הוא ותחת כבודו, ששרף אותו מבפנים והניח בגדיו מבחוץ, שכבודו של אדם כסותו, ולמה הניח הקב"ה בגדיהם, אלא שהיו בניו של שם, שנאמר בני [שם] עילם ואשור וארפכשד (בראשית י כב), אמר הקב"ה אני חייב לשם אביהם, שנטלו את בגדיהם וכסה את ערות אביו שנאמר ויקח שם ויפת וגו' (שם ט כג), לפיכך הניח בגדיהם ושרף את גופן, היא העולה על מוקדה וגו', כך נבוכדנצר עלה עצמו, שנאמר אעלה על במתי עב [אדמה לעליון] (ישעי' יד יד), אמר לו הקב"ה לא דייך ואתה אמרת בלבבך השמים אעלה ממעל לכוכבי אל ארים כסאי (שם שם יג), אלא שאמרת אעלה על במתי עב, מלמעלה. וכן אמרת לחנניה מישאל ועזריה. ומן הוא אלה די ישזבינכין מן ידי (דניאל ג טו), ביתו שרפתי ועמו הגליתי ובביתו לא עמד עלי. ובביתי יכול לעמוד, מה עשה, השליכן לאש לתוך הכבשן, מיד אמר הקב"ה לכבשן וצח, ומי שרצה לישרוף לא נשרף, ומי שלא היה ראוי לישרף נשרף, יצאה האש ושרפה חצי האומות, שאתה מוצא כשנתנכסו לחנוכת הצלם, שמונה משפחות היו, וכשבאו לראות לחנניה מישאל ועזריה, לא נמצאו אלא ארבעה משפחות. והיכן הארבעה, מלמד שיצאה האש וליחכה אותם, ואף נבוכדנצר נשרף חציו והניח חציו, כדי לילך עם בני אדם, אלא אעלה על במתי עב, חייך כי אני מקיים דבריך, שנאמר ולך טרדין מן אנשא וגו' (דניאל ד כב), כשם שעשה מכות לפרעה ולמצרים, כך הביא על נבוכדנצר, שנאמר אתיא ותמהיא וגו' (שם ג לד), שהיה אומר אעלה על במתי עב אדמה (לאל עליון) [לעליון] לכך נאמר העולה על מוקדה:

ד"א היא העולה על מוקדה. זו מלכות הרשעה שעילתה עצמה, שנאמר אם תגביה כנשר ואם בין כוכבים שים קנך (עובדי' א ד), מה נאמר בם, והיה בית יעקב אש ובית יוסף להבה (שם שם יח), למה, כי ה' דבר (שם שם), ומה דבר, היא העולה על מוקדה, רצה לומר כי אמר הקב"ה למשה בני יושפלו בגלות ובסוף יתעלו, שנאמר ועלו מושיעים וגו' (שם שם כא), בעולם הזה אין להם מזל בראש אבל בסוף יעלו. אם בין כוכבים שים קנך (עובדי' א ד). אמר הקב"ה לעשו ואפילו שתתחבר עם ישראל שנמשלו ככוכבים, משם אורידך (שם), ואין כוכבים אלא ישראל, שנאמר דרך כוכב מיעקב (במדבר כד יז). יעקב אמר לעשו אחי, אהי דברך מות [אהי קטבך שאול]. ומהו פירוש זאת המלה, אלא אמר יעקב לעשו אפילו תגזרו עלינו כל חרב שבעולם, אין אנחנו נעזוב אמונתינו, על זה אמר אהי דברך מות, ומשעשו מסתלק מן העולם, הקב"ה וישראל לבדם משתיירים, שנאמר אחת היא יונתי וגו', (שה"ש ו ט). וכתיב ה' בדד ינחנו וגו' (דברים לב יב):

פסוק יא

זאת תורת העולה. ולמא נקרא שמה עולה. שהיא עליונה על כל הקרבנות, רצה לומר מי שהוא מביא חטאת הכהן נוטלה, וכך המנחה, וזבח השלמים לכהן ולבעליהם, האשם לכהן, אבל העולה אן ברייה טועמה. אלא כולה עולה לגבוה, לפיכך נקראת עולה, שהיא עולה להקב"ה שהוא עליון:

פרק ז

פסוק יא

וזאת תורת זבח השלמים. זה שאמר הכתוב אשמעה מה ידבר האל ה' (תהלים פה ט), אמרו אומות העולם לבלעם קרבנינו אינו מתקבל, אמר להם מפני שאין לכם שלום, ואין שלום אלא התורה. שכתובין בה הקרבנות, אתם תחלה פסלתם את התורה, ועכשיו אתם מבקשים להיות מקריבים קרבנות, מי שקבלה הוא מקריב, שנאמר ה' עוז לעמו יתן ה' יברך את עמו בשלום (תהלים כט יא), לכך נאמר אשמעה מה ידבר האל ה' [כי ידבר שלום אל עמו]:

ד"א וזאת תורת זבח השלמים. למה נאמר זבח השלמים, שהוא עושה שלום בין המזבחות ובין הכהנים ובין ישראל. היאך העולה אין כתיב בה שלום לא בחטאת ולא באשם, בוא וראה העולה היתה באה כליל לאישים והחטאת חלביה ואימוריה דם למזבח, ועורה ובשרה לכהנים, אבל ישראל לא היה ממנה הנייה, והאשם כן, אבל התודה דמה ואימוריה למזבח, והחזה והשוק לכהנים, ועורה ובשרה לישראל, נמצאת

עולה ועושה שלום בין המזבח ובין הכהנים ובין ישראל, לפיכך נקראת זבח השלמים, שהיו שלום לכל:

ד"א וזאת תורת זבח השלמים. [כשהיו מקריבים זבח השלמים], היה הקב"ה נושא להם פנים, שנאמר ישא ה' פניו אליך [וישם לך שלום] (דברים ו כו), ואפשר שהוא נושא לשום אדם בעולם פנים, והא כתיב אשר לא ישא פנים ולא יקח שחד (דברים י יז), ואפשר שני מקראות מכחישות זו לזו, אלא עד שלא נחתם גזר דינו של אדם נושא לו פנים, אחר שנתחתם גזר דין אינו נושא פנים:

מעשה היה ברבינו הקדוש שעבר על סימוניה, ויצאו כל בני העיר לקראתו, ובקשו ממנו שיתן להם זקן [שילמדם תורה], ונתן להם את ר' לוי [בר סיסי], והיה אדם גדול בתורה, ועשו לפניו שולחן, ושאלו ממנו דבר אחד, אמרו לו למה אמר דניאל אבל אגיד לך את הרשום בכתב אמת (דניאל י כא). וכי יש דברים של שקר בתורה, שהוא אומר הרשום בכתב אמת, ולא מצא ר' לוי בר סיסי להשיבם על דברזה, מיד יצא לו משם ובא לפני רבינו הקדוש, אמר לו למה באת, אמר לו אדוני איני יכול לעמוד בהם דבר אחד שאלו אותי, ולא מצאתי להשיבם, אמר לו רבינו הקדוש ומה הוא הדבר ששאלו ממך, אמר שאלוני אבל אגיד לך את הרשום בכתב אמת, וכי יש דברים שלא יהי אמת, אמר רבינו הקדוש לרבי לוי בר סיסי תדע מה פירוש זה העושה עבירה והקב"ה רושם עליו, אם לא עשה תשובה בכתב אמת, הקב"ה כותב בידו ומחתם עליו גזר דינו, לכך אמר את הרשום, אם עשה תשובה הרי רושם ולא נחתם גזר דינו, ואם לאו בכתב אמת. אף כאן נאמר ישא ה' פניו [וכתוב אחד אומר אשר לא ישא פנים (דברים י יו) אם ישא למה לא ישא, אלא לאומות העולם לא ישא פנים, אבל לישראל ישא ה' פניו], אמר הקב"ה כשם שהם נושאים לי פנים, אף אני נושא להם פנים, והיאך ישראל נושאין פנים, אלא אדם מישראל יש לו חמשה או ששה בנים, ונותנים לפניהם מאכל ואוכלין ואינם שבעין ומברכין לאלהיהם, ואני גזרתי בתורתי ואכלת ושבעת וברכת (דברים ח י), כשם שהם עשו עמי יותר מן הראוי, אף אני אטה להם את הדין, שנאמר ישא ה' פניו אליך:

פסוק יב

אם על תודה יקריבנו. ראה היאך הקב"ה סולח עונותיהם של ישראל, אמר הקב"ה מי שיש לו פר יביאו, ומי שיש לו איל יביאו, ומי שיש לו שה יביאו, ומי שיש לו יונה יביאו, ומי שאין לו אחת מכל אלו יביא סלת, ומי שאין לו סלת יביא דברים, שנאמר קחו עמכם דברים ושוב אל ה' (הושע יד ג), ואם תאמר מקבל הן, אמר הקב"ה הן, ונשלמה פרים

שפתינו (שם שם), לפי שאין חשוב לפני הקב"ה יותר מן ההודייה, לכך נאמר אם על תודה יקריבנו:

ד"א אם על תודה יקריבנו. את מוצא כל הקרבנות שהיו מביאים היו באים על העבירות, מי שהיה מקריב אשם על עונות, [שנאמר ויתנו ידם להוציא נשיהם ואשמום איל צאן על אשמתם (עזרא י יט) והחטאת היתה באה על השגגה], שנאמר וחטאתם לפני ה' על שגגתם (במדבר טו כה). עולה היתה באה על הרהור הלב, שנאמר והשכים בבקר והעלה עולות מספר כולם כי אמר איוב אולי חטאו בני וברכו אלהים בלבבם (איוב א ה). אבל התודה היתה באה על חנם, אמר הקב"ה חביבה היא עלי יותר משאר הקרבנות, לכך נאמר זובח תודה יכבדנני, ומהו יכבדנני בשני נונין, רצה לומר בעולם הזה ובעולם הבא:

אמר ר' יהודה בר גדייא כל מי שהוא עונה אמן בעולם הזה זוכה ועונה אמן לעולם הבא, שנאמר ברך ה' אלהי ישראל, (מן העולם) [מהעולם] ועד העולם [אמן ואמן] לכך נאמר זובח תודה יכבדנני:

אמר ר' עקיבא כל מי שאמר שירה בעולם הזה זוכה לומר שירה לעולם הבא, [שנאמר אז ישיר משה (שמות ט"ו:א'), אז שר לא נאמר אלא אז ישיר, הוי כל מי שאומר שירה בעה"ז זוכה לומר שירה לעה"ב], לכך נאמר זובח תודה:

[וזאת תורת זבח השלמים. גדולה שלמים שהן עושין שלום בין ישראל לאביהם שבשמים. ר' אליעזר הקפר אומר גדול הוא השלום שאפילו ישראל עובדים ע"ז, ועושים חבורה אחת, אין מדת הדין נוגעת בהם, שנאמר חבור עצבים אפרים הנח לו (הושע ד יז):

אמר רבי [לוי] גדול הוא השלום שאין חותם ברכת כהנים אלא שלום, שנאמר וישם לך שלום (במדבר ו כו):

אמר רבן שמעון בן גמליאל גדול הוא השלום שהוסיף פסוק אחד מן התורה שלא היה, ואיזה הוא, עת שמת יעקב אבינו ע"ה מיד יירא אחי יוסף, שנאמר ויראו אחי יוסף כי מת אביהם (בראשית ו טו), מה עשו, לקחו את בלהה ואמרו אליה תכנסי ליוסף ותאמר אליו, אביך צוה לפני מותו [לאמור] כה תאמרו ליוסף אנא שא נא [פשע אחיך וחטאתם וגו'] (שם שם טז יז) ולא צוה יעקב אבינו אלו הדברים, אלא מעצמם אמרו אותם, אמר ר' שמעון (בר יוחאי) [בן גמליאל] כמה דיו נשפך, כמה קולמוסים איבדו, בשביל לכתוב דברים שלא נאמרו, ראה כמה גדול כח השלום, וכן אתה מוצא בשרה, כיון שאמרו מלאכי השרת לאברהם [ואמרו לו] למועד אשוב אליך [כעת חיה ולשרה בן] (בראשית יח יד), צחקה שרה, שנאמר ותצחק שרה וגו' (שם שם יב), וכשנגלה הקב"ה אצל אברהם

ואמר לו מה אמרה האף אמנם אלד ואני זקנתי, וכל כך למה שינה, בשביל השלום, ואף לעולם הבא כשיחזור הקב"ה לירושלם ויחזור כל הגליות לתוכה, בשלום הוא מחזיק, שנאמר שאלו שלום ירושלם (תהלים קסב ו), וכן הוא אומר הנני נוטה אליה כנהר שלום (ישעי' סו יב):

פרק ח

פסוק ב

קח את אהרן. שאמר הכתוב אשרי תבחר ותקרב ישכון חצריך (תהלים ס"ה ה'), אשרי כל מי שבחרו הקב"ה, אעפ"י שלא קרבו, ואשריו מי שקרבו ואעפ"י שלא בחרו, הטוב שבאבות שבחר בו הקב"ה ולא קירבו, זה אברהם אבינו, אתה מוצא שבחרו הקב"ה והוא קירב את עצמו, שנאמר אתה הוא ה' האלהים אשר בחרת באברם והוצאתו מאור כשדים [ושמת את שמו אברהם] ומצאת את לבבו נאמן לפניך (נחמי' ט' ז' ח'). יעקב בחרו הקב"ה, שנאמר יעקב אשר בחרתיך (ישעיה מ"א ח'), וכתיב כי יעקב בחר לו יה ישראל לסגולתו (תהלים קל"ה ד'), ולא קרבו והוא קירב את עצמו, שנאמר ויעקב איש תם יושב אוהלים (בראשית כ"ה כ"ז). משה בחרו הקב"ה וקירבו, שנאמר לולי משה בחירו עמד בפרץ לפני (תהלים ק"ו כ"ג), וכתיב ומשה נגש אל הערפל אשר שם האלהים (שמות כ' י"ח). ודוד ע"ה בחר בו הקב"ה, שנאמר ויבחר בדוד עבדו (תהלים ע"ח ע'). והוא קרב עצמו, שנאמר חבר אני לכל אשר יריאוך (שם קי"ט ע"ג), אשריהם אלו שבחרן הקב"ה, ואעפ"י שלא קרבם. יתרו קרבו הקב"ה ולא בחר בו, רחב הזונה קירבה הקב"ה אבל לא בחרה, רות קרבה אבל לא בחרה, אשריו אהרן בכפלים, שבחר בו וקרבו, ומנין שבחרו, שנאמר והיה האיש אשר אבחר בו וגו' (במדבר י"ז כ'), ומנין שקירבו, שנאמר ואתה הקרב אליך את אהרן וגו' (שמות כ"J א'):

[קח את אהרן ואת בניו]. ואימתי לקח את אהרן, בשעה שיצא הקצף מלמעלה לחבל שונאיהם של ישראל, וכיון שראה משה אמר לו מה אתה עומד קח את המחתה ותן עליה אש (במדבר י"ז י"א):

אמר אהרן למשה אחי אתה רוצה להרגני, בני מפני שהקריבו לפניו אש מן הדיוט נשרפו, שנאמר ויקריבו לפני ה' אש זרה אשר לא צוה אותם (ויקרא י' א'), מה כתיב בתריה, ותצא אש מלפני ה' [ותאכל אותם] (שם שם ב'), ואתה אומר לי קח את המחתה, אמר לו משה לך עשה מהרה, שנאמר והולך מהרה וגו' (במדבר י"ז י"א), כיון ששמע אהרן כך, אמר אפילו אני ת על ישראל איני מתאחר, מיד ויקח אהרן כאשר דבר משה וירץ (במחנה) [אל תוך הקהל] (שם שם י"ב), הלך בשביל ישראל, מיד אמר הקב"ה

למשה קדם אתה וגדל לאהרן בלקיחה, מה אהרן לקח בני מתוך המגפה, אף אתה גדלו בלקיחה, לכך נאמר קח את אהרן:

ד"א קח את אהרן. זה שאמר הכתוב מתהלך בתומו צדיק אשרי בניו אחריו (משלי כ' ז'), ומי היה, זה אהרן ובניו, ואם כן אף שמואל היה אדם צדיק ונביא גדול, שנאמר וידע כל ישראל וגו' (ש"א ג' כ'), ולא היו בניו כמותו, שנאמר ולא הלכו בניו בדרכיו (וילכו) [ויטו] אחרי הבצע וגו' (שם ח' ג'), אם כן על מי נאמר מתהלך בתומו וגו', זה אהרן, שראה בניו בחיים עומדין ומשמשין בכהונה גדולה, לפיכך קח אהרן ואת בניו וגו':

ד"א קח את אהרן. אמר הקב"ה למשה פתח אותו [בדברים, מפני שהוא בורח מן השררה, ואין קח אלא לשון פיתוי, שכן נבוזראדן שצוהו נבוכדנצר על ירמיה. אמר לו קחנו ועינך שים [עליו] (ירמיה ל"ט י"ב), וכן [הוא אומר] באמינו שרה, שנאמר ותקח האשה בית פרעה (בראשית י"ב ט"ו), שלא היתה מבקשת לילך והיו מפתין אותה, וכמו שנאמר בדינה, ויקח אותה וישכב אותה ויענה (בראשית ל"ד ב'), שלא היתה רוצה, והיו מפתין אותה, וכן אף אהרן, אמר הקב"ה למשה פתח אותו, מפני שהוא בורח מן השררה, שנאמר קח את אהרן:

פסוק ג

ואת כל העדה הקהל. [א"ל הקב"ה למשה חלוק לו כבוד, כדי] שיראו כל ישרא שאתה חולק כבוד לכהונה, והתרה בהם, כדי שלא יחלקו על הכהונה, כשם שחלק קרח ועדתו ונבלעו, והתרה בהם בכל יכלתך, לפי שעתיד עוזיה לעמוד ולחלוק על הכהונה, שנאמר זכרון לבני ישראל למען אשר לא יקרב איש זר וגו' (במדבר י"ז ה'), הוא אינו מזרע לוי, כשם שהיה קרח, ואמר להקטיר קטורת ועוזיהו נגש להקטיר, שנאמר ויזעף עוזיהו [ובידו מקטרת להקטיר ובזעפו עם הכהנם והצרעת זרחה במצחו וגו' (דה"ב כו יט)] אמר משה לפני הקב"ה רבונו של עולם בשם שעשית רושם בקרח, כך עשה לעוזיהו, מיד והצרעת זרחה במצחו, אמר הקב"ה למשה כמו שעשיתי בידיך עת שאמרת והיה אם לא יאמינו לי (שמות ד' א'), אמרתי לך (שים) [הבא נא] ידך בחיקך, ויוציאה והנה [ידו] מצורעת כשלג (שם שם ו'), ועל זה נאמר ולא יהיה כקרח וכעדתו (במדבר י"ז ה'), שחלקו על משה, כאשר דבר ביד משה לו (שם שם), מה הוצרך לומר ביד משה, היה צריך לומר כאשר דבר ה' אל משה, אלא אמר ביד משה. כמו שנלקה משה בידו בצרעת, כך כל המערער על הכהונה נלקה בצרעת. לכך אמר ה' אל משה הקהל את כל העדה, כדי שתתרה בהם ויראו מאד:

ד"א ואת כל העדה הקהל. אמר לו להיכן אקהל אותם, אמר לו אל פתח אוהל מועד, אמר לו הקב"ה ואתה תמה מזה, בוא וראה השמים הללו כמה גדולים הם, כי כל הארץ אינה לפני השמים כחרדל אחד, והעין אינו רואה כי אם מן השחור אשר בתוך השחור, והשמים יכילו בתוך אותו השחור, ואתה אומר לי היכן יכולים להתקבץ, ולא עוד אלא לעתיד לבוא כך אני עושה, כי כל האוכלוסין אשר היו מאדם הראשון ועד סוף העולם, כולם צריך להחיות אותם, ולהביאם אל עיר ציון, והיא ציון כמה תכיל, והם עתידים לומר צר לי המקום גשה לי ואשבה (ישעיה מט כ) ומה אני עושה להם אני מרחיבה, שנאמר הרחיבי מקום אהלך וגו' (שם נד ב), ומהיכן אתה למד, מסיני, כיון שנגלה עליו הקב"ה, מה כתיב רכב אלהים רבותים וגו' (תהלים סח יח), עשרים ושנים אלף מרכבות ירדו עם הקב"ה, וכל מרכבה ומרכבה כמו שראה יחזקאל ע"ה, ולא יכול הר סיני להחזיק, אלא מעשה נסים היה. כי אמר הקב"ה להר הרחיב הארך ובל עבדי אדוניך, מיד נתרחב וקבל הכל, וכן לעולם הבא הקב"ה מרחיב את ירושלים, כמו שנאמר ורחבה ונסבה [למעלה וגו'] (יחזקאל מא ז), עד שתגיע לכסא הכבוד, וכיצד עולים, הקב"ה עושה להם עננים, והן רוכבים על גבי עננים, ומעלין אותן למעלה, שנאמר מי אלה כעב תעופינה וכיונים אל ארובותיהם (ישעיה ס' ח'), וכל אחד ואחד מן הצדיקים יש לו חופה בפני עצמו, שנאמר וברא ה' כל מכון הר ציון ועל מקראה וגו' [כי על כבוד חופה] (שם ד' ה'), וכיון שמגיעים לכסא הכבוד אומר להם אני ואתם נהלך בעולם, שנאמר והתהלכתי בתוככם והייתי לכם לאלהים [ואתם תהיו לי לעם] (ויקרא לג יב), ולצדיקים עושה מחילות והקב"ה יושב באמצע, ואומרים זה לזה כי זה אלהים אלהינו וגו' (תהלים מח טו), לפי שהיו אומרים האומות בעולם הזה אי אלהימו צור חסיו בו (דברים לב לז), לפיכך אלהים אלהיך אנכי:

פרק ט

פסוק א

ויהי ביום השמיני. זה שאמר הכתוב שומר מצוה לא ידע דבר רע (קהלת ח ה), זה היה אהרן, שנאמר ומפתח אהל מועד [לא תצאו שבעת ימים] (ויקרא ח' ל"ג), אמר להם משה שמרו את משמרת ה', כשם ששמר הקב"ה שבעת ימי האבל עד שלא הביא המבול, ומנין שנתאבל הקב"ה. שנא' ויתעצב אל לבו (בראשית ו' ו'), ואין עיצוב אלא אבל, שנאמר כי נעצב המלך (אל) [על] בנו (ש"ב יט ג), וכן עזרא אומר לישראל בשעה שהיו בוכים איש אל אחיו, אל תעצבו כי חדות ה' וגו' (נחמיה ח י), וקורא שיבוא המבול שימר הקב"ה שבעת ימי האבל, שנאמר ויהי לשבעת הימים וגו' (בראשית ז' י'). וכן אמר משה לאהרן

ולבניו כשם שנתאבל הקב"ה על עולמו קודם שבא המבול. כך אתם שמרו אבל שבשעת ימים עד שלא יגע בכם. והיו משמרין ולא היו יודעין על מה משמרים:

ועת ומשפט ידע לב חכם (קהלת שם) זה משה, שנאמר ונודעתי שמה לבני ישראל ונקדש בכבודי (שמות כט מג), והיה משה משמש בשעת ימי המלואים, והיה מתייירא שמא מידת הדין פוגעת בו, וכיון ששמר אהרן ובניו שבעת ימי האבל, ובא יום שמיני, נכנסו נדב ואביהוא להקריב, ופגעה בהם מידת הדין ונשרפו, שנאמר ותצא אש מלפני ה' וגו' (ויקרא י ב) בא משה ואמר לאהרן הוא אשר דבר ה' בקרבי אקדש (שם שם ג) והיכן דיבר במדבר סיני, ונועדתי שמה לבני ישראל ונקדש בכבודי (שמות כ"ט מ"ג):

ד"א ויהי ביום השמיני, זה שאמר הכתוב אמרתי להוללים אל תהולו וגו' (תהלים עה ה), ומהו זה הפסוק, אלא בא ללמדך כי אין שמחה בעולם ממתנת לאדם, הקב"ה יתרומם ויתנשא כשברא את העולם, וברא גן עדן, ושם שם את האדם שמח שמחה גדולה, שנאמר ישמח ה' במעשיו (תהלים ק"ד ל"א), וכשצוה את האדם, ולא שמר מצותו, גירשו ושלחו וגזר עליו מיתה, שנאמר כי עפר אתה ואל עפר תשוב (בראשית ג' י"ט), ודאג הקב"ה יתרומם ויתנשא, שנאמר ויתעצב אל לבו (שם ו ו), ואם שמחתו לא התמידה, שמחתך לא כל שכן. אברהם אבינו כמה שמח, ונתברך בעולם, ורדף אחר המלכים והרג אותם, והקנה להקב"ה שמים וארץ, ולא המתינה שמחתו, אלא אחרי כן קבר אברהם את שרה אשתו, ומיד קפצה עליו שקנה, שנאמר ואברהם זקן בא בימים (בראשית כד א), ומה אברהם הצדיק שמחתו לא התמידה, הרשעים על אחת כמה וכמה, לפיכך אמרתי להוללים אל תהולו. יצחק אף הוא שמח, והצילו הקב"ה מן החרב ומאנשי גרר, והלכו לקראתו המלך ושריו מגרר, שנאמר ואבימלך הלך אליו מגרר וגו' (בראשית כ"ו כ"ה), ואמרו לו ראה ראינו כי היה ה' עמך (שם), ולא המתינה שמחתו, אלא ויהי כי זקן יצחק ותכהין עיניו מראות (שם כז א), ומה יצחק שהוא עולתו של הקב"ה לא המתינה שמחתו, שאר בני אדם על אחת כמה וכמה:

יעקב כמה שמח, ראה המלאכים עולים ויורדים ומביטים בו, והקב"ה עומד למעלה הימנו, שנאמר והנה ה' נצב עליו (שם כח יג), והלך אצל לבן והוליד בנים והעשיר, ובא בשלום, ובסוף לא המתינה שמחתו, אלא ותצא דינה (שם לד א), וכל אותו הענין, וכן לעבד נמכר יוסף (תהלי' קח יז), ומה אם יעקב הצדיק שאמר לו הקב"ה אני מתפאר בך, שנאמר ישראל אשר בך אתפאר (ישעיה מט ג), לא המתינה שמחתו, שאר בני אדם על אחת כמה וכמה. יהושע הרג אחד ושלשים מלכים, וחלק את הארץ לישראל, ועמדה לו השמש והלבנה, ולא התמידה שמחתו, שאר בני אדם על אחת כמה וכמה.

עלי הכהן כמה שמחה היתה לו שהיה יושב על מזוזת היכל ה', והיה אב בית דין וכהן, ולא המתינה שמחתו, אלא נהרגו חפני ופנחס ונשבה ארון ה' בימיו, וכלתו היתה על המשבר ללדת ומתה, והוא נפל מעל הכסא ונשברה מפרקתו, שאר בני אדם על אחת כמה וכמה. אלישבע בת עמינדב אשתו של אהרן, שנאמר ויקח אהרן את אלישבע בת עמינדב (שמות ו כג), ראה שמחה שהיה בידה, בעלה כהן גדול, ומשה אחי בעלה נביא ומלך, ובניה סגני כהונה, ואחיה נחשון נשיא השבט, והוא המקריב ביום הראשון, ולא המתינה בשמחתה, אלא נכנסו בניה להקריב ויצאה האש ושרפה אותם, לפיכך אמר החכם אמרתי להוללים אל תהולו:

ד"א ויהי ביום השמיני. זש"ה תן חלק לשבעה וגם לשמונה כי לא תדע וגו', (קהלת יא ב), ר' אלעזר אומר תן חלק לשבעה זו שבת, שנא' ויברך אלהים את יום השביעי וגו' (בראשית כ ג), וגם לשמונה זו מילה, דכתיב ובן שמונת ימים ימול וגו' (בראשית יז יב), וישם (אליהו) פניו בין ברכיו (מ"א י"ח י"ב), כשהיה עצירת גשמים, ומפני מה שם פניו בין ברכיו, אלא כך אמר אליהו רבונו של עולם מפני מה אין אתה מוריד גשמים לישראל, אם לא נשתייר להם אלא [זכות שתי מצות], זו מצות [שבת] ומילה, כדאי להם שתעת להם, ולפיכך שם פניו בין ברכיו. ר' יהושע אומר תן חלק לשבעה, אלו שבעה ימי הפסח, וגם לשמונה אלו שמונת ימי החג. וכשהוא אומר וגם, לרבות את העצרת וראש השנה ויום הכיפורים. רבי סימון אומר תן חלק לשבעה. בנשיאים הוא מדבר, ביום השביעי נשיא לבני אפרים (במדבר ז' מ"ח), [וגם לשמונה] ביום השמיני נשיא לבני מנשה (שם), רבי יהודה ברבי סימון פתר קרייה בנדה. תן חלק לשבעה אלו ימי נדה, אמר הקב"ה אם אתה משמר את ימי הנדה כהוגן, אני נותן לך בן זכר שנימול לשמונה. ר' עזריה בשם ר' יהודה פתר קרייה במלואים תן חלק לשבעה, [אלו שבעת ימי המלואים], ופתח אהל מועד תשבו יומם ולילה [שבעת ימים] (ויקרא ח' לה), וגם לשמונה ויהי ביום השמיני:

ד"א ויהי ביום השמיני. זה שאמר הכתוב צדיק כתמר יפרח (תהלים צב יג). [זה אהרן, שנאמר] והנה פרח מטה אהרן (במדבר יז כג), שתולים בבית ה' (תהלים שם יד), ומפתח אהל מועד לא תצאו] (ויקרא ח לג), אמר ר' שמואל בר נחמן כל שבעת ימים שהיה משה בסנה היה הקב"ה אומר לו לך בשליחותי, והוא אומר לו שלח נא ביד תשלח (שמות ד' י"ג), אמר לו הקב"ה משה חייך סוף אתה הוך בשליחותי, ולמחר אני פורע לך, כשתעשה את המשכן, שלא תהא סבור כי אתה משמש כהן גדול, אני אומר לך קרא את אהרן ויהא משמש לפני, מיד קרא משה לאהרן, ואמר לו הקב"ה צוה לך שתשמש,

אמר לו אהרן אתה אחי ויגעת במשכן, ואני נעשה כהן גדול, אמר לו חייך אף על פי כן שאתה נעשה כהן גדול כאילו אני נעשיתי, ועוד אמר משה כשם ששמחת בגדולתי, כך אני שמח בגדולתך, ואימתי שמח אהרן בגדולת משה, כשבא למצרים, אמר לו הקב"ה אותו הלב ששמח לגדולתו של אחיו, יתן על לבו האבנים ולזקני ישראל, ולמה להראות גדולתו של אהרן, ושבחר בו שלא נעשה מעצמו כהן גדול:

פסוק ב
ויאמר אל אהרן קח לך עגל. יבוא עגל ויכפר על מעשה העגל:

פסוק ג
ואל בני ישראל וגו'. שיקריבו את קרבנם:

פסוק ד
ושור ואיל. שור על שהמירו את כבודו בתבנית שור (תהלים ק"ו כ'), ואיל על שם וישחטו שעיר עזים (בראשית ל"ז ל"א):

פסוק ה
ויקחו את אשר צוה משה. [לא לאחרו] ולא עיכבו אלא מיד עשו כאשר צוה אותם:

פסוק כב
וישא אהרן את ידיו אל העם ויברכם. מאותו העת זכה אהרן הוא ובניו לנשיאות כפים, עד סוף כל הדורות:

פסוק כג
ויבא משה ואהרן. ולמה נכנס עמו משה, ללמדו על מעשה הקטורת, ועליהם הכתוב אומר טובים השנים מן האחד (קהלת ד ט), ואומר מה טוב ומה נעים שבת אחים גם יחד (תהלים קל"ג א'):

פרק י

פסוק א
ויקחו בני אהרן נדב ואביהוא איש מחתתו. שניהם בעצה אחת:
ויתנו בהם אש. שעשו שלא ברשות, אמרו אעפ"י שירדה אש מן השמים מצוה להביא מן ההדיוט, שנא' ונתנו בני אהרן [הכהן אש על המזבח] (ויקרא א' ז'), שלא היה להם ליטול רשות:
ד"א ויקחו בני אהרן. ממשמע [שנאמר] נדב ואביהוא איני יודע שהם בני אהרן, אלא מלמד שלא חלקו כבוד למשה ולאהרן:
ויקריבו לפני ה' אש זרה. הכניסוה בלא עתה. ר' אליעזר אומר לא נתחייבו בני אהרן מיתה, אלא על שהורו הלכה בפני [משה] רבן, שכל המורה הלכה בפני רבו חייב מיתה:

ותצא אש מלפני ה'. מלמד שיצאה אש מבית קדש הקדשים ונתחלקה לארבעה חלקים, ונכנסו שנים בחוטמו של זה ושנים בחוטמו של זה ומתו:
ותאכל אותם. אותם שרפה ולא בגדיהם:
[שנאמר וישאום בכתנותם] וימתו לפני ה'. כעין מיתה הנשמה נשרפת והגוף קיים:
ר' אליעזר אומר וימותו לפני ה'. לא מתו בפנים אלא בחוץ, מקום שהלוים מותרים ליכנס שם, שנאמר ויקריבו וישאם בכתנותם, אם כן מה הוא לפני ה'. (נכנס) [נגפם] המלאך [ורחם] והוציאם לחוץ. רבי אסי בר עקיבא אומר לא מתו נדב ואביהוא אלא שלא ליתן פתחון פה לבאי העולם לומר [לא] שרתה שכינה באהל מועד, וכיון שנכנסו נדב ואביהוא לפני ה' באוהל מועד. אמר הקב"ה אם אני אאריך אפי אם אלו יהא כל אחד ואחד מישראל עושה כך, מוטב ימותו נדב ואביהו ולא יתמעט כבודי אפילו שעה אחת, מיד אמר למלאך ונגפם, אם על הקרובים כך, על הרחוקים על אחת כמה וכמה:
וכבר היו משה ואהרן מהלכים בדרך, ונדב ואביהוא היו מהלכים אחריהם, אמרו נדב ואביהוא אימתי ימותו שני זקנים הללו ואני ואתה ננהיג את הדור, אמר להם הקב"ה נראה מי קובר את מי. ר' ירמיה אומר בארבעה מקומות הזכיר מיתת בני אהרן, ובכל מקום מזכיר סורחנן, ללמדך שלא מתו אלא על ההקרבה, ועל שנכנסו בלא עצה, ועל אש זרה. ר' אליעזר המודעי אומר כמה חביבין צדיקים לפני מי שאמר והיה העולם, שכל מקום שהזכיר מיתתן מזכיר סורחנן, להודיעך שלא היתה בהם אלא עון זה בלבד, והלא דברים קל וחומר, אם בשעת הכעס חס עליהם הקב"ה, בשעת רצון על אחת כמה וכמה:

פסוק ב

ותצא אש מלפני ה'. כיון שראו אש חדשה שירדה משמי מרום וליחכה על המזבח, נפלו על פניהם אומרו שירה, על אותה השעה הוא אומר רננו צדיקים בה' לישרים נאוה תהלה (תהלים לג א'), ואש שירדה בימי משה היתה רבוצה כארי על גבי המזבח, ולא פסקה עד שירדה בימי שלמה, שנאמר וכל [בני] ישראל רואים (כרדת) [ברדת] האש (דה"ב ז' ג'):

פסוק ג

ויאמר משה אל אהרן הוא אשר דבר ה' לאמור בקרבי אקדש וגו' וידום אהרן. כיון שראה משה את אהרן עומד ותוהה, אמר אוי לי שכך היא עבירה בידי וביד בני, נכנס משה אצלו והיה מפייסו, אמר לו אחי זה מסיני נאמר לי שעתיד הקב"ה לקדש את הבית הזה, ובאדם גדול אני מקדשו, והייתי אומר או בי או בך הבית הזה מתקדש, ועכשיו נמצאו שני בניך גדולים ממני וממך, כיון ששמע אהרן מיד שתק, שנאמר וידום אהרן:

פסוק ד

ויקרא משה אל מישאל ואל אלצפן בני עוזיאל דוד אהרן. מה ת"ל דוד אהרן, והלא כבר נאמר ובני קהת עמרם ויצהר [וחברון ועזיאל] (שמות ו' י"ח). להקיש מעשה עוזיאל לאהרן, מה אהרן רודף שלום בישראל, שנאמר ויבכו את אהרן שלשים יום כל בית ישראל (במדבר כ' כ"ט), אפילו הנשים מה שלא נאמר במשה, כי על משה בכו הזכרים, אבל על אהרן בכו הזכרים והנקבות, אף עוזיאל רודף שלום היה כאהרן, וכן אומר על אהרן [בשלום ו] במישור הלך [אתי] (מלאכי ב ו) שלא הרהר על דרכי המקום:

פסוק ו

ויאמר משה אל אהרן וגו'. בגדולה מתחיל מן הגדול, ובקללה מתחיל מן הקטן, והנחש יוכיח:

ראשיכם אל תפרעו. נאמר כאן פרוע, ונאמר להלן גדל פרע שער ראשו (במדבר ו' ה'), מה להלן פירוע גידול שיער, אף כאן גידל שיער:

ובגדיכם לא תפרומו. אל תקרעו בגדיכם:

ולא תמותו. ממשמע לאו אתה שומע הין:

פסוק ז

ומפתח אהל מועד. יכול אפילו (בשעת) [בלא שעת] עבודה, תלמוד לומר ומן המקדש לא יצא, [ולא יחלל] אימתי מחלל יציאתו בשעת עבודה, הא אינו מדבר אלא בשעת עבודה:

פסוק ט

יין ושכר אל תשת [למה הוא מצוה על היין] לפי שכל השותה יין ומשתכר חבורות ופצע וצער ובושה וחרפה עליו, ורוח הקודש צווחת למי אוי למי אבוי [וגו'] למאחרים על היין, אל תרא יין כי יתאדם, (כי) אחריתו כנחש ישך, עיניך יראו זרות, והיית כשוכב בלב ים, הכוני בל חליתי, (משלי כג כט עד לה), למי אוי למי אבוי, על מי הם אומרים [ווי, למי הדגים על מי הן אומרים] שהוא בעל מריבות (ועליו משיחין למי מדנים למי שיח), [למי שיח, ועל מן הן מסיחין. למי פצעים חנם]. על מי הם אומרים שיש בפניו חבורות, [למי הכלילות עינים], על מי [הן אומרין] שעיניו עכורות (למי פצעים למי הכלילי עינים) למי [הן אומרין כל] הרעות האלו [למאחרים על היין] על שותי היין ושיתאחרו עליו אל תרא יין [כי יתאדם], מבחוץ הוא נאה, מבפנים הוא רע, לא תהא סבור שהוא יפה מבפנים, כמו שהוא יפה מבחוץ, [כי יתן בכוס עינו] רואה את חבירו שותה והוא אומר מסוך לי והוא שותה ומתקלקל ואינו מתהלך במשרים, אלא שהוא מתיר את כל העבירות, ומשיח אם אשה בשוק, מפני שהוא שכור ואינו יודע מה הוא עושה, וסופו של יין

אחריתו כנחש ישך, היין הרי הוא כנחש, הנחש הזה הוא נושך לאדם ואינו מרגיש, כיון שהלך מעט מתחלחלת המכה אחריתו כנחש ישך. הרי הוא כנחש, ומה הנחש נתקללה האדמה בעבורו, שנאמר ארורה האדמה בעבורך (בראשית ג יז), כך היין נתקלל שלישו של עולם, שנאמר ויקץ נח מיינו ויאמר ארור כנען (שם ט כד כה) הוי אחריתו כנחש ישך. וישעיהו ע"ה מזהיר על מתמיד בשתייתו ואומר הוי משכימי בבקר שכר ירדופו [מאחרי בנשף יין ידליקם] (ישעי' ה יא), על זה אמר הקב"ה בדין הוא שאצוה לכהנים שלא יהיו שותים אותו ומשמשים לפני, הוי יין ושכר אל תשת:

ד"א יין ושכר אל תשת. זה שאמר הכתוב אל תהי בסובאי יין בזוללי בשר למו (משלי כג כ), אל תשתה שבעים תראה פני שבעים ותבוא לידי מיתה. אמר ר' יהודה הלוי ברבי שלום יין בלשון ארמית שמו חמר ומנין 'חמר' מאתים וארבעים ושמונה. ויש באדם מאתים וארבעים ושמונה איברים, והוא נכנס בכל אבר ואבר, והגוף מתרשל והדעת מטולטלת, ונכנס היין ומוציא הדעת, וכן שנה ר' אלעזר [הקפר] נכנס יין יצא סוד, וחשבון 'סוד' כחשבון 'יין', לפיכך צוה הקב"ה לכהן גדול שלא ישתה יין בשעת עבודה כדי שלא תטלטל הדעת שהוא משמר התורה והדעת, תורה מנין, שנאמר תורת אמת היתה בפיהו [ועולה לא נמצא בשפתיו] (מלאכי ב' ו'). והדעת, שנאמר כי שפתי כהן ישמרו דעת וגו' (שם שם ז'):

אשרי אדם שאינו להוט אחר היין, שכן אתה מוצא ביונדב בן רכב, שצוה לבניו ואמר להם אל תשתו יין, ומה ראה לצוות להם אל תשתו יין, אלא ששמע את ירמיהו מתנבא ואומר שבית המקדש חרב, התחיל מצוה את בניו לאמר היו מתאבלים מעכשיו, בית לא תבנו [וזרע לא תזרעו] וכרם לא תטעו (ירמיה ל"ה ז'), ושמרו מצות אביהם, וכיון שהיה ירמיה מתנבא אל ישראל, לומר להם שיעשו תשובה ולא היו עושים, אמר הקב"ה לירמיהו [אתה אומר להם עשו תשובה ואינן עושין, ובניו של] יונדב בן רכב מצוה קלה צוה אותם אביהם והם משמרים אותה ואני אומר [לישראל] שיעשו תשובה, ואינם עושים ושומעים, שנאמר הוקם את דברי (יונדב) [יהונדב] בן רכב אשר (צוה אביהם) [צוה את בניו לבלתי שתות יין ולא שתו עד היום הזה כי שמעו את מצות אביהם] (שם שם י"ד), אמר הקדוש ברוך הוא לירמיהו אמור להם חייכם הואיל ושמרתם את המצוה, שאין משפחותיכם פוסקת מלפני לעולם, שכן כתיב לכן כה אמר ה' [צבאות אלהי ישראל] לא יכרת איש ליונדב בן רכב [עומד לפני כל הימים] (שם שם יט), אמר הקב"ה בעולם הזה היין הוא סימן קללה, אבל לעתיד לבוא אני עושה אותו עסיס, שכן כתיב והיה ביום ההוא יטפו ההרים עסיס וגו' (יואל ד יח):

פרק יא

פסוק ב

זאת החיה אשר תאכלו. זה שאמר הכתוב עמד וימודד ארץ ראה ויתר גוים (חבקוק ג' ו'), מה עמד וימודד ארץ, בשעה שבקש הקב"ה ליתן תורה (עליהם) [לישראל עמד ומדד את הארץ ונתן התורה] במדבר בפרהסיא, ולא רצו לקבל את התורה, ורצה הקב"ה להחזיר את העולם למדידת מימיו, שנאמר מי מדד בשעלו מים (ישעיה מ' י"ב), שכיון שלא קבלו האומות התורה רצה העולם לחזור כאשר היה, אחר שקיבלו ישראל את התורה שקטה העולם, שנא' ארץ יראה ושקטה (תהלים ע "ו ט'), יראה מתחלה ושקטה כשקבלו ישראל את התורה. ראה ויתר גוים (חבקוק שם):

רב כהנא בשם ר' יוחנן אמר התיר דמם, כמו שנאמר והגוים חרוב יחרבו (ישעיה ס' י"ב). ר' תנחום בר חנילאי אמר התיר להם את האסורים ושקצים ורמשים, למה הדבר דומה לרופא שנכנס לבקר את החולים, ראה שני חולים בבית אחד. אמר הרופא לזה תנו כל מה שהוא מתאוה, ולזה אל תתנו אלא דבר פלוני ופלוני, והזהרו לכם מלהאכילו דבר אחר, מיד ענו אותם העומדים ואמרו לו אדונינו מה הוא זה שצויתה, לזה נאכיל כל מה שהוא מתאוה, ולזה אל תאכילו אותו אלא דבר פלוני, מאי נשתנה האי מהאי, אמר להם לאותו שאמרתי האכילוהו כל מה שהוא מתאוה למיתה הוא, וזה שאמרתי לכם אל תאכילוהו אלא דבר פלוני לחיים הוא, לכך הקב"ה התיר לגוים כל דבר לפי שהן לגיהנם, שנאמר והיו עמים משרפות סיד וגו' (ישעיה לג יב), אבל ישראל אמר להם זאת החיה אשר תאכלו, לפי שהם לחיים, שנאמר ואתם הדבקים בה' אלהיכם חיים כולכם היום (דברים ד' ד'):

זאת החיה. שלשה דברים נתקשה בהם משה, והראה לו הקב"ה, מעשה המנורה והירח והשרצים. מעשה המנורה כיצד, כשעלה משה הראה לו הקב"ה היאך יעשה את המשכן, וכיון שהראה לו מעשה המנורה נתקשה בה, אמר לו הקב"ה אני אעשה אותה לפניך, מה עשה הקב"ה, היה מראה למשה אש לבנה, ואש אדומה [ואש שחורה] ואש ירוקה, ועשה [מהן את המנורה]. גביעיה [כפתוריה] ופרחיה וששת הקנים, אמר לו הקב"ה כך עשה אותה, שנא' וזה מעשה המנורה (במדבר ח' ד'), שהראה לו הקב"ה באמצע, אעפ"כ נתקשה בה משה, מה עשה הקב"ה חקקה על ידו, אמר לו לך רד ועשה כשם שחקקתי על ידיך, וראה ועשה [בתבניתם] (שמות כה מ). ומנין שחקקה על ידו, שנאמר וישלח תבנית יד (יחזקאל ח' ג'), ואין תבנית אלא מעשה המנורה, שנאמר [וראה ועשה] בתבניתם אשר אתה מראה בהר (שמות שם), אעפ"כ נתקשה בה משה, אמר לו הקב"ה

השלך את הזהב לאש ומעצמה נעשית, שנאמר מקשה תיעשה, [תעשה] אין כתיב, אלא תיעשה המנורה, היא מעצמה תיעשה:

ובירח מנין, שנאמר החדש הזה לכם ראש חדשים (שמות י"ב ב'), הראה לו באצבע:

ובשרצים מנין, שנאמר וזה לכם הטמא [בשרץ השורץ על הארץ], (ויקרא י"א כ"ט), העביר הקב"ה לפני, כל בהמה וחיה והשרצים, והיה מראה אותם לפניו, והיה אומר לו את זה תאכלו ואת זה לא תאכלו, ומעביר לפניו כל מין ומין, וכך עשה באדם הראשון, העביר כל חיה וכל בהמה וכל שרץ, והיה אומר לו מה שם זה, ומה שם זה, והיה אומר האדם לכל אחד ואחד שמו שקוראים אותו, חזר ואמר לו הקב"ה ואני מה שמי, אמר לו אדוני, אמר לו הקב"ה ולמה קראת לי בזה השם, אמר אדם הראשון מפני שאתה אדון על הכל, לפיכך קראתיך בזה השם, וזהו שאמר הקב"ה למשה זה שמי לעולם [וזה זכרי לדור דור] (שמות ג' ט"ו), זה שמי שקרא לי אדם הראשון, ומה אם [אדם] הראשון העביר הקב"ה [את כל הבריות] לפניו. משה רבינו לא כל שכן:

זאת החיה אשר תאכלו. אמר הקב"ה הזהר את ישראל על אלו הדברים הטמאים, שלא יאמר יצרך אם זה אסור למה בראו הקבה, הכל הוא בעבור שיבחנו בו הרעים והטובים, ושלם לכל אחד ואחד כפי מעשיו, אמר הקב"ה כל דבר שאסרתי לך בתורה התרתי לך כנגדו, אסרתי עליך דם נדה, התרתי לך דם בתולים, אסרתי לך את הדם, התרתי לך את הטחול שכולו דם, אסרתי לך את החזיר, התרתי לך את הדג [ששמו שיבוטא] שהוא כמו חזיר, וטעם בשרו דומה לו, אסרתי לך אשת איש, התרתי לך אשת יפת תואר, שנאמר וראית בשביה [אשת יפת תואר וחשקת בה ולקחת לך לאשה] (דברים כא יא), אסרתי לך אשת אחיך, התרתי אותה לך לאחר מיתתו, שנא' יבמה יבא עליה [ולקחה לו לאשה] (שם כ"ה ה'), אסרתי לך כלאים והתרתי לך סדין] בציצית, אסרתי לך חלב בהמה, התרתי לך חלב חיה. אמר ר' ביזנא בשם ר' אחא מה שאסר הקב"ה בבהמה התיר אותו בחיה, אסר בבהמה החלב, התיר אותו בחיה. ואסר בחיה גיד הנשה, התיר אותו בעוף, אסר בעוף את הדם, התיר אותו בדג, וכל כמה למה בשביל ליתן שכר לישראל. אמר רבי כתוב האל תמים דרכו (ש"ב כב לא), כל דרכיו של הקב"ה בתמימות, ומאי איכפת ליה להקדוש ברוך הוא אם שחטת מן הירך ואוכל אותו, או נוחר ואוכל, או כשחיטת הגוים תאכל, או שוחט כדין ואוכל, אתה מועילו כלום או אתה מזיקו, אם חכמת חכמת לך (ואם לצת) [ולצת] לבדך תשא (משלי ט' י"ב). ומפני מה אסר לך כל אלו, כדי לצרפך, שנאמר (כל) אמרת (אלוה) [ה'] צרופה (ש"ב שם), למה מפני שהוא מגן לכל החוסים בו (שם שם):

ומשעמדו ישראל וקבלו את התורה הרבה להם מצות, [ליתן להם שכר טוב], ואם כן למה לא צוה הקב"ה לאדם הראשון, אמר הקב"ה מצוה קלה צויתי לאדם הראשון ולא עמד בה, וכל המצות האלו איך הוא יכול לקיים, בו ביום נצטווה ובו ביום בטלה, ולא יכול לעמוד בצויו יום אחד, היאך אמר ר' יהודה בר פדייה בשעה ראשונה עלה במחשבה של הקב"ה לבראות את אדם הראשון, בשנייה נמלך במלאכי השרת, ואמר להם נעשה אדם בצלמינו, בשלישית כנס עפרו, ברביעת גבלו, בחמישית רקמו, בששית העמידו גולם, בשביעית נפח בו הנשמה, שנאמר ויפח באפיו נשמת חיים (בראשית ב ז), בשמינית הכניסו לגן עדן, בתשיעית צוהו מזה אכול ומזה לא תאכל, בעשירית חטא, באחת עשרה נידון, בשתים עשרה נתגרש, שנאמר ויגרש את האדם (שם ג כד), הרי שלא עמד בציויו אפי' שעה אחת. אמר ר' יהודה בן פדייה מי יגלה עפר מעיניך אדם הראשון, ותראה בני בניך שקבלו תרי"ג מצות, אמר לו הקב"ה אתה לא יכולת לעמוד בצוויי שעה אחת, והרי בניך משמרים כל המצות שנתתי להם ועומדים בהם, אחד מהם רואה פירות נטיעות שבכרו ואינו טועם מהם עד שלש שנים, שנאמר שלש שנים יהיה לכם ערלים לא יאכל (ויקרא י"ט כ"ג), ולך אמרתי מזה אכול ומזה לא תאכל, שנאמר מכל עץ הגן אכל תאכל ומעץ הדעת [טוב ורע] לא תאכל ממנו (בראשית ב' ט"ז), ולא עמדת בצוויי אפילו שעה אחת, אלא שמעת מאשתך והנחת דברי, שנאמר ותתן גם לאישה עמה ויאכל (שם ג ו), ובניך צוויתים את זה תאכלו ואת זה לא תאכלו, ועומדים בהם, לפיכך לא נצטווה אדם הראשון, לפי שגלוי וידוע לפניו שאינו עומד, לפיכך לא נצטווה:

פסוק ד

אך את זה לא תאכלו וגו', את הגמל, ואת השפן, ואת הארנבת, ואת החזיר. את הגמל זו בבל, שנאמר בת בבל השדודה [אשרי שישלם לך את גמולך שגמלת לנו (תהלים קל"ז ח')]. את הארנבת, זו מלכות מדי, שעשתה את ישראל פאה וביכורים, שנאמר להרוג ולאד את כל היהודים (אסתר ג יג). ואת השפן, זו מלכות יון, שהשפילה התורה מפי ישראל, שנאמר הנה ימים באים נאם ה' וגו', ונעו מים (ועד) [עד] ים וגו' (עמוס ח יא יב). ואת החזיר, זו אדום הרשעה, שנמשלה לחזיר, שנאמר יכרסמנה חזיר מיער (תהלים פ' יד), ולמה נמשלה לחזיר, שעתיד הקב"ה להחזיר עליה מדת הדין, והאיך לעתיד לבוא הקב"ה מוציא כרוז כל מי שעה מצוה פלונית יבוא ויטול שכרה, ואף הגוים באים ליום הדין, ואומרים תן לנו שכרינו, שאף אנו עשינו מצוה פלונית, אמר הקב"ה איזה מצוה עשיתם, והם שותקים, באותה שעה אמר הקב"ה כל מי שלא אכל בשר החזיר השקץ

והעכבר ורמשים יבוא ויטול שכרו, באותה שעה מתקבצין כל הגוים, והקב"ה מענישם, שנאמר אוכלי בשר החזיר השקץ והעכבר יחדיו יספו נאם ה' (ישעי' סו יז):

פרק יב

פסוק ב

כאשה כי תזריע וילה זכר. זה שאמר הכתוב מי יתנני כירחי קדם. המקרא הזה אמרו איוב בשעה שבאו עליו יסורים, אמר מי יתנני וגו'. ר' לוי אומר אין זה הפסוק מדבר אלא כשהאדם נתון במעי אמו:

כימי אלוה ישמרני (איוב שם). שהקב"ה משמרו במעי אמו. דאמר ר' אבא בר כהנא אם יטול אדם פינדא ויתן בה מעות ויתן פיה למטה המעות נופלות, וזאת האשה מהלכת על שתי רגליה והפה פתוח מלמטה והתינוק כבד, והקב"ה משמרו, על זה אמר איוב כימי אלוה ישמרני, כלומר מי יתן שהיה הקב"ה משמרני כימים הראשונים אשר הייתי במעי אמי. בסוד אלוה עלי אהלי (איוב שם ד), מדבר בתינוק, כשם שהגשם מתלכלכין בו אנשי העולם, כך התינוק במעי אמו מלוכלך בדמים, ואע"פ שהוא מלוכלך בדמים הוא יותר טוב מהמצאו בזה העולם בלא מעשים טובים ובלי הולך בדרכי ה':

ר' אבהו אומר התינוק הזה יוצא ממעי אמו מלא ריר מלא דם והכל מחבבין אותו, ומפני מה דבר מאוס מחבבין אותו, אלא שהקב"ה מחבבו מפני שלא עשה שום עבירה, וכשיגדל מואסין אותו אפילו אביו ואמו ומתחילין להכות אותו, מפני שמתיל יצה"ר בו, שכינה מסתלקת ממנו, מתחילין לבזות אותו בני אדם:

ד"א אשה כי תזריע. זה שאמר הכתוב הלא כחלב תתיכני וכגבינה תקפיאני (איוב י' י'), אמרו רבותינו ז"ל כי האיש מזריע זרע לבן והאשה מזרעת זרע אדום ומתערבין זה עם זה, ומהם הולד נוצר. אום של אשה לעולם מלא דם שממנו דם נדה יוצא מן המקור, וברצונו של הקב"ה [הולכת] טיפה אחת של לבן בתוך המקור, וכיגיע הזרע לשם מיד קופה ועומד, משלו למה הדבר דומה, לחלב שהוא מוטל בקערה, כיון שנפלה בו טיפה של קיבה מיד קופא אותו ועומד, כמו שנאמר הלא כחלב תתיכני וגו', ומיד עולה עליו גידים ובשר, כמו שנאמר ביחזקאל וראיתי והנה עליהם גידים ובשר עלה ויקרם עליהם עור מלמעלה (יחזקאל לז ח). רבי חנינא אומר אין יצירת העובר אלא כפירות, מה פירות הללו קליפה שלהם נגמרת תחלה, ואחר כך נגמר האוכל בתוכה, כך העובר העור נוצר תחלה, ואחר כך נוצר בשר וגידים ועצמות, ואם אתה אומר עצמות נבראו תחלה, כבר בוקעין מיעיה של אשה, ואמרו רבותינו ז"ל עד ארבעים יום הולד נוצר, מארבעים ועד ששים הולד ניכר בין זכר בין נקבה, מששים ועד תשעים בית הולד נסתם, ויום תשעים

אסור לשמש, ואם שימש הרי זה שופך דמים. תשמיש המטה כיצד, שלשה חדשים הראשונים רע לאשה ורע לולד: ועד שלשה חדשים הראשונים מתפללים עליו כדי שלא יהא בו מום, משלשה ועד ששה מתפללים עליו כדי שלא יהא נפל, מששה ועד תשעה מתפללים כדי שיצא בשלום:

דרש רבי שמלאי למה הולד דומה במעי אמו, לפנקס שמקופל ומונח שתי ידיו על שתי צדעיו, שני אציליו על שתי ארכבותיו, שתי עקיביו על שתי עגבותיו [וראשו מונח לו בין ברכיו], פיו סתום, וטיבורו פתוח, אוכל ממה שאמו אוכלת, ושותה ממה שאמו שותה, ואינו מוציא רעי, שלא יהרוג את אמו, וכיון שיצא לאויר העולם נסתם הפתוח, ונפתח הסתום, שאלמא לא היה כן, לא היה יכול לעמוד אפילו שעה אחת, ונר דלוק ומונח על ראשו, ומביט בו מסוף העולם ועד סופו, שנאמר בהלו גרו עלי ראשי לאורו אלך חשך (איוב כט ג), ואל תתמה שהרי אדם ישן כאן ורואה חלום באספמיא, ואין לך ימים שאדם דר בהם בטובה כאותם הימים, שנאמר מי יתנני כירחי קדם (שם שם ב'), ואיזה זמן שיש בהם ירחים ואין בהם שנים, הוי אומר אלו ירחי לידה:

תנו רבנן שלשה חדשים הראשונים הולד דר במדור התחתון, אמצעיים דר במדור האמצעי, אחרונים דר במדור העליון, וכיון שהגיע זמנו לצאת מתהפך ויורד, וזו היא חבלה של אשה:

תנא חבלי נקבה מרובין מחבלי זכר, והיינו דאמר ר' אלעזר מאי קרא אשר עשיתי בסתר רקמתי בתחתיות ארץ (תהלים קלט טו), רדתי לא נאמר אלא רוקמתי:

תנו רבנן שלשה שותפין יש לו לאדם, אביו ואמו והקב"ה, אביו מזריע זרע לבן, שממנו מוח הראש עצמות וגידים וצפרניים ולובן שבעין, אמו מזרעת אדום, שממנו עור ובשר ושחור שבעין ושער, והקב"ה נותן בו רוח ונשמה קלסתר פנים וראיית העין ושמיעת האוזן ודיבור שפתים והילוך רגלים ודעה והשכל, וכיון שהגיע זמנו ליפטר נוטל הקב"ה חלקו ומניח חלקו של אביו ואמו מונח אצלם, וזה הוא סוף כל האדם:

ד"א אשה כי תזריע. זה שאמר הכתוב אחור וקדם צרתני (תהלים קלט ה), מדבר באדם הראשון, אמר ר' יוחנן כתוב בו שתי יצירות בשני יודין, שנא' וייצר ה' אלהים (בראשית ב ז), יצירה אחת בעוה"ז ויצירה אחת לעוה"ב, והבהמה והחיה והעוף כתיב בהם ויצר ביו"ד אחת [ויצר ה' אלהים מן האדמה כל חית השדה (שם שם יט)], והיא יצירה בעולם הזה, לפי שאין להם עמידה לתחיית המתים, לפיכך כתיב אחור וקדם צרתני. אמר רבי שמעון בן לקיש אחור למעשה יום ששי, וקדם ליום ראשון, ומאיזה טעם דאמר ר' שמעון בן לקיש, ורוח אלהים מרחפת על פני המים (בראשית א מב), ואיזה רוח אלהים זו

נשמתו של אדם, שנאמר ויפח באפיו נשמת חיים (שם ב ז), ואמר כל אשר נשמת רוח חיים באפיו (שם ז כב), לפיכך אחור וקדם צרתני, אחור למעשה יום ששי, וקדם למעשה יום ראשון, כיצד ששה דברים ברא הקב"ה ביום ששי, ואלו הם נפש חיה בהמה ורמש וחייתו ארץ ואדם וחוה ונפשו של אדם [נבראת תחלה, שנאמר תוציא הארץ נפש חיה, ואין נפש חיה, אלא נפשו של אדם], שנאמר ויהי האדם לנפש חיה (בראשית ב ז). הרי קדם למעשה יום הששי, ואחור למעשה ליום הששי, שהיה עסוק בו כל יום הששי, הרי אחור וקדם צרתני. ר' שמואל בר נחמן אומר מה הוא אחור וקדם, שני פרצופין, שני פנים, אחד זכר ואחד נקבה, שנאמר זכר ונקבה בראם, הרי אחור וקדם צרתני:

אמר אדם משברא הקב"ה כל בהמה והעופות והשקצים והרמשים אחר כך ברא אותי ומפני מה שאם יגבה לבו עליו, אומרים לו ומפני מה יגבה לבך עליך, יתוש וזבוב אחד קדמך לבריאה, וכך התינוק הזה עד שלא יצא ממעי אמו מצוה אותו הקב"ה מזה אכול ומזה לא תאכל, ומשקבל עליו המצות האלו מיד נולד, שנאמר אשה כי תזריע וילדה זכר: ד"א אשה כי תזריע. זה שאמר הכתוב אין קדוש כה' כי אין בלתך וגו' (ש"א ב ב), כלומר מעשיו של אדם מבלין אותו, ואין אדם מבלה את מעשיו, אבל הקב"ה אינו כן, הוא מבלה את מעשיו, ואין מעשיו מבלין אותו, וזהו שנאמר כי אין בלתך, כלומר בלותיך, רצה לומר אין מעשיך מבלין אותך:

ואין צור כאלהינו (שם). אל תיקרי [צור] אלא ואין צייר כאלהינו, מלך בשר ודם צר הצורה על הכותל, שמא יכול הוא לצור על פני המים, אבל הקב"ה יצר את האדם במעי אמו בתוך המים:

ד"א ואין צור כאלהינו. בשר ודם צר צורה והוא עומד ואינו מדבר, והקב"ה אינו כן, אלא צר צורה ועומד ומדבר:

ד"א בשר ודם צר צורה ואינו עומד ומשבח, אבל הקב"ה אינו כן אלא צורתו עומדת ומשבחת לו:

ד"א בשר ודם צר צורה, אבל צורתו אינה עושה צורה, אבל הקב"ה צר צורה וצורתו עושה צורה שהוא יצר את האשה הזו, והיא יולדת צורה כיוצא בה, על זה נאמר אשה כי תזריע:

[ד"א אשה כי תזריע וילדה זכר] אם קדמה האשה יולדת זכר, ואם קדם האיש יולדת נקבה. אמר רבי אבון הלוי ברבי רמז מן הכתוב שהזכר נתלה באשה והנקבה באיש, שנאמר הנה ילדה מלכה גם היא וגו', את עוץ [וגו'] ואת כשד חזו ואת פלדש (בראשית

כב כ כא כב), ואומר ובתואל ילד את רבקה (שם שם כג), הרי נתלו הנקבות באנשים והזכרים בנקיבות, לכך נאמר אשה כי תזריע:

ד"א אשה כי תזריע. אמר ר' אייבו מעשה נסים הקב"ה עושה עם האדם הזה, שהוא נתון בקמון יום אחד ואינו יכול לסבול אלא נפשו מפרכסת לצאת, אבל התינוק הזה נתון במעי עמו תשעה חדשים, והקב"ה משמרו, ורבותינו אומרים עשה נסים הקב"ה עושה עם האדם, מה אדם שהוא נתון (במטמין) [באמבטי] יום אחד נפשו מפרכסת לצאת, והתינוק שנשמתו קצרה, והוא נתון בתוך שלשה כיסים, א' בטן אמו, ב' השליה, הג' בתוך עור דק, ואין נפשו מתקצרת עליו, למה שהקב"ה עושה עמו ניסם, וכן אמר אליהוא אשא דעי למרחוק (איוב לו ג), היה אליהוא רואה היאך נפתח רחם האשה בעת הלידה ונסתם כמו שהיה, והספינה שהיא מחתיכות עצים, ועליה ברזל ואבנים גדולות ומשא גדול שטבעם לינער בים, והיא שטה על פני המים, והיה תמה מאד, ואמר אשא דעי למרחוק, לכך נאמר אשה כי תזריע:

ד"א אשה כי תזריע אמר ר' יהודה ברבי סימון שתי יריכות של אשה נעשין כשתי אבנים, כדי שיהיה בה כח שתהא יולדת, מנין שכן כתוב (וראיתם) [וראיתן] על האבנים (שמות א טז) אמר ר' מאיר מעשה נסים הקב"ה עושה עם התינוק הזה כקריעת ים סוף היאך עד שלא תלד היא מושכת דמים, ומשהוא יולדת הדמים מסתלקים לשדיים ונעשה חלב, והתינוק יונק מחלב ומתגדל:

פסוק ד

וביום השמיני ימול וגו'. הקב"ה לא צוה אלא לימול, לא שיעשה סעודות ויוציא הוצאות רבות, וישראל מחבבים את המצות שהם מוציאים הוצאות ושמחים, אמר להם הקב"ה אתם שמחים במצותי, אף אני אוסיף לכם שמחה, שנאמר ויספו ענוים בה' שמחה (ישעי' כט יט):

שאל טורנוסרופוס את ר' עקיבא אמר לו איזה יותר מעולה מעשה הבורא או מעשה האדם, ר' עקיבא הבין מיד אמר בלבו זה הארור שואל תחבולות בעבור הילה, אם אשיב לו מעשה האד יותר נכבד הוא יהרגני, ואם אשיב לו מעשה הבורא יותר נכבד גם הוא יהרגני, ויאמר למה אתם מוסיפין על מה שרצה הבורא, אמר ר' עקיבא אדוני המלך המתן לי שתי שעות עד שאלך לבית ואבוא, אמר לו לך, הלך ר' עקיבא לביתו אמר לאשתו אני חפץ ממך עתה שתעשה לי חלה אחת טובה למאד נקייה מן המורסן, עם מעט שמן ושומשמין וקצח, מיד עשתה לו אשתו יותר ממה שצוה, לקח החלה ולקח מעט חטה, ובא לפני המלך אמר לו אדוני המלך בחיי ראשך השיבני בזה השאלה עד

שאשיבך בשאילה ששאלת ממני, אמר לו מה רצית, אמר לו אדוני המלך איזה יותר נאה תחלה החלה הזו, אם החטים האלו, אמר לו המלך החלה הזו, אמר ר' עקיבא אדוני המלך אתה שאלתך ששאלת ממני, אתה השבתה כי אמרת מעשה האדם יותר נכבד, לפי שמעשה הבורא היא החטה ומעשה האדם היא החלה, ואתה שאלת לי בעבור המילה, והיית מבקש ממני תחבולה, כדי שתפילני, ועתה אתה השבת ופיך ענה בך, אמר לו ר' עקיבא בטוב השבתה, אם כן למה לא ברא הקב"ה האדם מהול, אמר לו אם כן למה לא ברא הקב"ה את השרר חתוך, אלא שצריך האדם לחתוך אותו, אלא הבורא עשה זה הענין כדי לצרף בהם בריותיו, שנאמר כל אמרת אלוה צרופה (משלי ל ה):

ד"א וביום השמיני ימול בשר ערלתו. למי שהוא בן קיימא להוציא את מי שאינו בר קיימא, כמו המפלת שפיר מלא דם, או שפיר מלא מים, או סנדל, או דבר שאינו של קיימא, אבל אם הוציאה שפיר מרוקם תשב לזכר ולנקיבה, ואיזה שפיר מרוקם, אבא שאול אומר תחלת ברייתו כעדשה, פיו פתוח כחוט השערה, שני עיניו כשני טיפין של זבוב, ומרוחקות זו מזו, ושני חוטין כשני טיפין של זבוב, ומקורבות זו לזו, ונקבה נידונת כשעורה לארכה, ואין בודקין אותו במים, מפני שהמים עזים (ומוררין) [וטורדין] אותו, אלא בודקין אותו בשמן, שהשמן רך ומצחצחים אותו, ואין רואין אותו אלא בחמה, וכיצד בודקין אותו לידע אם זכר אם נקבה, מביא קיסם שראשו חלק, ומנענע אותו במקום התורף, אם מסכסך בידוע שהוא זכר, ואם לאו בידוע שהיא נקבה:

והיינו דתנן ר' עקיבא אומר הסתכל בשלשה דברים ואין אתה בה לידי עבירה, דע מאין באת, ולאן אתה הולך, ולפני מי אתה עתיד ליתן דין וחשבון, לפני מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא, יראה האדם ראשיתו מה הוא, ויבין אחריתו מה הוא, ולעולם לא יחטא:

ד"א וביום השמיני ימול בשר ערלתו. [ביום] ולא בלילה לרבות שכל הנימולים לא יהיו אלא ביום:

וביום השמיני. מלמד שכל היום כשר למילה אלא שהזריזים מקדימין למצות, שנאמר וישכם אברהם וגו' (בראשית יט כז):

השמיני. אפילו בשבת ימול, וזה מצוה על האב למול, לא מלו האב, מצוה על בית דין למולו, לא מלוהו בית דין מצוה למול את עצמו, ואם לאו הרי הוא בכרת, שנאמר וערל זכר. אשר לא ימול וגו' (שם יז יד), שאלו התלמידים את רבי שמעון בן יוחאי מפני מה [אמרה תורה מילה לשמנה שלא יהיו הכל שמחים ואביו ואמו עצובים, לפיכך] שהתה המילה עד שתצא מטומאה לטהרה:

דרש רבא מאי דכתיב מי מנה עפר יעקב ומספר את רובע ישראל (במדבר כג י), מלמד שהקב"ה סופר רביעיותיהם של ישראל, ואומר מתי תבוא יפה שהצדיק נוצר ממנה:

דרש רב יוסף מאי דכתיב אודך על כי נוראות וגו' (תהלים קלט יד), בוא וראה שלא כמדת בשר ודם מדת הקב"ה, בשר ודם צבע נותן (צמר) [סמנין] ליורה כולו עולה לצבע אחד, והקב"ה אינו כן צר את העובר במעי אמו כל אחד ואחד עולה גובן, הלא תראה כי העין יש בו שלשה גוונים, לבן ושחור וצהוב .... והכל בגזרת [עירין פתגמא] (דניאל ד יד), והוא מהשנה עדניא וזמניא (שם ב כא):

פסוק ו

ובמלאות ימי טהרה. שאלו תלמידיו את ר' שמעון בן יוחאי מפני מה אמרה תורה יולדת מביאה קרבן, אמר להם שבשעה שהיא כורעת לילד מרוב הצער קופצת ונשבעת שלא תזקק לבעלי יותר וכאשר יעבור הצער מתחרטת:

שאלו תלמידיו את ר' דוסתאי בר' ינאי מפני מה האשה באה מבטן אמה ופניה למעלה, והאיש פניו למטה, אמר להם זה בא כדרך תשמישו, וזו באה כדרך תשמישה, ופיכך האיש מקבל פיוס, ואין האשה מקבלת פיוס, אלא תעיז פניה יותר, ולבה כל עת שתפייס אותה יתקשה כאבן:

פרק יג

פסוק ב

אדם כי יהיה בעור בשרו. אמר הקב"ה אני בראי את האדם עפר מן האדמה, והזהרתיו באזהרות של טומאה, להיות פורש מן האשה סמוך לוסתה, אם זכה ונזהר הויין לו בנים זכרים ראוים להוראה, ואם לאו לוקה בצרעת, לכך נסמכה פרשה זו לפרשה זו:

ד"א אדם כי יהיה בעור בשרו. זה שאמר הכתוב מי פלג לשטף תעלה (איוב לה בה), אמר ר' יהושע בן לוי מה פירוש של מי פלג לשטף תעלה, שטף קורין אותה שערה, מלמד שכל שערה ושערה שיש באדם הקב"ה בורא לה מעיין, לפיכך איוב קרוא ואומר אשר השערה ישופני [והרבה פצעי חנם] (שם ט יז), על חנם הביא עלי את כל היסורין האלו, אמר לו אליהוא חס ושלום חלילה לאל מרשע ושדי מעול, כי פעל אדם ישלם לו (שם לד י), הכל מן הקב"ה אמת, ובמדה הוא מביא, והכל במשפט, שנאמר כי אלהים שופט זה ישפיל וזה ירום (תהלים עה ח), אמר הקב"ה לאיוב אפילו השער שעליך מעין עשיתי לו ומדה נתתי לו, שנאמר מי פלג לשטף תעלה:

מעשה בכהן אחד שהיה רואה את הנגעים ונתמעטה ידו, בקש לצאת לחוצה לארץ, קרא לאשתו אמר לה תמחלי לי, כי ידי מטה, ואני רוצה לילך לשוטט בארצות, כי אין יכולת

בי לראות בניי רעבים, אמרה לו אם כן למדני הלכות נגעים ולך, אמר לה בתי הקב"ה ברא לכל שער תחתיו מעיין, ומאותו המעיין מתפרנס השער, וכשיתייבש מעיינה תלקה השער, אמרה לו ישמעו אזניך מה שאתה מוציא בפיך, אם ראש האדם וזקנו מלא שער אינו יודע מספרם, אלא מי שבראם, ואם יש לכל אחד ואחד מעיין להתפרנס ממנו, שלשה בנים שנתן לך הבורא הוא אינו שולח פרנסתם, נמנע ולא הלך, אמרו עליו לא היו ימים מעטים עד שמצא בשדהו מטמון:

ד"א מי פלג לשטף תעלה. כשהקב"ה בורא את האדם במדה הוא יעלה בריא בכל איבריו, ואם ברא אותו רובו מים ומיעוטו דם נעשה אסטניס, ואם ברא חציו מים וחציו דם הוא אדם שלם, ואם ברא אותו רובו דם ומיעוטו מים נעשה מצורע. לכך אמר אדם כי יהיה בעור בשרו וגו':

ד"א אדם כי יהיה בעור בשרו. זה שאמר הכתוב כי לא אל חפץ רשע אתה לא יגורך רע (תהלים ה ה), לפי שהנביא אומר עצתי (תקובל) [תקום] וכל חפצי אעשה (ישעי' מו י), מי שהוא שומע הפסוק הזה כך הוא סבור שמא עבור דין יש למעלה, אמר ר' תנחומא למה אמר וכל חפצי אעשה, לפי שאינו חפץ להמית ברייה, שנאמר כי (לא) [אם] אחפוץ במות הרשע (יחזקאל לג יא), הרי כי לא אל חפץ רשע אתה:

אמר ר' יוחנן מה הוא לא יגורך רע, אמר דוד ע"ה רבונו של עולם אם מבקש אתה לזכות את בריותיך מי ימחה בידך, שלטון שהוא יושב בדין ומבקש לזכות מי שמצוה עליו שלא לזכות, אמר הקב"ה דוד מעשיו מצויים שלא יעזבוני שלא לזכות, אלא אם שמע אדם דברי אני ארחם עליו בשני עולמות, בעולם הזה ובעולם הבא:

ד"א אדם כי יהיה בעור בשרו וגו'. זה שאמר הכתוב איום ונורא הוא (חבקוק א ז), זה הוא האדם שהוא שולט בכל מה שברא הקב"ה בעולמו, שנאמר תמשילהו (במעשה) [במעשי] ידיך, ובשעה שהוא חוטא מביא עליו יסורין בגופו, לפי שאין מעשיו של הקב"ה כמעשה בשר ודם, היאך בשר ודם שהוא רוצה לרדות את עבדו, הוא מביא שוטים ומייסרו ומצערו, אבל הקב"ה אינו כן, אלא אם בקש לרדות את האדם ולהביא עליו יסורים וחלאים גופו של אדם הוא רודה אותו, שנאמר אדם כי יהיה בעור בשרו:

ולמה אינו אומר דבר אל בני ישראל כשם שאומר בכל הפסוקים, אלא אדם כי יהיה בעור בשרו, לפי שכל הדברים על ישראל כולם חייבים לשמוע לאותה המצוה, לפיכך אמר דבר אל בני ישראל, ולא עוד אלא כולם צדיקים, שנאמ' ועמך כולם צדיקים (ישעי' ס כא), לפיכך אמר דבר אל בני ישראל, אבל הנגעים אינם באים אלא על אדם שעבר על מצות בוראו, לפיכך אמר אדם כי יהיה בעור בשרו וגו':

ד"א אדם [כי יהי' בעור בשרו]. אתה רואה כי קשה הוא לפני הקב"ה שיפשוט ידו על אדם שהוא עושה עבירות, אלא מתרה בו, ואחר כך מלקה (אותו) [ביתו], שנאמר ונתתי נגע צרעת בבית ארץ אחוזתכם (ויקרא יד לד), אם חזר בו יפה, ואם לאו הוא מלקה בגדיו, שנאמר והבגד כי יהיה [בו נגע צרעת] (שם יג מז), אם חזר בו הרי יפה, ואם לאו הם באים בגופו, שנאמר אדם כי יהיה בעור בשרו:

ד"א אדם כי יהיה בעור בשרו. על ידי מה באים הנגעים על ידי הזנות, וכן אתה מוצא בירושלם על ידי שהיו שטופין בזמה לקו בצרעת, מה כתיב, ויאמר ה' יען כי גבהו בנות ציון וגו' (ישעי' ג' טז). מה עשה הביא עליהן הצרעת, שנאמר וספח ה' [קדקד] בנות ציון וה' פתחן יערה (שם שם יז). ואין וספח אלא צרעת, שנאמ' אדם כי יהיה בעור בשרו שאת או ספחת:

ד"א אדם כי יהיה בעור בשרו שאת או ספחת או בהרת וגו' לנגע צרעת] מדבר בארבע מלכיות. שאת זו בבל, שנאמר ונשאת המשל הזה [על מלך בבל])ישעי' יד ד). ספחת זו מלכות מדי, המן מספח עם אחשורוש [להשמיד להרוג ולאבד]. בהרת זו מלכות יון, שחדשה גזירות בהרות על ישראל. לנגע צרעת זו מלכות אדום הרשעה, שהאלהים מלקה אותה בצרעת ואת השר שלה, שכן כתיב מדוע נסחף אביריך לא עמד [כי ה' הדפו] (ירמי' מו טו), לעולם הא האלהים יושב בדין על מלכות הרשעה הזאת, והוא אומר לה למה היית משעבדת בבני, והיא אומרת לא אתה הוא שמטרתם בידינו, אומר לה הקב"ה ובשביל שמסרתי אותם בידיך לא שמת (עליהם רחמים אלא על זקן ועולל היית מכבדת עולם) [להם רחמים על זקן הכבדת עולך מאד] (ישעי' מ ז ו), חייך שאיני יושב עליך בדין ורואה אותך ומחייבך, שנאמר רדי ושבי על עפר בתולת בת בבל שבי לארץ וגו' (שם שם א), ובת בבל הוא קורא לאדום, לפי שתחלה היה מלך בבל ואדום אהובים, לפיכך כינה אותם בשם אחד, ומה אני עושה לך, אני פורע מן השר שלך, ומכה אותו בצרעת, ואחר כך פורע ממך, ולא תאמר במלכות הזה, אלא אפילו בגוג שהוא מתגאה ועולה, כך אני מכה אותו בצרעת, מנין שנאמר וזאת תהיה המגפה אשר יגוף ה' את כל העמים אשר צבאו על ירושלים וגו' (זכריה יד יב), על ידי מה, על ידי שנתגרו על ישראל, וצבאו על ירושלים, ואל תתמה אפילו בעולם הזה נפרע להם משונאיהם והכה אותם בצרעת, וזה היה בנעמן, שנאמר ונעמן שר צבא וגו' [והאיש היה גבור חיל מצורע] (מ"ב ה א). ובשביל מה נצטרע, ששבה מארץ ישראל נעכרה קטנה, שנאמר וארם יצאו גדודים וגו' (שם שם ב), בעולם הזה הכה לאומות בצרעת, אף לעולם הבא הוא מכה אותם בצרעת, שנאמר וזאת תהיה המגפה וגו' (זכרי' שם), אמר להם האלהים לפי שהייתם קוראין את עמי

טמאים, שנאמר סורו טמא קראו למו (איכה ד טו), ובו בלשון אני מטמא אתכם בצרעת, אבל ישראל נקראו טהורים, שנאמר וקראו להם עם הקדש (ישעי' סב יב), ושלמה ע"ה אומר כולם יפה רעיתי ומום אין בך (שה"ש ד ז):

פרק יד

פסוק ב

זאת תהיה תורת המצורע. זה שאמר הכתוב נחפשה דרכינו ונחקורה ונשובה עד ה' (איכה ג מ), מה ביאר לנו הנביא ע"ה בזה הפסוק, תדע מה בא לבאר לנלו, ללמדך שכל הצרות הבאות על האדם ממעשיו הם באים עליו, כי הקב"ה הוא דיין אמת, ואין במשפטיו עול, על כן אמר הנביא כי כאשר יבוא על האדם ייסורין יאמר מה פעלתי עד שחלו עלי אלו היסורין ויחפוש במעשיו ויחזור בתשובה, ואשרי מי שמתגבר ביצרו, ואינו מהרהר אחר מדת בוראו, אלא חוסה בו בכל לבו, בוא וראה אלו ארבעה המכות שהם שאת וספחת ובהרת וצרעת, אין הקב"ה מביא על האדם אחד מארבעה המכות האלו, אלא על ידי עון, וכן מצינו בבנות ירושלם, דכתיב יען כי גבהו בנות ציון (ישעי' ג טז), מה כתיב אחריו, וספח ה' קדקד בנות ציון וה' פתהן יערה (שם שם יז), ואפילו הכי ניתנה להם בתורה טהרה, שנאמר זאת תהיה תורת המצורע:

ד"א תורת המצורע. המוציא שם רע, אתה מוציע מן בלעם בן בעור מפני לשונו נדחף, שנאמר מן ארם ינחני בלק מלך מואב מהררי קדם (במדבר כג ז). מהו מהררי קדם, מן רמי העולם היית. מן מחיצות האבות ינחני בלק וזרקני לגיהנם, וכן דואג האדומה מפני לשונו נתחייב, שנאמר ושם איש מעבדי שאול ביום ההוא נעצר לפני ה' ושמו דואג האדומי (ש"א כא ח), וכתיב ויען דואג האדומי והוא (נעצב על) [נצב אל] עבדי שאול ויאמר ראיתי את בן ישי וגו' (שם כב ט) וכתיב ויאמר המלך לדואג סב אתה ופגע בכהני ה') [בכהנים] (שם שם יח). וכן אחיתופל מפני לשונו נטרד, שנאמר ואחיתופל ראה כי לא נעשתה עצתו [וגו'] ויצו אל ביתו ויחנק (ש"ב יג כג). וכן גיחזי מפני לשונו ופיו נטרד, שנאמר חי ה' [כי] אם רצתי [אחריו] ולקחתי (מידו) [מאתו] מאומה (מ"ב ה כ), וכתיב וצרעת נעמן תדבק בך ובזרעך לעולם (שם שם כז). אמר ר' פדת ברית כרותה נתן הקב"ה בעולמו, שכל מי שהוא מפשפש בחבירו לוקה בצרעת, שנא' זאת תהיה תורת המצורע, המוציא שם רע, וכן אמר קהלת אל תתן את פיך (להחטיא) [לחטוא] את בשרך (קהלת ה ה), זה לשון הרע:

ד"א אל תתן את פיך. לשון נקייה דברה תורה שלא לשמש עם הנדה שלא ילקו בניו בצרעת. אמר ר' אחא אם שימש אדם עם אשתו והיא נדה, ביום הראשון של נדתה הבן

הנולד לוקה בצרעת בן עשר שנים, ביום השני בן עשרים שנה, ביום השליש בן שלשים שנה, ביום הרביעי בן ארבעים [שנה], ביום החמישי בן חמשים שנה, ביום הששי בן ששים שנה, ביום השביעי בן שבעים שנה:

ד"א זאת תהיה תורת המצורע. זה שאמר הכתוב מות וחיים ביד לשון (משלי יח כא), אם זכה לחיים ואם נתחייב למיתה, כיצד אם עסק בתורה זכה לחיי העולם הבא, שהרי התורה נקראה חיים, שנאמר עץ חיים היא למחזיקים בה (שם ג יח), והמספר לשון הרע מתחייב בנפשו שהורג שלשה האומרו והמקבלו והנאמר עליו. ומנין אתה למד מדואג, שאמר לשון הרע על אחימלך ונהרג אחימלך, וגם שאול, שנאמר וימת שאול במעלו [אשר מעל בה'] (דה"א י יג), וכן שאול אומר [עמוד נא ומתתני] כי אחזני השבץ (ש"ב א ט). אמר שאול אחזני עון של לובשי כתונת תשבץ, מפני שהרג את הכהנים, ודואג נשתרש מן העולם...

פרק טז

פסוק א

אחרי מות שני בני אהרן. ארבעתן היו ראויין למות, ונתפלל משה עליהן, ועשתה תפלתו מחצה, אימתי בשעה שעשו ישראל את העגל, מה כתיב שם, ובאהרן התאנף ה' מאד להשמידו (דברים ט כ), ואין השמדה אלא כליה, שנא' ואשמיד פריו ממעל (עמוס ב ט), כיון שנתפלל משה עשה תפלתו מחצה:

אחרי מות שני בני אהרן. א"ל הקב"ה אהרן לא כך כתבתי בתורתי על כל דבר פשע על שור וגו' (שמות כב ח), אין אתה זכור מה עשיתי בשור, שנאמר וימירו את כבודם בתבנית שור (תהלים קו כ), על חמור אותן מצרים שכתוב בהן, אשר בשר חמורים בשרם (יחזקאל כג כ), עשית להן עגל שיהיו משתחוים לו, שנאמר והאספסוף אשר בקרבו (במדבר יא ד), על שה אלו ישראל, שנאמר שה פזורה ישראל (ירמיה ג' י"ז), על שלמה אותו שכתוב בו שמלה לכה קצין תהיה לנו (ישעיה ג ו), על כל אבידה, שכתוב בהן צאן אובדות היו עמי (ירמיה ג ו):

אשר יאמר כי הוא זה (שמות כב ח), שאמרו אלה אלהיך ישראל (שם לב ד). עד האלהים יבא דבר שניהם (שם כב ח), זה משה שכתוב בו ראה נתתיך אלהים וגו' (שם ז א), שישב משה ודנן. אשר ירשיעון אלהים ישלם שנים לרעהו (שם כח ח). אלו שני בני אהרן, אלא בעון שלא נתעסקו בפריה ורביה, ומן דוד ע"ה למדנו. זה שנאמר בחוריו אכלה אש וגו' (תהלים עח סג), שהיו אומרים נדב ואביהוא אבינו כהן גדול דודינו מלך, אחי אמנו נשיא, אנחנו פרחי כהונה, התמיה ראוי לנו משום ובתולותיו לא הוללו (שם).

ורבותינו אומרים שזנו עיניהם מן השכינה, אמרו כך עשה משה שעלה לרקיע והביט בשכינה ולא הוצרך לא אכילה ולא שתייה, אף אנו כיון שנביט בשכינה אין אנו צריכין לא אכילה ולא שתייה, אף על פי כן ויחזו את האלהים ויאכלו וישתו (שמות כד יא), באותה שעה ביקש הקבה לפשוט ידו בהם, אלא אמר הקב"ה אני ממתין עד שיעשה המשכן ויכנסו להקריב, ואני עושה בהם מידת הדין, שנא' (בהקריבם) [ויקריבו] אש זרה אשר לא צוה אותם (ויקרא י א), ולמה כתיב בהם שתי פעמים מיתה, כי מקרא אחד אומר וימת נדב ואביהו וגו' (במדבר ג ד), ובמקום אחר אומר וימותו (ויקרא י ב), עד שתדע כי צדיקים ...:

פסוק ב

ויאמר ה' אל משה דבר אל אהרן אחיך. שאמרתי לך עליו הלא אהרן אחיך וגו' (שמות ד', יד), ואמור לו ואל יבוא בכל עת [אל הקודש] ואם יעבור הצווי ימות כאשר מתו בניו: אחיך. בבל יבוא ואין אתה בבל יבוא:

בכל עת. זה יום הכיפורים:

מבית לפרוכת. זה לפני לפנים:

ולא ימות. הרי זה עונש:

כי בענן אראה על הכפורת. הרי זה אזהרה. ולמה נסמכה מיתת שני בני אהרן לפרשת יום הכיפורים, ללמדך שמיתת הצדיקים מכפרת כיום הכיפורים:

פסוק ה

ומאת עדת בני ישראל יקח שני שעירי עזים לחטאת. שיהיו משל ציבור, ומה תלמוד לומר שני שיהו שווים:

פסוק ו

ויקרב אהרן את פר החטאת אשר לו. שלא יקריב משל ציבור:

וכפר בעדו ובעד ביתו. זה וידוי דברים, והיאך היה מתודה, אנא השם חטאתי פשעתי עויתי לפניך אני וביתי, אנא השם כפר נא לעוונות לפשעים ולחטאים שעויתי ושפשעתי ושחטאתי לפניך אני וביתי, ככתוב בתורתיך כי ביום הזה יכפר עליכם לטהר אתכם מכל חטאתיכם לפני ה' תטהרו (ויקרא טז ל), והם עונים אחריו, ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד:

פסוק ח

ונתן אהרן על שני השעירים גורלות וגו'. ולמה עושה כן ומוליך אותו השעיר לעזאזל ומביאו להר גדול וקשה ודחופו עד שיחתך חתיכות חתיכות, אלא ללמדך שאנו מבקשים מהבורא שכמו זה השעיר שהוא נושא עונות ישראל עליו, וכמו שנופל השעיר חתיכות

חתיכות ולא ישאר בו לא ממשות ולא תועלת, כן אתה מלך מלכי המלכים הקב"ה תפיל לחטאתינו ויאבדו מספרך, ולא יהיה להם תקומה, ויש מפרשים אומר ישראל עזבו יצר הרע והשליכו אותו מעליהם כשעיר הזה המשתלח, ועל זה נאמר ונשא השעיר עליו (את כל עונות בני ישראל) [את כל עונותם אל ארץ גזרה] (פסוק כב):

פסוק כג

ובא אהרן אל אהל מועד. אע"פ שפסוק זה [כתוב] קודם מוסף עולתו, ועולת התמיד מאוחר הוא אחר עולתו [ועולת העם], ולמה הוא בא אל אהל מועד, והלא כבר השלים עבודת היום, אלא כדי להוציא כף ומחתה, וכל הפרשה כולה נאמרה כסדר, חוץ מפסוק זה, [ואי אמרת פסוק זה על הסדר נאמר לא משכחת אלא ג' טבילות] ושש קידושין צריך על כל טבילה וטבילה, ותמיד של שחר בבגדי זהב, ועבודת היום בבגדי לבן, דכתיב כתונת בד קודש ילבש (ויקר' ט"ז ד'), וכתיב ורחץ בשרו במים ולבשם (ויקר' שם), וקא עביד עבודת היום והכנסת דם פר ושעיר והכנסת כף ומחתה, דכתיב והקריב אהרן את פר החטאת אשר לו, וכתיב בתריה ושחט את שעיר החטאת אשר לו, וכתיב ובא אהרן אל אהל מועד, דהיינו הוצאת כף ומחתה, דלבתר דקא עביד מכל הני עבודות בבגדי לבן הוא, ולא הוה עביד טבילה אלא אם כן משנה מעבודה לעבודה, דפושט [בגדי] זהב ולובש בגדי לבן:

והניחם שם. מלמד שטעונים גניזה ואינן כשרים ליום הכיפורים הבא:

פסוק כד

ורחץ את בשרו במים במקום קדוש. בלשכת בית הפרוה. וחמש טבילות היו שם באותו יום וכולם בלשכת בית הפרוה חוץ מן הראשונה שהיתה בחול על גבי שער המים:

ויצא ועשה את עולתו ואת עולת העם. עולתו קודמת לעולת העם וכפרתו קודם לכפרת העם:

פסוק כט

והיתה לכם לחוקת עולם. לבית עולמים:

בחדש השביעי. יכול בכל החדש תלמוד לומר בעשור לחודש:

תענו. יכול ישב בחמה או בצנה בשביל שיצטער, תלמוד לומר וכל מלאכה לא תעשו, מה מלאכה שחייבים עליה כרת, אף עינוי שחייבים עליו כרת. משום ר' ישמעאל [אמרו] נאמר כאן עינוי, ונאמר להלן ויענך וירעיבך (דברים ח' ג'), מה עינוי האמור להלן עינוי רעבון, אף כאן עינוי רעבון:

וכל מלאכה לא תעשו. נאמר כאן מלאכה, ונאמר במשכן מלאכה, מה מלאכת המשכן חשובה, אף כאן כיוצא בהם. ואמר וכל מלאכה, אפילו מקצת מלאכה, כמו אריגת שני חוטין כתיבת שתי אותיות:

פסוק ל

כי ביום הזה יכפר עליכם. בקרבנות:

לטהר אתכם [מכל חטאתיכם לפני ה' תטהרו]. את זו דרש ר' אלעזר בן עזריה במסכת יומא:

תנן התם יום הכיפורים אסור באכילה ובשתייה ברחיצה בסיכה בנעילת הסנדל ובתשמיש המטה, והמלך והכל ירחצו פניהם והחיה תנעול את הסנדל דברי ר' אליעזר, וחכמים אוסרים. האוכל ביום הכיפורים ככותבת הגסה כמוה וכגרעינתה והשותה כמלוא לוגמיו חייב, כל האוכלין מצטרפין לכותבת, וכל המשקין מצטרפין למלוא לוגמיו, אכל ושתה אין מצטרפין:

אכל ושתה בהעלם אחד אינו חייב אלא חטאת אחת, אכל ועשה מלאכה חייב שתי חטאת, אכל אוכלין שאינם רואין לאכילה, ושתה משקין שאינם ראויים לשתיי, (אכל) [שתה] ציר או מורייס פטור:

התינוקות אין מענין אותן ביום הכיפורים אבל מחנכין אותן קודם לשנה וקודם לשתים, בשביל שיהיו רגילים במצות:

עוברה שהריחה (מטעמין) [מאכילין] לה עד שתשוב נפשה, חולה מאכילין אותו על פי בקיאין, ואם אין [שם] בקיאין מאכילין אותו על פי עצמו עד שיאמר די:

מי שאחזו בולמים מאכילין אותו אפילו דברים טמאים עד שיאורו עיניו, מי שנשכו כלב שוטה אין מאכילין אותו מחצר כבד שלו, ור' מתיה בן חרש אומר שהוא מותר, ועוד אמר ר' מתיא בן חרש החושש בפיו מטילין לתוכו סם בשבת מפני שהוא ספק נפשות, וכל ספק נפשות דוחה את השבת:

מי שנפלה עליו מפולת, ספק הוא שם, ספק אינו שם, ספק חי, ספק מת, ספק נכרי, ספק ישראל, מפקחין עליו [את הגל, מצאוהו חי מפקחין] ואם מת יניחוהו:

חטאת ואשם ודאי מכפרין, מיתה ויום הכיפורים מכפירן עם התשובה, תשובה מכפרת על עבירות קלות על עשה ועל לא תעשה ועל החמורות הוא תולה עד שיבוא יום הכפורים ויכפר:

האומר אחטא ואשוב [אחטא ואשוב] אין מספיקין בידו לעשות תשובה, אחטא ויום הכיפורים מכפר [אין] יום הכיפורים מכפר:

עבירות שבין אדם למקום יום הכיפורים מכפר, ושבינו לבין חבירו אין יום הכיפורים מכפר, עד שירצה את חבירו, את זו דרש ר' אלעזר בר עזריה מכל חטאתיכם [לפני ה' תטהרו] עבירות שבין אדם למקום יום הכיפורים מכפר, [עבירות] שבינו לבין חבירו אין יום הכיפורים מכפר עד שירצה את חבירו, אמר ר' עקיבא אשריכם ישראל לפני מי אתם מטהרין, ומי מטהר אתכם, אביכם שבשמים, שנא' וזרקתי עליכם מים טהורים וטהרתם (יחזקאל לה כו):

ידענו כי התשובה מתקבלת באלו הימים, ועל תנאי שלא יחזור למעשיו הרעים ושלא יאמר מעשי הרבה רעים ולא יתקבל השם תשובתי. ר' יצחק אומר אמר ירמיהו לישראל עשו תשובה, אמרו לו באיזה פנים נעשה תשובה, ולא הנחנו ע"ז שלא עשינו, ושכעסנו אותו ביותר, אמר להם בניי אם שבים אתם, לא אצל אביכם אתם באים שנאמר כי הייתי לישראל לאב (ירמיה לא ט). ואמר הנביא וקרעו לבבכם ואל בגדיכם [ושובו אל ה' אלהיכם] (יואל ב יג), אמר ר' יהושע בן לוי אם קרעתם לבבכם [בתשובה], אין אתם קורעין [בגדיכם] לא על בניכם ולא על בנותיכם למה כי חנון ורחום הוא [ארך אפים וגו']: ואמר ר' יוחנן גדולה תשובה שמגעת עד כסא הכבוד, שנאמר שובה ישראל עד ה' אלהיך (הושע יד ב):

ותחלת מי שחזר בתשובה היה ראובן, שנאמר וישב ראובן אל הבור וגו' (בראשית ל"ז כ"ט), אל תקרי וישב אלא שעשה תשובה. ר' אליעזר אומר בשקו ובתעניתו היה עסוק על אותו המעשה של בלהה ולא נפנה, וכשנפנה בא והציץ בבור, והנה אין יוסף בבור ויקרע את בגדיו (שם), אמר לו הקב"ה אתה בקשת למחזרא ברא חביבא לאביו, חייך שכן בנך בא ומחזיר את ישראל למוטב, ומי היה זה הושע בן בארי, וכתיב בארה בנו (דהי"א ה ו), ולמה נקרא שמו בארה, שהיה בארה של תורה, ולמה מת בגולה, כדי שיחזרו עשרה שבטים בזכותו, והוא בן בנו של ראובן, ולמה נקרא שמו בארה, משום וישב ראובן אל הבור:

ותחלת נבואתו אמר הקב"ה להושעי הושע בניי חטאו, אמר לפניו רבונו של עולם ימחו על קדושת שמך, אמר לו קח לך אשת זנונים (הושע א ב), וזה היה במראה הנבואה לא בהקיץ, כי הכל היה בשעה אחת, לקה אשה והוליד ממנה בנים שנים, כמו שכתוב בתרי עשר, אחר כך אמר לו הקב"ה גרש האשה הזאת עם בניה כי בני זנונים המה, התחיל הושע בן בארי בוכה, אמר לו הקב"ה הושע מפני מה אתה בוכה, אמר מפני שריחמתי על אשתי ועל בני, אמר לו הקב"ה אם אשתך זונה ובניך בני זנונים וריחמתה עליהם, אני לא ארחם על בני שהם בני אברהם יצחק ויעקב אהובי, ומי שיש לו אוהב צריך לאהוב

את בניו, מיד הקיץ הושע בן בארי מן המראה שלו, והתחיל לשבח את ישראל ואמר והיה מספר בני ישראל כחול הים וגו' (הושע ב א), ועל כן אמר לישראל שובה ישראל עד ה' אלהיך כי כשלת בעונך, אמר הושע לישראל עשו תשובה עד שלא יעשה הקב"ה כשם שעשה לשומרון, ולחברותיה, אמרו ישראל אפשר שיקבלנו בתשובה, אמר להם תשובו של קין קבלתי ותשובתכם איני מקבל, תשובת אחאב, תשובת נינוה, תשובת אנשי ענתות תשובת מנשה, תשובת יכניה קבלתי ותשובתכם איני מקבל:

קחו עמכם דברים (הושע יד ג) ר' חייא אומר לא כדברים שפתיתם אותו בסיני, שנאמר ויפתוהו בפיהם וגו' (תהלים יח לו), ואעפ"כ והוא רחום, ואין דברים אלא דברי תורה, שנאמר את הדברים האלה (דברים ה' י"ט), וקח טוב, ואין טוב אלא אורה שתחול עליו שכינה, כי היא כמו אורה, ומנא לן שטוב הוא אורה, שנאמר וירא אלהים את האור כי טוב (בראשית א ט). אמר ר' יצחק ובמערבא אמרי לה משמיה דרבא בר מארי בוא וראה שלא כמדת הקב"ה מדת בשר ודם, מדת בשר ודם אדם מקניט את חבירו, ספק מתפייס ספק אינו מתפייס, ספק מתפייס ממנו בממון, ספק אינו מתפייס בממון, אבל הקב"ה מתפייס מן האדם בדברים, שנאמר קחו עמכם דברים ושובו אל ה', ולא עוד אלא שמחזיק לו טובה, [שנאמר וקח טוב, ולא עוד אלא שמעלה עליו הכתוב כאלו הקריב פרים], שנאמר ונשלמה פרים שפתינו (שם שם), רצה לומר כי הדברים הם הוידוי, וכאשר האדם מתוודה ואינו חוזר לחטאו, כיאלו הקריב פרים, שנאמר ונשלמה פרים שפתינו:

תניא היה ר' מאיר אומר גדולה תשובה שבשביל יחיד שעשה תשובה מוחלי לו ולכל העולם, שנאמר ארפא משובותיכם אוהבם נדבה כי שב אפי ממנו (הושע י"ד ה'), מהם לא נאמר אלא ממנו, היכי דמי בעל תשובה, אמר ר' יהודה אמר רב כל שבא דבר עבירה לידו פעם ראשונה ושניה וניצל הימנה, מחוי ר' יהודה באותה אשה ובאותו מקום ובאותו פרק, ועל כן קבע לנו הקב"ה יום אחד בשנה שהוא יום סליחה וכפרה, והוא יום הכיפורים, והוא יום שנתרצה הקב"ה לישראל, ואמר למשה סלחתי כדבריך (במדבר יד כ):

תנו רבנן ועמך כולם צדיקים לעולם ירשו ארץ (ישעיה ס כא), בין שאמרו להדליק נר בלילי יום הכיפורים בין שאמרו שלא להדליק, לשם מצוה נתכוונו (להדליק, עד שלא יבוא לידי תשמיש, כי דרך העולם אינם מתייחדים כי אם באפילה. שלא להדליק, שמא יסתכל בה ויבוא לידי הרהור. וצריך לאכול סעודתו מבעוד יום, שנאמר ערב עד ערב [תשבתו שבתכם] (ויקרא כג לב):

פרק יז

פסוק ג

איש איש מבית ישראל וגו'. רוח הקודש אומרת כי ממזרח שמש ועד מבואו [גדול שמי בגוים ובכל מקום מקטר מוגש לשמי ומנחה טהורה] (מלאכי א' י"א), בשעה שהשמש יוצא על העולם, ועד שהיא שוקעת, היא מקלסת לפני הקדוש ברוך הוא [שנאמר ממזרח שמש עד מבואו מהולל שם ה' (תהלים קיג ג')], וכן אתה מוצא בשעה שבא יהושע לגבעון וביקש לשתק את החמה, לא אמר לו שמש בגבעון עמוד, אלא שמש בגבעון דום (יהושע י יב), אמר לו השמש ולמה אדום, אין לך כל רגע שאני [איני] מהלך בו, שאני משבח ומפאר ומרומם ליוצרי, ואתה אומר לי דום, ועוד יש קטן מצוה על גדול ממנו, אני גדול ממך, ואתה קטן, ואתה מצוה עלי, כי אני נבראתי ביום הרביעי, ואתה נבראתה ביום הששי, ועוד כי אני קבוע בשמים, ואתה על הארץ, ועל כן צריכים שיהו דבריך מעטים, אמר לו יהושע הרבה אתה אומר בן חורין קטן רשאי במי שיש לו עבד זקן לצוות עליו, לא הקנה אברהם אבינו השמים וכל מה שבתוכם, שנאמר ברוך אברם לאל עליון קונה שמים וארץ (בראשית יד יט), ולא זו בלבד אלא שהשתחוית ליוסף, שנאמר והנה השמש והירח וגו' (שם לז ט), ואתה מדבר כנגדי, אתה שתוק ואני אקלס לבורא, שנאמר אז ידבר יהושע (יהושע י יב), ואין אז אלא שירה, שנאמר אז ישיר משה ובני ישראל (שמות טו א), מיד ויעמוד השמש ולא אץ לבוא ביום תמים (יהושע י יג):

ובכל מקום מוקטר מוגש לשמי ומנחה טהורה (מלאכי שם). שאל רב אחא את ר' שמואל בר נחמן מה הוא מוקטר מוגש לשמי ומנחה טהורה, והתורה הזהירה ואמרה השמר לך פן תעלה עולותיך וגו', כי אם (אל המקום) [במקום] אשר יבחר (דברים י ביג יד), וכן הוא אומר איש איש מבית ישראל אשר ישחט וגו', ואל פתח אהל מועד לא הביאו וגו' (ויקרא יז ג ד), והנביא אומר ובכל מקום מוקטר מוגש לשמי, אמר לו מי שאמר והיה העולם הוא אחד, ודיבורו אחד, ולפי שאינו משתנה גם דיבורו לא ישתנה, וממה שאמר הנביא ובכל מקום מוקטר מוגש לשמי, זו תפלת המנחה, שנאמר תכון תפלתי קטורת לפניך וגו' (תהלים קמא ב):

[ד"א איש איש מבית ישראל], זה שאמר הכתוב הטיבה ברצונך וגו' אז תחפוץ זבחי צדק וגו' (תהלים נא כ כא), משל למה הדבר דומה, לעשיר גדול רווק ואין לו אשה ולא בית, ולקח אשה אמר לבני משפחתה הביאו אותה לחנות, אחר שהביאו אותה לחנות, עמד מיד ובנה לה בית, התחילו מביאים קרובותיה מנחה לחנות, אמר להם הוליכו את המנחה לבית, כך כל ימים עד שלא העמיד משה את אהל מועד, היו הקרבנות קרבים

בכל מקום, משנבחר בית עולמים נאסרו הקרבנות בכל מקום ליקרב, חוץ מבית עולמים, שנאמר השמר לך פן תעלה עולותיך וגו' כי אם (אל המקם) [במקום אשר יבחר ה' וגו'] (דברים י ביג יד), והיכן המקום אשר בחר, זו ירושלים, שנאמר כי בחר ה' בציון אוה למושב לו (תהלים קל"ב י"ג), לפיכך מזהיר משה את ישראל ואמר איש איש מבית ישראל וגו':

זה הדבר. רמז הקב"ה למשה שבעונות ישראל יחרב בית המקדש, ומנא לן, כתיב הכא זה הדבר, וכתיב התם על זה היה דוה לבנו (איכה ה יז), ואמר הקב"ה לישראל כל זמן שבית המקדש קיים וישראל מקריבים את הקרבנות מתכפר עוונותיהם, וכאשר יחרב אין להם קרבן אחר כי אם התורה, וכן הנביא אומר קחו עמכם דברים וגו' (הושע יד ג), לפי שבכל הקרבנות דברי תורה נמשלו, מקריבים לחם על גבי המזבח שנאמר את קרבני לחמי לאשי וגו' (במדבר כח ב), וכתיב ונתתה על השולחן לחם הפנים לפני תמיד (שמות כה ל), ותורה נמשלה בלחם, דכתיב לכו לחמי בלחמי (משלי ט ה), מקריבין יין נסך על גבי המזבח, שנאמר ויין לנסך וגו' (במדבר טו ה), ובתורה ושתו ביין מסכתי (משלי ט ה), בכל עת היו מביאין שמן למנורה, שנאמר ויקחו אליך שמן זית זך וגו' (שמות כ"ז כ'), ונמשלה התורה בשמן, שנאמר בכל עת יהיו בגדיך לבנים ושמן על ראשך אל יחסר (קהלת ט ח):

ד"א איש איש מבית ישראל אשר ישחט. ר' עקיבא אומר לפי שהיו ישראל במדבר נוחרין את הבהמה ואוכלין אותה, וכאן אסרה התורה להם את הנחירה, שנאמר איש איש אשר ישחט:

פסוק ד

ואל פתח אהל מועד לא הביאו. אמר להם אסור לכם לשחוט חוץ מאהל מועד, ר' ישמעאל אומר כיון שאמר להם משה היו מתאוים שאמר להם משה היו מתאוים לאכול בשר, באותה שעה הזהרו עצמן מן השחיטה שלא לשחוט חוץ מאהל מועד, ולמה כן לפי שהיו להוטים אחר ע"ז והיו שוחטין לעבודה זרה, אמר הקב"ה למשה צוה להם לישראל שלא ישחטו חוץ מאהל מועד עד שירחיקם מע"ז, ועוד מזה הטעם כסוי דם חיה שגזר הבורא לכסות, שלא יעברו בני אדם על הדם ויתדמה לו שהוא של צאן ויבוא לשחוט חוץ מאהל מועד, וכיון שבאו ליכנס לארץ הותרה להם שחיטה בכל מקום, למה כי בעת שכבש יהושע את הארץ החריב כל ע"ז שבארץ ישראל ובטל אותם לגמרי, לפיכך הותרה השחיטה בכל מקום, שכן כתיב כי ירחיב ה' וגו' (דברים י"ב כ'), אמר הקב"ה לישראל לא בשביל שהתרתי לכם את השחיטה תהיו נוטלים מתוך הצאן ושוחטים,

אמר שלמה ודי חלב עזים [ללחמך ללחם בידך] (משלי כ"ז כ"ז), מלמד לישראל שאם יש להם כבשים מה שהוא גוזז מהם לכסות שלך, שנאמר כבשים ללבושיך ומחיר שדה עתודים (שם שם כ"ו), שכר שאתה עושה מן העתודים תהא לוקח בהם שדות, ודי חלב עזים וגו', דייך חלב עזים ללחמך וללחם ביתך, אמר ר' עקיבא ראה היאך חס הקב"ה על ממונם של ישראל, בתורה כתיב וזבחת מבקרך ומצאנך (דברים י"ב כ"א), לא תהא נוטל מן הצאן ושוחט ולא תהא נוטל וקריב, אלא ממה שהם מולדות אתה רשאי להקריב, אמר ר' אלעזר בר שמוע וכשיהיה לוקח משבת לשבת, לא יהא לוקח עד שיהיה נמלך בתוך ביתו, מנין שנאמר ואמרת אוכלה בשר (שם שם כ), ולפיכך משה הזהירן בשחיטה, כלומר שלא יגזול אדם את שורו של זה או צאנו של זה וישחוט ויאכל, וכל מי שעושה כך כאילו שופך דמים, וישעיה ע"ה רמז בזה ואמר שוחט השור מכה איש (ישעיה סו ג), ואחר שהזכיר גנות בהמת היהודים והזהירם מזה, הזהירם עוד מן העריות, ומן כל דבר שהמצרים עושים, ועוד ממעשה ארץ כנען:

פרק יח

פסוק ב

דבר אל בני ישראל ואמרת אליהם. שני דברים הנה דיבור ואמירה, ומפני מה כפל דיבור ואמריה להזהיר הגדולים על הקטנים:

אני ה' אלהיכם. אני הוא שקבלתם מלכותי בסיני, כשאמרתי לכם אנכי ה' אלהיך [אני הוא], שאמרתי והיה העולם, אני דיין אני מלא רחמים, אני עתיד ליפרע, אני נאמן לשלם שכר:

פסוק ג

כמעשה ארץ מצרים. מלמד שהתעיבו המצרים מעשיהם מכל אומה, וביותר מקום אשר היו יושבים שם ישראל, שנא' אשר ישבתם בה:

וכמעשה ארץ כנען. מלמד שהתעיבו הכנענים מעשיהם מכל אומה, וביותר מקום ישראל שנאמר אשר אני מביא אתכם שמה:

ובחקותיהם לא תלכו. מלמד שחוקות הכנענים הבל המה, וכן ירמיהו אומר חוקות העמים הבל (המה) [הוא] (ירמיה י' ג'):

תנו רבנן ובחקותיהם לא תלכו. יכול אנחנו זרע המאמינים שלא נתפלל ושלא להזדווג כמו שהם עושים, תלמוד לומר ובחקותיהם לא תלכו, לא אמרתי לך אלא בחוקי תועבתם, ומה היו עושים, האיש נושא לאיש. והאשה נישאת לשנים, ואיש נושא אשה ובתה:

ד"א ובחקותיהם לא תלכו. אלו שמנו חכמינו ז"ל שהם מדרכי האמורי:

פסוק ד

את משפטי תעשו. אלו הדינים:

ואת חקותי תשמרו. לא המדרש הוא העיקר כי אם המעשה:

אני ה' אלהיכם, נאמן אני לשלם לכם שכרכם. אם נזהרתם מכל העריות, שמעתי לכם עם בהמה שלא ישכבנה אדם, ועם זכר שבראו הקב"ה זכר כמותך שלא תשכבנו כמו הנשים, כל זה הזהירה אותך התורה ואמרה אל תטמאו בכל אלה כי בכל אלה נטמאו הגוים וגו' (פסוק כד), בין בכולן בין במקצתן, למה כי בכל אלה נטמאו הגוים, לפיכך לא זכו לישב בארץ ישראל, כי היא ארץ טהורה, ולא תסבול הרשעים, ובעבור זה תקיא הארץ את יושביה (פסוק כה), כמו אדם שהוא מקיא מזונו, ואם נלך בדרכי ה' אז הקב"ה מפנה הקוצים מתוך הכרם, ויושיענו תשועה שאין אחריה גלות, וכן אמר הקב"ה לפי שהיתה תשועתכם על ידי בשר ודם הייתם חוזרים ומשתעבדים, אבל לעתיד לבוא אני הוא המושיע אתכם, שנאמר ישראל נושע בה' תשועת עולמים (ישעיה מה יז). אמן וכן יהי רצון:

פרק יט

פסוק ב

קדשים חסר וי"ו, ללמדך שאם ילך אדם בדרכי בוראו קדוש יאמר לו, מי שהולך בשרירות לבו ואחר תאוותו יקרא קדש, לפיכך חסר וי"ו. ואמרו רבותינו ז"ל כל המרצה מעות מידו ליד של אשה כדי להסתכל בה לא ינקה מדינה של גיהנם, שנאמר יד ליד לא ינקה רע (משלי י"א כ"א), ומנין שהפסוק הזה מדבר בזונה, וסמיך ליה נזם זהב באף חזיר אשר יפה וסרת טעם (שם שם כב):

ד"א קדשים. הנמלט מן הזונה נקרא טוב, שנאמר טוב לפני האלהים ימלט ממנה וחוטא ילכד בה (קהלת ז' כו). וכן אמר דוד ע"ה אשרי איש ירא את ה' (תהלים קיב א). אמר ר' אלעזר אשרי איש ולא אשרי אשה, אשרי איש שמתגבר ביצרו כשהוא איש, ואימתי בבחירתו, וכן הוא אומר וזכור את בוראיך בימי בחורותיך (קהלת י"ב א'):

ד"א קדשים תהיו. אמר הקב"ה לישראל עד שלא בראתי העולם היו מלאכי השרת מקלסין אותי בכם, ומקדישין שמי, והם אומרים ברוך ה' אלהי ישראל [מן העולם ועד העולם] (דה"א טז לו). וכיון שנברא אדם הראשון, אמרו המלאכים לפני הקב"ה רבונו של עולם זה הוא שאנחנו מקלסין אותך בו, אמר להם הקב"ה לאו גנב הוא זה, [שנאמר ותאכל מן העץ אשר צויתיך וגו' (בראשית ג' י' ז')]. נח בא אמרו המלאכים רבונו של

עולם זה הוא, אמר להם לאו שכור הוא, שנאמר וישת מן היין וישכר (בראשית ט כא). בא אברהם אמרו לפניו רבון העולמים זה הוא, אמר להם לאו גר הוא, ואתם הייתם אומרים ברוך ה' אלהי ישראל (תהלים מא יד). בא יצחק אמרו רבונו של עולם זה הוא, אמר להם לאו, מפני שהוא אוהב לשונאי, [שנאמר ויאהב יצחק את עשו (בראשית כה כח)]. בא יעקב, אמרו רבון העולמים זה הוא, אמר להם הין, אמרו נחנו לא אמרנו לפניך אלא אלהי ישראל, וזה יעקב שמו, אמר להם אני אמרתי לו, לא יקרא שמך עוד יעקב כי אם ישראל יהיה שמך (בראשית לה ו), ונקראו כל ישראל על שמו, באותה שעה קידש הקב"ה את ישראל לשמו, שנאמר ישראל אשר בך אתפאר (ישעיה מט ג). אמר הקב"ה לישראל הואיל ונתקדשתם לשמי עד שלא בראתי עולמי, ועתה היו קדושים כשם שאני קדוש, קדושים תהיו. משל למה הדבר דומה למלך שקידש אשה אמר לה הואיל ונתקדשת על שמי תהי מלכך וכבודך כמו כבודי, למה שאת אשתי, כך אמר הקב"ה למשה לך קדש את ישראל, שנאמר לך אל העם וקדשתם היום ומחר (שמות יט י), ולמה לא אמר למשה לך ותזמנם, אלא וקדשתם, לפי שאני קדוש כך אני צריך לקדשם, שאני בעצמי קדשתים, ועל זה נאמר דבר אל בני ישראל ואמרת אליהם קדשים תהיו כי קדוש אני, אמר להם הקב"ה אם זכיתם הרי אתם נקראים עדה של קדשים, ואם לאו אתם נקראים עדה רעה, שנא' עד מתי לעדה הרעה הזאת וגו' (במדבר י"ד כ"ז):

דבר אל כל עדת בני ישראל. מה ראה לומר להם הפרשה הזו בכינוס, דבר אל כל עדת בני ישראל, לפי שכל הדברות כלולות בתוכה, כיצד בדברות [כתיב אנכי ה' אלהיך (שמות כב ב), וכאן כתיב כי קדוש אני ה' אלהיכם (ויקר' יט ב). בדברות כתיב, לא יהיה לך אלהים אחרים (שמות שם ג), וכאן אל תפנו אל האלילים (ויקר' שם ד). בדברות כתיב לא תשא את שם ה' (שם שם ז), וכאן כתיב לא תשבעו בשמי לשקר (ויקר' שם יב), בדברות כתיב זכור את יום השבת (שמות שם ח), וכאן כתיב את שבתותי תשמורו (ויקר' שם ג). בדברות כתיב כבד את אביך ואת אמך (שמות שם יב), וכאן כתיב איש אביו ואמו תיראו (שמות שם יב). בדברות כתיב לא תרצח (שמות שם י"ג), וכאן כתיב לא תעמוד על דם רעיך (ויקר' שם ט"ז). בדברות כתיב לא תנאף (שמות שם יד), וכאן כתיב קדשים תהיו (ויקר' שם ב). בדברות כתיב לא תגנוב (שמות שם ט"ו), וכאן כתיב לא תגנובו ולא תכחשו (ויקר' שם י"א):

בדברות כתיב לא תענה (שמות שם), וכאן כתיב לא תלך רכיל בעמך (ויקר' שם טז) בדברות כתיב לא תחמוד (שמות שם ט"ז), וכאן כתיב לא תעשוק את רעך (ויקר' שם

יג). לכך אמר הקב"ה למשה שיאמר הפרשה הזו בכינוס כל ישראל, לפי שכל הדברות כלולות בה:

ד"א דבר אל כל עדת בני ישראל. אמר להם הקב"ה איני כבשר ודם מלך בשר ודם כשיש לו עבד והוא שמו כשם אדונו, מכנה לו שם אחר, כדי שלא יהא שמו כשמו, ואתם עבדי ושמכם כשמי, נקראתי אלהים ונקראתם אלהים, שנאמר אני אמרתי אלהים אתם (תהלים פב ו), נקראתי חכם, שנאמר חכם לבב ואמיץ כח (איוב ט ט), וקרא לישראל חכמים, שנאמר רק עם נבון וחכם הגוי הגדול הזה (דברים ד ו), נקראתי דוד, שנאמר דודי צח ואדום וגו' (שה"ש ה י), וקרא לישראל דודים, שנאמר אכלו רעים שתו ושכרו דודים (שה"ש ה א) , נקרא בחור, שנאמר בחור כארזים (שם שם טז), וקרא לישראל בחורים, שנאמר בך בחר ה' אלהיך (דברים ז א), נקרא חסיד, שנאמר כי חסיד אני נאם ד' (ירמי' ג יב), ונקראו ישראל חסידים, שנאמר אספו לי חסידי וגו' (תהלים נ ה), נקראתי חי, שנאמר חי ה' וברוך צורי (תהלים יח מז), ונקראו ישראל חיים, שנאמר ואתם הדבקים בה' אלהיכם חיים וגו' (דברים ד ד), נקרא טוב, שנאמר טוב ה' לכל וגו' (תהלים קמה ט), ונקראו ישראל טובים, שנאמר הטיבה ה' לטובים (תהלים קכה ד), נקרא אמת, שנאמר וה' אלהים אמת וגו' (ירמי' י י) ונקראו ישראל אמת שנאמר ואנכי נטעתיך שורק כולו זרע אמת (ירמי' ב כא), נקרא קדוש, שנאמר כי קדוש אני ה' אלהיכם (ויקרא יט ב), וישראל נקראו קדשים, שנאמר קדשים תהיו (שם), אמר הקב"ה בעולם הזה נקראתם קדשים, ואף לעתיד לבוא כל אחד ואחד מכם יאמר לו קדוש, שנא' והיה הנשאר בציון והנותר בירושלים קדוש יאמר לו (ישעי' ד ג):

פסוק ג

איש אמו ואביו וגו'. אין לי אלא איש אשה מנין, תלמוד לומר תיראו, מיעוט רבים שנים, ומה תלמוד לומר איש, מלמד שהאיש יש בידו יכולת, והאשה אינה יכולה, מפני שרשות אחרים עליה, ואמר אמו ואביו, גלוי וידוע לפני הקב"ה שהבן מתייירא מן האב יותר מן האם, לפיכך קדים הכתוב מורא האם למורא האב:

תיראו. איזה הוא מורא, לא ישב במקומו ולא ידבר במקומו, ולא יסתור את דבריו, ולא מכריעו:

ואת שבתותי תשמורו. כולכם חייבים בכבודי ובמוראי:

אני ה'. מוראי קודם לאב ולאם. ומפני מה נסמכה פרשת שבת למורא אב ואם, ללמדך שאם אמרו לך אביך או אמך שתחלל את השבת, אל תשמע להם, שמוראי קודם למוראם:

פסוק ד
אל תפנו אל האלילים וגו'. ונסמכה זאת הפרשה לאלו הפסוקים של מעלה, ללמדך שלא על השבת לבד אמרתי לך שאם יאמרו לך לא תשמע, אלא אף על ע"ז וגילוי עריות ודומיהם:

פסוק ט
ובקצרכם את קציר וגו'. צריך לך להניח לקט ושכחה ופאה, משום שנאמר וחי אחיך עמך (ויקר' כה לה), כי לא לבדך הנחילך הקב"ה את הארץ, כי לה' הארץ ומלואה:

פסוק י
וכרמך לא תעולל. לא תבקש העוללות תניח אותם לגר ולעני, כי אני שולח לך ברכה יותר ממה שאתה מניח:

פסוק יא
לא תגנבו. ואפילו על מנת לצער, כגון שהיה שומר כלים או ענין אחר ובא וגנבו, לא שיגנוב אותו לגמרי, אלא על מנת לצערו:
ולא תשקרו. אפילו כל שהוא:
איש בעמיתו. לרבות אפילו איש באשה או אשה באיש:

פסוק יג
לא תעשוק את רעך. זה הכובש שכר השכיר:

פסוק יד
ולפני עור לא תתן מכשול. מי שהוא עור בסחורה, או בדבר אחר, ותשיאנו עצה שהיא הוגנת לך ולא לו:

פסוק טו
לא תעשו עול במשפט. מלמד שהדיין המקלל את הדין נקרא עול, וגורם [לחמשה דברים] לטמא את הארץ, ומסלק את השכינה, ומחלל את השם, ומפיל את ישראל בחרב, ומגלה אותם מארצם:

פסוק טז
לא תלך רכיל. רך לזה וקשה לזה. [ד"א] לא תהא כרוכל הזה שמביא דברים מזה הבית לזה הבית:
לא תעמוד על דם רעך. שלא תראה חבירך שחיה גוררתו או לסטים באים עליו לא תניחנו לפי שאתה חייב להצילו:

פסוק יז
לא תשנא את אחיך בלבבך. אלא למוד משבטים. שמתוך גנותן למדנו שבחם, שנאמר ולא יכלו דברו לשלום (בראשית לז ד), רצה לומר כי שונאים את יוסף היו ולא היו יכולים לדבר עמו בפה לשלום מאחר שהלב שונא, והזהירך התורה שלא תשמור השנאה

בלבבך, ואתה מדבר בפה רכות אלא העבר השנאה, והוי מתלמידיו של אהרן, אוהב שלום ורודף שלום:

פסוק יח

לא תקם ולא תטר. לא תקום אמר לו השאילנו קרדומך ולא השאילו, למחר אמר לו השאילני מגלך, אמר לו איני משאילך כשם שלא השאלתני זו היא נקימה. לא תטור, אמר לו השאילני קרדומך ולא השאילו, למחר בא אליו אמר לו השאילני מגלך, אמר לו הא לך קחנו איני כמותך שלא השאלתני זו היא נטירה:

פסוק יט

בהמתך לא תרביע כלאים. להעמיד מין לפני מי שאינו מינו אסור, מין במינו מותר, וגם שעטנז אסור לאדם ללבשו משום קין והבל, כי קין הקריב זרע פשתן, והבל מבכירות צאנו ומחלבהן, ונהרג הבל, והתורה דרכיה דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום:

פסוק כג

וכי תבואו אל הארץ וגו'. זה שאמר הכתוב ועתה לא כימים הראשונים אני לשארית וגו' כי זרע השלום וגו' (זכריה ח' יא יב), כשיצאו ישראל ממצרים הוריד להם את המן, שנאמר הנני ממטיר לכם לחם מן השמים (שמות טז ד), [והגיז להם שליו, שנאמר] ויגז שלוים מן הים (במדבר לא יא), העלה להם את הבאר, שנאמר עלי באר ענו לה (במדבר כא יז), והיה כל שבט ושבט עושה לו אמת המים, וממשיכה מן הבאר, ומכניסה אצלו, והיה כל אחד ואחד נוטע תאנים ורמונים וענבים ותפוחים, והיו עושים מיד פירות בן יומו, כשם שהיה מברייתו של עולם, שנאמר עץ פרי עושה פרי (בראשית א יא). ואילו זכו בני אדם עד עכשיו היה כך, אדם נוטע ולעת ערב אוכל מן הפירות, אלא כיון שחטא אדם הראשון ונתקללה האדמה וחסרה טובה מן העולם, זורעים ועושים קוצים ודרדרים, שנאמר וקוץ ודרדר תצמיח לך (שם שם יח), וכשנגאלו ישראל ממצרים כמו שהוריד להם המן והיו גבהו ששים אמה, והגיז להם הלוים מן הים, כן העלה להם את הבאר והיו נוטעים על מימיה, והיו האילנות עושים פרי בן יומו, כשנפטרה מרים מעונות הדור, שבכל זמן וזמן יפטר הצדיק שבאותו הדור, וכשנפטרה מרים נסתלק הבאר ולא היה להם מים, ולא היו זורעים, ונסתלקה מהם הטובה, והוא אמרם לא מקום זרע ותאנה [וגפן] ורמון (במדבר כ ה), אמר הקב"ה למשה לך אמור להם כשתכנסו לארץ [ישראל] אני מחזיר לכם כל טובה שבעולם, שנאמר כי ה' אלהיך מביאך אל ארץ טובה וגו', ארץ חטה ושעורה וגו', ארץ אשר לא במסכנות וגו' (דברים ח ז ח ט) וכיון שבאו ישראל לארץ התחילו חוטאין, שנאמר ותבואו ותטמאו את ארצי (ירמי' ב' ז'), התחילו זורעים ולא היתה עושה זרע, וזורעים הרבה ומביאים מעט, [שנא' זרעתם הרבה והבא מעט]

(שם שם), לפי שביטלו הביכורים, אכול ואין לשבעה (חגי א' ו), ומשיבטל ניסוך היין שתו ואין לשכרה (שם), משבטלו בגדי כהונה לבוש ואין לחום לו (שם). והמשתכר משתכר אל צרור נקוב (שם), משבטל עשיית הצדקה, ושכר האדם לא נהיה (זכריה ח ו), משבטלו עולי רגלים, ושכר הבהמה איננה, [משבטלו הקרבנות], ולעתיד לבוא אינו כן, שנאמר ועתה לא כימים הראשונים וגו' כי זרע השלום הגפן תתן פריה וגו' (שם שם יא יב):

ד"א כי תבואו אל האר ונטעתם. זה שאמר הכתוב עשיתי לי גנות ופרדסים [ונטעתי בהם עץ כל פרי] (קהלת ב' ה'), שלמה ע"ה בחכמתו היה טועם ארץ בית המקדש והיה רואה הגידים של הארץ, כי כל העולם מירושלם מושכת, והיה רואה גיד של הודו, היה נוטע בו פלפלין, היה רואה גיד של כל מקום ומקום, והיה נוטע פירות של אותו המקום, והיה עולה טוב, ונטע באותו הגן כל מיני פירות שבעולם, ועל זה אמר עשיתי לי גנות ופרדסים וגו'. ואמר ר' ינאי כיצד היה נוטע, אלא שלמה חכם היה, והיה יודע עיקר משתיתו של עולם, למה מציון מכלל יופי אלהים הופיע (תהלים נ ב), כי היתה שם אבן השתייה, ולמה נקרא שמה אבן השתייה, שממנה הושתת העולם, וכשם שהטבור הזה באמצע האדם, כך ארץ ישראל נתונה באמצע העולם, שנאמר (היושבת) [יושבי] על טבור הארץ (יחזקאל לח יב), ארץ ישראל היא יושבת באמצע העולם, וירושלים באמצעיתה של ארץ ישראל, ובית המקדש באמצע ירושלם, וההיכל באמצע בית המקדש, והארון באמצע ההיכל, ואבן השתייה לפני הארון, שממנה משתיתו של עולם יוצא, שלמה שהיה חכם עמד על השרשים היוצאים ממנה בכל העולם, ונטע בהם כל מיני אילנות, לפיכך הוא אומר עשיתי לי גנות ופרדסים:

ד"א וכי תבואו אל הארץ. זה שאמר הכתוב ויתן להם ארצות גוים ועמל לאומים יירשו (תהלים קה מד), כל מה שנטל הקב"ה מאומות העולם נתן לישראל, כמו ארצות וכסף וזהב ושדות וכרמים, ולא נתנם להם אלא כדי שיהיו עוסקין בתורה, שנאמר בעבור ישמרו חוקיו וגו' (שם שם מה), והם לא עשו כן, אלא (טמאו) [ויטמאו] אותה (כדרכם וכעלילותם) [בדרכם ובעלילותם] (יחזקאל לו יז), טמאו אותה בחרמו של עכן, [שנאמר ותבואו ותטמאו את ארצו (ירמי' ב ז) בחרם עכן], ונחלתי שמתם לתועבה (שם) בצלמו של מיכה, ומה עשה להם הקב"ה, הגלה אותם מתוכה, שנאמר ויתשם ה' מעל אדמתם (דברים כט כז), ומהו ויתשם [התיש חילם], היו זורעים ויגעים, ואומות העולם באין ונוטלין, שנאמר והיה אם זרע ישראל ועלו מדין וגו' ועלו עליו (שופטים ו ג):

ד"א כי תבואו אל הארץ. זה שאמר הכתוב ואנכי אמרתי איך אשיתך בבנים וגו (ירמי' ג יט), משל למה הדבר דומה, למלך שהיו לו פילגשים, והיה לו בנים הרבה מהן, והיה לו בן אחד ממטרונה אשתו, והיה אוהבו יותר מכולם, נתן המלך לכל בני הפילגשים שדות וכרמים, ואחר כך נתן לבן המטרונה פרדס אחד, שממנו היתה כל הוצאתו, שלח הבן ואמר למלך, לאחי נתת שדות וכרמים, ולי לא נתת אלא פרדס אחד בלבד, אמר לו המלך דייך שכל הממון שעמי, מאותו הפרדס הוא, ובשביל שאני מחבבך יותר מכולם נתתיו לך, כך הרבה אומות הם בעולם, שנאמר ששים המה מלכות ושמונים פלגשים ועלמות אין מספר (שה"ש ו ח), [אלו האומות], אחת היא יונתי תמתי (שם שם ט) אלו ישראל. וחילק הקב"ה לאומות העולם שדות וכרמים, שנאמר בהנחל עליון גוים בהפרידו בני עמים (דברים לב ח), ונתן לבנו פרדס, זה ארץ ישראל, שהיא טובו של הקב"ה, כי הקרבנות ממנה. לחם הפנים הימנה, את הכבש אחד תעשה בבקר וגו' (שמות כט לט), וכל כך למה, שיהא הפרש לבין בנה של מטרונה לבין בניהם של פלגשים, שנאמר ואני אמרתי איך אשיתך בבנים, אהבה גדולה היתה בין הקב"ה לישראל, והיאך הכניסו שנאה בינו לביניהם, אמר הקב"ה ואיך אשיתך בבנים, ואין הלשון הזה אלא לשון שנאה, שנאמר ואיבה אשית בינך וגו' (בראשית ג טו):

ד"א וכי תבואו אל הארץ ונטעתם. זה שאמר הכתוב זממה שדה ותקחהו וגו' (משלי לא טז), בוא וראה כל מה שהרהר אברהם בלבו נתן לו הקב"ה, הרהר ארץ ישראל [ונתן לו]. שנאמר אני ה' אשר הוצאתיך מאור כשדים לתת לך את הארץ הזאת לרשתה (בראשית טו ז), אמר אברהם להקב"ה רבונו של עולם אמרתי לפניך במה אדע כי אירשנה (שם שם ח), ואמרת לי ידע תדע וגו' (שם שם יז), אור לאדם שמוציא דבר מפיו ואינו יודע היאך מוציאו, אברהם מפני שאמר במה אדע כי אירשנה, תחייבו בניו להשתעבד במצרים ארבע מאות שנה, מי שמדבר לפני בני אדם [מתחייב בנפשו, ומי שמדבר לפני הקב"ה] על אחת כמה וכמה שמתחייב בנפשו, ובבניו ובבני בניו עד שיחיו המתים, ואפילו בשעה שנפשו של אדם נשמטתה, ועל זה אמר החכם כל עמל אדם לפיהו (קהלת ו ז), ומהו כל עמל אדם לפיהו, אלא כל מצות וצדקות שעשה בשעה שנפשו של אדם יוצאה הימנו, לפניו ימצאנה בשעת שמיטת הנפש מן הגוף, לכך נאמר כל עמל אדם לפיהו, וכיון ששמע אברהם מן הקב"ה ידע תדע הרהר בלבו, אמר אי אפשר שכל אומה שהיא משתעבדת בבני יוצאה בשלום ואינה מתחייבת, אמר לו הקב"ה וגם את הגוי אשר יעבודו דן אנכי (בראשית טו יד):

ונטעתם כל עץ מאכל וערלתם ערלתו את פריו. מ דבר בתינוק. שלש שנים יהיה לכם ערלים לא יאכל, מהו ערלים שהתינוק אינו יכול לא להשיח ולא לדבר:

פסוק כד

ובשנה הרביעית יהיה כל פריו קדש. שאביו מקדיש אותו לתורה:

הילולים לה'. ומהו הילולים שהוא מתחיל להלל להקב"ה:

פסוק כה

ובשנה החמישית תאכלו את פריו. שהוא מתחיל לקרות בתורה מכאן ואילך:

להוסיף לכם תבואתו. מכאן אמרו רבותינו ז"ל בן חמש שנים למקרא, בן עשר שנים למשנה, לפי שבעולם הזה אדם מישראל מוליד בן. ומוליכו לבית הספר, ויגע עמו ומלמדו תורה, ומתוך עונות הוא מת, ואינו שמח הימנו, אמר להם הקב"ה בעולם הזה על ידי שהיה יצר הרע מצוי בכם אתם חוטאים ובניכם מתים, אבל לעולם הבא אני מסיר את יצר הרע מביניכם, אתם מולידים ושמחים בהם, שנאמר לא יגעו לריק ולא ילדו לבהלה וגו' (ישעי' סה כג). אמן:

פרק כא

פסוק א

אמר אל הכהנים. כשעלה משה אל ערבות מואב וחלה פני הקב"ה שיכנס אל ארץ ישראל, ולא רצה הקב"ה להתיר שבועתו, ואמר לו רב לך אל תוסף דבר אלי עוד בדבר הזה (דברים ג כו), שלא יאמר כמה הרב קשה וכמה התלמיד סרבן, עוד חלה פני בוראו שיראהו ארץ ישראל כולה, וקבל הקב"ה והראהו כל ארץ ישראל כולה, וכל דור ודור ופרנסיו, שנאמר ויראהו ה' את כל הארץ (מגלעד ועד) [את הגלעד עד] דן (דברים לד א), והראה לו שאול המלך ואת כל הפרנסים שעתיד להיות על ישראל, והראה לו שאול המלך הראשון שעתיד להיות על ישראל וצדיק גמור, והראה לו שעתיד לפול בחרב הוא ובניו, מיד תמה משה ע"ה, אמר לו הקב"ה משה למה אתה תמה, אמר משה רבונו של עולם לא אתמה תחלת המלך שימלוך על בניך בזה המיתה ימות, אמר לו, משה ולי אתה תמה אמור אל הכהנים:

ד"א אמר אל הכהנים. זה שאמר הכתוב אמרות ה' אמרות טהורות (תהלים יב ז), כל מה שהזהיר הקב"ה את ישראל בשביל קדושתם וטהרתם, הוי אמרות ה' אמרות טהורות ואמר אמור ואמרת הרי [אמירה] שני פעמים למה הדבר דומה לטבח היה יוצא ונכנס לבית המלך, אמר המלך גוזר אני עליך שלא תראה מת ולא תגע במת, כי אתה רואה פני בכל יום, ושמא תגע במת ותטמא אותי, כך הקב"ה גזר על הכהנים מפני שהם נכנסים

לבית המקדש ובקדשי הקדשים, שלא יגעו ולא יקרבו במת כל ימיהם, לפיכך הוא אומר לנפש לא יטמא בעמיו:

ד"א אמור אל הכהנים. מה כתיב למעלה מן הענין, ואיש או אשה כי יהיה בהם אוב או ידעני (ויקרא כ כז), [זש"ה] וכי יאמרו אליכם דרשו אל האובות ואל הידעונים (ישעי' ח יט), אמר הקב"ה אם יאמרו אליכם אומות העולם הניחו את אלהיכם, ודרשו אל האובות, אמרו להם הלא עם אל אלהיו ידרוש (שם), אתם אומרים אלינו נניח החי ונלך אצל המת שנאמר ויאכלו (מזבחי) [זבחי] מתים (תהלים קו כח), ואנחנו מדובקים באלהינו יתרומם ויתנשא, שנאמר ואתם הדבקים בה' אלהיכם חיים כולכם היום (דברים ד ד):

ד"א אמור אל הכהנים. ראה מה כתיב למעלה מזה, ואיש או אשה וגו', ומה ענין זה אצל זה, אלא צפה הקב"ה שעתיד שאול למלוך על ישראל, ועתיד להרוג את הכהנים ומכעיס הקב"ה ואינו שומע דבריו, ועתיד שידרוש באוב וידעוני, מרוב הצרה שתגיע אליו מן הגוים שיבואו עליו בחיילות וישאל באוב, שנאמר ויאמר שאול (אל עבדיו) [לעבדיו] וגו' (ש"א כח ז), וכיון שהלך אצל בעלת האוב ואמרה לו את מי אעלה לך (שם שם יא), אמר לה את שמואל העלי לי (שם), כיון שראה את שמואל עולה נזדעזעה, שנאמר ותרא האשה את שמואל ותזעק וגו' (שם שם יב), ולמה זעקה, אלא שראתה מה שלא ראתה מימיה, והלא אומנותה היה מפני מה יראה, אלא שראתה דבר שלא ראתה מימיה ודבר משונה, שהמתים עולים תחלה ברגליהם, וזה עלה בראשו ורגליו למטה, שנאמר אלהים [ראיתי] עולים מן הארץ (שם שם יג), ולמה אמרה אלהים היתה צריכה לומר איש ראיתי עולה מן הארץ, אלא אמרו רבותינו ז"ל בשעה ששמואל היה רוצה לעלות נתיירא מיום הדין, והלך למשה ואמר לו משה אני מתיירא מיום הדין, בוא עמי, אמר לו משה ואתה מתיירא מיום הדין מה עשית שאתה מתיירא, והלא לא היית כהנה מבני אדם ואתה הולך בתמימות, אמר לו אם כן בוא עמי ועליהם אמרה האשה אלהים עולים [תרי משמע], מיד ויאמר שמואל אל שאול למה העליתני אין כתיב אלא הרגזתני להעלות אותי, מתיירא אני מיום הדין, אמר ר' חנינא מכאן אתה למד שאפילו הצדיקים מתייראים מיום הדין, כענין שנאמר שמעתי ותרגז בטני (חבקוק ג טז), אמר שמואל לשאול למה הרגזתני והייתי סבור שיום הדין בא, ולקחתי [את] משה עמדי, ולא לבדי הרגזתה אלא אפילו למשה ויאמר שאול (אל שמואל) צר לי מאד ופלשתים נלחמים בי ואלהים סר מעלי ולא ענני עוד גם ביד הנביאים גם (בחלום) [בחלומות] ואקרא לך [להודיעני מה אעשה] (ש"א כח טו), אמר לו שמואל עד עכשיו היה ה' עמך, ועתה למה תשאלני וה' סר מעליך ויהי עריך (שם שם טז), תחלה הרגת את נביאיו והם כהניו ויהי

עריך, שאל ממך דין הכהנים, שנאמר בהם וערכו בני אהרן. ויתן [ה'] גם את ישראל עמך ביד פלשתים (שם שם נט) אמר לו שמואל אם תלך למלחמה מחר אל תברח ואתה דע לך כי על כל פנים תהרג, ואני אפייס עליך [ומחר אתה ובניך עמי] (שם), שתהיה עמי במחיצתי אתה ובניך, מיד וימהר שאול [ויפול] מלא קומתו ארצה וייירא מאד מדברי שמואל (שם שם כ), מיד אמר משה לפני הקב"ה רבונו של עולם תחלת מלך שהמלכתה על בניך תפיל אותו ביד פלשתים הוא ובניו, אמר הקב"ה למשה משה חלילה לאל מרשע ושדי מעול (איוב לד י), אלא כי פעל אדם ישלם לו (שם שם טו). משה חייב שאול בשתים, אחת ששאל באוב וידעוני, שנאמר ואיש או אשה וגו', והשנית שהרג הכהנים ודמם הוא נדרש, שאמר אמור אל הכהנים:

ד"א אמר אל הכהנים. ומפני מה שני אמירות נאמרו אל הכהנים, אלא אמירה ראשונה שלא יטמא למת, ואמרת אעפ"י שאמרתי להם לא יטמאו, למת מצוה יטמאו, ולצדיקים גם כן, לפי שהצדיקים במיתתם הם חיים:

ומעשה היה ברבי עקיבא שתפסוהו וחבשוהו בבית האסורים, והיה ר' יהושע הגרסי משמשו, פעם אחת יום הכיפורים היה ולקח רשות מר' עקיבא והלך לו לביתו, בא אליהו ז"ל ודפק על פתח הדלת, אמר לו מי אתה, אמר לו אליהו אני, אמר לו מה תרצה. אמר לו באתי להודיעך שרבי עקיבא רבך מת, מיד הלכו שניהם כל הלילה עד שהגיעו לבית האסורים, ומצאו הפתח פתוח ורב האסורים ישן וכל העם ישנים, באותה שעה הגיע אליהו אצל הפתח ונפתח הפתח. נתחזק אליהו ונטפל בו, אמר לו ר' יהושע ולאו כהן אתה, אמר לו בני אין טומאה לצדיקים ולא לחכמים, וכשיצאו מבית האסורים באו המלאכים לקראתם, והיו אומרים צדקת ה' עשה והדרך מאירה לפניהם כזוהר הרקיע, כיון שהגיעו לאפריון של קיסר ירדו שלשה מדרגות, ועלו שלשה מדרגות ומצאו מערה שהיה בה מטה וכסא ומנורה, נתנוהו על המטה והיו יוצאין, נשא ר' יהושע את עניו וראה מטה אחרת נאה הימנה, באו לצאת ולא היה ר' יהושע מבקש לצאת, אמר לו רבי לא אצא מכאן עד שתודיעני למי זאת המטה, אמר לו לאשתו של טיטוס הרשע, על כל הטובה שעשתה עם ר' עקיבא כשהיה חבוש בבית האסורים, וכשיצאו מן המערה נסתם פיהו והודו ושבחו למי שאמר והיה העולם, וכשבאו אמר אליהו לר' יהושע הגרסי לך אמור לחכמים שילמדו לתלמידיהם כי אין טומאה לצדיקים, ועל זה משה רבינו הזהיר לכהנים לנפש לא יטמא בעמיו, אבל למת מצוה ולצדיקים ולחכמים אין להם טומאה:

פסוק ב
כי אם לשארו. שארו זו אשתו, וכן [הוא] אומר בעריות שאר אביך היא (ויקרא יח יב), הקרוב אליו. אלו שבעה קרובים האמורים בפסוק. ואמרו הקרוב, מכאן אמרו אשתי הארוסה לא אונן ולא מטמא לה:

פסוק ג
ולאחתו הבתולה. לרבות את הארוסה, שהיא עדיין קרוב אליו שהרי אין הבעל מטמא לה ואינו יורשה לפיכך היא קרובה לאח:
אליו. לרבות את הבוגרת שהוא מטמא לה, הואיל ולא נבעלה לכהן אחיה כהן מטמא לה:
לה יטמא. לא רצה להיטמא מטמאין אותו בעל כרחו. מעשה ביוסף הכהן שמתה אשתו בעב הפסח ולא רצה ליטמא לה ודחפוהו חכמים ויטמאוהו בעל כרחו:

פסוק ד
לא יטמא בעל בעמיו. יכול לאשתו יטמא בין שהיא כשרה בין שהיא פסולה, תלמוד לומר בעמיו בזמן שהיא עושה מעשה עמיו:

פסוק ה
לא יקרחה קרחה. לחייב על מי שעושה בראשו קרחה על איזה דבר שיהיה:

פסוק ו
קדשים יהיו לאלהיהם. שלא יהיה בהם שום מום:

פסוק ז
אשה זונה. אמרי רבנן אין זונה אלא גיורת ומשוחררת לפי שלא היתה בחזקת שימור ונבעלה בעילת זנות:
וחללה. זו שבא אביה על אחת [מן] הפסולות לו, כמו כהן שנשא גרושה או חלוצה בנה חלל ובתה חללה:

פסוק ט
ובת איש כהן וגו'. שתחלת ביאתה בזנות כגון נערה המאורסה או נשואה ואפילו הזקינה:
את אביה היא מחללת. שאם היו נוהגים בה קדושה נוהגים בה עתה חול, ואומרים ארור שזה ילד, ארור שזה גידל, ארור שיצא זה מחלציו:
באש תשרף. היא בשריפה ואין בועלה בשריפה:

פסוק י
והכהן הגדול מאחיו. צריך שיהיה גדול מאחיו בחמשה דברים, בכח, ובגבורה, בנוי, בעושר, ובחכמה:

פסוק טו

ולא יחלל זרעו. להביא את האשה המתחללת שגם זרעה מתחלל, וצריכים הכהנים שלא יהיה בהם מום כמו שפירשו רבותינו ז"ל, וצריך הכהן שיהיה בו החמשה הנזכרים למעלה ואם חסר אחד מהם אינו עובד ואין מושחין אותו. ומעשה בפינחס שמינו אותו כהן גדול ויצאו אחיו לעיין בו החמשה הנזכרים, וראו בו ארבעה חוץ מן העושר שלא היה לו, והיה חוצב באבנים, והלכו אחיו ולאו המחצב זהב, לקיים מה שנאמר והכהן הגדול מאחיו, ורוצה לומר שצריך להיות לו קומה ואפילו שיאן לו קומה כשימשחו אותו תגדל קומתו, וכן אתה מוצא בדוד ע"ה כיון שהלך אל גלית, אמר לו שאול לא תוכל [ללכת את הפלשתי הזה] להלחם עמו כי נער אתה גוו' (ש"א יז לג), אמר לו דוד רועה היה עבדך לאביו וגו', ויצאתי אחריו (והכאתי) [והכתיו] והצלתי וגו' והמיתיו (שם שם לד לה), ואמר לו שמא אין אתה יכול אליו ויהרגך, אמר לו לא תדאג, ה' אשר הצילנו מיד הארי ומיד הדוב [הוא יצילנו מיד הפלשתי הזה (שם שם לז)] מה עשה וילבש שאול את דוד מדיו ונתן כובע נחושת על ראשו וילבש אותו שריון (שם שם לח), וכתיב בשאול משכמו ומעלה גבוה מכל (האנשים) [העם] (שם ט ב), וכיון שהלבישו בגדיו, דוד היה קצר, ושאול משכמו ומעלה [גבוה], ובאו בגדיו על דוד שוה בשוה, וזו היא ראייה שדוד ע"ה ראוי היה למלוכה, וכיון שראה שאול כי בגדיו על דוד שוה בשוה, הכניס בו עין רעה, וכיון שראה דוד כי שאול מעיין בו, אמר לו אדוני קח בגדיך, כי לא (נסיתי) [אוכל] ללכת וגו' (שם שם לט הוי אפילו המלך כיון שהוא מתמנה מלך והוא קצר, מיד הוא נעשה ארוך, ובשביל מה אלא כשימשח בשמן המשחה הוא נעשה משובח מכל אחיו, אמר דוד רבונו של עולם כשמשחת אותי בשמן המשחה אני שמח, ואיני זז מכבודך לעולם, שנאמר לכן שמח לבי ויגל כבודי אף בשרי ישכון לבטח (תהלים טז ט):

פרק כב

פסוק כז

שור או כשב או עז. זה שאמר הכתוב צדקתך כהררי אל (תהלים לו ז) אלו הצדיקים שנמשלו בהרים, שנאמר שמעו הרים את ריב ה' וגו' (מיכה ו ב). משפטיך תהום רבה (תהלים שם). אלו הרשעים, שנאמר (ונער פרעה וחילו) [תהומות יכסיומו וגו'] (שמות טו ה):

ד"א צדקתך כהררי אל. אלו הצדיקים שנמשלו בהרים, מה ההרים מעלים עשבים, אף הצדיקים יש להם מעשים טובים:

משפטיך תהום רבה. אלו הרשעים מה תהום אינו מעלה עשבים. כך הרשעים אין להם מעשים טובים:

ד"א צדקתך וגו'. אלו הצדיקים שנמשלו בהרם, מה ההרים יכולים להזרע [ועושים פירות], כך הצדיקים עושים פירות ומטיבים לעצמם, ומטיבים לאחרים למה הוא דומה לפעמון זהב [והגיל שלו של מרגליות כך הצדיקים] מטיבין לעצמן ולאחרים, ועליו הכתוב אומר אמרו צדיק כי טוב כי פרי מעלליהם יאכלו (ישעי' ג י):

משפטיך תהום רבה. אלו הרשעים מה התהום אינו יכול להזרע [ואינו עושה פירות] אף הרשעים אין להם מעשים טובים ואין עושין פירות, אלא מצירים לעצמן ולאחרים, ועליהם אמר הכתוב אוי לרשע רע [כי גמול ידיו יעשה לו (שם שם):

ומיום השמיני והלאה. זה שאמר הכתוב ומותר האדם מן הבהמה אין (קהלת ג יט), כי סוף האדם למות, וסוף בהמה לשחיטה, והכל למיתה הם עומדים, ולא יתכן שום נברא מארבעה היסודות שלא יפרד ויחזור כל יסוד ליסודו, שנאמר ומשם יפרד והיה לארבעה ראשים (בראשית ב י):

ד"א שור או כשב או עז וגו'. שלא יהרהרך יצרך לומר שמא יש לפניו אכילה, ומי היה מקריב לו עד שלא עמדו ישראל, ויש לך ללמוד ממשה רבינו ע"ה שכיון שעלה לרקיע ישב שם מאה ועשרים יום, לא אכל ולא שתה, ומה משה שהוא מארבע היסודות עלה עם המלאכים ונעשה כאחד מהם, בעבור שהריח ריח השכינה, שכינה על אחת כמה וכמה, וכן כתיב עולת תמיד העשויה בהר סיני וגו' (במדבר כא ו), וכי בהר סיני הקריבו אלא הרי משה שעלה אל הר סיני ולא אכל ולא שתה:

אמר ר' חייא בר אבא גבור שהוא מהלך בדרך וצמא והלך לשתות כמה ישתה בכפיו, שש או עשר, ואחר כך ישבע, אבל הקב"ה כל ימים ונהרות ומעיינות והים הגדול וכל מקוה המים לא יבוא מלוא שעלו של הקב"ה, שנאמר מי מדד בשעלו מים וגו' (ישעיה מ יב):

ד"א שור או כשב או עז. זה שאמר הכתוב כי מקרה בני האדם וגו' (קהלת ג יט), בוא וראה מה כתיב באדם לא תלבש שעטנז [צמר ופשתים יחדו], (דברים כב יא), ובבהמה כתיב לא תחרוש בשור ובחמור יחדו (שם שם י), האדם מקבל טומאה, שנאמר והנוגע במת לכל נפש וגו' (במדבר יט יא), ובבהמה כתיב כל הנוגע בנבלתה יטמא (ויקר' יא לט). באדם הריגה, שנאמר והרגת את האשה, (שם כ' ט"ז) ובבהמה הריגה, שנאמר ואת הבהמה תהרוגו (שם שם טו), בבהמה מיום השמיני והלאה ירצה, באדם וביום השמיני ימול בשר ערלתו (ויקר' יב ג). ומותר האדם מן הבהמה אין, מה הוא אינו מדבר,

והיא אינה מדברת, ועוד שיש באדם דעת, ובבהמה אין דעת ועוד שהאדם יודע בין טוב לרע, והבהמה אינה מדברת, ועוד שהאדם נוטל שבר מעשה ידיו, והבהמה אינה נוטלת, האדם מת ומטפלין בו וניקבר, והבהמה איננה כן אלא מתה ומשליכים אותה, על זה אמר ומותר האדם מן הבהמה אין כי הכל הבל:

ד"א שור או כשב או עז. זה שאמר הכתוב ועתה ירום ראשי על אויבי וגו' (תהלים כז ו), כיון שעשו אותה מעשה היו האומות אומרים אין להם תקומה. ואינו מרצה להם לעולם, וכיון ששמעו ישראל שאמר להם הקב"ה שיקריבו שור רמה ראשם, שנאמר ועתה ירום ראשי, והיו מהלכין בתלוי ראש, והיו אומרים עכשיו נתרצה עלינו הקב"ה התחילו אומרים שירה, שנאמר אשירה ואזמרה לה' (שם):

ד"א שור או כשב או עז. למה אמר הקב"ה להקריב שור להודיע לכל באי העולם שנמחל להם, שנאמר הסולח לכל עוניכי (תהלים קג ג), ראה מעשה הבורא וחמלתו על ישראל, מה כתיב בחיות, ארבעה פנים לאחת וארבע כנפים לאחת להם (יחזקאל א ו), ומה כתיב שם ורגליהם רגל ישרה וכף רגליהם ככף רגל עגל, (שם שם ז). ומאחר שנתכפר לישראל הוסיף עוד להיות שתי כנפים, שנאמר שש כנפים וגו' (ישעי' ו ב), ולמה אמר הקב"ה יתכסו הרגלים שהם דומות לעגל, שלא אהא רואה פרסות העגל, ואהי נזכר להם עון העגל, ועל זה אמר בשים יכסה פניו שידעו ישראל כי כבר נמחל להם:

פרק כג

פסוק מ

ולקחתם לכם ביום הראשון. זה שאמר הכתוב שמע בני וקח אמרי וגו' (משלי ד ג), אמר הקב"ה הרבה לקיחות צויתי אתכם, ומפני מה, אלא בשביל לזכות אתכם, אמרתי לכם ויקחו אליך פרה אדומה (במדבר יט ב) שמא בשבילי, אינו אלא בשביל טהרתכם, שנאמר הוא יתחטא בו ביום השלישי וגו' (שם שם יב), אמרתי לכם ויקחו לי תרומה (שמות כה ב), בשבילכם שאדור ביניכם, שנאמר ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם (שם שם ח). אמרתי ויקחו אליך שמן זית זך (שם כז כ), וכי אני צריך לאורה, אלא בשבילכם עשיתי כדי לשמור את נפשותיכם, שנמשלה הנפש בנר, שנאמר נר אלהים נשמת אדם (משלי כ כז), ועכשיו שאמרתי לכם, ולקחתם לכם ביום הראשון, בשביל לזכות אתכם: פרקי עץ הדר כפות תמרים וענף עץ אבות וערבי נחל. בוא וראה ארבע מינים האלו מהם עושים פירות, ומהם אינם עושים פירות:

כפות תמרים. אלו בעלי מקרא:

פרי עץ הדר. אלו בעלי משנה ותלמוד, שיש להם טעם וריח ומראה כמו האתרוג הזה שיש בו אלו השלשה טעם ומראה וריח:

וענף עץ אבות אלו הבינונים המתהלכים בחסידות ובתמימות, שיש להם ריח ואין להם טעם, רצה לומר כי עושים בטובת נפשם ואשריהם ואשרי חלקם. אבל אין להם לימוד: וערבי נחל. אלו הרשעים שאין להם לא טעם ולא ריח, כמו ערבי נחל. אמר הקב"ה יאגדו אלו עם אלו, כדי שיגינו אלו על אלו, ואז שכינה מתעלה, ואימתי מתעלה שכינה, בזמן שישראל אגודה אחת, שנאמר הבונה בשמים מעלותיו ואגדתו על ארץ יסדה (עמוס ט ו):

ד"א ולקחתם לכם. לפי שמראש השנה ועד יום הכיפורים כל העולם נידון, וביום הכיפורים נחתם גזר דינם, וכיון שישראל יוצאים לשלום מאלו הימים, מנענין את לולביהן, והלולב דומה לשדרה של אדם, והדס דומה לעין האדם, ערבה דומה לפה, אתרוג דומה ללב, אלו ארבעה אברים שבגוף שאין באדם גדול מהם:

ד"א ולקחתם לכם. משלכם ולא מן הגזול, ולמה הדבר דומה, לשלוחו של מלך לאחר שגבה מצא אחד מן העיר ולקח בגדיו, לימים בא אותו בן העיר לפני המלך לקבול, מצאו אותו השליח של המלך אמר לו מה אתה עושה בכאן, אמר לו יש לי דין אצל אחד, אמר לו מה תתן לי ואני אלמוד זכות עליך לפני המלך, אמר לו זה המלבוש האחד, מיד העמידו לפני המלך, אמר המלך לאותו שהוא בן העיר מי הביאך והגיעך הנה, אמר לו אדוני שלוחך ששלחת אותו לעיר פלוני לגבות אותה, אמר המלך ועתה מה אתה רוצה, אמר לו אדוני דין אחד אני רוצה, אמר לו אמור, אמר אדוני המלך זה בא למדינה ולקח את בגדי בחזקה, וכשבאתי אתה לקבול לא הניחני ליכנס, עד שלקח ממני זה הבגד האחד אשר עליו, אמר המלך לעבדיו פשטו אותו ותנו לבן העיר, ולכו והרגו אותו, וכי גנבים בחצר המלך ואנסים יהיו כך אין אדם מישראל צריך להלל בלולב גזול, אלא אם כן קנה אותו בדמיו, שנאמר ולקחתם לכם, משלכם:

ד"א ולקחתם לכם. זה שאמר הכתוב אז ירננו כל עצי (היער) [יער] (תהלים צו יב) אימתי בעת שיכנסו לדין, ישראל ואומות העולם, והקב"ה דן אותם ביום הכיפורים, ואלו ואלו נכנסין לדין, ואינם יודעים למי מחייב ולמי מזכה, משל למה הדבר דומה לשני בני אדם שנכנסו לדין לפני המלך ולא היה יודע אדם מה יש ביניהם כי אם המלך, דגם המלך לבדו ואין איש לצדו, ולא היו יודעים הבריות מי נצח למי, אלא מי שיצא מאותם השנים באים הכל אצלו, יודעין שהוא נצח, כך ישראל ואומות העולם נכנסין בדין ביום הכיפורים, ואין הבריות יודעין מי נצח, אמר הקב"ה לישראל טלו לולבכם בידכם, כדי שידעו הכל שאתם זכיתם, אמר דוד על אותו העת אז ירננו [כל] עצי (היער) [יער] (מלפני) [לפני]

ה' כי בא, כי בא לשפוט הארץ. ואימתי בא ביום הכיפורים, מה ישראל עושין ממתינין עוד חמשה (עשר) ימים, כדי שידעו הכל שישראל זכו, לפיכך ולקחתם לכם וגו':

ד"א ולקחתם לכם. אחר כל החכמה הגדולה שכתוב בשלמה, והחכמה והמדע נתון לך (דברי הימים ב א':י"ב בי). וכן הוא אומר ויחכם מכל האדם (מ"א ה יא), הניח כל עסקיו וישב והיה תמה על ארבעה מינים הללו, ואמר שלשה המה נפלאו ממני (משלי ל יח), ומה הם פסח מצה ומרור. וארבעה לא ידעתים (משלי שם), אלו ארבע המינים, שביקש לעמוד על סוד אלו הארבעה ולא יכול, ובמקום אחר הוא אומר שלשה המה מטיבי צעד וארבעה מטיבי לכת (שם שם כד), ארבעה [הם] קטנה ארץ וגו', והם קטנים וגדולים בכוחן, ומי מפרש לנו בפירוש שהם אתרוג ולולב והדס וערבה, ואמה והמה חכמים מחוכמים (שם), אלו רבותינו ז"ל שהם חכמים:

ד"א ולקחתם לכם ביום הראשון. וכי ראשון לשבת הוא, או ראשון לחדש, והלא יום חמשה עשר לחדש הוא, וקורא אותו ראשון, [אלא ראשון], לחשבון [עונות] הוא, ולמה הדבר דומה, למדינה שהיתה חייבת מס למלך, והיה המלך משלח לגבותה, ולא היתה נותנת שהיה השטר גדול, כך פעם הראשון שלח ולא נתנו ופעם שני ולא נתנו, ופעם שלישית ולא נתנו, מה עשה המלך, אמר לשריו ולחיילו התקבצו עד שנלך על מדינה פלונית כי היא מרדה, כי הנה שלחתי שלשה פעמים שתתן המס שעלה ולא נתנה, עמד המלך וחייליו והלכו עליהם, עד שהיו הולכים שמעו אנשי המדינה כי המלך וחייליו באו על המדינה, התחילו גדולי המדינה יוצאים כדי להקביל פני המלך, אמר המלך להם מי אתם, אמרו לו בני מדינה פלונית ששלחת לגבותינו ולא היה לנו דבר שניתן, ואמר להם ומה אתם מבקשים, אמרו לו אדונינו המלך בבקשה ממך ראה ענינו שאין לנו דבר שניתן, אמר להם בשבילכם אני מניח מחצה, עד שהוא בא יצאו הבינוניים אף הם, וקדמו אותו עשרה מילין, ובאו והשתחוו לפני המלך, אמר להם מי אתם, אמרו לו אנשי מדינה פלונית ששלחת לגבות אותנו, ואין לנו מניין ליתן, אלא בבקשה ממך רחם עלינו, אמר להם כבר הנחתי לזקניכם מחצה, ואני בעבורכם אניח מחצה על מחצה, ועד שהיה מהלך יצאו הקטנים עם הנשים, אמר המלך להם מת אתם מבקשים, אמרו אדונינו המלך בבקשה ממך רחם עלינו, שאין לנו דבר שניתן לך, אמר להם לזקנים הנחתי מחצה, ולבינוניים מחצה על מחצה, ובשבילכם אני מניח את הכל, אבל מעתה ראש חשבון הוא, המלך זה מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא וברוך שמו ואנשי המדינה אלו ישראל שהם מסגלין עונות כל ימי השנה, והקב"ה אומר להם עשו תשובה, בראש השנה הם נכנעים ובאים, ביום הכיפורים מתענים ועושים תשובה, והקב"ה מוחל להם, מה

הם עושים נוטלים לולביהם בידיהם בי"ט ומהללין לפני הקדוש ברוך הוא, והוא מוחל להם, אמר להם הקב"ה הרי התרתי לכם את עונות הראשונים, אבל מעכשיו הוא ראש חשבון, שנאמר ולקחתם לכם ביום הראשון, ראשון לחשבון עונות, אמר להם הקב"ה בעולם אמרתי לכם שתעשו טובה ותפרעו לי כל גמולי שגמלתי אתכם, והושבתי אתכם בסוכות, שנאמר כי בסוכות הושבתי את בני ישראל (ויקרא כג יד), ואם תשבו בסוכות כבר פרשתם לי מה שגמלתי אתכם, וכשתופיע מלכותי עליכם, אני מגן לכם כסוכה, שנאמר וסוכה תהיה לצל יומם מחורב וגו' (ישעי' ד ו):

פרק כה

פסוק א

וידבר ה' אל משה בהר סיני לאמר. זה שאמר הכתוב אל תיראי אדמה גילי ושמחי כי הגדיל ה' לעשות (יואל ב כא). אמר רבי תנחומא בשעה שבא הקב"ה ליתן תורה לישראל ולהשמיע את הדינין לישראל, אותה שעה נתייראה [הארץ], שנאמר משמים השמעת דין ארץ יראה ושקטה (תהלים עו ט), אם יראה למה שקטה, אלא כך אמרה הארץ לפני הקב"ה, רבונו של עולם אם ישראל מקיימין את התורה מוטב, ואם לאו אני מפחד ממך שתעשה לי כימי אדם שקללת אותי, שנאמר ארורה האדמה בעבורך (בראשית ג יז), אמר לה הקב"ה ולא כך כתבתי ויאמר ה' לא אוסיף עוד לקלל וגו' (שם ח כא), מיד שקטה הארץ, כששמעה דבר השם שלא יקלל, ושמעה שישראל אמרו נעשה ונשמע, שנאמר כל אשר דבר ה' נעשה ונשמע (שמות כד ז):

ד"א בהר סיני. זה שאמר הכתוב טובה חכמה מכלי קרב וחוטא אחד יאבד טובה הרבה (קהלת ט יח) ראה שלמה המלך בחכמתו שהחכמה טובה לו לאדם מכל ממון שבעולם, לפיכך לא שאל מלפני בוראו אלא החכמה, שנאמר (כה אמר ה') [ויאמר] אלהים שאל מה אתן לך (מ"א ג ה), וכתיב ונתת לעבדך לב שומע וגו' (שם שם ט), מה הוא הדבר לפי שלבות בני אדם אינם שוות, אמר מי יוכל לעשות דבר ויאמרו כל בני אדם זה טוב, כדי להשוות דעתם יחד, וכתיב הנה עשיתי כדבריך הנה נתתי לך לב חכם ונבון אשר כמוך לא היה לפניך ואחריך לא יקום כמוך (שם שם י"ב) ועל זה אמר החכם טובה חכמה וגו', שהרי כל מלחמות שעשו ישראל עד בואם אל ארץ כנען לא יכלו לכבוש את כל העולם תחת ידם, כאשר נכבש תחת יד שלמה בחכמתו, וכן הוא אומר כי הוא רודה בכל עבר הנהר (מ"א ה ד), וחוטא אחד יאבד טובה הרבה (קהלת שם), שנאמר ויתאנף ה' בשלמה כי נטה לבבו מעם ה' (מ"א יא ט), ויאמר ה' (אל שלמה) [לשלמה] יען אשר היתה זאת עמך ולא שמרת בריתי וחקתי אשר צויתי עליך קרע אקרע את הממלכה

מעליך ונתתיה לעבדך (שם שם יא), בוא וראה שרצה הקב"ה בישראל, ונתן להם [ארץ] חמדה נחלת צבי צבאות גוים (ירמיה ג יט), אמר הקב"ה זרעו שם והשמיטו שביעית, כדי שתדעו שהארץ שלי, ואני נתתיה לכם מורשה, שנאמר כי תבואו אל הארץ אשר אני נותן לכם, לא בחרבך ולא בקשתך, אלא אני נותן אותה לכם, והם לא עשו כן, אלא חטאו ולא שבתו שמיטות ויובלות, וגרמו להם גלות, שנאמר כל ימי השמה תשבות (ויקר' כו לה), וכמה טובות איבדו ישראל, עד יערב רוח ממרום עד ישוב עד יכונן עד ישים את ירושלם תהלה בארץ:

פסוק ג

שש שנים תזרע שדך. אמרו רבותינו ע"ה בוא וראה בריותיו של הקב"ה שרחמיו על כל מעשיו, והקב"ה אוהב את ישראל, ולא ביקש להאכילן דבר איסור, שכן דרכה של ארץ להוציא פירות וזרע הרבה בערבי שבתות ובשביעית ואינם פירות טובות, ולפיכך צוה הקב"ה שיעזבום לחיות השדה ולגר וליתום:

פסוק ד

ובשנה השביעית וגו'. לקיים חידוש העולם, כשם שצוה לעשות מלאכה בששת ימים ולנוח בשביעית, כן צוה לזרוע ששם שנים ולשמוט השביעית, שהקב"ה חס על בריותיו, וחביבין ישראל לפני הקב"ה, וגם הארץ מתפללת לפניו יותר מכל הנבראים, שהיא מעברה ומוציאה ויולדת כל השנה כולה ומוציאה יבולה לפני הקב"ה, וכיון שבריות עושין רצונו של מקום היא מזמרת בכנפיה, שנאמר מכנף הארץ זמירות שמענו (ישעי' כד טז), וכשהם חוטאין היא לוקה למענם, אדם הראשון חטא לקתה בעבורו, שנאמר ותאכל מן העץ וגו' (בראשית ג יז), חטא קין לקתה בעבור, שנאמר כי תעבוד את האדמה וגו' (שם ד י"ב), חטאו דור המבול לקתה בעבורם, שנאמר הנני משחיתם את הארץ (שם ו' י"ג), חטאו סדומיים לקתה בעבורם, שנאמר ויהפוך את הערים (שם יט כח), לכך מסר הקב"ה דין לנוח בשביעית:

פסוק ו

והיתה שבת הארץ וגו'. שתהא משמרת אחת לשבע, שבשביל השמטה מוציאה זרעים וכל טוב והיא להקב"ה, שנאמר לה' הארץ ומלואה וגו' (תהלים כד א) בוא וראה כי כל שביעי חביב לפני הקב"ה, בדורות, באבות, בבנים, ברקיעים, בארצות, בשנים, בחדשים, ובימים:

בדורות, אדם, שת, אנוש, קינן, מהללאל, ירד, חנוך, ומכולם לא בחר כי אם בחנוך, שנאמר ויתהלך חנוך את האלהים (בראשית ה' כ"ד). באבות, אברהם, יצחק, יעקב, ולולי, וקהת, עמרם, ומשה, ומכלם לא נבחר לדבר עמו פה אל פה כמשה, כמו שנאמר

פה אל פה אדבר גו' וגו' (במדבר יב ח). בבנים שהיה לישי, (אליאב הבכור) [וישי הוליד את בכורו את אליאב], ואבינדב השני, ושמעא השלישי, נתנאל הרביעי, רדי החמישי, אצם הששי, ודוד השביעי (דה"א ב' יג יד טו). ברקיעים, רקיע, שמים, שחקים, זבול, מעון, מכון, ערבות, ומכולם בחר בערבות, שנאמר סולו לרוכב בערבות ביה שמו (תהלים סח ה). בארצות. ארץ, אדמה, ארקה, חרבה, יבשה, נשייה, תבל, ומכלם לא בחר אלא בתבל, שנאמר והוא ישפוט תבל בצדק (שם ט ט). בשנים. שש שנים תזרע שדך ובשביעית תשמטנה ונטשתה (שמות כג יא). בחדשים. ניסן אייר סיון תמוד אב אלול תשרי, ומכולם בחר בתשרי שהוא חדש שביעי, שנאמר ובחדש השביעי באחר לחדש (ויקר' כג נד), והוא לתקיעה ולכפרה ולשמחה. בימים, ששת ימים תעבוד ועשית כל מלאכתך ויום השביעי שבת לה' אלהיך (שמות כ ט י):

כי תבואו אל הארץ אשר אני נותן לכם. זה שאמר הכתוב מה יתרון לאדם בכל עמלו שיעמול תחת השמש (קהלת א ג), ויש אוצר למעלה מן השמים, עד הוא אומר תחת השמש, אמר ר' תנחומא בוא וראה טובותיו של הקב"ה שהבריות ישנים על מטותיהם, והשם משיב רוחות, ומעלה עננים, ומוריד גשמים, ומפריח טללים, ומגדל צמחים, ומדשן פירות, ואין אתה נותן לו אלא את העומר, אמר ר' לוי הרי שעמלת, וחרשת, וזרעת, וניכשת, וכיסחת, ועימרתה, ודשתה, ועשתה אותה ערימה, אם אין הקב"ה מוציא מעט רוח שתזרה מהיכן אתה חי, הרי אין אתה נותן לו אפילו שכר הרוח, ראה כשנותן הקב"ה לישראל נותן דבר בלי קצבה, וכששואל מהם אינו שואל כי אם מעט מן המעט, הלא תראה כאשר נתן להם במצרים דבר שאין לו קצבה, נתן להם ממון ובגדים ותכשיטים וזהב לרוב, וצאן ובקר, וכששאל מהם לא שאל כי אם מחצית השקל, ומן הצאן לא שאל כי אם הכבש האחד תעשה בבקר ואת הכבש השני תעשה בין הערבים (שמות כט לט), נתן להם עוף כפי כוחו, שנא' ורוח נסע מאת ה' ויגז שלוים וגו' (במדבר י"א ל"א), וכשבקש מהם לא ביקש כי אם לפי כוחם, שני תורים או שני בני יונה (ויקר' ה ז), וכשהאיר להם לפי כחו, שנאמר וה' הולך לפניהם יומם בעמוד ענן וגו' (שמות יג כא), וכשביקש מהם לפי כחו, שנאמר וה' הולך לפניהם יומם בעמוד ענן וגו' (שמות יג כא), וכשביקש מהם לפי כוחם, שנאמר ויקחו אליך שמן זית זך וגו' (שם כ"ז ב'), כשנת להם את המן נתן להם כפי כוחו, וכששאל מהם לפי כוחם, שנאמר ותן שמה מלא העומר מן וגו' (שם טז לג), כשנתן להם תבואה לפי כוחו, שנאמר ואכלתם ישן נושן וישן מפני חדש תוציאו (ויקר' כו י) וכששאל מהם לפי כוחם, שנא' וקצרתם את קצירה והבאתם את עומר ראשית קצירכם אל הכהן (שם כג י):

פסוק יד

וכי תמכרו ממכר לעמיתך. זה שאמר הכתוב נבהל להון איש רע עין ולא ידע כי חסר יבואנו (משלי כח כב), הפסוק הזה מדבר בבני אדם. נבהל להון רע עין, זה היה קין שהרג את אחיו על מנת ליירש את העולם לעצמו הוי נבהל להון איש רע עין אמר לו הקב"ה נתבהלת להעשיר ולירש את העולם, חייך חסרון יש לך בדבר, ולא ידע כי חסר יבואנו [ומה היה לו] לנתטלטל בעולם, שנאמר נע ונד תהיה בארץ (בראשית ד יב):

ד"א נבהל להון וגו'. מי היה, זה עפרון, בשעה שמתה שרה אשת אברהם, הלך לו אברהם אצל עפרון שימכור לו את המערה, אמר לו עפרון תן לי את דמיה, אמר לו ארבע מאות שקל כסף [ביני ובינך מה היא ואת מתך קבור (שם כ"ג ט"ו)] התחיל אברהם צובר את הכסף לעפרון, שנאמר וישקול אברהם וגו' (שם שם טז), אמר ר' אבא בר כהנא אמר ר' חנינא כל שקלים האמורים בתורה סלעים הם, חוץ מעפרון שהם קנטרין, וצבר אברהם לעפרון, כיון שראה עפרון אותו הכסף נבהל ונתפתה, שנאמר במבחר קברינו וגו' (שם שם ה), אמר לו הקב"ה נתבהלת לממון רב, חייך יש לך חסרון בדבר, ולא ידע כי חסר יבואנו, ומהו חסרונו, אמר רב יהודה הלוי בר' שלום כל עפרון שכתוב בתורה עד שלא נטל הכסף מאברהם מלא, ואחר שנטל כתיב לא כתיב מלא, אלא חסר:

ד"א נבהל להון. זה המלוה בריבית ומתבהל להעשיר מלוה כדי ליטול רבית מן הלוה, ויעשיר מן הריבית, ולא ידע כי חסר יבואנו, שהמארה ניתנה בממונו:

ד"א נבהל להון. אלו סוחרי שביעית שהם מתבהלים להעשיר, ואינם משמרים את השביעית, וסבורים שהם מעשירים, אמר להם הקב"ה נתבהלתם להעשיר מן השביעית, וסבורים שהם מעשירים, אמר להם הקב"ה נתבהלתם להעשיר מן השביעית, חייכם יש לכם חסרון בדבר, ולא ידע כי חסר יבואנו, וכיון שלא שמר את השביעית, התחילה המארה נכנסת בממונו, והוא מוכר את ארצו, מה כתיב למעלה מן הענין, ושבתה הארץ שבת לה' (ויקר' כה ב), ואחר כך וכי תמכרו ממכר לעמיתך:

ד"א וכי תמכרו ממכר לעמיתך. מה כתיב למעלה מן הענין ושבתה הארץ שבת לה' (פסוק ב), ואחר כך וספרת לך שבע שבתות (השנים) [שנים] וגו' (פסוק ח'), אם לא שמרת שמטות שמור יובלות, ואם לא שמר אחד מהם, סוף אני עושה אותו שימכור את ארצו, לקיים מה שנאמר וכי תמכרו ממכר לעמיתך, אם חזר בו יפה, ואם לאו סופו למכור ביתו, שנאמר וכי ימכור בית מושב (פסוק כט), אם חזר מוטב, ואם לא חזר בו סוף שהוא מסבב על הפתחים, שנאמר וכי ימוך אחיך וגו' (פסוק לה), חזר בו הרי מוטב, לא חזר בו סוף שהוא מוכר את עצמו, שנאמר כי ימכר לך אחיך העברי או העבריה

וגו' (דברים טו יב), חזר בו מוטב ואם לא חזר בו סוף שהוא נמכר לגוי, שנאמר ומכר וגו' או לעקר משפחת גר (פסוק מ"ז), וזה הצווי לכל ישראל, וכן אתה מוצא בירמיה מפני שחללו את השביעית נמכרו לגוים, שנא' ויעל עליהם מלך כשדים ויהרג וגו', וכל [כלי] בית האלהים ואוצרות בית ה' וגו' (דה"ב לו יז יח). אמר הקדוש ברוך הוא למשה ראה היאך הם נמכרים לגוים, בשביל שחללו את השביעית, אמר משה רבונו של עולם הלא אמרת בתורה כי ימוך אחיך ומטה וגו' (פסוק לח), קיים מה שאמרת לאחיך ישראל, שנאמר למען אחי ורעי (תהלים קכב ח):

ד"א וכי ימוך אחיך ומטה. כשתשמט ידו לפני נבוכדנצר, כביכול שאף כבודך עמהם שנאמר למענכם שולחתי בבלה (ישעיה מ"ג י"ד):

פסוק לה

והחזקת בו. תפוס בידו שלא יאבד בין העמים:

גר ותושב. אעפ"י שנעשיתם גרים ותושבים עמכם:

פסוק מז

ומך אחיך עמו. מי גרם לאחיכם לצאת בגולה, על שנתחברו עמם, אעפ"כ אחרי נמכר גאולה תהיה לו, שנאמר כי פדה ה' את יעקב וגו' (ירמיה לא יא):

או דודו או בן דודו יגאלנו. זה מלך המשיח:

או השיגה ידו ונגאל. זו תשובה, שנאמר ושבת עד ה' אלהיך וגו' (דברים ד ל):

ואם לא יגאל באלה ויצא בשנת היובל. והיה ביום ההוא יתקע בשופר גדול וגו' (ישעיה כז יג):

כי לי בני ישראל עבדים. ולא לאומות העולם, כי לא לעולם אריב (שם נז טז):

כי אני ה' אלהיכם. על כרחכם וכן הוא אומר והעולה על רוחכם וגו', חי אני נאם ה' אלהים אם לא ביד חזקה ובזרוע נטויה וגו' אמלוך עליכם (יחזקאל כ לב לג), ואמר את שבתותי תשמורו, אעפ"י שגלוים אתם בין האומות לא תעשו כמעשיהם, אלא תשמרו מצותי, ואני אצילכם מהם: אמן וכן יהי רצון, השם ברחמיו יזכינו לימות המשיח:

פסוק מח

ועשיתם את חקותי וגו'. [והארץ לא תמכר לצמיתות] אמר הקב"ה כשם שמכרתי את עמי, והחזרתים עוד וקרבתים, שנאמר שובו בנים שובבים וגו' (ירמי' ד' י"ד), וכן כתיב חנם נמכרתם ולא בכסף תגאלו (ישעיה נ"ב ג'), כך לא תמכרו הארץ לחלוטין, שנאמר והארץ לא תמכר לצמיתות (פסוק כ"ג), למה כי לי הארץ כי גרים ותושבים אתם עמדי (שם). כי כאשר הלכתם וגליתם בארבע מלכיות הייתי גר עמכם, ועל כן הארץ לא תמכר לצמיתות, כי חביבה עלי ארץ ישראל שקדשתי אותה מכל שאר ארצות שבעולם, תדע

לך כי כשהיתה ארץ ישראל מתחלקה לשבטים, לא היתה עוברת משבט לשבט [אלא נחלקת כל שבט בפני עצמו], ראה כמה דינים דנו בנות צלפחד שלא תעבור הנחלה משבט לשבט, והודה הקב"ה לדבריהם, שנאמר כן בנות צלפחד דוברות (במדבר כז ז), ול תסוב נחלה ממטה למטה אחר (שם לו ט), לפיכך אם לא נמצא לו גואל יפה, ואם לאו משלקחה עשה לפניו עד היובל ומוציאה ביובל, שנאמר ויצא (ביובל) [מעמך הוא ובניו עמו] (פסוק מא), אמר הקב"ה לישראל כך אם אוציא אתכם ואת ארצכם מעבדות לחירות משתקרב הגאולה, שנאמר יום נקם בלבי ושנת גאולי באה (ישעיה סג יד):

ד"א כי ימוך אחיך ומכר מאחוזתו. זה שאמר הכתוב אל תגזול דל כי דל הוא וגו' (משלי כב כב), למה לפי שאני עשיתיו, ומי שגוזל אותו או מלעיג עליו כאילו מלעיג עלי, שנאמר לועג לרש חרף עושהו (שם יז ה). ומהו אל תגזול דל, וכי יש לדל כלום עד שאמר אל תגזול דל, אלא אם היית למוד להיות מפרנסו אל תחזור כך ותאמר עד אימתי אני מספיק לזה, [דע כי אתה גוזלו, הוי אל תגזל דל, אלא הוי מפרנסו שאין לו מקום אחר], ואל תדכא עני בשער (משלי שם), שלא בשבילך אעצור את השמים, שנקראו שער, שנאמר וזה שער השמים (בראשית כ"ח י"ז) כי ה' יריב דיבם (משלי שם), שאני עשיתי אותו עני ולך עשיתי עשיר, שנאמר עני ורש נפגשו וגו' (משלי כב ב), למה כי ה' יריב ריבם, כל כך למה שנפשו אתה מחסרו ואין אתה מפרנסו, לפיכך וקבע את קובעיהם נפש (שם שם כג):

ד"א כי ימוך אחיך. שבעה שמות נקראו לעני, ואלו הם, עני מך רש דל תככים מסכן אביון:

ד"א וכי ימוך אחיך. זה שאמר הכתוב פעמים רבות יצילם וגו' [וימוכו בעונם] (תהלים קו מג), את מוצא בימי שפוט השופטים היו עובדין ע"ז, והיו משועבדים באומות, שנאמר ויעשו בני ישראל את הרע בעיני ה' וישחו את ה' אלהיהם ויעבדו את הבעלים ואת (העשתרות) [האשרות] ויחר אף ה' בישראל וימכרם ביד כושן רשעתים (שופטים ג ז ה), וכאשר שבו מדרכם הרעה ונגאלו, עוד הוסיפו לחטוא, שנא' ויוסיפו בני ישראל לעשות הרע (שם שם יב), מה כתיב וימכרם ה' ביד כושן רשעתים, מסרם ביד עגלן, שנאמר וימכרם ה' ביד עגלון וגו', מיד חזרו בתשובה, והעמיד להם גואל את אהוד בן גרא, ונגאלו עד ידו, אחר כך חזרו ועשו הרע מסרם ביד סיסרא, שנאמר והוא לחץ את בני ישראל בחזקה (שופטים ד ג), [מהו בחזקה] אמר ר' שמעון בן לקיש בחרופין ובגידופין, כשם שאתה אומר חזקו עלי דבריכם (מלאכי ג' י"ג), וכיון שעשו תשובה, מיד העמיד להם הקב"ה גואלים דבורה וברק ונגאלו על ידיהם, הוי פעמים רבות יצילם [וגו' וימוכו בעונם

(תהלים שם) מהו וימכו בעונם], נעשו דלים בתוך אומות העולם, שנאמר וידל ישראל מאד מפני מדין (שופטים ו' ו'). מה הוא וידל, ר' יצחק ור' לוי, אחד מהם אומר היו דלים ממצות וממעשים טובים, והאחד אומר שלא היה דבר להם להביא אפילו קרבן דל, שנאמר ואם דל הוא וגו' (ויקרא יד כא), הרי וימוכו מעונם, שנעשו דלים:

ד"א פעמים רבות יצילם. מדבר בבני אדם, כיון שמגיע לו צרה, מיד הוא עושה תשובה, והקב"ה מצילו. כך פעם ראשון ופעם שני, אם חזר בו הרי יפה, ואם לאו הקב"ה מביא עליו צרה, למה שקשה הוא לפני הקב"ה לפשוט ידו באדם הזה, ומה הוא עושה לו תחלה פושט ידיו בנכסיו, ממי שאתה למד מנעמי ומבניה ואלימלך שהיה גדול הדור, כיון שבע רעב מה עשה, הניח ארץ ישראל והלך לו לארץ פלשתים, והיה הקצף עליו, אמר לו הקב"ה אתה נשיא של דור, הנחתה ארץ ישראל שממה, מה יעשו בני כך, הם יניחו ארץ ישראל שממה וילכו להם, ויאמרו כאשר עשה נשיאנו כך נעשה אנחנו מה כתיב שם וימת אלימלך איש נעמי (רות א' ג'), לא היה לבניו ללמוד מאביהם ולחזור לארץ ישראל, אלא לא חזרו, ומה עשו אף הם, (ויקחו) [וישאו] להם נשים מואביות (שם שם ד'), שלא הטבילו אותם, ולא גיירו אותם, שם האחת ערפה ושם השנית רות (שם), ולמה נקרא שמה ערפה, שהפכה עורף לחמותה, ושם השנית רות, שראתה דברי חמותה, שנאמר וישבו שם כעשר שנים (שם), כל עשרה שנים הללו היה הקב"ה מתרה בהן, שמא יחזרו לארץ ישראל, ולא היו חוזרים והיה מפשיט ידו במקניהם ובגמליהם, וכיון שלא עשו תשובה מה כתיב, וימותו גם שניהם מחלון וכליון (שם שם מה), משמתו גמליהם שוריהם וחמורם וצאנם, ואחר כך וימותו גם שניהם, הוי קשה לפני הקב"ה לפשוט ידו באדם, ומה הוא עושה להם מדלדלם מנכסיהם והם מוכרים נכסיהם, לקיים מה שנאמר וכי ימוך אחיך:

ד"א וכי ימוך אחיך. מי היה זה, זה היה בועז, אימתי בשעה שמכרה נעמי השדה: ובא גואלו הקרוב אליו. זה בועז, שכך נעמי אמרה לרות כלתה קרוב אלינו האיש מגואלינו הוא (רות ב' כ'). באותה שעה הלכה רות אצל בועז, אמרה לה חמותה הנה הוא זורה את גורן השעורים הלילה (שם ג ב), הוא היה נשיא של דור, והוא זורה בגורן, אלא שהיה הדור פרוץ בעריות, והוא יוצר לשמור את גרונו. אמרה לה ורחצת וסכת ושמת שמלותיך עליך וירדתי הגורן (שם שם), וירדת הגורן אין כאן כתיב אלא וירדתי, אמרה לה זכותי תרד עמך, הוי וירדתי הגורן, והיא לא עשתה כן כשם שאמרה לה חמותה, כי חמותה אמרה לה ורחצת וסכת ושמת, ואחר כך וירדת הגורן, ומה עשתה רות, ותרד הגורן ותעש ככל אשר צותה עליה חמותה (שם שם ו), ולמה אמרה רות הדור הזה פרוץ

הרבה בעריות, שלא יראו אותי מקושטת, ויאמרו שמא זונה היא, לפיכך ותרד הגורן, ואחר כך ותעש ככל אשר צותה עליה חמותה. ויאכל בעז וישת (שם שם ז), ומהו ויאכל וישת, שנתעסק בדברי תורה, שנאמר לכו לחמו בלחמי וגו' (משלי ט ה). ויבא לשכב בקצה הערימה ותבא בלט ותגל מרגלותיו ויהי בחצי הלילה ויחרד האיש וילפת (שם שם ח), ומה הוא וילפת, כמו וילפות שמשון וגו' (שופטים טז כט). ויאמר מי את (בתי) ותאמר אנכי רות אמתיך (שם ג' ט), אמר לה ומה באת לעשות כאן, אמרה לקיים את התורה, שכתוב בה כי ימוך אחיך ומכר מאחוזתו ובא גואלו, ועמוד אתה וקיים את התורה שנאמר בה ובא גואלו וגו', אמר לה הואיל ובאת לקיים את התורה ליני הלילה והיה בבקר אם יגאל טוב (שם שם יג) [שהיה לו אח גדול ממנו ששמו טוב] , אמר ר' חנינא אמר לו בדברים אתה מוציאני, אמר לה חי ה' (שם), איני מוציאך בדברים, ובועז עלה השער וישב שם והנה הגואל עובר אשר דבר בועז ויאמר סורה שבה וגו' (שם ד א), אמר לו שב ונביט בתורה אני ואתה, אין כתיב בורה וכי ימוך אחיך ומכר מאחוזתו וגו', אמר לו חלקת השדה אשר לאחינו לאלימלך מכרה נעמי (שם שם ג), ואני אמרתי אגלה אזניך וגו' (שם שם ד) למה שאתה גדול ממני לגדולה, אם תגאל גאל (שם), ויאמר הגואל לבועז קנה לך וישלוף נעלו (שם שם ח). באותה שעה גאל בועז מה שמכרה נעמי, ומהיכן למד בועז, מן הפרשה הזו, וכי ימוך אחיך וגו':

ד"א וכי ימוך אחיך. אלו ישראל, שנאמר וימוכו בעונם (תהלים קו מג), ומכר מאחוזתו, שנמכרו במדי בידי המן שלקחם מאחשורוש:

ובא גואלו. זה מרדכי, וגאל אל ממכר אחיו, שכיסה על עונותיהם של ישראל, לפי שכולם היו ראויים להריגה, שאכלו מתבשילי גוים. ובמלאות הימים האלה וגו' (אסתר א ה), נתגרה המן בהם, שנאמר הפיל פור הוא הגורל לפני המן וגו' (שם ג ז), ובזכות מרדכי ניצולו, שנאמר ונהפוך הוא אשר ישלטו (שם ט א), הוי וגאל את ממכר אחיו:

פרק כו

פסוק ג

אם בחקתי תלכו. זה שאמר הכתוב מוסר ה' בני אל תמאס וגו' (משלי ג יא), כי הקב"ה עושה טובה עם מי שאוהבו ומייסרו בזה העולם, כדי שילך נקי לעולם הבא, כי לא יתכן האדם להיות נקי מן העונות, ובעבור זה מביא עליו הייסורין כדי לצרפו, כמו הכסף המזוקק שבעתים, והקב"ה אינו מתאוה מישראל, אלא שיהיו עמלים בתורה ובמעשים טובים, וכן הוא אומר לו עמי שומע לי ישראל בדרכי יהלכו, כמעט אויביהם אכניע ועל צריהם אשיב ידי (תהלים פא יד טו), ואומר לו הקשת למצותי ויהי כנהר שלומך

וגו' (ישעיה מ"ח י"ח), לכך נאמר אם בחקותי תלכו ואת מצותי תשמרו, שיהא אדם לומד בתורה על מנת לשמור המצות לעשותם, שהלומד על מנת שלא לעשות נוח לו שלא נברא בעולם:

ד"א אם בחקותי תלכו. אני כך יעצתי עליכם, ואתם לא עשיתם כך, אלא ויחפאו בני ישראל דברים אשר לא כן וגו' (מ"ב יז ט), ואשר לא היו כן נתונים עלי, אף אני דברים שלא כתבתי בתורה נתתי עליכם, שנאמר גם כל חלי וכל מכה [אשר לא כתוב בספר התורה הזאת] (דברי כח סא). ומה אם דברים שלא נתתי, ולא כתבתי בתורה, אתם עשיתם ועברתם עלי ועל תורתי ועזבתם אותי, שכן ישעיה ע"ה אומר עזבו את ה' וגו' (ישעיה א ד), ואני נקראתי רחום וחנון, ומפני עונותיכם עשיתי עצמי כאכזרי, והפכתי מדתי, שנאמר היה ה' כאויב וגו' (איכה ב' ה'), מפני מה, בעבור כי כאכזרי, והפכתי מדתי, שנאמר היה ה' כאויב וגו' (איכה ב' ה'), מפני מה, בעבור כי המה מרו ועצבו את רוח קדשו ויהפוך להם לאויב (ישעיה ס"ג י'), לכך ובגוים ההם לא תרגיע (דברים שם סה):

ד"א אם בחקותי תלכו. זה שאמר הכתוב חכמות בחוץ תרונה [ברחובות תתן קולה] (משלי א כ). מה הוא חכמות בחוץ תרונה, פעם אחת מצא ר' שמואל בר נחמן את ר' נתן ברבי אליעזר שהיה עומד בשוק אמר לו רבי שנה לי פרק אחד, אמר לו לך עמי בבית המדרש ואני משנה אותך שם, אמר לו רבי מה הוא חכמות בחוץ תרונה, אמר לו יודע את לקרות, ואי את יודע לדרוש, מה הוא בחוץ תרונה, בחוצה של תורה, המרגלית היכן היא נמכרת, לא בשוק שלה היא נמכרת, אבנים טובות היכן נמכרות, לא בשוק שלהם נמכרות, וכן התורה אינה נלמדת אלא בבתי מדרשות ובבתי כנסיות, מקום שמרחיבין לב האדם, ועל זה אמר ברחובות תתן קולה:

בראש הומיות תקרא (משלי שם כ"א). מהו בראש הומיות, כי התורה מתרה תחלה בכל אנשי העולם, כמה אוכלסין אבדו מסבת שלא נתעסקו בה, דורו של מבול, דור הפלגה, והסדומיים הוי בראש הומיות תקרא:

ד"א בראש הויות. בראש מות היא קורא באדם הראשון, ומה היא קורא בו, כי ביום אכלך ממנו מות תמות (בראשית ב יז), הוי בראש הומיות תקרא:

[בפתחי שערים בעיר אמריה תאמר (משלי שם)] בראשונה היו עושים בתי כנסיות בגובהה של עיר, לקיים מה שנאמר בפתחי שערים בעיר אמריה תאמר, אמר ר' אחא אומרת הטובה, ואומרת הרעה, אם לא תשמעו לי יתן ה' את מטר ארצך אבק ועפר (דברים כח כד), הרי הרעה, והטובה אומרת. אם בחקותי תלכו ונתתי גשמיכם בעתם:

ד"א אם בחקותי [תלכו]. מה כתיב שם ונתתי משכני בתוככם (ויקר' כו יא), אם תקיימו את התורה, אני מניח את העליונים וארד ואשכון ביניכם, שכן כתיב ושכנתי בתוך בני ישראל (שמות כט מה), שעל מנת כן יצאו ישראל ממצרים שיעשו את המשכן ותשרה שכינה ביניהם שנאמר וידעו כי אני ה' אלהיהם וגו' לשכני בתוכם (שם שם מו), ואם יענו רצוני אין השכינה זזה מתוכם. אמר ר' אמי נתאוה הקב"ה שכשם שיש לו דירה למעלה, יהא לו דירה למטה, כי כן אמר לאדם הראשון אם זכיתה, כשם שאני מלך על העליונים, כך אני עושה אותך מלך על התחתונים, שנאמר ויקח ה' אלהים את האדם (בראשית ב טו), ואין ויקח אלא לשון עילוי, כשם שאתה אומר ותלקח אסתר אל המלך אחשורש (אסתר ב טז), ולא שמר המצוה אלא חטא, וכאשר חטא נסתלקה השכינה, וכיון שעמדו ישראל, אמר להם הקב"ה לא יצאתם ממצרים אלא על מנת שתעשו לי משכן, ואשרה שכינתי בתוככם, שנאמר ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם (שמות כה ח), וכן אמרתי לשלמה, הבית הזה אשר אתה בונה אם תלך בחקותי וגו', ושכנתי בתוך בני ישראל וגו' (מ"א ו' י"ב י"ג), ואם שוב תשובון [אתם ובניכם] מאחרי ולא תשמרו מצותי חקתי אשר נתתי לפניכם והלכתם ועבדתם אלהים אחרים והשתחויתם להם (שם ט ו), ומה אני עושה, והכרתי את ישראל מעל פני האדמה וגו' (שם שם ז'):

פסוק ד

ונתתי גשמיכם בעתם. ברביעיות:

ד"א בעתם. בלילות לפי שכל הלילה יורד הגשם ובבקר הרוח מנשבת ומתפזרים עבים, והאדם יוצא לפעלו:

ד"א ונתתי גשמיכם בעתם. לא גשמי כל הארצות, ומה אני מקיים והתברכו בזרעך כל גויי הארץ (בראשי' כו ד), שבזכות ישראל השמים יתנו טלם, והארץ תתן יבולה, שנאמר גם ה' יתן הטוב וארצינו תתל יבולה (תהלים פ"ה י"ג), ואומות העולם חיין בכללן, וכשישראל חוטאין השמים נעצרים:

ד"א ונתתי גשמיכם בעתם בלילי שבתות, ומעשה בימי שמעון בן שטח [בימי שלמצו המלכה] שהיו יורדים הגשמים בלילי שבתות עד שנעשו חטים ככליות, ועדשים כדינרי זהב, (ואצרו) [וצררו] מהם חכמים והניחום לדורות הבאים, להודיע כמה גרמו מעשים טובים:

ונתנה הארץ יבולה. כסדר שניתנה בבריאת העולם:

ועץ השדה יתן פריו. כדרך שעשה בתחלה, שהיה בכל חדש עושה פרי, שנאמר לחדשיו יבכר (יחזקאל מז יב), לקיים מה שנאמר זכר עשה לנפלאותיו (תהלים קיא ד):

פסוק ה
והשיג לכם דיש את בציר. שתהיו עסוקין בדיש עד שיגיע לבציר:
ובציר ישיג את זרע. שתהיו עסוקין בבציר עד שמגיע זמן הזרע:
ואכלתם לחמכם לשובע. לא שיאכל אדם הרבה וישבע, אלא אוכל קימעא ושבע, מפני שמתברך במיעיו:
וישבתם לבטח בארצכם. שתהיו יושבים לבטח בארץ ובחוצה לארץ:

פסוק ו
ונתתי שלום בארץ. מלמד שהשלום שקול כנגד הכל:
ושכבתם ואין מחריד. שלא תיראו לא מפני החיה ולא מן הגייסות:

פסוק ז
ורדפתם את אויביכם. לא שתהרגו אתם אותם, אלא כל אחד מן האויבים יפול בחרב רעהו:

פסוק ח
ורדפו מכם חמשה מאה. והחמשה יהיו חלשים לא מן הגבורים:

פסוק ט
ופניתי אליכם. חשבון רב יש לי עמכם, רצה לומר אפנה מן האומות שעשיתי בהם נקמה, ואשוב אליכם יתן לכם שכר טוב על פעולתכם הטוב, ואכרות לכם ברית חדשה שלא תופר, שנאמר הנה ימים באים נאם ה' וכרתי את בית ישראל [ואת בית יהודה ברית חדשה] (ירמיה לא ל):

פסוק י
ואכלתם ישן נושן. מלמד שכל המתיישן נאה מחבירו:
וישן מפני חדש תוציאו. שיהיו הגרנות מלאות חדש והאוצרות מלאות ישן:

פסוק יא
ונתתי משכני בתוככם. זה בית המקדש:
ולא תגעל נפשי אתכם. משאני גואל אתכם, שוב איני מואס בכם:

פסוק יב
והתהלכתי בתוככם. לעתיד לבוא, שנאמר כי עין בעין יראו וגו' (ישעיה נב ח):
והייתי לכם לאלהים. שיהיה מוראי עליכם:

פסוק יד
ואם לא תשמעו. לא למדים ולא עושים:

פסוק טו
ואם בחקותי תמאסו. לא דייכם שאינכם למדים ואינכם עושים אלא שאתם מואסים בלומדים ובעושים:

ואם את משפטי תגעל נפשכם. שתהיו שונאים את הלימוד ואת התורה ואת המצות, ומונעים את אחרים שלא יעשו להפרכם את בריתי, לסוף שהם כופרים בעיקר, וכופר במצות, שנאמרו לו למשה בסיני:

פסוק טז

אף אני אעשה זאת לכם. באף אני בא עליכם, אשר בניתי אני אהרוס, מידכם היתה זאת לכם, כי אין הרעה יוצאה מלפני לעולם, שנאמר מפי עליון לא תצא הרעות והטוב (איכה ג' ל"ח):

והפקדתי עליכם בהלה. מכה שהיא מבהלת את הבריות ואיזו זו הדבר:

את השחפת. שהוא נשחף בשרו מצד החמימות:

ואת הקדחת. זה קרירות כדי שלא יהיה לו מנוח על בשרו:

מכלות עינים. שלא יהא סבור בעצמו שיחיה:

ומדיבת נפש. אפילו אחרים לא יהיו סבורין עליו שיחיה והם דואבים עליו:

וזרעתם לריק זרעכם. כנגד הבנים והבנות הכתוב מדבר, שתהא עמל בהם ומגדלן, והדבר בא ומכלה אותם, וכן הוא אומר אשר טפחתי ורביתי אויבי כלם (איכה ב כב):

פסוק יז

ונתתי פני בכם. [לא זכיתם שאהי' פונה אליכם לטובה ופניתי אליכם לרעה] משל למלך אשר אמר לעבדו פונה אני מכל עסקי ואתעסק בך לרעה:

ונגפתם לפני אויביכם. אחר כל זה יהיה המות הורג אתכם, [מבפנים] והאויב מקיף אתכם מבחוץ, וכן הוא אומר מחוץ תשכל חרב ומחדרים אימה (דברים לב כה):

ורדו בכם שונאיכם. כלומר מכם ובכם יהיו אויביכם שיחפשו מטמוניות שלכם:

פסוק יח

ואם עד אלה לא תשמעו לי. ר' אליעזר אומר אין הקב"ה מביא פורענות על ישראל עד שהוא מעיד בהם תחלה, שנאמר ואם עד אלה לא תשמעו לי. [ר' יהושע אומר שלא יאמרו ישראל כלו המכות, עוד] יש לי מכות כאלה וכאלה שאביא עליכם, אתם עברתם לפני שבע עבירות, בואו וקבלו שבע פורעניות, פירוש שבע עבירות מעונן ומנחש ומכשף וחובר חבר ושואל אויב וידעוני ודורש אל המתים, אני אביא עליכם שבע מכות שהם כתובים בשבע אף:

פסוק יט

ושברתי את גאון עוזכם. זה בית המקדש, שנאמר הנני מחלל את מקדשי גאון עוזכם מחמד עיניכם (יחזקאל כד כא), ר' עקיבא אומר אלו הגבורים:

פסוק כא

ואם תלכו עמי קרי. כלומר עשיתם דרכי בעולם עראי ולא עשיתם אותם דרך חובה:

פסוק כב
והשלחתי בכם את חית השדה. שאפי' חיה שאין דרכה להזיק תהא מזקת:
ושכלה אתכם. אלו הקטנים:
והכריתה את בהמתכם. מבחוץ:
והמעיט אתכם. מבפנים:
ונשמו דרכיכם. מבלי עובר ושב:

פסוק כג
ואם באלה לא תוסרו לי. ואם לא תשובו ולא תקבלו מוסר:

פסוק כה
והבאתי עליכם חרב נוקמת. על שעברתם בריתי שכרתי אתכם:
ונאספתם אל עריכם. מפני המצור:

פסוק כט
וכלתם בשר בניכם. כמעשה שנהיה בשומרון אודות האשה אשר צעקה אל יהורם בן אחאב מלך ישראל (מ"ב ו' כ"ה כ"ו), וכמעשה בדואג בן יוסף בבית שני:
ובשר בנותיכם תאכלו. להביא בנים שאכלו בשר אביהם:

פסוק לא
ונתתי את עריכם חרבה. לרבות דרכים וכפרים:
והשימותי את מקדשיכם. לרבות בתי כנסיות ובתי מדרשות:
ולא אריח בריח ניחחכם. אלו הקרבנות:

פסוק לב
והשימותי אני את הארץ. שלא יהיו ישראל גולים ממנה והיא בטובתה, אלא הארץ תהיה שממה אחריהם:
ושממו עליה אויביכם היושבים בה. שלא ימצאו קרות רוח:

פסוק לג
ואתכם אזרה בגוים. שלא תהיו רואים זה את זה ומתנחמים אלא אזרה אתכם במזרה לכל רוח:
והריקותי אחריכם חרב. [והיתה ארצכם שממה ועריכם יהיו חרבה]. שכל אדם מכם לא יוכל לחזור לביתו, וביתו יהיה חרב וגנותיו לא ישאר בהם רושם אילן מאורך הגלות:

פסוק לו
והנשארים בכם והבאתי מורך בלבבם. זו אימה ופחד ודאגה ויראה:
ורדף אותם קול עלה נדף. שאפילו העלין של אילן כשינשב הרוח יהיו מטיחות זו את זו, כמעשה שהיה בימי ר' יהושע בן יהוצדק שהטיחו העלין זה את זה, וברחו החכמים

כסבורין כי האויב בא עליהם, ואחר מכאן חזרו פניהם, ולא מצאו שום רודף אחריהם, אמרו לקיים עליו מקרא ורדף אותם קול עלה נדף:

פסוק לז

וכשלו איש באחיו. בעון אחיו, מלמד שכל ישראל ערבים זה בזה:

ולא תהיה לכם תקומה לפני אויביכם. זו שעה שנלכדה ירושלם:

פסוק לח

ואבדתם בגוים. אין אבידה אלא גלות, שנאמר תעיתי כשה אובד (תהלים קיט קעו):

ואכלה אתכם רץ אויביכם. כענין שנאמר אכלני הממני נבוכדנצר: (ירמיה ל' נ"א ל"ד):

פסוק לט

והנשארים בכם ימקו בעונם. אלו רשעי ישראל שמוסיפים עונות בגלות ואף בעונות אבותם אתם ימקו. מלמד שבזמן שאוחזין מעשה אבותיהם בידיהם הם נידונין על ידיהם:

פסוק מ

והתודו את עונם. לצד התשובה הן הדברים, שכיון שהם על עונותיהם מתחרטים, אני חזור ומרחם עליהם:

פסוק מב

וזכרתי את בריתי יעקוב. יעקוב מלא, כדאי הוא יעקב שיתלה להם זכותו:

ואף את בריתי יצחק ואף את בריתי אברהם אזכור והארץ אזכור. ביצחק לא נאמר זכירה, לפי שאפרו של יצחק נזכר לפני הקב"ה תמיד, ואין צריך לומר זכירה, שכבר זכור ועומד, וביעקב לא נאמר אף, לפי שמיטתו שלימה. ולמה פתח ביעקב, לפי שהיה לו צער גידול בנים, ולפי שישראל נקראים בשם יעקב הנקרא ישראל, ומנין לרבות את האמהות, שנאמר את את את, וכן הוא אומר שמה קברו את אברהם ואת שרה אשתו וגו' (בראשית מט לא):

פסוק מג

והארץ תעזב מהם ותרץ את שבתתיה. כמה קשה אבק של שביעית שהרי הפסוק הזה נאמר למעלה, אז תרצה הארץ את שבתותיה (פסוק ל"ד), וחזר ואמר ותרץ את שבתותיה, וכל כך למה, לפי שהוא כופר בעיקר, שהרי אמר הקב"ה כי לי (כל) הארץ (ויקר' כ"ה כ"ג), זרעו שש והשמיטו שבע, כדי שתדעו כי הארץ שלי:

פסוק מד

ואף גם זאת. זה עון המדבר אף לרבות עון בעל פעור מלכי האמורי:

בהיותם בארץ אויבהם לא מאסתים ולא געלתים לכלותם. וכי מה נשתייר להם, והלא נמאסו ונגעלו, וכל מתנות טובות ניטלו מהם, אילולי ספר תורה שנשאר להם, לא

היו משונים מאומות העולם, אלא לא מאסתים בימי כשדים, ולא געלתים בימי יונים, לכלותם בימי רומיים. להפר בריתי אתם, במלחמת גוג ומגוג:
אני ה' אלהיהם. לעתיד לבוא:

פסוק מה
וזכרתי להם ברית ראשונים. מלמד שהברית כרותה לשבטים, ברית היא לישראל שלא יכפרו בשם הנכבד, וכן דוד אומר כל זאת באתנו ולא שכחנוך ולא שקרנו בבריתיך (תהלי מ"ד י"ח):

פסוק מו
אלה החקים והמשפטים והתורות. חוקים אלו המדרשות, והמשפטים אלו הדינין, והתורות אלו התורות הנאמרות בתורת כהנים:
אשר נתן ה' בינו ובין בני ישראל. מלמד שניתנה התורה הלכות ודקדוקיהם ופירושיהם על ידי משה רבינו ע"ה מסיני:

פרק כז

פסוק ב
איש כי יפליא נדר בערכך נפשות לה'. זה שאמר הכתוב כי מי בשחק יערוך לך (תהלים פט ז). אמר הקב"ה מי הוא שעושה כמעשי יהא דומה לי. אמר ר' לוי משל למה הדבר דומה, למלך שבנה מדינה והדליק בתוכה שני פנסין, והיו דולקים בכל יום, ולא היו פוסקין, אמר המלך לאנשי המדינה כל מי שיכול להדליק שני פנסין כמותי ויהיו דולקים כמו פנסי דלוקין, אותו עבדוהו, ואני איני מקנא בו, כך הקב"ה ברא את השמים ונתן בתוכו שני פנסין שיהיו מאירין לעולם, והם חמה ולבנה, שנאמר ויתן אותם אלהים ברקיע השמים להאיר על הארץ (בראשית א' י"ז), אמר הקב"ה כל מי שיוכל לעשות שני מאורות שיהיו מאירים לכם כאילו, יהא שווה לי, שנאמר כי מי בשחק יערוך לה' (תהלים שם):
ד"א כי מי בשחק יערוך לה' וגו'. בשעה שביקש הקב"ה לבראות את האדם. אמרו מלאכי השרת לפני הקב"ה מה אנוש כי תזכרנו [ובן אדם כי תפקדנו] (תהלים ח ה), מה אתה מבקש מן האדם הזה, אמר להם הקב"ה ואם לא אברא את האדם מי מקיים תורתי ומצותי, אמרו מלאכי השרת רבונו של עולם אנו מקיימים תורתיך, אמר להם הקב"ה אין אתם יכולים, אמרו לו ולמה, אמר להם כתיב אשה כי תזריע [וילדה זכר] (ויקר' יב ב), ואתם אין ביניכם יולדת, בתורה כתיב את זה תאכלו (שם יא כא), ואתם אין בניכם אכילה, הוי אין התורה מצויה אצליכם, שנאמר לא תמצא בארץ החיים (איוב כח יג), וכיון שאמר הקב"ה לישראל שיעשו לו משכן, התחילו עושין מזבח העולה

ומזבח הקטורת ומקריבין בתוכו, ונתן להם הקב"ה כמה מצות, ועשו אותם, אמר הקב"ה למלאכי השרת מי ביניכם עורך לי כישראל יתכן שאתם אמרתם לי מה אנוש כי תזכרנו, עורכים לי קרבנות, כמה שנאמר וערך הכהן אותם (ויקרא א יב), עורכים לי שלחנות, כמה שנאמר ביום השבת ביום השבת יערכנו לפני ה' תמיד (שם כד ח), עורכים לי נפשות, שנאמר כי יפליא נדר [בערכך נפשות לה'] הוי כי מי בשחק יערוך:

ד"א איש כי יפליא. זה שאמר הכתוב פרי צדיק עץ חיים [ולוקת נפשות חכם] (משלי יא ל), ואם יהא אדם צדיק ואינו עוסק בתורה, אין בידו כלום, אלא פרי צדיק עץ חיים, זו התורה, שנאמר עץ חיים היא למחזיקים בה (משלי ג יח), ושמתוך שהוא לומד התורה ילמוד היאך לוקח נפשות, שנאמר ולוקח נפשות חכם, וכשאדם יודע התורה, יודע לערוך נפשות, ואם אין בו תורה, אין בידו כלום, וכן אתה מוצא ביפתח, מפני שלא הי' בן תורה אבד את בתו, אימתי בשעה שנלחם עם בני עמון ונדר, שנאמר וידר יפתח נדר לה' והיה היוצא אשר יצא מדלתי ביתי וגו' (שופטים יא ל לא), באותה שעה כעס עליו הקב"ה, אמר לו אם היה יוצא כלב אחד, או חזיר אחד היתה מקריב אותו לשמי, מה עשה הקב"ה נתן בלבה של בתו שתצא לקראתו, [וכל כך למה] כדי שילמדו ממנו כל הנודרים הלכות נדרים שיהיו יודעים היאך נודרים, שנאמר והנה בתו יוצאת לקראתו (שם שם לד), כיון שראה אות האמר לה אהה בתי הכרע הכרעתני (שם שם לה), וכיון שביקש להקריב אותה היתה בתו אומרת לו, הא אבא יצאתי לקראתך שמחתי בך שאתה נצחת אויבי ה', ואתה שוחטני כך כתוב בתורה שיהיו ישראל מקריבין לפני הקב"ה בני אדם, והלא כתוב בתורה אדם כי יקריב מכם קרבן לה' מן הבהמה וגו' (ויקר' א ב), ולא מבני אדם, אמרה שוב מזה הדרך כי טעות הוא בידך, אמר לה בתי כבר נדרתי שכל מי שהוא יוצא מדלתי ביתי לקראתי תחלה, שאני שוחטו לשמו של הקב"ה, אמר הלו מי שהוא נודר יכול לשלם את נדרו, והנה יעקב אבינו יוכיח, שנדר ואר, כל אשר תתן לי עשר אעשרנו לך (בראשי' כח כב), ונתן לו הקב"ה שנים עשר זכרים ונקבה אחת, שמא הקריב להקב"ה אחת מהם, חנה הצדיקת כשנדרה ואמרה ונתתיו לה' כל ימי חייו (ש"א א יא), שמא הקריבה את בנה להקב"ה, כל הדברים הללו אמר לו ולא קיבל, וכיון שלא שמע לה אמרה לו הרפה לי שנים חדשים וגו' (שופטים יא לז), הנח אותי שאלך אצל בית דין שמא יתירו אותי וימצאו פתח לנדרך, ר' לוי בן ברכיה אומר וכי יש אדם יורד על ההרים, אינו אלא עולה, אם כן מה הוא וירדתי על ההרים, זה היו סנהדרין שנקראו הרים, שנאמר שמעו הרים את ריב ה' (מיכה ו ב), ולא מצאו פתח להתיר נדרו של יפתח, שהיה רש בתורה, והקב"ה העלים ממנו את ההלכה ומהם, כדי

שלא יתירו את נדרו, ועלה ושחטה לפני הקב"ה. ורוח הקודש צווחת ואומרת נפשות הייתי מבקש תקריב לפני, אשר לא צויתי [ולא דברי ולא עלתה על לבי (ירמי' יט ה), אשר לא צויתי] לאברהם לשחוט את בנו, ואמרתי לו אל תשלח ידך אל הנער (בראשית כב יב), ובשביל מה אמר לו קח נא את בנך (שם שם ד), בשביל להודיע לכל באי העולם היאך מחבב אברהם הרבה לרצון, לפיכך אמר לו קח נא את בנך את יחידך, הוי אשר לא צויתי לאברהם שישחוט את בנו, ולא דברתי ליפת להקריב לי את בתו, ולא עלתה על לבי שיפול מלך מואב ביד ישראל ויקריב לי בנו בכור, שנא' ויקח את בנו הבכור אשר ימלוך וגו' (ה"ב ג כ"ז), מי גרם ליפתח שיאבד בתו, אלא שלא היה בן תורה, שאם היה קורא בתורה לא היה מאבד את בתו, שבתורה כתיב איש כי יפליא נדר והיה ערכך הזכר וגו' ואם נקבה היא:

ד"א איש כי יפליא נדר וגו'. האומות אומרים במה אקדם לה' אכף לאלה מרום וגו' הירצה ה' באלפי אלים וגו' (מיכה ו ז), אמר להם הקב"ה איני מבקש מכם לא קרבן ולא בניכם ולא בנותיכם, ואיני מבקש מכם דבר, לבני נתתי פרשת קרבנות, ופרשת ערכין, שקרבנותיהם חביבין הם לפני, וכמה דהוא אמר טוב מעט לצדיק מהמון רשעים רבים (תהלים לז טז), ואין צדיק אלא הקב"ה, שנאמר כי צדיק ה' צדקות אהב (תהלים יא ז), ואין צדקות אלא ישראל, שנאמר ועמך כולם צדיקים לעולם ירשו ארץ (ישעי' ס כא), וכן אמר הקב"ה לאומות איני מבקש מכם דבר אלא מבני הלא תראה תחלת הספר אדם כי יקריב מכם (ויקרא א ב), מכם ולא מאומות העולם, וסופו של ספר דבר אל בני ישראל [ואמרת אליהם] איש כי יפליא נדר, דבר אל בני ישראל, ולא לאומות העולם:

בערכך נפשות לה', והיה ערכך הזכר וגו', ואם נקבה היא והיה ערכך וגו', אמר להם הקב"ה אתם מביאים לפני ערכין שלכם, ואני רואה אותם הערכין, ואני מעלה עליכם כאילו נפשות הקרבתם לי, לכך נאמר בערכך נפשות לה'. אמר הקב"ה לישראל בזכות הערכין הללו אתם ניצולים מגיהנם, שכתב בה כי ערוך מאתמול תפתה (ישעי' ל לג), אתם ערכתם לפני שולחן, ואני אערוך לכם שולחן, שנאמר תערוך לפני שולחן נגד צוררי (תהלים כג ה): אמן נצח:

במדבר

פרק א

פסוק א

וידבר ה' אל משה במדבר סיני וגו'. למה סמך אהל מועד ליציאת מצרים לומר לך בזכות שהיו ישראל עתידים לעשות אהל מועד יצאו ממצרים, כמה דהוא אמר בהוציאך את העם ממצרים תעבדון את האלהים על ההר הזה (שמות ג יב). תעבדון זו עבודת אהל מועד:

על ההר הזה. זה מתן תורה, ולמה נאמר אנכי ה' אלהיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים (שם כ ב). הא למדנו שבזכות אהל מועד ובזכות התורה יצאו ישראל ממצרים:

ד"א אנכי ה' אלהיך 'א' שהוא אחד בעולמו, 'נכ' שבחר הקב"ה את ישראל משבעים אומות, 'י' עשרת הדברות, לכך פתח באנכי:

במדבר סיני באהל מועד וגו'. לכך הוצרך הכתוב לומר באהל מועד בשנה השנית, כאדם שנכנס עם כלתו לחופה וכותב לה כתובה וחותם בה הזמן והמקום, כך עשה הקב"ה שעד עכשיו לא כתב להם לא כתובה ולא גט, אבל עכשיו כתב להם כתובה ולא כתב להם גט, והיינו דקא אמר הנביא איזה ספר כריתות אמכם (ישעי' נ א):

ד"א מה ראה משה והקדים פרשה זו לפרשת הפסח, שפרשה זו היתה באחד לחדש השני, והוא אייר, ופרשת פסח היה בחדש הראשון, שנאמר וידבר ה' אל משה במדבר סיני באהל מועד באחד לחדש השני בשנה השנית לצאתם מארץ מצרים (פסוק א), וכתיב בחדש הראשון לאמר ויעשו בני ישראל את הפסח במועדו (במדבר ט א ב), והלא פרשת הפסח היה בניסן, והיה לו להקדים בפרשה זו קודם לאייר, ולמה עשה כן, לפי שבאותה פרשה נאמר ויהי אנשים אשר היו טמאים לנפש אדם וגו' (שם שם ו), ואותה שעה נאמר להם מצות פסח שני לטמאים, לכך לא רצה להתחיל הספר בפרשת טמאים, ומכאן למדנו שאין מוקדם ומאוחר בתורה, הני מילי בשני ענינים, כגון אלו ב' המעשים, אבל בחד ענינא אותו שהוא מוקדם הוא מוקדם, ואותו שנכתב מאוחר הוא מאוחר, שאם לא נאמר כן, אם כן כלל ופרט שאנו אומרים אין בכלל אלא מה שבפרט, והיינו יכולין לומר פרט וכלל הוא, ונאמר שנעשה כלל מוסיף על הפרט, וכן פרט וכלל מה שאנו אומרים נעשה כלל מוסיף על הפרט, ונאמר שכלל ופרט הוא ואין בכלל, [אלא] מה שבפרט, אלא מכאן אתה למד מאחר שאנו דורשין את התורה בכלל ורפט, ובפרט ובכלל, שבענין אחד יש מוקדם ומאוחר:

פסוק ב

שאו את ראש וגו' לגלגלתם. למה נאמר לגלגלתם, ללמדך שנתנו כל אחד ואחד מחצית השקל, כשם שנאמר בכי תשא, כי אומר בקע לגלגלת (שמות לח כו), ומנין זה לא היה אלא לעשות דגלים, אבל במנין כי תשא לא היה אלא לעשיית אדנים למשכן:

פסוק ה

לראובן אליצור בן שדיאור. אעפ"י שעשה יעקב ליוסף בכור, אין בכור אלא ראובן, שנאמר ויהי ראובן בכור ישראל (בדבר כו ה), וכן הוא אמר (ואת הבכורה ליוסף ולו להתייחס לבכורה) [נתנה בכורתו לבני יוסף ולא להתייחס לבכורה וגו' והבכורה ליוסף] (דה"א ה א ב), ולפי שהיה ראובן בכור, לכך הכתוב מנאו תחלה, ותחלה מנה בני האמהות כתולדותם, ובני השפחות כתולדותם, ובהרבה מקומות נכתבים שמות השבטים בתורה, וכמו שמנה במקום אחד, לא מנאם כך במקום אחד, ולמה עשה כן, לפי שהם תקרתו של עלם, שנאמר וישראל מקוראי (ישעי' מח יב), התקרה הזאת אדם לוקח עביותו של קורה ומשימה כנגד דקותו של אחד, כדי שיסמוך, כי אם היו הדקים לצד והעבים לצד לא היה סומך, אלא נותן העבה בצד הדק, והדק בצד העבה, כך ערב השבטים קטן אצל גדול:

אליצור בן שדיאור. אלה שמות האנשים ניתנו להדרש, נקרא שם נשיא ראובן אליצור על שם ראובן אעפ"י שחטא, כמו שנאמר וילך ראובן וישכב וגו' (בראשית לה כב), לבסוף עשה תשובה ומחל לו הקב"ה על אותו עון, לכך נקרא אליצור, מה הצור הזה סובל כל הבית, כך סבל הקב"ה על עוונותיהם ומחל להם:

בן שדיאור. ממי למד ראובן לעשות תשובה מיהודה אחיו, בעת שצוה ולהשליך תמר כלתו לאור, כמו שנאמר ויאמר יהודה הוציאוה ותשרף (שם לח כד), ואין שדי אלא השלכה, כדמתרגמינן ירה בים (שמות טו ד), שדי בימא. כששלחה תמר ליהודה הסימנים, ואמרה לו הכר נא למי וגו' (בראשית לח כה). מיד ויכר והודה ויאמר צדקה ממני וגו' (שם שם כו), כשראה ראובן כי הודה יהודה, אף הוא הודה על עונו, ומחל לו הקב"ה כמה דאת אמר יחי ראובן וגו' (דברים לג ו), וכתיב בתריה וזאת ליהודה (שם שם ז), כך אמר משה מי גרם לראובן שיודה, יהודה שנאמר וזאת ליהוה, וכשם שמחלת לראובן, כך תמחול ליהודה, כי לא ביקש כפרה מאביו מן הנדוי שקבל עליו, אם לא אביאנו אליך (בראשית מד לב), מכאן למדנו שלא למד ראובן להודות אלא מיהודה, ולכך נקרא נשיא שבטו אליצור בן שדיאור:

פסוק ו

לשמעון שלמיאל בן צורישדי. שאעפ"י שיצא ממנו זמרי, שעל ידו מתו עשרים וארבעה אלף במגפה, עשה לו אל שלום, וסמכו אצל ראובן, שהיה בעל תשובה, ולכך נאמר בן צורי, וכשברך משה את השבטים, לא בירך לשמעון מפני מעשה זמרי, אבל תלה אותו בברכת יהודה, שנאמר שמע ה' קול יהודה (דברים לג ז), ועל שם שמע אמר שמעון, וכן מצינו שמנחלת יהודה נתנו לשמעון אחיו, [כמו שנאמר] עלה אתי בגורלי וגו' (שופטים א ג), לכך נקרא נשיא שבט שמעון שלומיאל בן צורי שדי:

פסוק ז

ליהודה נחשון בן עמינדב. ולמה נקרא שמו נחשון, שירד לנחשול של ים תחלה בטרם שנבקע, ונו"ן מתחלף בלמ"ד, כמו שמצינו נשכות לשכות, נילוס נינוס:

בן עמינדב. לכך נעשה נדיבו של הקב"ה. לכך זכה יהודה למלכות, שנאמר בצאת ישראל ממצרים היתה יהודה לקדשו (תהלים קיד ב), מלמד שקדש שמו של הקב"ה על הים, לכך ישראל לממשלותיו (שם), נעשה מושל לישראל, ולכך נקרא נחשון בן עמינדב:

פסוק ח

ליששכר נתנאל בן צוער. ולמה נקרא שמו נתנאל לפי שנתנו שבט ישששכר לבם על התורה, שנתנה האל לישראל על יד משה, שנאמר ויתן אל משה וגו' (שמות לא יח), ויט שכמו לסבול ויהי למס עובד (בראשית מט טו) ואומר ומבני ישששכר יודעי בינה לעתים (דה"א יב ב):

בן צוער. שקבלו עליהם צער וטורח כל ישראל, שהיו שואלים להם ומשיבים לה, כמה דהוא אמר וכל אחיהם על פיהם (שם שם). ולכך נקרא נתנאל בן צוער:

פסוק ט

לזבולן אליאב בן חלן. ולמה נקרא שמו אליאב, על שם הברכה [שבירכו] אביו, שנאמר זבולן לחוף ימים ישכון, ולכך נקרא שמו אליאב, על שם אלונים מבשן עשו משוטיך (יחזקאל כז ו), אבל על שם הספינה, שנאמר חלפו עם אניות אבה (איוב ט כו), ואומר עודנו באבו (שם ח יב):

בן חלן. נקרא על שם הברכה שבירכו משה רבינו ע"ה, שנאמר ושפוני טמוני חול (דברים לג יט):

פסוק י

לבני יוסף לאפרים. הקדים אפרים למנשה, [אבל בחלוקת הארץ הקדים מנשה לאפרים, שנא' בני יוסף למשפחותם מנשה ואפרים (במדבר כו כח), ולמה עשה כן, לפי שחצי שבט מנשה קבלו חלקם תחלה בטרם שנכנס לארץ לכך הקדים מנשה לאפרים:

אלישמע בן עמיהוד. נקרא שמון על שם מעשה יוסף הצדיק, אמר הקב"ה אלי שמע יוסף שצויתיו על הזנות, ולא שמע אל אדונתו, שהיתה מפתה אותו, כמה דהוא אמר ולא שמע אליה (בראשית לט י), אמר הקב"ה עמי היה שכבש את יצרו לעשות רצוני: למנשה גמליאל בן פדהצור. ומה שכר גמלו האל, על שקידש שמו של הקב"ה, שפדאו צורו ונעשה מלך על כל מצרים:

פסוק יא

לבנימין אבידן בן גדעוני. ולמה נקרא שמו אבידן, על שם בנימין, שבשעה שנולד מתה אמו מפני קושי לידתה, והיתה היא סבורה גם בנימין כמותה, לכך קראתהו בן אוני, כלומר שיהיה מתאונן והולך, כמו שנאמר לא אכלתי באוני (דברים כו יד), אבל אביו קראו בנימין, כלומר יגיע לאריכות ימים ולא ימות, ומניין שימין הוא כמו ימים, [דכתיב] ותעמוד לגורלך לקץ הימין (דניאל יב יג):

ד"א שהוא חזק ביד ימין, ולכך נקרא אבידן, שאביו דן בין דבר אמי לדבריו, ומה היה דינו בן גדעוני. שאמו קראתהו עוני הוא אוני, ואביו קראוהו בנימין, שהוא חזק שירבה גדודים, לכך נקרא אבידן בן גדעוני:

פסוק יב

לדן אחיעזר בן עמישדי. לפי שדן אביו נעשה אח ליהודה במלכת המשכן, שנאמר ראו קרא ה' בשם בצלאל וגו' (שמות לה ל), ואמר (ואתו) אהליאב בן אחיסמך למטה דן (שם שם לד), ואין עזר אלא יהודה, שנאמר ועזר מצריו תהיה (דברים לג ז), וכן נאמר על דוד שהיה מלך כי הוא משבט שנקרא עזר, שנאמר שויתי עזר על גבור (תהלים פט כ), וכן יעקב אמר דן ידין עמו כאחד שבטי ישראל (בראשית מט טז), כמיוחד שבשבטים, וזה היה יהודה ולכך נקרא בן עמי שדי, שדן עמו כיהודה, וכן את מוצא כשם שנקרא יהודה אריה, כך דן נקרא אריה, לכך נקרא נשיא שבטו אחיעזר בן עמישדי:

פסוק יג

לאשר פגעיאל בן עכרן. לפי שאשר נתברך בבנות שהיו בנותיו נאות וראויות למלוכה, לכך נתנבאת אמו עליו, שנאמר כי אשרוני בנות, ולכך בירכו משה יהי רצוי אחיו וגו' (דברים לג כד), שאם היה לו קטטה עם אחד מן השבטים, היו נושאים השבטים מבנותיו ומרצים הכעס, שהיה להם עליו, ועל זה אמר וכימיך דבאך (שם שם כה) ומתרגמינן וכימי עולמיך תוקפך, ללמדך כי הזקנה של שבט אשר היה נאה וחזקה בנערה של שאר שבטים, והיו נשואות למלכים והיו מתפייסים להם, כדכתיב מאשר שמנה לחמו (בראשית מט כ), אין לחמו אלא אשה, שנאמר כי אם הלחם אשר הוא אוכל, (בראשית לט ו), והיו בנותיו נשואות למלכים, ואם היה כעס למלכים עליהם, היו

מתרצים בשביל בנותיהם, לכך נאמר פגעיאל בן עכרן שכל מי שהיה עכור שהוא חייב מיתה למלך, כמו שנאמר יעכרך ה' וגו' (יהושע ז כח), היתה בתו מבקשת עליו רחמים לפני המלך, ומוחל לו, ואין פגעיאל אלא לשון בקשה ותפלה, שנאמר ויפגע במקום (בראשית כא יא), ואומר אל תפגע בי (ירמיה ז טז), לכך נאמר פגעיאל בן עכרן:

פסוק יד

לגד אליסף בן דעואל. על שם המזבח שבנו שלא היה דעתם למרוד במקום, אלא על שם עדות, שנאמר אל אלהים ה' וגו'] אם במרד ואם במעל (יהושע כב כב), לכ נקרא אליסף, לפי שקיימו דברי משה רבינו ע"ה שהלכו במלחמה עם אחיהם, ולא שבו עד התנחל בני ישראל, נתקיים בהם ברכת יהושע בנכסים רבים שובו (לאהליכם) [אל אהליכם] (שם שם ח) היא היתה המלחמה של המצריים שהיו לוחמים עם בניהם, ושמעו שהיו זועקים להקב"ה במלחמה, שהיו אומרים שמע ישראל ועזרום לגניהם והרגום, ולקחו כל ממונם על שקיימו דברי הקב"ה, ועזרו את אחיהם לכבוש את הארץ, ולכך נקרא אליסף בן דעואל:

פסוק טו

לנפתי אחירא בן עיין. שהיתה ארצו שמנה לתבואה, כמו שנאמר ותרעינה באחו (בראשית מא ב), ואומר בין אחים יפריא (הושע יג טו), רע הוא לשון רצון, כדמתרגמינן רצון רעוא, זה היה שבט נפתלי, שהיתה ארצו מוציאה פירות כרצון בעליה, וכן משה רבינו ע"ה [אמר] נפתלי שבע רצון (דברים לג כג):

בן עינן. שהיו עננים משקים ארצו, וגם מעיינות מים רבים היו בארצו, ועל זה אמר ומלא ברכת ה' (שם שם), וכמו שנאמר מבורכת ה' ארצו (שם שם יג):

למה נאמר בגלגלתם בראובן ושמעון בכלל ופרט, מה שלא נאמר בשאר השבטים, לפי שראובן ושמעון קינטרו את אביהם, לכך הם צריכים לכפרה פי שנים כשאר שבטים. ולמה למ"ד אחרונה של גלגלת של שבט שמעון משוכה שאינן מזויינות כשאר אותיות, משום מעשה זמרי. ולמה מנה השבטים כענין הזה, לפי שלא מנאם אלא לעושת דגלים וכשם שהיו חונים בדגלים, על אותו סדר מנה השבטים, למה היה גד עם שמעון וראובן, אמר הקב"ה ראובן בתשובה וגד בגבורה מגינים על שמעון, ולמה יששכר וזבולן אצל יהודה, לפי שיהודה מלך ולנגיד ממנו, ויששכר בעל תורה, וכתיב בי מלכים ימלוכו (משלי ח טו), לפיכך מלך אצל מלך וזבולן למה, לפי שהיה שותפו של יששכר, שהיה עוסק בפרקמטיא ונותן לתוך יו של יששכר, שאלמלא לא היה זבולן לא היה יששכר עוסק בתורה היה לזבולן חלק בתורתו של יששכר, לכך חנה אצל יששכר, ולכך ברכן משה שמח זבולן בצאתיך וגו' (דברים לג יח), ולמה מנשה ואפרים ביחד, לפי

שאין עמלק נופל אלא בידם, לכך לא ערבן עם שאר שבטים, כוכן אתה מוצא יהושע שהיה מאפרים השריש תחלה ועקר תחלה עמלק, שנאמר מני אפרים שרשם בעמלק וגו' (שופטים ה יד), ושאול ומרדכי שהיו מבני בנימין פרעו מעמלק ומזרעו, ומנשה בימי יהושפט (ומבני) [ומהם מן בני] שמעון הלכו וגו' (ובני) [בני] ישעי בראשם (דה"א ד מב), והוא היה משבט מנשה, שנאמר ובני מנשה חבר וישעי, וכמה דהוא אמר לבני אפרים ובנימין ומנשה עוררה וגו' (תהלים פ ג). ולמה אשר אצל דן, לפי שבשבט דן היה פסל מיכה, ולא היה הפסל עמו ממש, אלא שעלה במחשבתו לעשותו משעה שיצאו ישראל ממצרים, ומחשבת ע"ז כמעשה, שנאמר למען תפוש את בית ישראל בלבם (יחזקאל יד ה), דאי אמרת [ע"ז] ממש, אפשר שכינה עמהם והפסל יהיה ביניהם, וע"ז חשוכה, שנאמר והיה במחשך מעשיהם (ישעי' כט טו). ואשר היה בעל שמן, שנאמר וטובל בשמן רגלו (דברים לג כג), ושמן משלו היו לוקחים למאור, לפיכך שמנו אצלו להאיר את חשכו, ולפי שנפתלי מלא ברכה היה, שנאמר ומלא ברכת ה' (שם שם), לפיכך היה דן בדגלו כדי שיתברך בשבילו. ולמה מנאם בפרט וכלל, לומר לך לא היה בהם חסרון ואל יתרון, כשם שאתה מוצא במנין הלוים, שפרטן יותר מכללן וכשם שאתה מוצא שנמנו כשירדו למצרים שכללן יותר על פרטן:

פסוק מט

אך את מטה לוי. לא נמנו הלוים בכלל ישראל, למה שהם לגיון מלך, לכך מנאם לבד: ד"א לפי שכל המנויים צפוי לפני הקב"ה שעתידים למות במדבר, ומשבט לוי לא מת אחד, לפיכך לא רצה הקב"ה שימנו הלוים עם ישראל:

פסוק נד

וישעו בני ישראל. שהבדילו עצמם מן המשכן:

פרק ב

פסוק ב

איש על דגלו באותות. מלמד שכל שבט ושבט היה לו סימן לאב השבט, וכן היה לכל הדגלים אות לרבות השבטים, כיצד היו סימני אותיות השבטים, שבט ראובן היה אות שלו מצוייר מצוייר דודאים, על שם שנאמר וימצא דודאים בשדה (בראשית ל יד):

אות של שמעון היה מצוייר עיר שכם, על שם מעשה שכם:

יהודה היה אות שלו מצוייר אריה, שנאמר גור אריה יהודה (שם מט ט):

אות ישששכר חמור מצוייר היה עליו, על שם שנאמר ישששכר חמור גרם (שם שם יד):

זבולן היה מצוייר עליו כמין בית, שנאמר יזבלני (שם ל כ), ומתרגמינן מדור:

אפרים היה מצוייר עליו שור, שנאמר בכור שורו הדר לו (דברים לג יז):

מנשה היה מצוייר עליו ראם, שנאמר וקרני ראם קרניו (שם שם):
בנימן היה מצוייר עליו זאב, שנאמר בנימין ואב יטרף (בראשית מט כז):
דן היה מצוייר עליו נחש, שנאמר יהי דן נחש (שם שם יז):
נפתלי [היה מצוייר עליו] אילה, על שם שנאמר נפתלי אילה שלוחה (שם שם כא):
גד היה מצוייר עליו הרבה צורת אנשים מזויינים שהולכים למלחמה, כמו שנאמר גדוד יגודנו (שם שם יט):
אשר היה מצוייר עליו זית, שנאמר וטובל בשמן רגלו (דברים לג כד):
וכשם שהיו אותיות לכל שבט ושבט, כך היו סימנים לכל דגל ודגל, על שם אברהם יצחק ויעקב. אות של דגל מחנה יהודה, היה 'איי' ראשי שמות האבות: דגל מחנה ראובן היה כתוב 'בצע', על שם האבות השניות: דגל מחנה אפרים היה כתוב על שם האבות השלישית 'רחק': ובדגל מחנה דן כתוב עליו על שם האבות האחרונות 'מקב' וזהו משמע האותיות 'איי' כלומר אודותי: בצע' מן הגזל: רחק' רחקו עצמכם מע"ז ומן הדומה לה: מקב' והוא כלי גרזן, כלומר חייב אדם להרוס ע"ז, כמו שנאמר כי הרס תהרסם (שמות כג כד): וה' של אברהם לא היה כתוב בדגלים, אלא על ארון הקדש במחנה לויים, וה' משמו של הקב"ה, שאמר הקב"ה לאברהם ויוצא אותו החוצה (בראשית טו ה), כלומר ארון הקודש בענן הולך לפני ישראל, והענן היתה נעשית כמו ה', וכל זמן שה' עומדת היו ישראל חונים. וכשהיתה מסתלקת היו ישראל נוסעים, והיינו דכתיב לנחותם הדרך (שמות יג כא), וכתיב להנחותם (הדרך) [בהדרך] (נחמי' ט יט), על ידי ה' מורה להם הדרך, ועוד כתיב ובהאריך הענן של המשכן (במדבר ט כד), על ידי ה' מאריך הענן. ובהעלות הענן, על ידי ה' עלות הענן, וזהו הה' הוסיף הקב"ה לאברהם, שנאמר לא יקרא עוד את שמך אברם והיה שמך אברהם כי אב וגו' (בראשית יז ה). ה' מנין אותיותיו עולין כ"ו לפיכך אמר הקב"ה אהיה אשר אהיה (שמות ג יד), מניין אהיה כ"א, נשתיירו מן המניין ה' שהוסיף הקב"ה לאברהם, ובעבור אותו הה' שהוא משמו של הקב"ה, לכך היתה על ארון הקדש בענין:
ד"א לבית אבותם. ולא לבית אמותם, לפי שה' משמו של הקב"ה והקב"ה אבינו. שנאמר כי אתה אבינו (ישעי' סג טז), לפיכך אמר לבית אבותם:
אמר משה לפני הקב"ה, אם אני אומר לשבט יהודה שיחנו למזרח, יאמרו לא יחנו אלא למערב, או לרוח אחרת, וכל השבטים יאמרו כן, ואני מה אעשה, אמר לו הקב"ה אל תצטער בכך מסורת בידם מאבותם, כשם שטענו מטות יעקב אביהם, כך יחנו סביב למשכן, שנאמר ויצו אותם ויאמר אליהם (בראשית מט כט), ומה צוה אותם אחד

מבניכם לא יגע במטתי, אלא יהודה וישכר וזבולן יטענו מטתי מן המזרח, וראובן ושמעון וגד מן הדרום, יוסף אל יטעון שהוא מלך, אלא אני עשיתי בניו שבטים, שנאמר אפרים ומנשה כראובן ושמעון יהיה לי (שם מח ה), לפיכך יטענו אפרים ומנשה ובנימין מן המערב, דן ואשר ונפתלי יטענו מן הצפון, ואף לוי לא יטעון, שהוא עתיד לטעון ארון חי העולמים, ומי שהוא טוען ארון הקב"ה, לא יטעון ארונו של מת, ואם אתם עושים כך, כך עתיד הקב"ה להנחותכם דגלים סביב למשכן, ועל זה נאמר ויעשו בניו לו כן כאשר צום (שם נ יב). ולכך נאמר לבית אבותם יחנו בני ישראל סביב, מסורת היתה בידם מאבותם איך יחנו סביב למשכן:

מנגד סביב לאהל מועד יחנו. מהו מנגד, רחוקים היו מן המשכן אלפים אמה ולא יותר, כדי שיוכלו ישראל ללכת שם בשבת, דילפינן מנגד מן מנגד, אמר ראך רחוק יהיה ביניכם ובניו כאלפים אמה במדה (יהושע ג ד):

פסוק ג

והחונים קדמה מזרחה. ולמה חנו דגל מחנה יהודה מן המזרח, לפי שמן המזרח אורה באה לעולם, ובמלך כתיב באור פני מלך חיים (משלי טז טו), ויהודה היה מלך, שנאמר [כי יהודה גבר באחיו], ולנגיד ממנו (דה"א ב ב), וישכר היה בעל תורה, וזבולן היה שותף בתורתו, והתורה נקראת אור, שנאמר ותורה אור (משלי ל כג), לפיכך חנו בעלי האור לקרן אורה:

ולמה דגל מחנה ראובן תימנה, לפי שמן הדרום יוצאים טללי ברכה וגשמי ברכה, וראובן היה בעל תשובה, וברכות טובות וישועות טובות, באות לעולם על ידי תשובה, שנאמר קחו עמכם דברים [ושובו אל ה'] (הושע יד ג), וכתיב ביה וקח טוב (שם), וכתיב בשובה ונחת תושעון (ישעי' ל טו), לפיכך חנו בעלי תשובה לקרן טובה:

פסוק יז

ונסע אהל מועד. באמצע, כאשר יחנו לרוחות, כך יסעו למסעות, המוקדם מוקדם, והמאוחר מאוחר, לכך נאמר איש על ידו, רצה לומר איש על מקומו. ולמה דגל אפרים ימה, לפי שמן המערב יוצאים שלג וברד וקור וצנה, ומי יוכל לעמוד לפניהם, וכן אלו השלשה שבטים אנשים גבורים חזקים, ומי יוכל לעמוד לפניהם, שנאמר לבני בנימין ואפרים ומנשה עוררה את גבורתך (תהלים פ ג), לכך חנו אלו הגבורים בקרן הצנה. ולמה דגל מחנה דן צפונה, לפי שמן הצפון חשך בא לעולם, ובשבטו היה פסל מיכה, שהוא חשך, לכך חנו בקרן אפלה. ולמה בגד, שהיה בוגד באומות העולם, והיה בעל גדוד:

פסוק לב

אלה פקודי בני ישראל לבית אבותם. אתה מוצא שלא צוה הקב"ה למנות את ישראל אלא מבן עשרים שנה, ולפי שאין בית דין של מעלה עונשין אלא מעשרים שנה ומעלה, ואין אני יודעין אם חושב שנים להם לתולדותם שכל אחד ואחד אומר ליציאת או לראש השנים של תשרי, אבל ממה שאתה מוצא כשיצאו ישראל ממצרים היו שש מאות אלף ושלשת אלפים וחמש מאות חמשים, שנאמר בקע לגלגלת, ונתינה זו אחר יום הכיפורים ראשון, אחר שמחל להם מעשה העגל ונתן להם לוחות שניות היתה, מכאן אתה למד שאיני חושב להם ראשון שנים מן יציאת מצרים, שאם היה כן לא היו יתירים בחשבון עד שיעבור עליהם ניסן שני, ומנין זה יש לומר שאין חושב שנים לכל אחד ואחד ליום לידתן, שאם כן היה אפשר שלא היו יתירות במנין הדגלים למנין המשכן, לפי שכולם לא נולדו ביום אחד, אבל מה תוכל לומר שלא חשב להם ראשי שנים אלא מראש תשרי שהיה לראש השנה, ולכך כשעבר תשרי הראשון ונמנו היו יתירים מן המנין של יציאת מצרים, ולכך לא הותרו במנין דגלים על מנין המשכן, לפי שהיו עומדין עדיין באותה שעה ובאותה שנה עצמה, ומנין יש לנו ראיה שבתשרי נברא אדם הראשון, כשם שלא נמנו שנותיו אלא מתשרי, כך לדורות הבאות אחריו וחשבו להם ראשי שנים מתשרי:

פרק ג

פסוק א

ואלה תולדות אהרן ומשה. מצינו שחושב תולדות אהרן ואינו חושב תולדות משה, ולמה לא חשב בניו, לפי שהיו בניו נביאים ונחשבו עם הלוים, לכך פירש תולדותיו:

ד"א למה נתייחסו בני אהרן על שם משה, לפי שהוא למדם תורה, ומעלה עליו הכתוב כאילו ילדם, ולכך נאמר ביום דבר ה' את משה בהר סיני, לומר מי גרם לבניו של אהרן שנקראו על משה, התורה שדבר ה' אל משה בהר סיני, מכאן אתה למד שכל המלמד את בן חבירו תורה, מעלה עליו הכתוב כאילו ילדו:

פסוק ד

בהקריבם. על הקריבה מתו ולא על ההקרבה:

אש זרה. מן המזבח הביאו האש, אם כן למה קראו זרה, לפי שלא נצטוו, וכן הוא אומר ויקריבו לפני ה' אש זרה אשר לא צוה אותם (ויקרא י א):

ובנים לא היו להם. הא אם היו להם בנם לא מתו, לפי שנדב ואביהוא שחוצים היו, והיו אומרים אבינו כהן גדול, אחי אבינו מלך, אחי אמנו נשיא, [אנו שני סגני כהונה], איזה אשה ראויה לנו, והיון מונעים עצמם ולא רצו לישא אשה ולקיים פריה ורביה, ואותו עון גרם להם לישרף:

ויכהן אלעזר ואיתמר. ושמשו בכהונה גדולה, אבל אם היו בנים לנדב ואביהוא, אותם בנים היו משתמשים במקום אביהם:

על פני אהרן אביהם. בחיי אהרן אביהם, כמה דתימר על פני תרח אביו (בראשית יא כח). ולמה נקוד על 'אהרן', ללמדך שלא היה בכלל המניין, אירע טומאה באהרן ושמש אלעזר אירע טומאה באלעזר ושמש איתמר:

ד"א על פני אהרן אביהם. כמה דתימר מעל פני מתו (בראשית כג ג), מת אהרן שמש אלעזר, מת אלעזר שימש איתמר:

פסוק יב

ואני הנה לקחתי את הלוים. ולמה לקח הקב"ה את הלוים תחת כל בכור ישראל, לפי שבתחלה היתה עבודה בבכורות, שנאמר וישלח את נערי בני ישראל (שמות כד ה), ומתרגמינן ושלח ית בוכרי בני ישראל, וכיון שישראל עשו העגל, הבכורות זבחו לפניו, ומנין אתה אומר שזבחו לפניו, שנאמר ויזבחו לו וגו' (שם לב ח), ולכך פסלם הקב"ה, שלא רצם עוד לפניו, שנאמר והכהנים הלוים בני צדוק וגו' (יחזקאל מד טו) ולכך לקח הלוים תחתיהם, שהם כולם קדש ושמו במעשה העגל, שנאמר ויאספו אליו כל בני לוי (שמות לב כו), ולמה לא מנאם מבן עשרים שנה ומעלה, לפי שלא צוה למנותם, אלא לפדות בהם הבכורות, וגם בכורות לא נתקדשו, אלא משום מכת בכורות, שהביא הקב"ה במצרים, והציל בכורי ישראל, וכשם שהיו בהצלה גדולים וקטנים, כך יהיו במנין גדולים וקטנים, אבל פחות מחודש אינו נחשב כולד, עד שיהיה לו חדש. את מוצא בפרטן של לויים שלש מאות יתירים על עשרים ושנים אלף, ובכללם אין אתה מוצא אלא כ"ב אלף, והשלש מאות היכן הם, אותן שלש מאות בכורות היו והיו קדש, ואין קודש מפקיע קודש, ומה מפקיע פודה:

פסוק מה

ואת בהמת הלוים. מכאן אתה למד שלא נתנו הלוים בכור בהמתם, דמקיש בהמתם לבכוריהם, כשם שאינם פודים בכוריהם, כך אינם נותנין בכור בהמתם לכהן:

פסוק מו

ואת פדויי השלשה וגו'. אמר משה רבינו ע"ה אם אומר תנו חמשת שקלים כל אחד ואחד, יאמר לי כבר פדאני בן לוי, לקח עשרים ושנים אלף פתקין כותב על כל אחד ואחד בן לוי, ועוד לקח רע"ג פתקין חלקין בלא כתיבה, ועירב הכתובים עם החלקים, ונתנם בקלפי אחד, ואמר לכל אחד ואחד טול כתבך מן הקלפי, מי שהיה עולה בידו כתוב בן לוי, היה אומר לו כבר פדאך בן לוי, ומי שהיה עולה בידו חלק, היה אומר לו תן חמשה שקלים שעדיין לא פדאך בן לוי, ומהו קלפי, כמו ארגז קטן:

ולמה נענשו ישראל לפדות הבכורים שלהם, והבכור נותן חמשה שקלים, לפי שהם מכרו בכורה של רחל בעשרים כסף שהם חמשה שקלים, לכך נצטוו לפדות בכוריהם בחמשה שקלים, שהם עשרים כסף:

פרק ד

פסוק ב

נשא את ראש בני קהת מתוך בני לוי. והלא גרשום היה בכור, ולמה הקדים תחלה לקהת, לפי שהיה נושא את הארון, ולכך אמר נשא, שהנשיאות היא שלו, ומה היו נושאים, ארון ושלחן שהיו להם בדים, והיו נושאים אותם בבדים שלהם, ולכך נאמר בהם ושמו בדיו (פסוק ו'), אבל מנורה ומזבח הזהב שלא היו להם בדים, [לא כתיב בהון ושמו בדיו]:

פסוק ז

ונתנו עליו את הקערות. ולא היו נותנים עליו אלא סמוך לו:

הקערות. אלו דפוס של לחם:

הכפות. אלו בזיכי לבונה, שהם נותנין על המערכת של לחם הפנים:

המנקיות. אלו חצאי קנים, שהיו נותנים בין לחם [ללחם] שתהא הרוח שולטת בהם, כדי שלא יתעפשו:

ואת קשות הנסך. אלו סניפין של זהב שהיו מקלפין את ראשיהם, והיה ראשו אחד מונה לארץ, והראש השני סומך המערכת שלא תשבר, והיה לכל מערכה ומערכה שני סניפין, אחד מכאן, ואחד מכאן, ומהו הנסך לשון נסכות, שהיו משמרין את המערכה שלא תפול ושלא תשבר:

ולחם התמיד עליו יהיה. אף בשעת המסעות היה שם לחם, לקיים מה שנאמר לחם פנים לפני תמיד (שמות כה ל):

פסוק ט

את מנורת המאור. זה גופה של מנורה והקנים שלה:

נרותיה. אלו הנרות שעל ראשי הקנים שבהם משימין הפתילות והשמן ומדליקין:

מלקחיה. ציביתיהן שבהם היו מטיבין את הנרות שבהם מוציאים מן הנרות שירי הפתילות השרופות:

ואת כל כלי שמנה. הכלים שמשימין בהם את השמן ליתן בנרות:

פסוק יב

ולקחו את כל כלי השרת. אלו המזרקים שהיה מכניס בהם דם הפר ודם השעיר של יום הכיפורים לפני ולפנים, מאותו הדם היה נותן על מזבח הזהב, שנאמר ויצא אל המזבח

אשר לפני ה' (ויקר' ט"ז י"ח). ואותם מזרקים שבהם מכניס דם פר כהן משיח, ודם פר העלם דבר של צבור שבאותם דמים, דכתיב ונתן הכהן מן הדם (שם ד' ז'):

פסוק יג

ודשנו את המזבח. היו מדשנים בשעת מסעות ומדליקים עליו האש, לקיים מה שנאמר אש תמיד תוקד על המזבח (ויקרא ו' ו'). ולאחר שהיו עושים כך היו כופין עליו פסכתר, כדי שלא תשרוף האש הבגד הארגמן אשר עליו, ולכך כשאמר ונתנו עליו את כל כלים (פסוק י"ב), לא הזכיר הסירות, כי הסירות האו פסכתר, ושלשה דברם היו פסכתר משמש, בו מכסין האש על המזבח בשעת מסעות, ובו מוציאין את הדשן אל מחוץ למחנה, ובשעת עבודה היו משליכין אותו אל הרצפה, וכל כהן ולוי היה שומע קולו היה רץ ובא:

פסוק יד

את המחתות. שבהם מביאים אש למזבח ומכניסין בו קטרת, וכן היו המחתות האחרות למנורה שבהם מכניסין אש להדליק את הנירות:

המזלגות. צינורות שבהם מהפכים הבשר לישרף:

ואת היעים. אלו מטאטי של נחושת שבהם מטאטים הדשן מן המזבח:

ואת המזרקות. שבהם מקבלם דם הזבחים וזורקין אותו על גגו של מזבח ה':

פסוק טו

ופקודת אלעזר. אמרו עליו על אלעזר שהיה מוטל עליו טורח גדול שהוא היה נושא שמן המאור וקטרת הסמים ומנחת התמיד ושמן המשחה. פקדת אלעזר כל המשכן כל הלוים היו אסורין על ידו:

פסוק כ

ולא יבאו לראות כבלע. כשהיו מכניסין הכלם לנרתיק שלהם:

ד"א כבלע את הקודש. שאם היו רואים בהם כבלע של עין מיד היו מתים:

פסוק כב

נשא את ראש בני גרשון גם הם. לפי שהיה בכור, חלק להם הקב"ה כבוד, ונתן בהם נשוא, לשון נישאות, כשם שכתוב בבני קהת, לכך נאמר גם הם, אבל בני מררי שלא היה להם מעלה, לא מפני ארון, ולא מפני בכורה, לא נאמר בהם נשא, לכך אתה מוצא שחלק הכתוב כבוד למשפחת גרשום, לפי שהיה בכור ומנאו שני לקהת בבני גרשום שבכל עת יחוסם לבית אבותם, מה כתיב בבני קהת ויהיו פקדיהם למשפחותם וגו' (במדבר ד לו), וכן בבני מררי ויהיו פקודיהם למשפחותם (שם שם מ"ד), וכן אתה מוצא בבני קהת תלה הכתוב מניינם ביד משה, שנאמר על פי ה' ביד משה (שם שם ל"ז), וכן נאמר

בבני מררי אשר פקד משה ואהרן על פי ה' ביד משה (שם שם מ"ה), אבל בבני גרשום לפי שהיה בכור, ומנאו שם נתן לו מעלה שלא תלה מנינם אלא על פי הקב"ה בלבד, שנאמר בהם אשר פקד משה ואהרן על פי ה' (שם שם מ"א):

פסוק מז

לעבוד עבודת עבודה. איזו היא עבודת עבודה, זו שירה שהיו הלוים אומרים על כל תמיד ותמיד, ובמוספין על פי ה':

פסוק מט

פקד וגו'. פקידה זו אינה לשון מנין, אלא לשון פקידה, אבל ופקודיו כאשר צוה ה' את משה זו אמירה לענין מנינים:

פרק ה

פסוק ב

צו את בני ישראל. אתה מוצא בפרשה זו שלשה טמאים, כתוב כאן צרוע וזב וטמא נפש, וכנגדן כתוב שלשה שלוחים, ושלשה מחנות. מחנה כהונה ולוייה וישראל, וזב הוא חוץ לשני מחנות כהונה ולויה, וטמא מת חוץ למחנה כהונה זה המשכן:

פסוק ג

מזכר על נקבה. מאיש ועד אשר לא נאמר. ללמדך שענין טומאה שוים בו גדולים וקטנים, אחר שהוא אומר ויעשו כן בני ישראל (פסוק ד'), ולמה כפל הכתוב כן עשו בני ישראל (שם שם), ללמדך שלא הוציאו כולם חוץ למחנה אלא צרוע בשלשה מחנות, וזב לשני מחנות, וטמא נפש חוץ למחנה אחת בלבד:

פסוק ו

איש או אשה כי יעשו. מכאן אתה למד שהשוה הכתוב (איש עם אשה) [אשה לאיש] לכל עונשין שבתורה, ועדיין אין אתה יודע באיזה חטאת הוא מדבר, כשהוא אומר למעול מעל בה', ונאמר להלן ונפש כי תחטא ומעלה מעל בה' וגו' (ויקר' ה' כ"א), מה להלן בשליחות יד של פקדון ובהכחשת גזל הכתוב מדבר אף כאן גן:

ואשמה הנפש ההיא. שנשבע לשקר, כשם שנאמר להלן והיה כי יחטא ואשם (שם שם כ"ג):

והשיב את אשמו בראשו. זה קרבן גזילה:

ונתן לאשר אשם לו. למי שגזל ממנו:

פסוק ח

ואם אין לאיש גואל. וכי יש לך אדם מישראל שאין לו גואלים, אלא מכאן אתה למד שבגזל הגר הכתוב מדבר, שאם מת הגר שגזל לו ולא הניח בן להשיב הגזילה לו, אותו ממון שהוא חייב ליתן לגר יביאנו לפני ה' ונותנו לכהן שבאותו משמר בלבד:

מלבד איל הכפורים. שצריך להביא הגוזל כפרת שבועתו, חייב הוא להשיב הגזל וחמישיתו, כשם שאמר להלן ואת אשמו יביא לה' וכפר עליו הכהן (ויקר' ה' כ"ה כ"ו):

פסוק ט

וכל תרומה וגו'. המורם מתודה ואיל ונזיר ושלמים הכהן המקריב לו יהיה ולא יהיו לשאר כהנים חלק בו:

בתודה כתיב והקריב ממנו אחד וגו' לכהן הזורק את דם השלמים לו יהיהע (ויקר' ז' י"ד), באיל נזיר כתיב והניף אותם הכהן תנופה וגו' (במדבר ו' כ'), וכתיב בו קדש הוא לכהן (שם שם), בשלמים כתיב ואת שוק (התרומה) [הימין] תתנו תרומה (לה') לכהן וגו' (ויקר' ז' ל"ב), ואומר המקריב את דם השלמים (שם שם ל"ג):

פסוק י

ואיש את קדשיו לו יהיו. זו מעשר של בהמה ומעשר שני של זרע הארץ ופרי העץ, אעפ"י שנאמר בהם קדש לה', ואומר העשירי יהיה קדש לה' (ויקר' כ"ז ל"ב), ולא היה של כהן אלא של בעלים:

ד"א ואיש את קדשיו. מדבר בתרומה ובמעשר ראשון ואעפ"י שהם של כהנים:

איש אשר יתן לכהן לו יהיה. מדבר בפדיון בכור שאם הקדים אבי בכור ונתן פדיונו לכהן בטרם יהיה לו חדש ואחר כן מת הבכור בתוך החדש, יכול שיחזרו לו הכהן פדיון בכורו, לכך נאמר לכהן לו יהיה:

לכך נסמכה פרשת סוטה למתנת כהונה, משום דכתיב למעלה ואיש את קדשיו לו יהיה (פסוק י'), שאם אינו נותן לכהן מתנות שיהיו לו, לסוף צריך להשקות את אשתו מי סוטה:

פסוק יב

כי תשטה אשתו. שסרה אשתו מדרך ישרה שזינתה, ואין תשטה אלא לשון סרה, כמו שנאמר סרו מהר (שמות ל"ב ח'), ומתרגמינן סטו בפריע, וכמה דהוא אמר אשה יפה וסרת טעם (משלי י"א כ"ב):

ולמה כתיב תשטה בשי"ן, מפני שאי אשה מזנה אלא עד שתכנס בה שטות:

פסוק יג

ועד אין בה. צריכה שני עדים, לפי שנאמר להלן לא יקום עד אחד באיש וגו' (דברים יט ט"ו), מה תלמוד לומר [אחד] זה בנין אב שכל מקום שנאמר בו עד סתם אינו אלא שנים:

והיא לא נתפשה. שלא נאנסה, כמו שנאמר ותפשה, (איש בעיר) ושכב עמה (דברים כ"ב כ"ח):

פסוק טו

[עשירית האיפה קמח שעורים]. ולמה מביא עליה קמח שעורים, שכשאר מנחות כתיב סלת יהיה קרבנו (ויקר' ב' א'), ואין סולת אלא מן החטים, וזו היא מקרבת קרבן מנחה של קמח שעורים, לפי שעשתה מעשה בהמה, לכך היתה מנחתה ממאכל בהמה:

פסוק יז

ולקח הכהן מים קדשים. מי שרי למסב מים קדושים [אין מים קדושים אלא שנתקדשו בכיור, ולמה היה משקה אותה מן הכיור, לפי שהכיור לא נעשה אלא מן מראות הנחושת של נשים כשרות שהיו במצרים, שנאמר ויעש את הכיון נחשת וגו' (שמות ל"ח ח'), וזאת קלקלה ולא הלכה בדרך אותם נשים כשרות, שהיו מחבבים את בעליהם, לכך הוא בודק אותה במי כיור. ולמה בכלי חרש, לפי שהיתה משקה לנואף בכלים נאים של כסף ושל זהב, לכך היה מגנה אותה ומשקה אותה בכלי חרש:

ומן העפר. ולמה הוא נותן עפר לתוך המים, לפי שהיא האבילה לנואף מעדנים, לכך היא טועמת טעם עפר, כשם שנתקללה הנחש בעפר שנאמר ועפר תאכל כל ימי חייך (בראשית ג' י"ד):

ד"א לפי שאדם נברא מעפר וממים, לכך נידונה בעפר ובמים:

פסוק יח

ופרע את ראש האשה. לפי שהיתה המקולקלת מקשטת ראשה לפני הנואף, לכך היה הכהן מבזה [אותה], שהיה מגלה ראשה:

פסוק יט

ואמר אל האשה אם לא שכב. מכאן שפותחין בדיני נפשות בזכות, שכה היו ב"ד אומרים לא עשית זה החטא שהעדים מעידים עליך אל תיראי:

ד"א אם לא שכב. מגיד שפותח לה בזכות, אומרים לה הרבה היין עושה, הרבה שחוק עושה, הרבה שכנים הרעים עושים, הרבה הילדות עושה, אל תגרמי לשמו הגדול שימחה על ידך ר' ימשעאל אומר אומרים ל מי המרים למה הוא דומה, לסם יבש הנתון על גבי הבשר חי ואין מזיקו, כשהוא מוצא את המכה מתחיל (להתחלל) [לחלחל] אף את בתי אם טהורה את הנקי ממי המרים [המאררים]. ואם לאו יתן ה' אותך לאלה שיהיו כולן מקללין בה, כמו שנא' כה אמר ה' (לאחאב) [צבאות אלה ישראל אל אחאב] בן קולייה וגו', ולוקח מהם קללה וגו' (ירמיה כ"ט כ"א כ"ב), ולשבועה. שיהיו הכל נשבעים בה, כמה דתימא והנחתם (שמי) [שמכם] לשבועה (ישעיה סה טו):

פסוק כא
בתת ה' את יריכך. ולמה הקדים ירך לבטן, ובהכנסת המים הקדים בטן לירך, שנא' במעיך לצבות בטן ולנפיל ירך (במדבר ה כב), לפי שהירך התחיל בעביר ואחר כך הבטן, לכך הקדים בקללה ירך לבטן, אבל המים, בתחלה היו מגיעים אצל הבטן, ואחר כך לירך, לכך כתיב בהכנסת המים הבטן תחלה ואחר כך הירך, וכמה דהוא אמר והשקה את המים והיתה אם נטמאה וגו', וצבתה בטנה ונפלה ירכה (פסוק כ"ז):

פסוק כח
ונזרעה [זרע]. זה הגמול היה נותן לה הקב"ה, לפי שנסתטה חנם, שאם היתה עקרה תחלה היו המים מרפאים אותה, ואם היתה יולדת בצער היתה יולדת ברווח, ואם היתה יולדת כעורים היתה יולדת בנים נאים:

פסוק לא
ונקה האיש מעון. שלא יאמר הבעל מה לי להשקות את בת ישראל ולחוב בדמיה של זו נאמר ונקה האיש מעון, שלא יהא לו עון אם זינתה ומתה, לכך נאמר ונקה:
ד"א ונקה האיש מעון. בזמן שהאיש מנוקה מעון ניאוף אותה שעה והאשה ההיא תשא את עונה, ואם אין האיש מנוקה מעון ניאוף אשתו אינה נבדקת, וכד"א לא אפקוד על בנותיכם וגו' (הושע ד' י"ד):

פרק ו

פסוק ב
איש [או אשה] כי יפליא [לנדור] נדר נזיר [להזיר לה'] ולמה סמך פרשת נזיר לפרשת סוטה לומר לך שכל הרואה סוטה בקלקולה יפריש עצמו מן היין, לפי שעל ידי היין זינתה:
כי יפליא לנדור. מי שיודע להפלאות נדרו נדר, ואם לאו אין נדרו נדר:
להזיר לה'. אין נזירות כראוי אלא בנזיר שנוזר לשם שמים כדי להרחיק עצמו מן העבירה:

פסוק ד
מחרצנים. אלו הגרעונים שבתוך הענב:
וזג. זו הקליפה, כמו ששנינו זג של בהמה:

פסוק ה
קדש יהיה. סתם ניזרות שלשים יום, 'יהיה' בגימטריא שלשים יום:

פסוק יא
מאשר חטא על הנפש. וכי באיזו נפש חטא זה, והלא מת בפתע פתאום, אלא שציער עצמו מן היין, ולפי שציער עצמו מן היין נקרא חוטא, מי שמצער עצמו מכל דבר על אחת כמה וכמה:

פסוק יב
והימים הראשונים יפלו. יתבטלו שאינם נחשבים לנזירותיו, וזהו קרבן הבא על הביטול, מה שאין כן בכל הקרבנות:

פסוק יח
ונתן על האש. לפי שהיה השיער קדוש לכך שרפו תחת הסיר שבו מתבשלין זבח השלמים במקום קדש:

פסוק יט
את הזרע בשלה. שהיה הזרוע מתבשל עם האיל:

פסוק כא
זאת תורת הנזיר אשר ידור. נזירות כך יביא קרבנו שלא יפחות:
מלבד אשר תשיג ידו. שאם נדר נזירות על מנת שיביא עולות הרבה כמו כן חייב להביא כפי נדרו אשר ידור כן יעשה, שאם אמר הרי עלי שי נזירות או שלשה חייב להביא כזה קרבנו על כל נזירות ונזירות:

פסוק כג
דבר אל אהרן ואל בניו. מלמד. שנשיאת [כפים] אפילו בכהן הדיוט. ולמה נסמכה פרשת כהן מברך לפרשת נזיר, לומר לך מה נזיר אסור ביין, אף כהן מברך אסור ביין, והשכור אסור בנשיאת כפים:
כה תברכו. אין לי אלא ברכה לישראל, ברכה לכהנים מנין, דכתיב ואברכה מברכיך (בראשית י"ב ג'):
אמור להם. מלמד שאין הכהנים רשאין לישא כפיהם ולברך עד שיאמר להם שליח ציבור כהנים:
ד"א אמור להם השליח ציבור אמור להם יברכך תחלה ואחר כך הכהן אומר אחריו יברכך וכן כל תיבה ותיבה:

פסוק כד
יברכך ה'. בברכות האמורות בתורה, ברוך אתה בבואך וברוך אתה בצאתך (דברים כח ו). ברוך אתה בעולם הזה ברוך אתה בעולם הבא, ברוך תהיה מכל העמים (שם ז' י"ד):
וישמרך. שנאמר ה' ישמרך מכל רע (תהלים קכ"א ז'):

פסוק כה

יאר ה'. שיתן לך מאור פנים בתורה, שנאמר ותורה אור (משלי ו' כ"ג), ויתן לך אור פנים בגאולה, שנאמר באורך נראה או (תהלים ל"ו י), והקב"ה יהיה לכם אור, שנאמר ה' אורי וישעי ממי אירא (תהלים כ"ז א'), ואומר באור פני מלך חיים (משלי ט"ז ט"ו), ואומר אל ה' ויאמר לנו (תהלים קי"ח "ז), ואומר יאר פניו אתנו סלה (שם ס"ז ב'):

ויחנך. בבנים, שנאמר אלהים יחנך בני (בראשית מ"ז כ"ג). ואומר אלהים יחננו ויברכנו (תהלים ס"ז ב'), שכל מה שיתן לנו יהא מתנת חנם:

פסוק כו

ישא ה'. שיקבל תפלתיך ברצון, שנאמר הנה נשאתי פניך (בראשית י"ט כ"א):

כתוב אחד אומר אשר לא ישא פנים (דברים י' י"ז), וכתוב אחד אומר ישא ה' פניו, לא קשיא כאן קודם גזירה, כאן לאחר גזירה, כאן ביחיד כאן בצבור, כי בצבור שאפי' אחר גזירה הם שבים ומתפללים לפני הבורא הוא נושא להם פנים ובמטלה חוץ מגזירה שיש בה שבועה:

וישם לך שלום. בשלומות הכתובים במקרא, ונתתי שלום בארץ (ויקר' כ"ו ו'), שלום רב לאוהבי תורתיך (תהלים קי"ט קס"ה). הנני נוטה אליה כנהר שלום (ישעי' ס"ו י"ב), ורב שלום בניך (ישעיה נ"ד י"ג), ה' יברך את עמו בשלום (תהלים כ"ט י"ד):

פסוק כז

ושמו את שמי. כשיברכו הכהנים לישראל בשמי, לא יהו סבורין שלא יהיו מבורכים אלא מפי כהנים, אלא וגם אני אברכם לישראל:

פרק ז

פסוק א

ויהי ביום כלות משה. ולמה כתוב תחלה ברכת כהנים ואחר כך הקמת המשכן, משל למלך שהשיא את בתו ושלטה בה עין רע ומתה, כשבא להשיא בת אחרת עשה לה קמיע כדי שלא יגע בה עין רע, כך כשנתן הקב"ה התורה לישראל ניתנה בפומבי, [כמו שכתב וכל העם רואים את הקולות (שמות כ' ט"ו)], ושלט בה עין הרע ונשתברו הלוחות [כמו שכתוב וישבר אותם תחת ההר (שם ל"ב י"ט)], כשבא להשרות ביניהם המשכן מה עשה, כתב תחלה ברכת כהנים במקום קמיע כדי שלא תשלוט בה עין רע, מה הוא ביום כלות משה, ביום שנכנסה כלה לחופתה, לפי שמתן תורה היה קידושין, מנין, נאמר בהם וקדשתם היום ומחר (שם י"ט ו'), ובמעשה משכן נישואין היו ועל זה נאמר צאינה וראינה בנות ציון (שה"ש ג יא), וכתיב ביה ביום חתונתו וביום שמחת לבו, (שם), ביום

חתונתו זה מתן תורה שנתחתן עמהם, וביום שמחת לבו, זה המשכן שהיה נישואין, ולכך כתיב תחלה ביום כלות משה, ולא כתיב ביום השלים משה:

פסוק ג

שש עגלות צב. מטקוסאות היו שלא היו חסרים כלום:

ויקריבו אותם. לפני המשכן הקריבום, שלא רצה משה לקבלם עד שנאמר לו מפי הגבורה לקבלם, שכך כתיב אחריו ויאמר ה' אל משה קח מאתם (פסוק ד' ל"ה), ומיד לקחם משה, שנאמר ויקח משה את וגו' (פסוק ו'), ועדיין לא היה משה יודע כשהקריבו הנשיאים קרבנם לפני המזבח מי יקריב תחלה, והיאך יקריבו, אם יקריבו כלם ביום אחד, או כל נשיא ונשיא יומו, עד שאמר לו הקב"ה שכל אחד ואחד יקריב יומו, שנאמר ויאמר ה' אל משה נשיא אחד ליום וגו' (פסוק י"א), לים כתיב, לאותו שקדש שמי תחלה בים, שירד תחלה בים, קודם שנעשה יבשה, הוא יקדים תחלה, וזה נחשון שירד לנחשולו של ים, וכמה דהוא אמר היתה יהודה לקדשו (תהלים קי"ד ב'), רצה לומר שקדש השם:

פסוק יב

ויהי המקריב ביום הראשון. ראש חדש ניסן היה, שנאמר ביום החדש הראשון באחד לחדש (שמות מ' ב'), ואחד בשבת היה, לכך נאמר ביום הראשון, למעשה בראשית:

פסוק יג

וקרבנו קערת כסף. ולמה נאמר בכולם קרבנו, ובנחשון שהיה ראשון נאמר וקרבנו כאילו היה טפל לאחרים, שהוא לכל אחד ואחד ראשון, ומה טעם שלא נקרא נחשון נשיא, כמו שנקראו כולם נשיאים שהקריבו אחריו, כי הקב"ה אוהב השפל ושונא את הגאוה, שנאמר כי רם ה' ושפל יראה (תהלים קל"ח ו'), לפיכך הקריב בראשונה:

קרבנו קערת כסף אח. ומה ראו להקריב כך, אמר ר' פינחס בן יאיר נתנאל בן צוער השיא לנשיאים העצה הזו להקריב בו קערת כסף אחת, כנגד אדם הראשון שחשבון אותיותיו של קערת כסף עולה בגימטריא תתק"ל, כנגד שנותיו של אדם הראשון:

שלשים ומאה משקלה. שלא העמיד תולדות של קיום העולם עד ק"ל שנה, שנאמר ויחי אדם (מאה ושלשים) [שלשים ומאת] שנה ויולד וגו' (בראשית ה' ג'), לכך נקרא שמו שת, שממנו הושתת העולם, כי הבל וקין נטרדו מן העולם:

מזרק אחד כסף. זה נח שזרקו הקב"ה מדור המבול:

ד"א מזרק אחד כסף. עולה חשבונו תק"ך שנה, כנגד שנותיו של נח שהיה בן ת"ק שנה, שנא' ויהי נח בן חמש מאות שנה וגו' (בראשית ה' ל"ב), ואותה השנה אמר לו הקב"ה קץ כל בשר בא לפני (שם ו' י"ג). ואין אנו מוציאין מיום שהתחיל והעמיד תולדות עד

המבול אלא מאה שנה, שנאמר ונח בן שש מאות שנה והמבול וגו' (בראשית ז' ו'), ועל שם עשרים שנה שנגזרה גזירת המבול קודם תולדותיו:
שבעים שקל. כנגד שבעים אומות שיצאו מבניו:
שניהם מלאים. כנגד נח ואשתו שהיו צדיקים:

פסוק יד
כף אחת. כנגד התורה. שנאמר תורה אחת (שמות י"ב מ"ט), והוא נותנה בכף ימינו של הקב"ה, שנאמר ימינו אש דת למו (דברים ל"ג ב'):
עשרה זהב. כנגד עשרת הדברות שהיו כתובים בלוחות:
מלאה קטרת. שבאלו עשרה דברות יש בהם תרי"ג מצות, כנגד הקטרת, לבד הקו"ף שהוא מתחלף בא"ת ב"ש ג"ר ד"ק:

פסוק טו
פר אחד בן בקר, כנגד אברהם. שנאמר בו ואל הבקר רץ אברהם (בראשית יח ז):
איל אחד. כנגד יצחק, שנאמר ויקח את האיל ויעלהו לעולה וגו' (שם כ"ב י"ג):
כבש אחד. כנגד יעקב, שנאמר בו והכבשים הפריד יעקב (שם ל' מ'):
בן שנתו לעולה. שהיה כבן שנה שלא טעם טעם חטא:

פסוק טז
שעיר עזים וגו'. לכפר על מכירת יוסף, שנאמר בו וישחטו שעיר עזים (שם ל"ז ל"א:

פסוק יז
ולזבח השלמים בקר שנים. כנגד משה ואהרן שהיו שלמים במעשיהם והם משימין שלום בין ישראל לאביהם שבשמים ומבקשים טובתם:
אילם חמשה עתודים חמשה כבשים בני שנה חמשה. כנגד שנאמר הלא כתבתי לך שלושים (משלי כ"ב כ'), וכנגד כהנים לויים וישראלים, וכנגד אברהם יצחק ויעקב:
אלים ששים. כנגד ששים רבוא:
ד"א אלים חמשה עתודים חמשה כבשים בני שנה חמשה. כנגד חמשה חומשי תורה, וחמשה כנגד חמשה הדברות הראשונות שכתוב בהם השם, וחמשה כנגד חמשה הדברות האחרונות שלא הזכיר בהם את השם:
ד"א אלים חמשה ועתודים חמשה וכבשים חמשה הרי ט"ו, כנגד ט"ו בניסן שנגאלו ישראל בו ממצרים:

פסוק יח
ביום השני הקריב נתנאל וגו'. ולמה נשתנה נתנאל שכתוב בו הקריב, מה שאין כתיב בשאר נשיאים, לפי שאחר שהקריב נחשון בא אליצור בן שדיאור נשיא ראובן ובקש להקריב, אמר שאני בכור, ואני ראוי להקריב קודם שאר השבטים, אמר לו משה רבינו

מפי הקב"ה נאמר לי שלא יקריבו אלא בענין דגלים, לכך נאמר בו [הקריב], שהקריבו משה בעל כרחן של אחרים. של כל השבטים כתיב לבני ראובן לבני שמעון, וכאן כתיב נשיא ישששכר, שבשאר שבטים היה בשבטים גדולים כמותם, ואותם נשיאים לא היו נישאים לכולם, אבל נתנאל לא היה בשבטו כמותו, לכך נאמר נשיא ישששכר:

ד"א למה כפל בו הקריב, מפני שמטעם שני דברים היה ראוי להקריב תחלה, אחד שהיה שני בדגל יהודה שהיה ראשן ואחד שהוא נתן העצה שהקריבו הנשיאים מה שהקריבו, ולכך נקרא שמו נתנאל על שם שנתן העצה לשבטים להקריב, לכך הקדים שמו לנשיא, מה שאין כן בכל הנשיאים, שאעפ"י שהיה נשיא היו ראוי עם הנשיאים, מפני שהעצה יצאה ממנו, וזכה שתנתן בינה לשבטו, שנאמר ומבני ישכר יודעי בינה לעתים (דה"א מ"ב ל"ב):

פסוק כב

שעיר עזים אחד וגו'. לכפר על קבר התהום, ולמה נאמר בכל אחד ואחד זה קרבן, לומר לך שכולם שווים:

פסוק מח

ביום השביעי נשיא לבני אפרים וגו'. שלשה דברים יש בקרבן הנשיאים מה שאין כן בקרבן יחיד, שהיחיד אינו מביא קטורת, ואלו הביאו קטורת, היחיד אינו מביא שעיר לחטאת, אלא על חטא שעשה, ועוד שאין מביא שעיר אלא מלך, ואלו הביאו שעיר שלא היה אחד מהם מלך, ולא הביאוהו על שום חטא שעשו, היחיד אין קרבנו דוחה שבת, וקרבן נשיא אפרים דחה השבת, שנאמר ביום השביעי נשיא לבני אפרים, ואותו יום שבת היה, שיום ראשון שהקריבו הנשיאים היה יום אחד בשבת, ובזכות שהיה יוסף משמר את השבת עד שלא ניתנה, דכתיב וטבוח טבח והכן (בראשית מ"ג ט"ז), ואין דרך מלכים (לאכול) [להכן] מיום לחבירו, אלא זה בשביל השבת, דכתיב והכינו את אשר יביאו (שמות ט"ז ה'), אמר לו הקב"ה אתה שמרת את השבת עד שלא ניתנה, חייך שאני עושה לבן בנך מקריב ביום השבת, דכתיב ביום השביעי נשיא לבני אפרים ואתן ביד בן בנך יהושע [את] יריחו בשבת:

פסוק פד

זאת חנכת המזבח מעלה עליהם הכתוב כאילו ביום אחד הקריבו. למה חזר הכתוב וכפל על הכלים משקלם, שלא היה יתר או פחות לאחד מהם:

פסוק פט

וישמע את הקול וגו' וידבר אליו. הרי אלו מיעוטין ומה מיעט אהרן, בכל הדברות שבתורה, שאעפ"י שכתוב וידבר ה' אל משה ואל אהרן לא דבר לאהרן אלא למשה שידבר אל אהרן:

מעל הכפרת. יכול מעל הכפרת [כולה], תלמוד לומר מבין שני הכרבים:

פרק ח

פסוק ב

בהעלתך את הנרות. בהבעירך לא נאמר אלא בהעלתך, מלמד שמעלה היתה לפני המנורה שעליה עומד הכהן ומדליק:

אל מול פני המנורה. עשה לה מול [פנים], מלמד שהיה גופה של מנורה גבוה מן הקנים:

ד"א אל מול פני המנורה. אל השלחן שבצפון כדרך העולם שיערוך אדם שלחנו והמנורה כנגדו וכדרך העולם שהשמש והירח והכוכבי אור בדרום, ומקום היישוב לצד צפון, והוא דומה לשלחן שכל המעדנים נמצאים בו:

ד"א אבן היתה לפני המנורה ובה שלשה מעלות שעליה הכהן גדול עומד ומטיב את הנרות:

יאירו שבעת הנרות. צד הנרות מן מערב למזרח אלא שבצד מזרח היו מביטים לגופה של מנורה שלא יאמרו לאורה הוא צריך:

פסוק ד

וזה מעשה המנורה. זה אחד משלשה דברים שנתקשה משה בהם, והראהו הקב"ה באצבע, שנא' וזה מעשה המנורה:

ויעש כן אהרן. הדלקתה עשה כאשר נצטווה, אבל לתקן מעשה המנורה לעשות מול לא היה צריך, שמתחלה עם מול נעשית, ולכך נאמר וזה מעשה המנורה מקשה זהב. היתה מעשה נס כאשר הראה את משה כן עשה בצלאל את המנורה:

פסוק ו

קח את הלוים. שיקח אותם בדברים אמור להם אשריכם שמשמשים לפני המקום:

וטהרתם אותם. ולמה היו צריכים טהרה, והלא אהרן שהיה מקריב לא היה צריך טהרה לא הוא ולא בניו, שהיו נכנסים לפני ולפנים מן ההיכל, ולוים לא היו משמשים אלא לישא את המשכן ואומרים שירה, והיו צריכים טהרה בזו, ולמה כן, לפי שהקב"ה לקחם בחלקו הלוים, שנאמר תחת פטרת כל [רחם] בכור (בבני) [כל מבני] ישראל (פסוק ט"ז), ואותם בכורות לא נפסלו, אלא על שעבדו ע"ז, וע"ז נמשלה במת, שנאמר ויאכלו (מזבחי) [זבחי] מתים (תהלים ק"ו כ"ח), ומצורע נמשל במת, שנאמר אל נא תהי כמת

(במדבר י"ב י"ב), ואומר בשנת מות המלך עוזיהו (ישעיה ו' א'), לפיכך הצריכם הזייה של מי חטאת, כשם שעושים לטומאת מת, ולפי שנכנסו במקום הבכורים שהיו כאלו טמאי מתים, ולפי שהיו הבכורות כמצורעים, לכך נאמר והעבירו תער על כל בשרם, ככתוב בטהרת המצורע והיה ביום השביעי יגלח וגו' (ויקר' י"ד ט'), וכשם שנאמר במצורע יכבס בגדיו, נאמר בלוים וכבסו בגדיכם, שצריכים טבילה:

פסוק ח

ולקחו פר בן בקר. לפי שהבכורות לא עבדו העגל אלא בהוראת אחרים, שנאמר ויאמרו אלה אלהיך ישראל (שמות ל"ב ד'), ואחר כך כתיב וישכימו ממחרת וגו' (שם שם ו'), ומצינו שהצבור מביאים פר לעולה על העלם דבר על ע"ז, שנאמר והיה אם מעיני העדה וגו' (במדבר טו כד), לכך צוה ללוים להביא פר לעולה, ולפי שמצינו שע"ז חמורה מכל המצות, שכל המודה בה ככופר בכל המצות, שנאמר וכי תשגו ולא תעשו וגו' (שם שם כ"ב), והלא לא נאמרה פשרה זו אלא בהעלם דבר של ע"ז, וחשבה הקב"ה כאילו יהיו שוגגים בכל המצות, לכך הצריכם פר שני לחטאת בהעלם דבר של אחר המצות, שנאמר ואם כל עדת ישראל ישגו (ויקר' ד' י"ג), וכתיב והקריבו הקהל פר וגו' (שם שם י"ד), ומהו שאמר ופר שני בן בקר תקח לחטאת, עשאו שני לפר העולה, מה פר העולה לא היה נאכל, כך פר החטאת לא היה נאכל:

פסוק ט

והקרבת את הלוים. כשם שנאמר במצורע, והעמיד הכהן המטהר (שם י"ד י"א), כך צוה משה שיקריבו אותם לפני אהל מועד:

והקהלת את כל עדת בני ישראל. לפי שהיו הלוים כפרה לישראל, שנאמר לעבוד את עבודת בני ישראל באהל מועד ולכפר על בני ישראל וגו' (פסוק י"ט), ומי שהיה מקריב קרבנו היה מביאו באהל מועד, לכך צוו שיקהלו את כל עדת בני ישראל באהל מועד, וכשם שנאמר בפר העלם דבר של ציבור, וסמכו זקני העדה וגו' (ויקר' ד' ט"ו), כך צוה והקרבת את הלוים לפני ה' (פסוק י'), וכשם שנאמר בקרבן מצורע והניף אותם תנופה וגו' (פסוק י"א), תנופה זו על בני קהת שיהיו נושאים את הארון, שנאמר כי עובדת הקדש עליהם (במדבר ז' ט'), לכך נאמר והיו לעבד את עבדת ה' (פסוק י"א), זה הארון:

פסוק יג

והעמדת את הלוים לפני אהרן ולפני בניו והנפת אתם תנופה לה'. תנופה זו נעשית לבני גרשון, לפי שהיה בכור, והבכור קדש, לכך נאמר לפני ה':

פסוק טו
וטהרת אותם והנפת אותם וגו'. תנופה זו נאמר לבני מררי, לפי שלא היה בכור, וגם עבודתו לא היה הארון, לכך לא נאמר בו לפני ה':

פסוק טז
כי נתנים נתנים המה לי. ולמה כפל הכתוב נתנים שני פעמים, ללמדך שנתונים הם למשא, ונתונים הם לשירה:

פסוק כ
ויעש משה ואהרן וכל עדת בני ישראל. ומה עשו משה ואהרן וכל הקהל, משה עשה מה שהקב"ה אמר לו, קח את הלוים (פסוק ו') והקרבת את הלוים לפני אהל מועד (פסוק ט'), מה עשו הקהל, שנקהלו לפני המשכן, שנאמר והקהלת את כל עדת בני ישראל (פסוק ט'), מה עשה אהרן, הזה עליהם מי חטאת (פסוק ז'):
כן עשו להם בני ישראל. הסמיכה, שנאמר והקהלת את כל עדת בני ישראל (פסוק ט'), וכתיב וסמכו בני ישראל את ידיהם (פסוק י'):
וכאשר צוה ה' את משה על הלוים כן עשו להם. אהרן ובניו, שנאמר וזאת עשו להם וחיו [וגו'] אהרן ובניו (במדבר ד יט), ואומר על פי אהרן ובניו (שם שם כ"ז), ואומר זאת עבודת משפחות וגו' (שם שם נח):

פסוק כד
זאת אשר ללוים מבן חמש ועשרים שנה. וכתוב אחד אומר מבן שלשים שנה (שם שם ג'), הא כיצד יתקיימו שני המקראות הללו [כ"ה ללמוד ושלשים לעבודה], מכאן אמרו כל תלמיד שלא ראה סימן טוב במשנתו חמש שנים שוב אינו רואה:

פרק ט

פסוק ו
ויהי אנשים אשר היו טמאים וגו'. טמא מת מצוה:
ד"א ויהי אנשים אשר היו טמאים. מי היו, נושאי ארונו של יוסף היו דברי ר' ישמעאל, ר' עקיבא אומר מישאל ואלצפן היו שניטמאו בנדב ואביהוא, ר' יצחק אומר אם נושאי ארונו של יוסף היו יכולים ליטהר [ואם מישאל ואלצן היו יכולים ליטהר], ולמי היו טמאים, למת מצוה, שנאמר ולא יכלו לעשות הפסח ביום ההוא. ביום ההוא לא יכולים לעשות, ביום של אחריו היו יכולים לעשות, נמצינו למדים שחל יום שבת להיות בערב הפסח, שנאמר ויעשו [בני ישראל] את הפסח במועדו (פסוק ב'):
ולא יכלו לעשות הפסח וגו'. שחל שביעי להם בערב הפסח:

פסוק ז
למה נגרע לבלתי הקריב וגו'. ועל זאת היו שואלין שיזרקו את הדם עליהם ויאכלו הפסח בטהרה:

פסוק ח
ויאמר אליהם משה עמדו ואשמעה. אבל לענין מקושש נאמר לו כי לא פרש (במדבר ט"ו ל"ד), לפי שהיה משה יודע שהמחלל את השבת חייב מיתה, שכבר נאמר במעשה המשכן, כל העושה בו מלאכה יומת. (שמות ל"ה ב'), אבל לא היה יודע באיזה מיתה, לכך נאמר כי לא פורש באי זו מיתה ימיתוהו:

פסוק י
איש איש כי יהיה טמא וגו'. איש נדחה לפסח שני, [ואין ציבור נדחים לפסח שני], שאם היו רובם של קהל טמאים היו עושים את הפסח בטומאה:
או בדרך רחוקה. ולמה נקוד על ה' של רחוקה, לפי שאין אומרים על דרך רחוקה ממש, אלא אכלו חוץ לעזרה בשעת שחיטה, שהרי העזרה לא היתה קולטו, זו היא דרך רחוקה, כל שהכתב מרובה על הנקוד, כלומר שמיעט מן הכתב נקוד, דרשינן הכתוב, וכל שנקודה מרובה על הכתב, דרשינן הנקוד:

פסוק יא
על מצות ומרדים. כשם שנא' בפסח ראשון (על מצות ומרורים) צלי אש (שמות י"ב ח'), [ומצות על מרורים יאכלוהו] כך הי' נאכל פסח שני, אבל חג שבעת ימים לא היו עושים:

פסוק יב
ככל חוקת הפסח יעשו. צלי אש ולא בשל מבושל במים:

פסוק כג
על פי ה' יחנו ועל פי ה' יסעו. לא שיאמר להם הקב"ה ליסע ולחנות, אלא שהיו מביטין בענן שעל המשכן, וביום העלות הענן מעל המשכן, היו יודעים רצונו של מקום שיסעו, ועת שישכון הענן היו יודעים שרצונו של מקום שיחנו:
את משמרת ד' [שמרו על פי ה' ביד משה]. כיצד היו ביד משה, שבשעה שהיה רצונו של מקום שיסעו היה הענן נעלה מעל המשכן והיה מקופל ועומד ולא היה הולך עד שהיה משה אומר קומה ה' ויפוצו אויביך (במדבר י' ל"ה), וכשיבוא לחנות כמו כן היה הענן מקופל ועומד ולא היה מכסה המשכן, עד שהיה משה רבינו אומר שובה ה' רבבות אלפי ישראל (שם שם ל"ו), וזהו שאמר ויהי בנסוע הארון וגו', ובנחה יאמר שובה ה' רבבות אלפי ישראל, לכך [נאמר] על פי ה' ביד משה:

פרק י

פסוק ב
עשה לך. משלך. שתי חצוצרות כסף. ולמה של כסף, התורה הקדושה חסה על ממונם של ישראל, בעבור זה לא עשו אותם של זהב:

פסוק י
אני ה' אלהיכם. לימות המשיח בעל שיחול שמו של הקב"ה עליהם:

פסוק כא
ונסעו הקהתים נושאי המקדש. זה הארון וכלי הקודש:
והקימו את המשכן. בני גרשון שלא היו פורקין אותו עד בואם, אהרן ובניו היו מכסין את הארון וכל כלי הקדש, שנאמר ובא אהרן ובניו [וגו' וכסו בה את ארון העדות] (במדבר ד' ה'):

פסוק כט
ויאמר משה לחובב בן רעואל וגו'. הוא חובב הוא רעואל הוא יתרו, ולמה נקרא שמו יתרו, שהותיר פרשה אחת בתורה. רעואל שנעשה ריע לאל, ומה שמו חובב שמו:
נוסעים אנחנו אל המקום. המסע הזה שרצה הקב"ה על מנת להכניסם אל הארץ מיד אלולי שחטאו במרגלים:
לכה אתנו והטבנו לך. הקב"ה הזהיר את ישראל שנהיה טוב לגרים, שנאמר ואהבתם את הגר (דברים י' י"ט), אבל בארץ לא נתן להם חלק לפי שלא ניתנה הארץ אלא לזרעו של אברהם, כיון ששמע חובב שלא יתנו לו חלק בארץ, אמר היאך אניח את מקומי אשר יש לי שדות וכרמים ובתים ואלך אל מקום שלא יהא לי שם חלק בארץ, לכך נאמר ויאמר אליו לא אלך כי אם אל ארצי (פסוק ל'):

פסוק לא
ויאמר אל נא תעזוב אותנו. בבקשה ממך שלא תעזוב אותנו, שלא יהא פתחון פה לשאר גרים:
כי על כן ידעת חנותינו במדבר. ומה היו אומרים כל הגרים עלינו שאנו כפויי טובה הרי יתרו שעמד עמהם כל הימים ולא עשו עמו טובה:
והיית לנו לעינים. שאם נטעה בדבר אתה תאיר עינינו, בשם שעשית בדייניין:

פסוק לב
והיה כי תלך (אתנו) [עמנו] והיה הטוב וגו'. מה רצה לומר לו, כך אמר לו משה אותו מקום שעתיד לבנות בית המקדש לא יתחלק לשבטים ובית חלקות יניחו דשנה של יריחו לחלק שבעת שיבוא הזמן שיבנה בית המקדש יתנו לו בחלקו חילוק דשנה של יריחו, בין כך ובין כך שיעמוד דשנה של יריחו בלא אדונים נתן לך עד שיבנה בית המקדש

ועל דבר זה שמעו להם ונכנסו לארץ, ומנין שנתנו להם דשנה של יריחו, שנאמר ובני קני חתן משה עלו מעיר התמרים וגו' (שופטים א טז), וזו יריחו, ולכך נאמר והיה הטוב [ההוא] אשר ייטיב ה' (לנו) [עמנו], ואין טוב אלא בית המקדש, שנאמר ההר הטוב הזה והלבנון (דברים ג' כ"ה):

פסוק לג

ויסעו מהר ה' דרך שלשת ימים. לפי שרצה הקב"ה להכניסם לארץ מיד ולא נחו שלשת ימים:

וארון ברית ה' נוסע לפניהם דרך שלשת ימים. שהיה משפיל את הגבוה לפניהם והיה מגביה את השפל, והיה הורג נחשים ועקרבים:

פסוק לד

וענן ה' עליהם בנסעם מן המחנה. כדי שלא תכם השמש:

בספרי כתוב היה עמוד הענן מקופל ועומד ולא היה מהלך עד שמשה אומר קומה ה' (פסוק ל"ה), וכשהיו ישראל חונים היה עמוד הענן מקופל ועומד, ולא היה פורס עד שמשה אומר שובה ה' (פסוק ל"ו), משל למלך שהיה הולך עם אוהבו בדרך לא היה נוסע עד שאומר לו אוהבו תסע, היה נוסע ולא היה חונה, עד שאומר לו אהובו חנה, והיה חונה, כן השם עם משה:

פסוק לה

ויהי בנסוע. פרשה זו נעשית בסימנין מלמעלה ומלמטה, ללמדך שאין זו מקומה, אלא בתחלת מסע הדגלים:

ויש אומרים שהוא בפני עצמו, ומטעם זה עשה בר קפרא לספר התורה שבעה ספרים, ועל זה היה דורש חכמות (נשים) בנתה ביתה [חצבה עמודיה שבעה] (משלי ט' א'), אלו שבעה ספרי תורות, ומטעם זה שנינו תורה שבלה אם יש בה ללקוט (פ') [פ"ה] אותיות כפרשת ויהי בנסוע וגו', מטמא את הידים:

פסוק לו

שובה ה' [רבבות אלפי ישראל]. מלמד שאין השכינה שורה פחות מששים רבוא מישראל, ומכאן אמרו כל מי שאינו עוסק בפריה ורביה גורם לשכינה שתסתלק מישראל, הרי שהיו ישראל ששים רבוא חסר אחד, וזה לא עסק בפריה ורביה גרם לשכינה שתסתלק מישראל:

פרק יא

פסוק א

ויהי העם כמתאננים. כמבקשים עלילה היאך לפרוש מאחרי הקב"ה, שאין כמתאוננים אלא לשון עלילה, שנאמר כי תואנה הוא מבקש (שופטים יד ד), ומה היו אומרים, רעה עשה לנו המקום שהטריחנו ללכת שלשת ימים רצופים, והקב"ה לא עשה אלא לטובתם, כדי שיכנסו לארץ מיד, ואלו חשבו לרע, לפיכך היה רע (בעיני) [באזני] ה' וישמע ה' ויחר אפו. וכי כל מה שבני אדם אומרים הוא אינו שומע, והלא כך אמר הנביא הנוטע אזן הלא ישמע וגו' (תהלים צד ט), אלא כל מקום שנאמר וישמע פורע דינו מיד משם, וכל מקום שאינו אומר וישמע אינו משים על לב באותה שעה:

ותאכל בקצה המחנה. בקוצים שבמחנה. ויש אומרים בקציניים שבמחנה:

פסוק ב

ותשקע האש. [שקעה האש במקומה], ולמה שקעה האש ולא חזרה לאחור, לפי שאם היתה חוזרת לאחור היתה שורפת כל מה שמצאה כדרכה, לכך שקעה במקומה:

פסוק ג

ויקרא שם המקום ההוא תבערה וגו'. ומה הוא תבערה, אלא כך אמר להם משה אם אתם חוזרים לקלקולכם עוד האש חוזרת ומעוררת ושורפת אתכם:

פסוק ד

והאספסף אשר בקרבו. אלו ערב רב שעלה עמהם ממצרים:

ויש אומרים אלו הגדולים והמצריים שבהם, שהיו ראויים לאסיפה, כמו שנאמר אספה לי שבעים מזקני ישראל (פסוק טז):

וישבו ויבכו [גם] בני ישראל וגו'. כיון שראו אלו לאלו שהם מתאוים היו האחרים בוכים על התאוה:

פסוק ה

זכרנו את הדגה אשר נאכל במצרם חנם. וכי חנם היו אוכלים והלא תבן לא ניתן להם חנם, ודגים היו אוכלים חנם, אלא מה הוא חנם מן העריות:

את הקשאים. והלא היה מתהפך המן לכל המינים, ולמה לא נהפך באלו המינים, מפני שכל אלו המינים קשים הם לאשה מינקת, לכך לא היו טועמין כמו טעם אלו המינים:

ד"א זכרנו את הדגה וגו'. ר' ישמעאל ור' עקיבא חד אמר דגים, וחד אמר עריות, פירוש שאסרו להם עריות במדבר, ודגה לשון תשמיש, כמו וידגו לרוב (בראשית מח טז):

אשר נאכל. לישנא מעליא נקט, כמה דאת אמר אכלה ומחתה פיה (משלי ל כ), וראייה לדבר וישמע משה את העם בוכה למשפחותיו (פסוק י), על עסקי משפחות:

פסוק ו
ועתה נפשנו יבשה [אין כל בלתי אל המן עינינו]. אלא אינו דומה [מי] שרואה ואוכל למי שאינו רואה ואוכל:

פסוק ז
והמן כזרע גד הוא. את סבור אותם שהיו אומרים ועתה נפשינו יבשה, הם אומרים והמן כזרע גד הוא, לאו, אלא הרשעים היו אומרים ועתה נפשינו יבשה, והקב"ה אומר למה אלו הרשעים מתרעמין, והלא המן כזרע גד הוא, כיוצא בדבר אתה אומר, אוי לנו מי יצלנו מיד האלהים האדירים האלה (ש"א ד ח), ואומר (הלא המה) [אלה הם] האלהים (אשר הכו) [המכים] את מצרים בכל מכה במדבר (שם שם), סבור אתה מי שאומר זה אומר זה, לאו, אלא הטובים שבהם אומרים אוי לנו מי יצילנו מיד האלהים האדירים האלה, אבל הרשעים שבהם אומרים (הלא המה) [אלה הם] האלהים (אשר הכו) [המכים] את מצרים גו', כל מכות שהיה יכול ליתן כבר נתנם למצרים, ועתה אין לנו מכות אחרות, לכך (חזקו) [התחזקו] והיו לאנשים וגו' (שם שם ט):
ועינו כעין הבדלח. מלמד שאבנים טובות ומרגליות היו לוקטין עם המן:
ומהו כזרע גד, כזרע פשתן, ולמה קרא במקום הזה הפשתן גד, לפי שהיה המן מגיד לישראל דינים הרבה, הא כיצד אם היה איש מגרש את אשתו, ונשאת בתוך שלשה חדשים, וילדה לסוף שבעה חדשים, ואין ידוע אם היה בן תשעה לראשון, או בן שבעה לשני, היה המן מגיד בן מי הוא, אם למגרש היה כשהיה לוקט את המן היה מוצא עומר יותר ממה שהיו אנשי ביתו, היה יודע שהבן שלו הוא, ואם היה הבן לשני, היה עומר הוולד על השני, וכן שנים שהיו חולקים על עבד או על שפחה, זה אומר שלי הוא, וזה אומר שלי הוא, והיו באים לפני משה, היה אומר להם ולמה תשאלו ממני, המן יודיעם לכם מחר של מי הוא, וכן המוכר שפחתו וילדה, זה אומר עד שלא מכרתיה ילדה. וזה אומר משלקחתיה ילדה, היה המן ממגיד למחר כשלוקטין עם מי נמצא עומר הוולד שלו הוא, וכן אשה המורדת על בעלה, והיתה הולכת אל בית אביה, היא אומרת בעלי סרח עלי, והוא אומר אשתי סרחה עלי, המן היה מגיד, אם נמצא העומר שלה בבית אביה, הוא סרח עליה, ואם נמצא עומר שלה בבית בעלה, היא סרחה על בעלה:

פסוק ח
שטו העם וגו'. אלו המתרעמים הרשעים שלא היו מוצאים מן בקרב המחנה, הבינויים מוצאים אותו סביב למחנה, והצדיקים מוצאים אותו בפתח ולוקטים אותו, ועליהם נאמר ולקטו וטחנו ברחים [או דכו במדוכה ובשלו בפרור ועשו אותו עוגות], ומי היה צריך לטחון ברחיים, ובכל דבר הנידוך במדוכה, ובכל דבר הנתבשל בפרור, ובכל דבר

הנעשה עוגות, אלא ללמדך שבכל עת שהיו מתאוים היה יורד להן המן, אם רוצים קשה היה יורד, ואם רוצים רך היה יורד:

לשד השמן. כמו לייש שהיא עושייה במחבת עם השמן ומורידין אותה, בתוך הדבש, ועל זה אמר וטעמו כצפיחית בדבש (שמות טז לא):

ד"א לשד אל תיקרי [לשד] אלא לשד, מה השד מתהפך לכמה גוונים כך המן מתהפך לכמה טעמים:

פסוק ט

וברדת הטל על המחנה. בתחלה יורד הטל על הארץ, ומרבין את הארץ, כדי שלא יתעפר המן, ואחר כך היה המן יורד, ואחר כך יורד הטל עליו ומכסהו, ודומה כמי שמונה בקופסא, [שנאמר] ותעל שכבת הטל (שמות ט"ז י"ד) מלמד שלא היו יכולים ללקוט עד שהיה מסתלק מעליו שכבת הטל:

פסוק י

בוכה למשפחותיו. למה היו בוכים, על הלחם לא היו בוכים, אלא על עסקי משפחותיו, וגם לא היו צריכים לאכול בשר שכבר היה להם צאן ובקר הרבה, אלא היו מבקשים עילה היאך לפרוש מאחי המקום, כדי להתיר עצמם מן העריות והנאסרות להם, כגון דודתו ואחותו מ אביו, כגון עמרם שהיה נושא דודתו, ובעת שנצטוו על העריות פרשו מנשותיהם, וכן מתחלה היתה מותרת להם, ולבסוף נאסרה להם, ולכך נאמר למשפחותיו על עסקי משפחותיו:

איש לפתח אהלו. פתחי נדה של אהלו זו אשתו, לכך ויחר אף ה' מאד ובעיני משה רע, שעל דבר זה מתאוים לבשר, בעבור לפרוש מן המקום, כדי שיותרו להם העריות:

פסוק יא

לשום את משא כל העם הזה עלי. ענה לו המקום ואמר לו מיד אספה לי שבעים איש וגו'. שהם ישאו המשא הזה:

הזקנים. הוא אחד משלשה עשר דברים שהם כתובים לשמו של הקב"ה, ואלו הם: הכסף, והזהב, והכהנים, והלוים, וישראל, והבכורות, והמזבח, ותרומה, ושמן המשחה ואהל מועד, ומלכות בית דוד, דכתיב כי ראיתי בבניו לי מלך (ש"א טז א), והקרבנות, והזקנים דכתיב אספה לי [שבעים איש מזקני ישראל]:

אשר ידעת כי הם זקני העם ושוטריו. אמר לו אותם שוטרים שלקו בעבור ישראל במצרים, שנאמר ויכו שוטרי בני ישראל (שמות ה יד), אותם תחת ההכאה יקבלו גדולה:

פסוק טו
ואם ככה את עשה לי הרגני נא הרג. כשם שאמר במעשה העגל, ואם אין מחני נא (שמות לב לב). לפי שידע משה רבינו כי חרון אף ה' קשה, ואין חרון אף בלי רושם נתן נפשו על ישראל:
ואל אראה ברעתי. ברעתם היה לו לומר, אלא שכינה הכתוב:

פסוק יז
ואצלתי מן הרוח. ואפריש מן הרוח, כמה דהוא אמר כי כל העושר אשר הציל וגו' (בראשית לא טז), לא שמשה חסר אלא כמדליק נר מנר:

פסוק יח
התקדשו למחר. אין התקדשו אלא לשון פורענות, שנאמר והקדישם ליום הריגה (ירמי' יב ג):
כי בכיתם באזני ה'. שהיו מכוונים כדי שיכנסו הדברים באזני ה', שהיו אומרים הדברים הרעם על מנת שיכנסו באזניו כדי שיתפרשו מאחרי המקום, שהיו יודעים את רבונם ומתכוונים למרוד בו, כשם שעשו ענשי סדום, שנאמר ואנשי סדום [רעים וחטאים לה' מאד] (בראשית יג יג), מה הוא לה'. שהיו יודעים את רבונם ומתכוונים למרוד בו, ולפי שעשו כמעשה סדום, לכך נפרעים מהם באש, שנאמר וה' המטיר על סדום [ועל עמורה גפרית ואש] (שם יט כד):

פסוק כ
עד אשר יצא מאפכם. שיסרח לכם:
והיה לכם לזרא. להריגה:

פסוק כב
הצאן ובקר וגו'. כששמע משה זה הדבר והיה לכם לזרא מפי השם, התחיל מבקש עליהם רחמים, ואמר ש מאות אלף רגלי העם וגו' (פסוק כא), לפי שלא נגזרה גזירה אלא על אותם שיצאו ממצרים, לפי שהיו אומרים למה זה יצאנו ממצרים, ואתה רוצה להרגם בבשר שתתן להם, וכי אתה יודע שהם אינם מתרעמין על תאוות בשר, אלא על היתר עריות, שאפילו אתה נותן להם כל צאנות שבעולם לא ימצא להם, ואחר שגלוי לפנים שהם אינם מתרעמין על תאוות בשר, למה תשמע בקולם ותתן להם בשר אתה מבקש להרגם, אם טוב בעיניך אל תשמע בקולם ואל תתן להם בשר, השיבו הקב"ה למשה היד ה' תקצר, אמר לו אם אני שומע ממך שלא אתן להם בשר כאשר שואלים הם יוסיפו לחטוא ויאמרו שקצרה ידי, ואיני יכול ליתן להם תאוותם, ואתה רוצה שיהיה להם פתחון פה, שיאמרו יד ה' קצרה, התחיל משה אומר אחר שאין אתה שומע לי

וחפצך ליתן בשר, כדי שלא יאמרו קצרה ידך, אלך ואזהירם שלא ישאלו עוד בשר, שלא יבא להם תקלה על [ידי] הבשר, אמר לו הקב"ה ואל תטרח ללכת, שאם אתה אומר להם כך, אומרים אין בי כח ליתן שאלתם, ואם תרצה לידע צא ואמור להם ותראה שלא יקבלו ממך, אלא כדבורים שאין בי כח ליתן, על כן נאמר היקרך דברי אם לא:

פסוק כד

ויצא משה. מלפני ה':

וידבר אל העם את דברי ה'. מה יהיה להם, ולא קבלו ממנו:

ויאסוף שבעים איש וגו'. אמר משה כיצד אעשה, הקב"ה לא אמר לי שאקהיל כי אם שבעים איש, ואם אקח מכל שבט ושבט ששה, ומן שנים אקח חמשה חמשה, תהיה קנאה ביניהם, מה עשה נטל שבעים ושתים פתקין על שבעים פתקין כתב זקן, ושנים הניחם חלקים, ונתנם בקלפי ואמר להם הכניסו ידכם וטולו כל אחד ואחד פתק אחד, מיד הכניסו כל אחד מהם ידם ונטלו פתקין, מי שעלה בידו זקן, אמר לו הקב"ה רוצה בך, ומי שעלה בידו חלק, אמר לו הקב"ה אינו רוצה בך:

פסוק כה

וירד ה' בענן. זו אחת מעשרה ירידות שירד הקב"ה:

ויאצל מן הרוח. כמדליק נר מנר ואין חסר מן המאור כלום:

ויתנבאו ולא יספו. שלא הוסיפו להתנבאות אלא באותה שעה, כמו ולא יסף עוד לדעתה (בראשית לח כו):

פסוק כו

וישאר שני אנשים. נתנו ענוה ושפלות בעצמם, ואמרו אין אנו ראויים לגדולה זו, לפיכך בא להזכיר שמותם, ואעפ"כ ותנח עליהם הרוח והמה בכתובים, של זקן, ולא יצאו לאהל מועד:

ויתנבאו במחנה. עלה שלו עלה שלו. ויש אומרים על מלחמת גוג ומגוג, שנאמר (הלא אתה) [האתה] הוא אשר דברתי [בימים קדמונים] ביד עבדי (הנביאים) [נביאי ישראל הנביאים] בימים ההם שנים (יחזקא לח יז), אל תיקרי שנים אלא שנים, מי היו שנתנבאו נבואה אחת ושהיו שנים, זה אלדד ומידד. ויש אומרים כך היו אומרים משה מת ויהושע מכניס אותם לארץ:

פסוק כז

וירץ הנער. זה היה גרשום בן משה:

מתנבאים במחנה. מתנבאים והולכים שלא פסקו הם מלהתנבאות:

פסוק כח

אדוני משה כלאם. הטל עליהם צרכי ציבור והם כלים מאיליהם:

ד"א כלאם שים אותם בבית הכלא, כמו לכלוא את הרוח (קהלת ח ח):

פסוק כט

ויאמר לו משה המקנא אתה לי. על דעתך דאמרת שהיו מתנבאים משה מת ויהושע מכניסם לארץ דבר זה לא פירשוהו למשה, לכך אמר ומי יתן כל עם ה' נביאים:

פסוק לא

ויגז שלוים מן הים. הפריח, כמה דהוא אמר כי גז חיש ונעופה (תהלים צ י):

וכאמתים על פני הארץ. שלא היו פורחים כי אם אמתים למעלה, כדי שלא יצטערו ללקחם:

פסוק לב

וישטחו להם שטוח. שהיו צריכים שחיטה, אל תיקרי וישטחו אל וישחטו. שליו [כתיב] וקרינן סליו, אמר ר' יוסי בר חנינא הצדיקים אוכלים אותו בשלוה, והרשעים אוכלים אותו ודומה עליהם כסלוייה:

פרק יב

פסוק א

ותדבר מרים ואהרן במשה. בעת שהיו אותם שבעים מתנבאים והיו אומרים האנשים אשרי אמותיהם של אלו שרואות בניהם נביאים, והיתה שם צפורה והתחילה עונה להם אשרי אמותיהם, אבל אוי לנשותיהם, והיתה שם מרים ואמרה לצפורה ולמה את אומרת ככה אמרה לה צפורה לפי שקיבל משה אחיך את התורה ונזקק לדיבור פירש ממני, מיד מרים הגידה לאהרן והתחילו לדבר שניהם במשה, במה דברו עליו, על אודות האשה הכושית, ועשה שלא כהוגן שאשה גושית לקח וריחקה:

האשה הכשית, זו צפורה, וכי כושית היתה, והלא מדינית היתה, ולמה נקראת כושית, לומר לך מה כושית זו משונה בעורה, כך צפורה הצדקת משונה במעשיה הטובים וביפיה משאר נשים. ולמה כפל הכתוב כי אשה כושית לקח, שאילו ביקש משה רבינו למצוא אשה נאה במעשיה וביפיה לא היה מוצא:

פסוק ב

ויאמר הרק אך במשה דבר ה'. שעל דבר זה פירש מאשתו:

הלא גם בנו דבר. ואני לא פירשתי מבעלי ואהרן אמר אני ג"כ לא פירשתי מאשתי:

וישמע ה'. מלמד שלא אמרו דבריהם לפני אדם בעולם שלא שמע דבריהם אלא ה' בלבד והלא דברים קל וחומר ומנה אלו שלא דברו אלא באחיהם נענשו כך כל המדבר על חבירו על אחת כמה וכמה שהוא נענש:

פסוק ג

והאיש משה ענו מאד. ששמע הדברים ולא אמר להם דבר אלא שתק, אבל הקב"ה חשש לכבודו של משה ותבע עלבונו:

ענו מאד. עניו בדעתו או אינו עניו אלא מממון, והלא כבר נאמר פסל לך (שמות לד א), שיהיה הפסולת שלך, ואותם אבנים שפסל של סמפרינון היה, ומשם נתעשר משה, ואם תאמר עניו בגופו שהיה חלש, והלא ירד על סיחון ועוג והרגם, אלא עניו בדעתו, שהיה שומע חרפתו ואינו משיב:

מכל האדם. יכול ממלאכי השרת שנקראו אדם, שנאמר ודמות פניהם (מראה) [פני] אדם (יחקאל א י), היה עניו, לכך נאמר על פני האדמה, ולא ממלאכי השרת, שנאמר בהם וקרא זה אל זה ואמר (ישעי' ו ג), מה רצה לומר שכל מלאך ומלאך אומר לחבירו, אמור אתה ראשון, שאתה גדול ממני:

פסוק ד

ויאמר ה' פתאם אל משה ואל אהרן. ולמה אמר להם פתאום, שאהרן ומרים היו טמאים עדיין שלא נתרחצו משכבת זרע, ומשה רבינו היה טהור ונקי, להודיע לאהרן ומרים שעל דבר זה פירש מן האשה, לפי שלא היה יודע אימתי היה רוצה הקב"ה לדבר עמו, וכדי שיהיה טהור ויהיה ראוי לדבור, שלא ימנע הקב"ה לדבר מלפני הטומאה, לכך פירש, ולפי שהם לא פירשו נמצאו טמאים כשבא לדבר עמם:

פסוק ה

ויקא אהרן ומרים. ולמה לא קרא למשה, לפי שאין אומרים שבחו של אדם בפניו, ולמה אמר למשה שיצא עמהם כדי שידע משה שכל מעשה שעשה הקב"ה לא עשה אלא לכבודו:

פסוק ו

אם יהיה נביאכם ה' במראה אליו אתודע בחלום אדבר בו. אינו מדבר עמו ביום אלא בלילה ובחלום ואינו נודע לו במראה שהוא רואה אותי אלא נראה לו כאילו רואה אותי ואינו רואה אותי אלא כמו שהוא חולם ונראה לו שהוא חולם:

פסוק ז

לא כן עבדי משה. זו בית ישראל בשמי הוא מצוה ונאמן הוא, כי אינו פוחת מדברי ואינו מוסיף, ומה שפירש מאשתו לא עשה מדעתו אלא מצוויי, הדא הוא דכתיב פה אל פה אדבר בו (פסוק ח), שיפרוש מאשתו, והוא עשה כנאמן בית ופירש, ומנין שאמר לו הקב"ה, שנאמר לך אמור להם שובו לכם לאהליכם (דברים ה כז), לנשותיכם, לפי

שצוה אתכם אל תגשו אל אשה (שמות יט טו), חזר והתירם, אבל למשה לא התיר, שכן אמר לו ואתה פה עמוד עמדי (דברים ה כח):

פסוק ח

ומראה. זו מראה דבור, שלא היה להקב"ה שום דבר שלא היה מראה לו טעמו:

ולא בחידות. כשם שאמר ליחזקאל בן אדם חוד חידה (יחזקאל יז ב), אבל עם משה רבינו כל פירושי התורה נתפרשה לו ואין בה חידה:

ותמנת ה' יביט. זה מראה אחור, שנאמר וראית את אחורי (שמות לג כג), ואחר שאמרתי לו שיפרוש ועוד אינו שווה לכם בנביאות:

ומדוע לא יראתם לדבר בעבדי במשה. והיה לכם ליירא מפני שני דברים, אחד שהוא עבדי, ואחד שהוא משה:

פסוק י

והנה מרים מצורעת כשלג. לפי שעל לשון הרע נגעים באים לאדם, מה הוא כשלג, לקתה בבהרת, כמו ששנינו בהרת עזה כשלג:

ד"א מפני מה במשה ומרים מצורעת כשלג מפני שנקיי בשר היו:

ד"א מפני מה לקו במין אחד לפי ששניהם לקו על מחמד פיהם, משה לקה על שאמר (והיה אם) [והן] לא יאמינו לי וגו' (שמות ד א), מרים לקתה על שדברה באחיה:

ויפן אהרן אל מרים והנה מצורעת, מלמד שאף אהרן לרה, שחרון אף היה על שניהם, שנאמר ויחר אף ה' בם וילך (פסוק ט), אלא שנפנה מצרעתו. ולמה נפנה אהרן, לפי שלא יצא הדיבור ממנו תחלה אלא ממרים, שנאמר ותדבר מרים ואהרן וגו' (פסוק א), אינו אומר ודבר אהרן ומרים:

פסוק יא

אל נא תשת עלינו וגו'. התחיל אהרן מבקש ממנו שימחול להם על זרעם והתפלל על אחותו, ולכך נאמר אשר נואלנו וגו', [כמו שנאמר] נואלו שרי צוען וגו' (ישעיה יט יג):

פסוק יב

אל נא תהי כמת. מכאן שמצורשע חשוב כמת:

ד"א למה נאמר כמת, שכך היה אהרן דורש, שאין קרוב יכול לראות את הנגעים, לפי שלא היה מצורע טהור, אלא בראיית כהן, שנאמר זאת תהיה תורת המצורע וגו' (ויקרא יד ב) ואהרן ובניו קרובים היו למרים, לכך נאמר כמת, מה מת אין לו תקנה, אף לזו אין לה תקנה:

ד"א אל נא תהי כמת. על הנפל מדבר שמת במעי אמו, שאחר שמת קודם שיצא נאכל חצי בשרו ממה שהיה בתלה, לכך אמר אהרן זו אחותינו עמנו היתה במצרים, ועמנו

היתה בשירה על הים, ועתה שאנו מבקשים לצאת ממדבר ולכנס בארץ תשב בדד מחוץ למחנה:

פסוק יג

ויצעק משה וגו'. מיד מחל להם משה עלבונו ונתפלל עליה, שנאמר אל נא רפא נא לה, ולמה נתפלל תפלה קצרה, שאם היה מתפלל תפלה ארוכה, היו ישראל אומרים בשביל שאחותו היא מתפלל באריכות, אבל עלינו אינו חושש להתפלל באריכה:

פסוק יד

ויאמר ה' אל משה וגו'. מכאן אתה למד אחת משלש עשרה מדות שהתורה נדרשת בהם, מדין קל וחומר כיצד, הלא תכלם שבעת ימים קל וחומר לשכינה ארבע עשר יום, אלא דיו לבא מן הדין להיות כנדון:

תסגר שבעת ימים וגו' ואחר תאסף. למה לפי שאהרן לא היה יכול להסגירה, כמו שנאמר והסגיר הכהן (ויקרא יג ד). אלא הקב"ה הסגירה:

פסוק טו

והעם לא נסע וגו'. לפי שמרים המתינה כשהושלך ביאור, שנאמר ותתצב אחותו מרחוק (שמות ב ד), לכך פרע הקב"ה לה, שארון הקודש ועניני הכבוד המתינו לה, עד שלא נעלה הענן מעל המשכן, עד שניצולה מצרעתה, כשם שהיא לא זזה מלשמור אחיה עד שניצל, הרי מדה כנגד מדה:

פרק יג

פסוק ב

שלח לך אנשים. למה נסמכה פרשת שלך לך לפרשת מרים, לפי שצפה הקב"ה על המרגלים שיהיו עתידים להוציא דבה על הארץ, נכתבה פרשת מרים סמוך לה, שלקתה על ידי לשון הרע, שגם המרגלים היו צריכין שילמדו ממנה ולא יוציאו דבה, כדי שלא ילקו ולא חששו:

מה הוא שלח לך מלמד שלא מן הקב"ה היה שילכו המרגלים לרגל את הארץ, שהוא היה ידוע מה שישראל עתידים לומר, אלא הם שאלו ממשה לשלוח המרגלים, שנאמר ותאמרו נשלחה אנשים (דברים א כב), וחזר משה ושאל מן הקב"ה אם ישמע להם לשלוח מרגלים, ואמר לו הקב"ה שלח לך מדעתך, כדי שלא יאמר אי בי כח להכניסם אבל אני אין רצוני שישלחו, שכן גלוי וידוע לפני מה הם עתידים לומר, ולכך אמר משה רבינו וייטב (הדבר) בעיני [הדבר] (שם שם כג) ולא בעיני המקום:

פסוק ג
כלם אנשים. שבאותה שעה היו כולם צדיקים, כמה דתימר בחר לנו אנשים (שמות יז ט), גם הם היו צדיקים:

פסוק ד
שמוע בן זכור. על שם שלא שמע לדברי המקום, והעלה עליו כאילו שאל בזכורו. ואומר כי חטאת קסם מרי ואון ותרפים הפצר (ש"א טו כג):

פסוק ה
שפט בן חורי. ולמה נקרא שמו כן, על שם שפט ביצרו, ודבר דברים אשר לא כן על הקב"ה, לכך נעשה חורין מן הארץ שלא נכנס לשם:

פסוק ו
כלב בן יפנה. ולמה נקרא שמו כן, על שם שבדברים שהיו על לבבו השיב למשה, ולא כדברים אשר היו על לב מרגלים, וכמו שנאמר ועבדי כלב עקב היתה רוח אחרת עמו (במדבר יד כד), ואומר (ואשיב אותו דברי) [ואשב אותו דבר] (יהושע יד ז):

פסוק ז
יגאל בן יוסף. שאמר ארץ ישראל מגאולת היא, לפיכך לא נכנס לשם:

פסוק ח
הושע בן נון. על שהי' מבין ולא נתפס בעצת המרגלים:

פסוק ט
פלטי בן רפוא. פלט מעשיו הטובים שהיו בידו ונעשה רפוי מן המצות:

פסוק י
גדיאל בן סודי. שאמר דברים קשים כגידים על האל, ויצא ממנו סוד:

פסוק יא
גדי בן סוסי. שחתך דברי המקום והעלה וסיא בארץ, שאמר אוכלת יושביה (פסוק ל"א):

פסוק יב
עמיאל בן גמלי. לפי שהכהה כחו של אל, [שאמר] כי חזק הוא ממנו (פסוק ל"ב), גמל לו הקב"ה כמאמרו שלא נכנס לשם:

פסוק יג
סתור בן מיכאל. סתר כח המקום, שנאמר אין כאל ישורון (דברים ל"ו כ"ג), ואמר מי הוא האל, ואומר כי מי גוי גדול וגו': (דברים ד ז):

פסוק יד
נחבי בן ופסי. מלמד שהחביא האמת, ופסה האמונה ממנו, כמו שנאמר כי פסו אמונים מבני אדם (תהלים י"ב ב'):

פסוק טו
גאואל בן מכי. על שגאה לומר דברים אשר לא כן על הקבה, לפיכך על כן נעשה מך:

פסוק טז
להושע בן נון יהושע. מלמד שנתפלל עליו משה רבינו, והוסיף לו אות אחת משמו של הקב"ה, ואמר יה יושיעך מעצת מרגלים:

פסוק יח
וראיתם את הארץ מה הוא וגו'. וכמה סימנים נתן להם שיכירהו אותם למוטב, כי כך אמר להם אם תראו אותם שהם יושבים במחנים, הם גבורים מאד ואינם חוששין משום אדם, ועל כן דעו לכם כי הם גבורים, ועל שהם גבורים בטוחים בכחם, וגנאי הוא להם לישב בערי הבצורות, ואם הם יושבים במבצרים, דעו כי הם חלשים:

פסוק כ
ומה הארץ השמינה היא אם רזה. ומה סימן נתן להם שיבחינו אם היא שמנה או אם היא רזה, כך אמר להם אם תראו הארץ שהיא חרסית וצונמא וטרשים היא רזה, ואם תראו אותה שהיא מזובלת ושחורה היא שמנה:
היש בה עץ. שאלו אם עדיין איוב קיים ואל לאו שהיה בארץ עוץ. ושנותיו ארוכות כעץ. שאם מת דעו לכם שלא נשאר להם זכות:

פסוק כב
ויעלו בנגב ויבא עד חברון. מלמד שלא הלך לשם אלא כלב לבדו, ולכך הלך לשם שנשתטח על קברי האבות, ואמר בקשו עלי רחמים שיצילנו האל ב"ה מעצת המרגלים:
ושם אחימן. ולמה נקרא שמו אחימן שכל הרואה אותו חושב אותו כאילו הר גבוה נופל עליו, והיה אומר מאין זה שבאני עלי:
ששי. שהיה קשה כשיש:
תלמי. למה נקרא שמו תלמי שהיה עושה הארץ תלמים תלמים:
ילידי הענק. ללמדך שענקים הוא ילידי הענק, ולמה נקרא שמם ענקים, שמענקים את החמה בצואריהם. ואותו המקום נקרא קרית הארבע על שם האב ושלשת בניו:
וחברון שבע שנים וגו'. וכי חם שבנה שתיהם אפשר לומר שתחלה בנה עיר לכנען, שהי' בנו קטן, בטרם שבנה עיר למצרים, שהיה בנו הגדול, אלא למה נאמר שבע שנים נבנתה, מלמד שהית' בנוייה שבע פעמים על צוען מצרים. מכאן אתה למד שבחה של ארץ ישראל. והלא חברון לא היתה אלא בית הקברות, והיא היתה גרוע מכל ערי ישראל. וצוען היתה משובחת מכל ארץ מצרים, שבה היו שרי מצרים, שנאמר כי היו בצוען שריו ומלאכיו חנס יגיעו (ישעיה ל' ד'), וגרועה שבארץ ישראל היתה משובחת על הטובה

שבארץ מצרים שבעה פעמים, קל וחומר לשאר עיירות שבארץ ישראל שהיו משובחות יותר ויותר:

ויש מפרשים שבעה שנים ממש נבנתה חברון לפני צוען, ושבחה של ארץ ישראל הכתוב מדבר, והלא מי שבנה זו בנה גם זו, ומי שיש לו שני בתים לבנותן בודאי היפה בונה תחלה, וכל האבנים הטובות משים בראשון, ובשני אינו משים אלא הנשארים מן הראשון, והוא הפסולת, ואלמלא לא היתה חברון משובחת מצוען לא היה בונה אותה תחלה:

פסוק כג

ויכרתו משם זמורה. וגו'. הוא עץ הגפן אשר האשכול תלוי בה, ענבים, הם הגרעינים שהם תלויין בגפן:

וישאהו במוט בשנים. משקל אשכול ענבים שהוציאו מרגלים ששלח משה חמשת אלפים וארבע מאות וארבעים רטלים:

ד"א וישאוהו במוט. לקחו מוט אחד ושמו האשכול באמציעותו, ועשו בו שני מוטים, ובמוט ב' אנשים בכל מוט ומוט שני אנשים בכל צד, והיו שני מוטות מזה הצד ושני מוטות מן הצד האחד, נמצאת למד כי שמונה נשאו אשכול, ואחד נשא רמון, ואחד נשא תאנה, כי לא היה יכול לישא שתים, אבל יהושע וכלב לא נטלו כלום:

פסוק כז

ויספרו לו ויאמר וגו'. התחילה עתה הקטטה ליפול ביניהם, וספרו בשבחה תחלה, ואחר כך גנותה, כדי שיאמינו בהם:

פסוק כח

אפס כי עז העם. שהם גבורים, ועוד הם יושבים בערים בצורות גדולות, ומי יוכל להלחם עמהם:

וגם ילידי הענק ראינו שם. אמרו בפיהם מה שלא ראו בעיניהם, שהם לא הלכו לחברון, וכדי ליראם אמרו כן:

פסוק כט

עמלק יושב וגו'. ולכך הזכירו את עמלק, לפי שהיה עמלק כרצועה קשה לישראל, ולכך הזכירו שהוא יושב בכניסתה של ארץ ישראל:

והחתי והיבוסי והאמורי וגו'. ולמה הזכירום, לומר לך שכולם גבורים היו והיו יושבים על כל המעברות שלא יניחו אום ליכנס:

פסוק ל

ויהס כלב וגו'. וכי מה כוחו של כלב שיכול הוא להשתיק את העם על משה, אלא באותה שעה שהיו בארץ יעצו אותה העצה הרעה לומר גנות של ארץ ישאל וגבורת

הערים וביצור העיירות, והכניסו לכלב עמהם בעצה, ואמר להם שגם הוא יאמר כמותם, הוא היה אומר להם כך, אבל בלבו היה חושב שיספר בשבחה של ארץ ישראל, שהיה בה כל טוב, כי מי יוכל לספר בשבחה של ארץ ישראל, ולכך כשבא לדבר אמר להם שתקו שאני אומר האמת, ולפי שחשבו שגם הוא יאמר כמותם שתקו, התחיל הוא לומר וכי זה בלבד עשה בן עמרם, וכמה דברים אחרים עשה, והלא הוציאנו ממצרים, וקרע לנו את הים, והגיז לנו את השליו והוריד לנו את המן, ונתן לנו את התורה, והוא היה משבח והולך, וכשראו העם זה הדבר שעשה כלב, התחילו סותרים את דבריו, שנאמר לא נוכל לעלות כי חזק הוא ממנו, מלמד שעל הקב"ה אמרו זה, שאין יכול הוא להוציא כליו משם:

פסוק לב

ארץ אכלת יושבי היא. למה אמר כן, לפי שכל עיר ועיר שהיו נכנסין היתה השכינה הורגת גודולי אותו העיר, והיו כל בני העיר מתעסקין בהספד, והמרגלים היו רואים אותם ולא היו שואלין להם מאין אתם באים, ובטובה שעשה להם הקב"ה לא די להם שלא אמרו שבחה, אלא אמרו גנותה:

אנשי מדות. מלמד שהיו גבוהים בקומה כגון גלית הפלשתי, שהי' גובה קומתו שש אמות וזרת (ש"א י"ז ד'), והדא הוא דכתיב ואנכי השמדתי את האמורי אשר כגובה ארזים גבהו וחסון הוא כאלונים (עמוס ב' ט'):

פסוק לג

ושם ראינו את הנפילים. ולמה נקרא שהם נפילים לפי שהיו ממלאכים שנפלו ממקום קדושתם משמים:

וכן היינו בעיניהם. ומנין יודעים שהיו בעיני הענקים כחגבים, כי אותם היו גבוהים עד למאד, והמרגלים קצרים כחגבים בעיניהם מפני גבהותם, ומעשה היה לפי שפעם אחת היו המרגלים באילנות וראו אותם הנפילים, ושמעו המרגלים שהיו הנפילים אומרים אנו רואים בראשי האילנות חגבים ויש להם צורת בני אדם:

פרק יד

פסוק א

ויבכו העם בלילה ההיא. ליל תשעה באב הי', אמר להם הקב"ה אתם בכיתם בכייה של חנם, אני אקבענה לדורות:

פסוק ט

סר צילם מעליהם. כבר מת צלם מי שהיה מגן עליהם, כאילו המגין את האדם בצלו מפני החמה:

פסוק יא
עד אנה ינאצוני וגו' אכנו בדבר. אמר משה לפני הקדוש ב"ה אם אתה הורגם, השבועה שנשבעת לאבות מה תעשה שאמרת להרבות את זרעם ככוכבי השמים, אמר לו הקב"ה וכי [אין] אתה מבניהם, ממך אני מקיים גוי גדול והנה קיימתי את השבועה שנשבעתי לאבות:

פסוק יב
ואעשה אות לגוי גדול. אמר משה לפני הקב"ה ומה כסא של שלשה רגלם אינו יכול לעמוד לפניך בשעת הכעס, כסא של רגל אחד על אחת כמה וכמה שלא יוכל לעמוד בשעת הכעס, כלומר זכות השלשה אבות שהוא דומה לכסא של שלש רגלים, וכסא של רגל אחת הוא משה רבינו, ואף על פי כן לא חזר מדברו הטוב עד שהרבה את זרעו של משה רבינו יותר מששים רבוא, שנאמר ובני רחביה (הראש) [רבו למעלה] (דה"א כ"ג י"ז), ובני רחביה הם בני משה, כי פרו ורבו עד שהיו רבו למעלה, מאי למעלה, מלמד שרבו למעלה מששים רבוא:

פסוק יז
ועתה יגדל נא. כשעלה משה למרום להר למחיצתו של הקב"ה, מצא להקב"ה שהיה קושר כתרים לאותיות, והיה משה שותק, אמר לו הקב"ה וכי אין שלום בעירך, אמר לו משה וכי יש עבד שנותן שלום לרבו, אמר לו הקב"ה וכי לא היה לך להגדיל כח, מיד פתח משה ואמר ועתה יגדל נא כח ה':
ד"א ועתה יגדל נא כח ה'. בשעה שהראה הקב"ה סדרי סליחה למשה ואמר לו הקב"ה שהוא ארך אפים, שהוא מאריך אף עם טובים ועם רעים, התחיל משה אומר בבקשה ממך שלא תאריך אף לרשעים, שהרי רשעים עתידים להחריב בתי עמך ולהרוג עמך, וזה הוא שאמר דוד ע"ה בתהלים עדותיך נאמנו מאוד וגו' (תהלים צ"ג ה'), כל מה שכתבת בתורתך אמת היא, אבל לביתך נאוה קודש ה' לאורך ימים (שם שם), לפיכך אל נמקות ה' אל נקמות הופיע [וגו'], עד מתי רשעים ה' (שם צ"ד א' ג'), כשאמר משה כך שתק לו הקב"ה, לפי שהיה גלוי לפניו שמשה יהיה צריך לארך אפים לרשעים, כיון שחטאו ישראל במדבר בענין המרגלים, ובקש הקב"ה לפרוע מהם, מיד אמר אכנו בדבר ואורשנו (פסוק י"ב), נתנחם משה על שאמר להקב"ה שלא להאריך אף לרשעים התחיל משה ואמר ועתה יגדל נא כח ה', שיכבשו רחמיו את כעסו, כשם שאמר לו ה' ארך אפים, שלא יפרע מהם מיד כאשר דברת לאמר, מה דבר, ה' ארך אפים, שאמרת שתאריך אפך עם הרשעים, ורב חסד, שכל מעשיך אינם אלא בחסד, שאם תדקדק עם בריותיך אין מי שיעמוד בעת אפך. נושא עון ועובר על פשע. למי נושא עון, למי שמעביר על פשעיו:

ונקה. לשבים:
לא ינקה. לשאינם שבים:
פוקד עון אבות על בנים. בשאוחזין מעשה אבותיהם בידיהם:

פסוק כ
סלחתי כדבריך. כך עתידין לומר האבות:
מבלתי יכולת ה'. במלך אחד היה יכול לעמוד ולנצח ולקיים דברו, אבל בשלשים ואחד מלכים שיש בארץ ישראל אינו יכול לעמוד ולנצח, ולכך וישחטם במדבר (פסוק ט"ז):
ויאמר ה' סלחתי כדבריך. על כן אני סולח להם:

פסוק כב
וינסו אותי זה עשר פעמים. ואלו הם, שנים בים סוף, שנאמר וימרו על ים בים סוף (תהלים ק"ו ז'), המבלי אין קברים במצרים (שמות י"ד י"א). א' על מי מריבה. שנאמר ויקרא שם המקום מסה ומריבה (שם י"ז ז'). ואחד בעגל. ואחד במתאוננים, ובשליח. ובמחלוקתו של קרח, שנאמר הבדלו מתוך העדה וגו' (במדבר ט"ז כ"א), לפי שמחלוקתו של קרח היתה תחלה למרגלים ואחר וילונו כל עדת בני ישראל וגו' (שם י"ז ו'), וכעס הקב"ה עליהם, ואמר הרומו מתוך העדה הזאת (שם שם י'). במרגלים, הרי לך עשרה:

פסוק כה
והעמלקי והכנעני יושב בעמק. יושבים היו והלא כבר נאמר וירד העמלקי והכנעני היושב בהר ההוא (פסוק מ"ה), אלא כך אמר הקב"ה עצה היא עמוקה לפני שאם מבקשים ישראל ליכנס עמהם במלחמה מיד הם נופלים בידם, לפיכך אמר הקב"ה למשה אמור לישראל פנו וסעו לכם המדבר, ואעפ"י שהם רשעים איני רוצה שיפלו בידם:

פסוק לד
במספר הימים אשר וגו'. לפי שלא היתה הגזירה אלא על אותם שיצאו ממצרים מבן עשרים שנה וגו' (במדבר ל"ב י"א), והיתה הגזירה ארבעים שנה, לכך שלמו למות עד לסוף ארבעים שנה, שלא מת אחד מהם פחות משש שנה, ולא היה אחד מהם יותר משש, שכיון שהיה מגיע כל אחד ואחד לשש שנה היה מת, ומנין שהשלימו למות עד ארבעים שנה, שנאמר ויהי כאשר תמו (למות) כל אנשי המלחמה [למות] (דברים ב' ט' ז'), מיד וידבר ה' אלי[לאמר] אתה עובר (שם שם י"ז י"ח), מכאן אמר חכמינו ז"ל בן ששים הרי הוא בכרת, לפי שכל אותם שש מאות אלף רגלי שיצאו ממצרים כלם מתו בכרת ולא חיה אחד מהם יותר משש שנה:

במספר הימים אשר תרתם. והלא בשנה שנייה שלח משה למרגלים והיה להם לעמוד במדבר משלוח ואילך ארבעים שנה והם לא עמדו שם אלא ארבעים שנה מיציאת מצרים ואילך, שנאמר (את אשר הלכנו בקדש) [והימים אשר הלכנו מקדש] ברנע עד תום כל הדור (דברים ב יד), למה לפי שכבר הלכו שתי שנים, ולמה כן חסר, מלמד שעשה הקב"ה [חשבון] עם הבנים והכניס בחשבון השנים ראשונים, והיה חרון אף על האבות, לפי שעשו העגל בשנה ראשונה, ופיחת משני חייהם שנה אחת, כי חשב להם אותה שנה במספר ארבעים שנה, שנאמר וביום פקדי ופקדתי עליהם חטאתם (שמות ל"ב ל"ד):

פסוק לו

והאנשים אשר שלח משה. וכתיב וישובו וילינו עליו את כל העדה. מלמד שעשו עצמם חולין ולבשו את תכריכיהן והיו מתאבלין, וכשהיו ישראל נכנסין לבקרם, והיו שואלים להם למה עשיתם כן. והם היו אומרים כן הלואי אם כל ישראל מתים כן בתכריכיהם, ולא היו מתים במדבר גם הם ונשיהם ובניהם ובנותיהם ישראל רואים כך היו סבורים אמת הם עושים מיד לאלתר וילונו על משה הכל:

פסוק לז

וימתו האנשים מוציאי וגו'. ולמה מתו לפי שהוציאו דבה על הארץ כי כן אמרו ארץ ישראל אוכלת יושביה, על כן לא המתינם הקב"ה אלא מתו כלם במגפה, מה הוא לפני ה', מפני שהיו יודעים כחו וגבורתו של הקב"ה ומתכוונים להכעיסו, והיו התולעים יוצאין מפיהם ונכנסים לתוך טבורם, והיו כל ישראל רואים את המשפט שעשה הקב"ה על ידו שהוציאו דבה על הארץ, בלשונם לקו ובפיהם לקו:

פסוק לח

ויהושע בן נון וכלב בן יפונה היו מן האנשים ההם. למה הוצרך הכתוב לומר כן, והלא כבר [נאמר] כי אם כלב בן יפונה ויהושע בן נון (פסוק ל'), אלא מהו חיו, שזכו בחלקם שאותו חלק שהיו רואיים ליטול בארץ, לפי שהיו מיוצאי מצרים יהושע וכלב ירשוהו:

פסוק מד

ויעפילו. לשון חשך הוא, כמו ויאפילו לפי שהרשע נקרא חשך, שנאמר והיה במחשך (עיניהם) [מעשיהם] (ישעיה כ"ט ט"ו), ולמה שעשו הדבר בזדון, שמשה היה מונעם שלא ילכו ויכנסו בארץ, ואי אפשר לבטל הגזירה, והם היו בוטחים לבטל במה שאמרו כי חטאנו לך, לכך נאמר ויעפילו, כמה דתימא והכסיל בחשך הולך (קהלת ב' י"ד):

פסוק מה

ויכום ויכתום. היו מהם הורגים ומהם מחוצים:

פרק טו

פסוק טו

ככם כגר יהיה. כשם שלא באו ישראל לחסות בצל כנפי השכינה עד שהיו מולים ובטבילה ובקרבן, כן אין הגר נכנס תחת כנפי השכינה אלא במילה ובטבילה ובקרבן, וזו היא ששנינו במשנה גר שנתגייר בזמן הזה צריך שיפרוש מרוב, ומנין אנו למדים שלא נכנסו ישראל תחת כנפי השכינה כי אם במילה ובטבילה ובקרבן. מילה דכתיב כי מולים היו וגו' (יהושע ה' ה'), קרבן דכתיב ויבן מזבח תחת ההר וגו' (שמות כ"ד ד'), וכתיב וישלח את נערי בני ישראל ויעלו עולות ויזבחו זבחים וגו' (שם שם ח). טבילה דכתיב ויקח משה את הדם וגו' (שם שם ח'), וגמירי דאין הזאה בלא טבילה, שנאמר והזה הטהור על הטמא וגו' (במדבר י"ט י"ט):

פסוק יח

בבואכם אל הארץ וגו'. בשעת ביאה נתחייבו ישראל בחלה ובתרומה גרן ויקב:

פסוק כ

כן תרימו אותה. גם אתם שהיא אסורה לזרים כמו תרומה גדולה:

שיעור חלה בעל הבית אחד מכ"ד, ובן הנחתום אחד ממ"ח, והיא ניטלת מן העומר שהיא עשירית האיפה, והיא שיעור מ"ג בצים, וסימן לדבר חלה מנין חלה בגימטריא מ"ג:

פסוק כב

וכי תשגו ולא תעשו. בהעלם דבר של ע"ז הכתוב מדבר, שאין חייבים להביא פרק ושעיר עד שיורו בית דין להתיר בענין ע"ז, ויעשו הקהל על פיהם, ומנין שבהוראת בית דין הכתוב מדבר, נאמר אם מעיני העדה (פסוק כ"ד), ונאמר להלן מעיני (העדה) [הקהל] (ויקרא ד י"ג), מה להלן בהעלם דבר הכתוב מדבר, שכן נאמר ונעלם דבר מעיני הקהל (דברים ד' י"ג) אף כאן בהעלם דבר הכתוב מדבר, ומנין שבע"ז הכתוב מדבר, שכן נאמר בסוף הפרשה והנפש אשר תעשה ביד רמה וגו' (פסוק ל'):

את כל המצות האלה. מלמד ששקולה ע"ז כנגד כל התורה, וכל המודה בע"ז כופר בתורה, בכל התורה כולה, שלא תאמר מקצתה, ומנין אף על הצוויים נאמר את כל אשר צוה ה' אליכם. ומנין שמיום שניתנה התורה עד סוף כל התורה, שנאמר מן היום אשר צוה ה' והלאה לדורותיכם. הא למדת שכל המודה בע"ז ככופר בכל התורה כולה:

פסוק ל
ביד רמה. כגון מנשה בן חזקיהו שהיה מגלה פנים בתורה לשום דופי, שהי' אומר לא היה לי למשה לכתוב בתורה אלא וילך ראובן בימי וגו', (בראשית ל' י"ד), ואחות לוטן תמנע (שם ל"ו כ"ב):
את ה' הוא מגדף. זה הכופר בעיקר. ויש אומרים זה ע"ז, מן דדריש זה הכופר בעיקר כאדם האומר גדפת את הקערה ולא שיירת ממנה כלום, ומן דאמר עבודה זרה כאדם האומר גדפת את הקערה ושיישרת ממנה חצייה:
את ה' האמרת היום. את ה' היו יראים, ומאלהי העמים היו רחוקים:
ונכרתה. אימתי עבדי ע"ז בכרת, בזמן שאין עליו עדים, או אינו מותרה:

פסוק לב
וימצאו איש מקושש עצים. מי היה זה היה צלפחד בן חפר. ויש אומרים כי מי שאמר שהוא צלפחד עתיד ליתן את הדין, כי התורה כסתה עליו ולא זכרה מי הוא, וזה בא ומגלה:
ד"א למה נסמכה פרשת מקושש לפרשת ציצית, שבשעה שאמר הקב"ה מקושש חייב מיתה, אמר משה לפני הקב"ה רבונו של עולם אין לו פשע בדבר זה, שמא היה בדעתו שלא ישכח את השבת ולשמור המצות שהוא יום השבת ואינו נושא תפילין עליו, לפי שאין חייבין בתפילין, ולא היה לו פשע שמא שכח שהוא שבת, אמר הקב"ה למשה כבר התרו בו, שנאמר וימצא ואמרו לו שבת ולא שמע, ולכן מחוייב סקילה, וממה שאמרת שאינו לובש תפילין אני אצוה לבני במצות שחייב להתעטף בציצית בשבת, ואז יהא מזכיר מצות שבת, כמו שנאמר וזכרתם את כל מצות ה' (פסוק ל"ט):

פסוק לג
ויקריבו אותו המצאים אותו מקושש עצים. שהתרו בו על השבת ולא הניח, ועדיין היה מקושש עצים:

פסוק לד
כי לא פורש מה יעשה לו. ויודע היה משה שהוא חייב מיתה, שכבר אמר לו מחלליה מות יומת (שמות ל"א י"ד), אבל לא היה יודע באיזו מיתה הוא מת עד שנאמר לו מפי' הגבורה שהוא מת בסקילה, לכך נאמר כי לא פורש וגו'. מיד

פסוק לו
ויוציאו אותו כל העדה [אל מחוץ למחנה]. מכאן אמרו שבית הסקילה הי' מחוץ לבית דין, ומפני שני דברים הי' רחוק בית הסקילה ממקום בית דין, אחד שלא יאמרו בית דין רצחנים הם, ושלא ימיתוהו מיד, שאם יבא אחד ויאמר יש לי זכות ללמד עליו, מיד שומעין לו ומחזירין אותו:

וירגמו אותו אבן. וכתוב במקום אחר אבנים, מכאן אמרו שאבן גדולה היתה מתוקנת לשם והעד האחד נוטלה ומשליכה על לבו, ואם לא היה מת בה מצוה לכל ישראל לרגום אותו באבנים אחר כך:

כאשר צוה ה' את משה. שתולין אותו שכל הנסקלין נתלין:

ולמה נסמכה פרשת חילול שבת אצל ע"ז, ללמדך כשם שהמודה בע"ז ככופר בכל התורה, כך כל המחלל שבת ככופר בכל התורה כולה וכן שקולה שבת ככל המצות, שנאמר ועל הר סיני ירדת (ודברת) [ודבר] עמהם [משמים וגו' ואת שבת קדשך הודעת להם] (נחמיה ט' י"ג). ולמה נסמכה פרשת ציצית למקושש לומר לך כל היוצא בטלית שאינה מצוייצת כהלכתה בשבת חייב חטאת:

פסוק לח

ועשו להם ציצית וגו'. ואין ציצית אלא כנף, שנאמר ויקחני בציצית ראשי (יחזקאל ח' ג'):

על כנפי בגדיהם. ולמה צוה לתת הציצית על כנפי הבגד, כדי שיזכרו הטובה שעשה להם הקב"ה בזמן שהוציאם ממצרים, שנאמר ואשא אתכם על כנפי נשרים וגו' (שמות י"ט ד'). ולמה טלית של ארבעה כנפות חייבת בציצית, ולא בעלת שש, ולא בעלת חמש, ולא בעלת שלש, אלא כנגד ארבעה גאולות שנאמרו במצרים, והוצאתי והוצלתי וגאלתי ולקחתי (שמות ו' ו' ז'):

ונתנו על ציצית הכנף פתיל תכלת. ולמה היו הציצית של חוטין משל לבן, ולא של תכלת, התכלת הי' כנגד מכת הבכורות שהיתה בלילה, כשם שהתכלת שחור כך הלילה חשיכה היא, ולפי שאותה מכה היתה של שיכול בנים, ואבידת בנים נקרא שיכול, שנאמר ואני כאשר שכולתי שכלתי (בראשית מ"ג י"ד):

תכלת. תכלית חיותם. לכך צוה הקב"ה ליתן חוט תכלת זכר לנס שעשה להם הקב"ה שהכה במכת בכורות:

ולמה שמונה חוטין, השבעה כנגד שבעת ימים שהלכו מן יציאת מצרים עד שעברו את הים, והשמיני כנגד טביעת מצרים, שהיתה ביום השמיני, ושנאמר וישב הים לפנות בקר וגו' (שמות י"ד כ"ז). ר' מאיר אומר מגיד הכתוב שכל המקיים מצות ציצית מעלין עליו כאילו הקביל פני השכינה, תכלת דומה לים, וים דומה לרקיע, ורקיע דומה לכסא הכבוד, כענין שנאמר כאבן ספיר [כמראה] דמות כסא וגו' (יחזקאל י' א'):

פסוק לט

וראיתם אותו. מכאן שאין מצות ציצית נוהגת בלילה:

וזכרתם את כל מצות ה'. לפי ששקולה מצות ציצית כנגד כל המצות, שכן עולה חשבון האותיות ציצית ת"ר, ועוד חשוב שמונה חוטין וחמשה קשרים הרי שלשה עשרה, נמצא הכל תרי"ג כנגד תרי"ג מצות, ולכך נתן להם הקב"ה מצות ציצית כדי שיזכרו ישראל את הטובה שעשה להם הקב"ה שהוציאם ממצרים, ושפרע מאויביהם, ויעשו כל מצות ה' בעת שיראו אותו, ואם נפשך לומר הרי כתיב לציצית והיא יותר ל', לא אין הדבר כן, כי [הל' הוא] לשימוש, והשם היא ציצית:

ולא תתורו אחרי לבבכם וגו'. עינא וליבא [תרי] סירסורי דעבירה אינון:

פסוק מא

אני ה' אלהיכם וגו'. אני שהבדלתי בין טיפה של בכור לטיפה שאינה של בכור, אני הוא שעתיד ליפרע ממי שאינו מקיים מצותי:

אני ה' אלהיכם. נאמר אני מיחל שמי עליכם, לכך נאמר אני ה' אלהיכם:

פרק טז

פסוק א

ויקח קרח וגו'. מה לקח, מקח רע לעצמ לקח:

ד"א ויקח לשון מריבה, שנאמר מה יקחך לבך וגו' (איוב ט"ו י"ב):

בן יצהר. כולם על שם רע נקראו. קרח מלמד שנעשה קרחה בישראל. יצהר שהרתיח את העולם כצהרים. בן קהת שקהו שיני ילדותיו. בן לוי שנעשה לוייה לגיהנם. ולמה לא חשב בן יעקב, לפי שיעקב נתפלל על דבר זה שלא יזכר שמו במחלוקת הה, שנא' בסודם אל תבא נפשי וגו' (בראשית מט ו), וכמו שנאמר ויקהל עליהם קרח וגו' (פסוק י"ט), ובאיזה מקום נכתב שמו, בעת שנתייחסו על הדוכן שם כתיב בן יעקב:

ודתן ואבירם. כמה דתימר ואת פתשגן כתב הדת (אסתר ד' ח'). ואבירם שלא אבא ברומו של עולם:

ד"א אבירם שהיה לבו אביר ולא שמע לדברי משה:

בני אליאב. שלא אבו לשמוע אל משה וחלקו עליו:

ואון בן פלת. אונן היה, לולי שנעשו פלאות וניצל על ידי אשתו, ועלה נאמר חכמות נשים בנתה ביתה (משלי יד א), ועל אשת קרח נאמר ואולת בידה תהרסנו (שם שם):

חכמות נשים זו אשתו של און, שאמרה לאון בעלה מה לך ליכנס במחלוקת זה, אם משה נשיא אתה הדיוט, ואם קרח נשיא אתה הדיוט, אמר לה מה אעשה שאני מעורב עמהם במחלוקת זה, אמרה לו לך שכב על מטתך, הלך ועשה כאשר צותה אותו, י ושבת היא על פתח ביתה ושערות ראשה פזורות, וכיון שהיו באים לקרוא לאון והיו רואין אותה שערה פזורות, היו חוזרין לאחוריהם, וכן ישבה על פתח ביתה, עד שניצל אישה

ובלעה אותם הארץ, וכשקם משנתו היו כולם בלועים ושרופים וניצול הוא מן הבליעה ומן השריפה:

פסוק ג

ומדוע תתנשאו על קהל ה'. אתה מלך, ולאהרן אחיך עשית כהן גדול, ולא צוה הקב"ה אלא מדעתך אתה נותן שררה לכל מי שתרצה:

פסוק ד

וישמע משה [ויפול על פניו]. כיון ששמע משה המחלוקת נבהל ונפל על פניו:

פסוק ה

בקר ויודע ה'. ומהו בקר וידע ה', אמר משה שעת שכרות הוא ואתם שכורים, ושמא מתוך האכילה ושתייה גבה להם, ולכך אמרו הדברים האלו, אבל למחר כיון שיצא היין מגופם יהיה להם דעת טובה ויחזרו בהם, לכך נתן להם המתנה עד בקר, אמר להם כשם שאי אפשר בלא בקר, כך אי אפשר לישראל שלא יהיה אהרן כהן גדול שהקב"ה נתן לו הכהונה ולא אני:

פסוק ז

והיה האיש אשר יבחר. כך אמר להם משה היו יודעים שאותו האיש שיבחר בו הקב"ה הוא הקדוש, שהוא לבדו ינצל והשאר כלם ימותו, הזהרו ואל תגרמו רעה לעצמכם, והם לא האמינו לדבריו ונשרפו, לכך אמר את מחתות החטאים האלה בנפשותם (במדבר י"ז ג'), מלמד שהם פשעו בנפשותם, שכך אמר להם שלא ינצל אחד מהם אותו שעוזר לו הקב"ה הוא ינצל בלבד:

פסוק ח

ויאמר משה אל קרח וגו'. מכאן דמשדרינן שלוחא מבי דינא ומזמנין לאדם סרבן על דינא ונאמר ליה אם לא אתית לכי דינא ליהוי האי גברא בשמעתא, כדכתיב מחר (פסוק ט"ז): ואולת בידה תהרסנו (משלי שם). זו אשתו של קרח, שבשעה שהעבירו כל הלוים תער על כל בשרם, קרח היה מן הלוים, והעביר תער על כל בשרו, ועל ראשו ועל זקנו, אמרה לו אשתו מי צוה אותך לעשות כך אמר לה מ שה, אמרה לו אשתו משה שונאך הוא, ולא צוה לך לעשות כך אלא לבזותך, אמר לה וגם לבניו צוה ועשו כן, אמרה לו ומה הוא חושש הוא אומר תמות נפשי עמך עד שיעשה רצונו עמך, כששמע כן הוסיף למחלוקת עוד בעבור דבר אשתו, ומאין האמין לאשתו קרח כי משה שונא אותו, לפי שראה לאליצפן בן עוזיאל ששם אותו משה נשיא בית אב למשפחות הקהתי על פי הקב"ה, באותה שעה אמר הקב"ה רשע קרח חזור בך מזה הדבר, ולא חזר בו, אמר קרח וכי יש משוא פנים בדבר, והלא לקהת היו לו ארבעה בנים עמרם ויצהר וחברון ועוזיאל, עמרם

שהוא בכור היו מבניו כהנים, למי ראוי ליתן גדולה ללוים ממשפחת קהת, הלא לבני יצהר שנולד אחר עמרם, ואני הייתי בן יצהר ולי היתה ראויה אותה הנשיאות ליתן והיא ניתנה לבן עוזיאל שהיה הקטן שבכולם, הרי לא עשה משה מעשים הללו אלא תדעי לפי שהיה שונא אותי, ולא ביקש ליתן לי הנשיאות, לכך חלק קרח על משהנ:

ולמה נסמכה פרשה זו לפרשת ציצית, שבשבילה פתח לחלוק על משה, אמר קרח למשה בית מלאה ספרים צריך מזוזה או לאו, אמר משה צריך, אמר קרח דבר זה לא צוה הקב"ה, וכן אמר לו טלית שכולה תכלת צריכה פתיל תכלת, אמר לו משה הין, אמר לו קרח כל אלו הדברים שאתה אומר מדעתך הם, אלא חוט של תכלת פוטר, ואם הציצית כולה תכלת לא תפטור עצמה, אין דבריך אלא דברי שקרים, מיד מה עשה קרח צוה ועשה ר"נ טליתות שכולן תכלת, ולא הטיל בכנפיהם חוט של תכלת, ונתנם לאנשים מבני ישראל ר"נ אנשים, אמר להם משה ולמה הם כולם תכלת והלט תפטר אם לא יהיה לה חוטים של תכלת, אמרו לו כל אלה הדברים שאתה מדבר לנו דברי בדאות הם, מיד הניח אותם משה והלך לו, בבקר השכימו והלכו לבית מדרשו של משה, כולם מלובשים טליתות שכלם תכלת, אמר להם משה בני לא כך שמעתי מפי הגבורה אלא שצריך להטיל לכל כנף חוט תכלת, אמרו לו כל הטליתות תכלת ואינה פטורה, וחוט אחד פוטר את הטלית, אין אלו דברי הבורא, אלא דבריך, והם דברי בדאות, ועל זה קמו לפני משה, שנאמר ויקומו לפני משה וגו', אלו קרח דתן ואבירם ואנשים מבני ישראל, אלו לובשי טליתות ונתקנאו במשה על ששמו הנשיאים וקבל קרבנם, והם לא קבל, ולא מינה אותם ראשים עליהם:

פסוק יב

וישלח משה לקרא וגו'. לפי שלא היה כשאר הדברים שיאמר לאחרים, אלא חשב להוכיחם ולהזהירם כדי שיחזרו בהם, והם לא קבלו אבל אמרו לא נעלה, לא נלך היה לו לומר, אלא לא נעלה מכאן שמקום המשכן גבוה מכל מחנה ישראל:

ד"א לא נעלה. מכאן שהכשילם פיהם שעתידים לירד ירידה שלא יעלו ממנה:

פסוק יג

כי תשתרר עלינו וגו'. אהרן אחיך וכל מי שאתה רוצה, ועליהם אמרו אוי לרשע אוי לשכינו. לפי ששבטו של ראובן חונים תימנה משפחות בני קהת על ירך המשכן תימנה לפי שהיו שכנים לקרח, לפיכך נתחברו עמו במחלוקתו:

פסוק יד

אף לא אל ארץ זבת וגו'. מה שאמרת לנו בשמו של הקב"ה ולהעלותו מן הארץ ההיא לא קיימת מה טובה עשית לנו שאתה משתרר עלינו:

העיני האנשים ההם תנקר לא נעלה. למה תשלוט עלינו תרצה תנקר עינינו בדבריך לא תוכל לפתותינו עוד בדבריך שנאמין לך:

ד"א העיני האנשים ההם. על יוצאי מצרים נאמר, שנקרת עיניהם, שאמרת שתעלה אותם אל ארץ זבת חלב ודבש, לפיכך נמשכו אחריך, ואתה לא קיימת דבריך, ורוצה אתה לפתותינו כמו שפתית אותם, לא תוכל לפתותינו, לפיכך לא נעלה ולא נלך אצלך עוד:

פסוק טו

ויחר למשה מאד. על שאמרו שהוא ניקר עיני ישראל בכזביו:

ויאמר אל ה' אל תפן אל מנחתם. אותו חלק שיש להם בתמיד ובמנחתו לא תאכלנו האש:

לא חמור אחד מהם נשאתי וגו'. לא חמור לקחתי לי מהם כאשר הלכתי למצרים, כי מן הדין הי' שאקח מהם כי בשליחותם אני הולך, ואני לא לקחתי מהם דבר, אלא מכיסי שברתי, ומהו נשאתי, טענתי, כמו שנאמר (נושאים) [נושאות] בר ולחם ומזון (בראשית מה כג), ומתרגמינן טעינים:

פסוק יט

ויקהל עליהם קרח. אמרו על קרח כי לץ גדול הי', התחיל אומר לכל העדה אי אתם יודעים מה עשה לכם אהרן אחיו בציוויו של משה, ראו כי יש אלמנה אחת בשכינותינו שהיתה לה רחלה אחת, ובאתה לגזוז אותה, בא אהרן ואמר לה תנו ראשית הגז, עמדה ונתנה לו, כשהיתה הרחלה יולדת זכר בא אהרן ואמר לה שלי הוא הבכור, מיד נתנה לו, אמרה האשה הואיל וכן הוא שלא אנצל אשחוט אותה ולא יהיה לאהרן חלק בה, עמדה ושחטה אותה, מיד בא אהרן אמר לה תנו לי הזרוע והלחיים והקיבה אמרה לא אוכל לינצל מידך, והנה בחרם מי שיהנה ממנה, אמר לה אהרן היא מעתה כולה לי, שכן כתיב כל חרם בישראל לך יהיה (במדבר יח יד), ולקחה כולה, ונשארה הענייה ריקנית שלא נהנית ממנה כלום, כך דורשים לעצמם לקחת ממונם של ישראל שלא צוה אותו הקב"ה:

פסוק כב

ויפלו על פניהם ויאמרו אל אלהי הרוחות לכל בשר וגו'. אמר משה לפני הקב"ה רבונו של עולם מלך בשר ודם כשמורד עליו מדינה הורג רעים וטובים, מפני שאינו מכיר מי הוא שונאו ומי הוא אוהבו, אבל אתה יודע הרוחות של אדם מי יאמין בדבריך ומי שאינו מאמין, תקצוף על הטובים ותכלה אותם כרעים, והיה כצדיק כרשע חלילה לך שאיש אחד יחטא ועל כל העדה תקצוף:

פסוק כה
ויקם משה וילך וגו'. היה משה מבקש ליראם ולבהלם ולומר לישראל דברי המקום, כדי שיחזרו בתשובה, והם לא עשו כן, אלא הוסיפו עוד לחטוא, שנאמר ודתן ואבירם יצאו נצבים (פסוק כז), מחרפים, כמו שנאמר בגלית ויתיצב ארבעים יום (ש"א יז טז), הם ונשיהם וטפם כלם חרפו למשה:

פסוק ל
ואם בריאה יברא ה'. מה ראה משה לומר כן, ידע כי הכל האל ברא, אלא לקרובי פומא דארעא:
ד"א ואם בריאה יברא ה'. אם נברא פתח לגיהנם הרי מוטב ואם לא יברא ה':

פסוק לב
ואת כל האדם. קרח היה מן השרופים ומן הבלועים, שנאמר ותבלע אותם ואת קרח (במדבר כ"ו י'), והיה מן השרופים מן מקריבי הקטרת, וכיצד היה. שרפתו האש ומתגלגל עד שבא במקום הבליעה, מיד ותבלע אותם הארץ:

פרק יז

פסוק ב
ואת האש זרה הלאה. מהו זרה כאדם הזורה חטים על הגחלים:
את המחתות החטאים. כלומר שהנפש נשרפה והגוף לא נשרף:

פסוק ה
ולא יהיה כקרח וכעדתו. שפתחה הארץ את פיה ובלעתם שלא יארע לו מה שדיבר ה' ביד משה ומה דבר על ידו, הבא נא [ידך] בחיקך, (שמות ד ו'), מלמד שלקה בצרעת, לפי שמשה אמר והן לא יאמינו לי (שם שם א), על כן לקה בצרעת, כך כל מי שיבא ויערער על הכהונה ולא יאמין שאני נתתיה לאהרן ולזרעו, ילקה בצרעת, וכן אתה מוצא בעוזיה מלך יהודה על שלקח מקטר הקטרת ונכנס להקטיר, מיד והצרעת זרחה במצחו (דה"ב כ"ו י"ט):

פסוק יא
ויאמר משה אל אהרן קח את המחתה. ממי למד משה דבר זה. אלא אמרו חכמינו ז"ל שבשעה שעלה משה למרום לקבל את התורה, אמרו המלאכים לפני הקב"ה מה מבקש זה, אמר להם לקבל התורה, התחילו לומר להקב"ה רבונו של עולם מה אנוש כי תזכרנו וכן אדם כי תפקדנו (תהלים ח ה), אמר הקב"ה למשה חזור להם תשובה, אמר משה רבונו של עולם מפחד אני שמא ישרפוני בהבל פיהם, שבל פיהם אש הוא, אמר לו הקב"ה משה אחוז בכסא כבודי והשיב להם תשובתם, שאין להם רשות ליכנס במקום

זה, וכן עשה, שנאמר מאחז פני כסא פרשו עליו עננו (איוב כו ט), אמר להם תורה שאתם מבקשים מה כתיב בה, והלא כתיב בה, אנכי ה' אלהיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים (שמות כ ב), [כלום] אתם הייתם במצרים מה כתיב אחריו, לא יהיה לך אלהים אחרים (שם שם ג), שמא ע"ז יש לכם. מה כתיב אחריו, לא תשא את שם ה' אלהיך לשוא (שם שם ז), שמא יש לכם משא ומן, עד שתצטרכו להשבע, מה כתיב אחריו, (שמור) [זכור] את יום השבת לקדשו שת ימים תעבוד וגו', ויום השביעי שבת (שם שם ח ט י), שמא יש לכם עבודה, מה כתיב אחריו, כבד את אביך ואת אמיך (שם שם יב), שמא יש לכם אב ואם, מה כתיב אחריו, לא תרצח (שם שם יג), שמא יש לכם רציחה, מה כתיב אחריו, לא תנאף (שם שם יד), שמא יש לכם נשים, מה כתיב אחריו, לא תגנוב (שם שם טו), שמא יש לכל מטלטלין, מה כתיב אחריו, לא תענה (שם שם טז), [שמא] יש ביניכם שקר, מה כתיב אחריו, לא תחמוד (שם שם יז), [שמא] יש לכם שוורים או חמורים, כיון ששמעו כך אמרו כולם ה' אדונינו מה אדיר שמך בכל הארץ (תהלים ח י), מיד כל אחד ואחד מן המלאכים למד לו דבר, ואף מלאך המות למדו מעשה הקטורת, כשיצא הקצף שיקח את המחתה, ויתן עליה מאותו הקטורת כדי שימנע הקצף, וכשיצא הקצף והחל הנגף בעם, מיד אמר משה אל אהרן קח את המחתה ותן עליה קטרת. מפני מה נמנע הקצף, אלא אמר הקב"ה הם מרננים על הקטורת כי הוא המית נדב ואביהוא, לכך אמר הקב"ה למשה אמור אל אהרן שיקטיר על העם (להודיעך) [להודיעם] כי הקטורת אינו ממית, אלא העון הוא הממית, לפיכך זכה הקטורת וכפר על העם:

פסוק יב

ויתן את הקטרת. מה עשה אהרן, נטל את המחתה עם הקטרת ונתנה בפני מלאך המות, כמה דאת אמר ישימו קטורה באפיך (דברים לג י):

פסוק יג

ויעמוד בין המתים ובין החיים. עמד המלאך ואהרן מנעו ולא הניחו לעבור ועצרו במתניו, שנאמר ותעצר המגפה, ועליו נאמר ברך ה' חילו (שם שם יא). אמר המלאך לאהרן המקום שלחני להרוג ואתה מחזיק בי, אמר לו אהרן כך צוני משה שאחזיק בך, אמר לו המלאך אני אומר לך הקב"ה שלחני ואתה אומר לי משה אמר לו אהרן כל מה שאמר לי משה מפי הקב"ה וברצונו של הקב"ה, אמר המלאך לאהרן ומי יאמינך אמר לו הרי משה באהל מועד והקב"ה גם הוא שם, נלך שנינו לשם, מיד תפס אהרן למלאך בעל כרחו, והוליכו אצל משה לאהל מועד, הדא הוא דכתיב וישב אהרן אל משה אל פתח וגו' (פסוק טו):

פסוק כא

ויתנו אליו כל נשיאיהם מטה לנשיא אחד וגו'. לקח משה קורה אחת ועשה ממנה שנים עשר מטות, כדי שלא יאמרו שמטה של אהרן היה בו שם המפורש, ולפיכך הפריח: ומטה אהרן בו מטותם. הניחו באמצע שלא יאמרו קרוב היה לשכינה לכך פרח:

פסוק כג

ויוצא פרח. על שם שנאמר ואם פרוח תפרח (ויקרא יג יב), ללמדך שכל מי שיבא ויערער על הכהונה עליו יהיה צרעת, כמו שנעשה בעוזיהו, כן יעשה לכל המערער על הכהונה:

ויצץ ציץ. בשם המפורש שהיה כתוב על הציץ:

ויגמול שקדים. מלמד שהקב"ה שוקד לגמול רע לכל מי שיערער על הכהונה:

פסוק כז

הן גוענו אבדנו. גוענו במעשה העגל שנאמר ויגוף ה' את העם וגו' (שמות לב לה) אבדנו בעדת קרח, שנאמר ותכס עליהם הארץ ויאבדו מוך הקהל (במדבר טז לג), כלנו אבדנו. ויהי המתים במגפה וגו' (פסוק י ד):

פסוק כח

האם תמנו לגוע. אחר שאמר הקב"ה והזר הקרב יומת (במדבר א נא), אם אנו קריבים אל משכן ה' נמות האם לא תעשה עמנו תקנה:

תמנו לגוע. מכאן אתה למד שמחלוקת קרח היתה קודם שנתמנו לעשות דגלים, וקודם שנתמנו הלוים לעשות את המשכן ולשמרו, שאם היה אחר מכאן, למה היו ישראל הכל מתרעמים על הדבר הזה שיתן הקב"ה שומרים למשכן, והלא כבר נאמר בלקיחת הלוים נתונים [נתונים המה לי] מאת בני ישראל וגו' (במדבר ג ט), ואמר עבודת מתנה אתן (במדבר י ח ז), כלומר על עבודת מתנה, כגון מתנות של פר כהן משיח, ושל פר יום הכפורים שהיו מבפנים, וכגון זריקת הדם והקטרה, וגם ניסוך היין והמים שזר חייב עליהם, ולא עבודת סילוק, כגון הוצאת הדשן:

פרק יח

פסוק א

ויאמר ה' אל אהרן אתה ובניך. זה שבט קהת שהיו נושאים את הארון ואהרן ובניו היו משימים אותם איש איש על עבודתו שלא יתחייבו בני קהת לשאת ולא יגעו אל הקדש ומתו:

ואתה ובניך אתך תשאו את עון כהונתכם. שאין לאחרים לעשות כלום בכהונה ואם תחטאו בה אתם לבדכם תשאו את העון:

פסוק ב
וגם את אחיך מטה לוי. משפחות בני גרשון ובני מררי:

פסוק ג
ולא ימותו גם הם גם אתם. כשם שהלוים חייבים מיתה אם היו נוגעים בעבודת הלוים:

פסוק ח
ואני הנה נתתי לך את משמרת תרמתי. לטובתו של אהרן היתה מחלוקתו של קרח שאותה שעה נתן הקב"ה לו כל מתנות כהונה ברית מלח עולם, והמשל אומר נשברה רגל כדי לטובתי:

פסוק יא
וזה לך תרומת מתנם. על לחם תודת שלמיו על חזה ושוק המורם ממנה ומן האיל ומן השלמים הכתוב מדבר שהיה נאכל לכהנים ולנשיהם ולבניהם ולעבדיהם, לכך נאמר כל טהור בביתך יאכל אותו:

פסוק יב
כל חלב יצהר וחכל חלב וגו'. על תרומה הכתוב מדבר שהיא ניטלת ראשית למעשרות:

פסוק יג
בכורי כל אשר בארצם. מדבר על העומר ועל שתי הלחם של עצרת ושן הביכורים שהם מביאים מפירות האילן:

פסוק כא
ולבני לוי נתתי כל מעשר בישראל לנחלה. כך היתה תורת מעשר של לויים שנה ראשונה של שמטה נותן ישראל מתבואה שלו מעשר ראשון ומעשר שני שנה שנייה מעשר ראשון ושני שנה שלישית מעשר ראשון ומעשר עני, שנאמר כי תכלה לעשר תבואתך (דברים כו יב), שנה שאין בה אלא מעשר אחד, יכול מעשר ראשון לבטל אבל לא מעשר שני לכך נאמר את כל מעשר בישראל לנחלה, מה נחלה אין לה הפסק כך מעשר ראשון אין לו הפסק, ומנין שבשנה השלישית נותן מעשר עני, מקיש מתנה של עניים מתנת לויים, מה מעשר ראשון ללוים, אף מעשר [עני] שמצוה ליתן לעניים:

פסוק כג
ועבד הלוי. הוא ולא כהן:

פסוק כז
ונחשב לכם תרומתכם וגו'. זו תרומה גדולה שהוא מפריש הישראל מן גרנו ומן יקבו, והקישם הכתוב זו לזו שיהיו נוטלות שתיהם באומר ובמחשבה. ועוד מה תרומה גדולה חייבין מיתה עליה, כך על תרומת מעשר ראשון חייבים מיתה עליה:

פסוק כט
מכל חלבו את מקדשו ממנו. מכאן אמרו סאה תרומה שנפלה פחות ממאה אוסרת כל החולין, ואם נפלה למאה מעלין משם שיעוריה והשאר מותרת משום חולין:

פסוק ל
ונחשב ללוים. אחר שמפרישין מן המעשר תרומתו התשעה החלקים האחרים אין בהם שום קדושה שהרי הם כתבואת גורן ויקב הנשאר לישראל אחר שהפריש ממנה מעשרותיה:

פסוק לב
ולא תשאו עליו חטא. אימתי אין אתם נושאים עליו חטא, בזמן שאתם תורמין מן היפה, אבל אם אתם תורמין מן הרעה על היפה תרומה אתם נושאים עליו חטא שאם לא יהא תרומה נישאת עליכם חטא, ולמה ואת קדשי בני ישראל. האם אם אוכלים הלוים המעשר בשבילהם חייבין מיתה:

פרק יט

פסוק ב
זאת חקת התורה. למה נאמר כאן חקת, לפי שיש לבעל דין לטעון מי נדה מטהרין לטמאים, ומטמאין למי שהוא טהור, וכי אפשר לומר כך, לכך נאמר חוקה, אמר הקב"ה חקה חקקתי לך גזרה גזרתי, ואין מי להרהר אחריה, ואעפ"י שהיא גזרה חשובה מצוה כשאר התורה , שנאמר אמרת ה' צרופה (תהלים יח לא). ומה צוה הקב"ה להביא פרה אדומה, לכפר על מעשה העגל, משל לולד שטינף לחצר המלך אמר המלך תבוא אם זה הולד ותקנח צואת בנה, כך אמר הקב"ה תבוא פרה ותכפר על מעשה העגל:
דבר אל בני ישראל. לפי שהם צוו לעשות העגל:
ויקחו. שמזהבם נעשה העגל, לכך הם יקחו אליך, לפי שמשה נתפלל עליהם, לפיכך הם יביאון אל משה:
אדומה. לפי שזהב העגל היה אדום:
תמימה. לפי שלא הלכו עם הבורא בתמימות לכך תהיה תמימה:
ד"א תמימה שיהא האודם תמים, שאם היו בה שתי שערות שאינן אדומות פסולה:
אשר אין בה מום. לפי שהם עשו לעצמם מום, שנאמר וירא משה את העם כי פרוע הוא (שמות לב כה), לפיכך לא תהי' כפרת עון בעלת מום:
אשר לא עלה עליה עול. הם פרקו עול שמים מעליהם, לכך תהיה היא שלא עלה עליה עול:

פסוק ג

ונתתם אותה אל אלעזר הכהן. ולא לאהרן, לפי שאהרן עשה להם העגל, לכך לא צוה ליתנה לאהרן, שאין קטיגור נעשה סניגור. ואימת נעשית הפרה, אמרו חכמים ז"ל יום ב' שהקריבו הנשיאים לחנוכת המזבח:

והוציא אותה אל מחוץ למחנה. לפי שע"ז הרי היא כמצורע, ונאמר במצורע מחץ למחנה מושבו (ויקרא יג מו):

ושחט אותה. מכאן שהשחיטה [כשרה] בזר:

פסוק ד

ולקח אלעזר הכהן. מכאן לשחיטה שמצותה אפילו בכהן הדיוט:

ד"א זאת חקת התורה. כל המחזיק בה כאילו מחזיק בזאת התורה כאשר צוה ה':

ויקחו אליך. רמז לו שכל הפרות כלות, ופרה של משה לעולם עומדת:

ולמה פרה, הם המירו כבוד המקום בבן פרה וסררו בפרה, תבא אמו שהיא פרה ותהיה לעם כפרה אשר סררו בפרה:

ועוד למה אדומה, האדימו פנים כשעשו העגל להיות בעלת כתמים, שנאמר נכתם עונך לפני (ירמי' ב כב), לכך הביא פרה שהיה תמימה ותכפר על בעלי תמימים] אדומים, שנאמר אם יאדימו כתולע כצמר יהיו (ישעי' א יח):

ולמה אשר אין בה מום, עשו העגל ומאותה שעה נעשו בעלי מומים זבין וגם מצורעים, לכך תבוא היא שאין בה מום ותכפר על עושי העגל שנעשו בעלי מומין:

ולמה אשר לא עלה עליה עול, לפי שהם נתנו עול העגל על צואריהם, שזבחו לו והשתחוו לו, לכך תבא הפרה אשר לא עלה עליה עול, ותכפר עליהם:

הם נקהלו על הכהן לעשות להם עגל, לפיכך התאנף הקב"ה באהרן על הכהן לעשות להם עגל להשמידו, ונתן הקב"ה לבניו מעשה הפרה, לכפר על אביו שהוא כהן:

ונתתם אותה אל אלעזר הכהן. פעולתה בסגן בבגדי בד ולא בכהן גדול שיהא מלובש בבגדי זהב. לפי שהעגל נעשה מזהב שלא יהא קטיגור נעשה סניגור, הם זבחו לעגל לפני אהרן, לפיכך ושחט אותה לפניו, ועל ידי העגל נשפך דמם, שנאמר והרגו איש את אחיו (שמות לב כז), לכך ולקח הכהן מדמה:

ולמה מזה מדמה שבע פעמים, למען כפר לו אדון אשר ברא עולם בשבעה ימים, לכך היו ההזיות שבעה, ופרות שעשו הכהנים בבית ראשון עם פרתו של משה היו שבעה, וכהנים שבעה המתעסקים בפרה, והשוחט ואלעזר והשורף, ושנינו כל המתעסקין בפרה היו טמאים:

פסוק ו

ולקח הכהן עץ ארז ואזוב. ואוסף האפר ולוקח מעפר שריפת החטאת והמזה מי הנדה, ושנינו כל המתעסקין בפרה מטמאין בגדים, ולכך היו בה כיבוסין שבעה, וטבילות גופיהן שבעה, וטהורים היו צריכים להיות להם מתחלה כל השבעה, וכולם נטמאו גופיהם של ז'. הרי מ"ט כנגד פרשה פרה שהיא מזוקקת שבעתים, שהם מ"ט, ושרף את הפרה, ולמה בשריפה, בשם שהעגל נשרף באש והשורף אות באש, כך צוה הקב"ה לשרפה באש:

ולקח הכהן עץ ארז ואזוב ושני ולעת. כמו שנפלו על ידי העגל שלשת אלפים, כך יפלו בה שלשה מינים, והם עץ ארז, לפי שהיו משולים בארז, כמו שנאמר כארז בלבנון ישגה (תהלים צב יג), ועל שהגביה עצמו כארז, יהיו נכנעים ונדכאים כאזוב, ולמה בשני, כנגד כחוט השני שפתותיך (שה"ש ד ג). ולמה בתולעת, לכפר על עם שנקראו תולעת, שנאמר אל תיראי תולעת יעקב (ישעי' מא יד):

ד"א למה בארז ואזוב, מלמד שכל המתגאה עצמו כארז סופו נשפל כאזוב ויחשב כתולעת, שנאמר ואנכי תולעת ולא איש (תהלים כב ז). ולמה משליך אל תוך שריפת הפרה, להרבות אפרה ולא היה זורקם עד שתצאת האור ברובה, והמשליך היה מראה לכל ואומר שלשה פעמים ארז זה, וכן היה אומר לכל מין ומין ומטמאין היו הכהן השורף את הפרה בשרץ, ואחר כך מטבילין אותו ושורפה לאלתר בלא הערב שמש, מפני הצדוקין שהיו אומרים במעורבי שמש היתה נעשית, וזה הוא שאמר הכתוב ואסף איש טהור (פסוק ט), כל שהוא, ואמר עד כאן היו משמרין אותו כבתחלה דמעיקרא שלא היה בו שום פסול ספק טומאה, לכך היו חצרות בירושלם בנויות על גבי הסלע ותחתיהם חלל מפני קבר התהום, וגם היו נשים באין מעוברות ויולדות שם, ומגדלות את בניהם שם לפרה, והיו מביאים שוורים ועל גביהם דלתות, תינוקות יושבות על גבי דלתות, וכוסות, של אבן בידיהם, הגיעו לשילוח היו יושבין במקומן ומשלשלין וממלאין את המים מפני קבר התהום, ולכך היה כהן המביא את הפרה עושה כבש העשוי כיפות כיפות מול האיטם מפני קבר התהום:

פסוק ט

והיתה לעדת בני ישראל למשמרת. כמו שפשע העגל שמור לדורות, כך אפר הפרה שמור לדורות לחטאת לכל דור, כך תהא למשמרת למי נדה חטאת היא, ועושים מן האפר שלשה חלקים כנגד שלשה משמרות של לויים ונותנין אותו ללויים:

ד"א והיתה לעדת בני ישראל למשמרת. ועד שיהיו המתים היא שמורה אפר פרה שעשה משה לעולם קיימת:

פסוק י
וטמא עד הערב. למה היתה פרה מטמאה כל העוסקין בה, לפי שכל המתעסקין בעגל נטמאו מטומאת הנדה, שנאמר תזרם כמו דוה וגו', (ישעי' ל כב), כפי שהנוגע במת למה לא היתה מטמאה אלא בטומאת מת, שנאמר ויאכלו (מזבחי) [זבחי] מתים (תהלים קו כח), לפי שהיו קרוי מת, לכך מטהרת טומאת מת בלבד:

פסוק יב
הוא יתחטא בו ביום השלישי וביום השביעי יטהר. ולמה ביום השלישי וביום השביעי כנגד אכילות של מת, שאמרו שלשה ימים לבכי ושבעה להספד, והעגל גרם לישראל שימותו:
ד"א על שעברו בתורה הנתונה בחדש השלישי, שנאמר בה לא יהיה לך אלהים אחרים (שמות כ ג), וכפרו בהקב"ה שברא את העולם בשבעה ימים והוציאם ממצרים, והיו שבעה ימים מיום שיצאו עד יום שעברו את הים:

פסוק יג
כל הנוגע במת. זה מת עצמו:
בנפש האדם. זה דם המת, שנאמר בו כי הדם הוא הנפש (דברים יב כג):
אשר ימות בזמן שיש שם שיעור בו רובע דם. שאם לא נשתייר בגופו של אדם רביעית דם הוא ימות מיד:
ד"א אשר ימות בו, דם המת מטמא ולא דם החי:
את משכן ה' טמא. אם יכנס לשם ולא יתחטא הוא חייב חטאת והוא חייב עונש, ומנין מצינו אזהרה, שנאמר ולא יטמאו את מחניהם (במדבר ה ג):

פסוק יד
זאת התורה וגו'. אין התורה מתקיימת אלא במי שממית עצמו עליה:
וכל אשר באהל. מכאן שהמת מטמא באהל אעפ"י שלא נגע בו:

פסוק טו
וכל כלי פתוח. איזה כלי אתה מוצא שאינו מטמא אלא דרך פתחו, הוי אומר זה כלי חרש, שנאמר וכל כלי חרש אשר אין צמיד פתיל וגו', שאינו מטמא כולו הוא מטמא באהל המת שהטומאה נכנסת בתוכו, הא יש עליו צמיד פתיל טהור לפי שאינו מטמא בגבו:

פסוק טז
בחלל חרב. חרב הרי הוא כחלל אם נוגע במת, מה מת אבי אבות הטומאה, אף הוא נעשה כיוצא בו אבי אבות הטומאה, גם בנוגע במי שנטמא באב הטומאה של מת, גם הוא ראשון כמוהו, וכן אם נוגע בשני או בשלישי נעשה כהם:

או בעצם אדם. עצם מטמא כשעורה ומטמא במגע ואינו מטמא באהל או בקבר אעפ"י שהוא סתום טומאה בוקעת ועולה:

פסוק יז

ולקחו לטמא מעפר שרפת החטאת. כמו ואכות אתו טחון וגו' (דברים ט כא), לכך טמא מטהר באפר הפרה:

ונתן עליו מים חיים. שתהא הזאתו בכלי, כמו שהשליך עפרו של עגל אל הנחל היורד מן ההר (שם) שהיו מים חיים:

פסוק יח

ולקח אזוב. כמו שלא מחל להם הקב"ה עד שהשפילו עצמם כאזוב, לכך צוה הקב"ה אותם לטהר הטמא באזוב:

וטבל במים איש טהור. כמו משה שהשליכוהו ליאור וצום לשפוך מים, רצה לומר שישפכו לבם כמים, איש טהור, כמו שטיהר משה שהיה העם טהור ונטמאו בעגל, כך הזייה מטהר הטמא על ידי איש טהור:

פסוק יט

וטהר בערב. אעפ"י שטהר בשביעי טהור ליכנס במקדש ולא יאבל בקדשים עד שיעריב שמשו:

פסוק כ

כי את מקדש ה' טמא. ענש הכתוב על המקדש אם יכנס לשם טמא כשם שענש על המשכן:

פסוק כא

ומזה מי הנדה. כשם שהעגל טמא את הטהור, כך עושין מי נדה מטמאין כל טהור:

והנוגע במי נדה וגו'. נעשו מי הנדה אב הטומאה, שאלולי כך לא יטמאו אדם שאין אדם מטמא אלא אם כן נגע כאב הטומאה, נמצאת אתה אומר שלשה אבות הטומאה, הא כיצד נגע אדם במת נעשה אבי אבות הטומאה, נגע חרב באדם נעשה אב הטומאה, נגע אדם באותו חרב נעשה אבי אבות הטומאה:

ולמה נסמכה פרשת מרים לפרשת פרה אדומה, ללמדך מה פרה אדומה מכפרת, כך מיתתן של צדיקים מכפרת, ומרים מתה בנשיקה ומתה על פי ה'. כשם שמת משה רבינו, שטעם לגזירה שוה נאמר כאן ותמת שם מרים (כ' א'), ונאמר להלן וימת שם משה (דברים ל"ד ה'), וילפינן שם משם, מה לשם בנשיקה, אף כאן בנשיקה, ועוד כי במרים [כתיב] שני שם, ובמשה רבינו ע"ה אחת, לגזירה שוה, והשנית במקום על פי ה', כי אין כבוד לשכינה שיאמר לאשה על פי ה', לפיכך זכר ב' פעמים שם:

פרק כ

פסוק ב

ולא הי' מים לעדה. לפי ששלשה פרנסים עמדו להם לישראל כשיצאו ממצרים, שנאמר ואשלח לפניך את משה אהרן ומרים (מיכה ו' ד'). מרים בזכותה הבאר ניתן להם, והמן ניתן להם בזכות משה. וענני כבוד בזכות אהרן, מתה מרים נסתלק הבאר, לכך לא הי' מים לעדה:

פסוק ח

ודברתם אל הסלע לעיניהם ונתן מימיו. שיתן מימיו והוא יתן כדי שישאו קל וחומר בעצמם לומר מה סלע זה שאין לו עונש ולא שכר עשה ציווי הבורא, אנו לא כל שכן:

פסוק י

ויקהלו משה ואהרן וגו'. מכאן שמועט מחזיק המרובה. בוא וראה שפני הסלע לא הי' כי אם מעט ועמדו כל הקהל של ישראל על פני הסלע:

שמעו נא המורים. שכן קוראין בכרכי הים לשוטה מורה, והוא בלשון יוני:

המן הסלע הזה. לא הי' יודע איזה סלע, לפי שבשעה שנסתלקה הבאר הלכה הסלע וישבה לה בין הסלעים האחרים, לקח משה המטה ונגע בסלע ויאמר מה אתם סבורים המן הסלע הזה נוציא לכם מים, והם היו סבורים לומר להם שיוציא להם מים אותו סלע, והוא לא אמר על דעת כן, לפי שאינו מכירו, כיון שהניח המטה על הסלע התחילה הסלע לטפטף, מפני השם שהיה חקוק במטה, כיון שראה משה שטפטפה חשב משה שהיא צריכה מכה במטה, כמו שהי' מתחלה, כמו שנאמר והכית בצור ויצאו ממנו מים וגו' (שמות י"ז ו'), מיד הרים משה את ידו והכה הסלע במטה פעמיים, ולמה הוצרך להכות אותו פעמיים, לפי שפעם ראשונה הוציאה דם, ולפי שלא עשתה צוויו של מקום הכה פעם שנית, כדי שתוציא מים ומפני כבודו של משה הוציאה מים, ומנין שהוציאה פעם ראשונה דם, שנאמר הן הכה צור ויזובו מים וגו' (תהלים ע"ח כ'), ואין ויזובו אלא דם, שנאמר ואשה כי יזוב זוב דמה וגו' (ויקר' ט"ו כ"ה), ומנין שנהפך הדם למים, שנאמר ההופכי הצור אגם מים (תהלים קי"ד ח'), במכה ראשונה הוציאה דם, כשם שהכה משה רבינו ע"ה במצרים את היאור, וגם המים נהפכו לדם, במכה שנייה הפך הקב"ה הדם לפניהם ויצאו ושטפו רבים מישראל המריבים עם משה, שנאמר ונחלים ישטופו (שם ע"ב כ'):

פסוק יא

ותשת העדה ובעירם. אלו הצדיקים שבהם:

פסוק יב

יען לא האמנתם בי וגו'. אני אמרתי לכם שתדברו אל הסלע בשמי והיא תתן מימיה, ואם הייתם עושים כך הייתי מקודש לעיני בני ישראל ויראו מפני, שיאמרו ומה הסלע עשה דברו אנו על אחת כמה וכמה, ולפי שלא עשיתם כן, לכן לא תביאו את הקהל הזה:

פסוק יג

המה מי מריבה. המה שראו אצטגניני פרעה:

ויקדש בם. שלא קיימו דבריו נתקדש בהם:

לכן. בשבועה שם מיתה, שאין לכן אלא שבועה, שנאמר לכן נשבעתי לבית עלי וגו' (ש"א ג' י"ד), ואין ויקדש בם אלא הריגה בעת שעברו על צוויו, כשם שאמר משה הוא אשר דבר ה' (ויקר' י' ג'), והיכן דבר ונקדש בכבודי (שמות כ"ט י"ג):

פסוק יד

כה אמר אחיך ישראל. וכי מה צורך היה למשה לזכור האחוה, אלא כך אמר משה שטר הי' עלינו ועליך מימות אברהם זקנינו ועבדום וענו אותם וגו' (בראשית ט"ו י"ג), וגם האחים כולם היו צריכים לפרוע החוב של אביהם, ואתה אחי ישראל היית, והיה לך לפרוע החוב כשם שעשינו אנחנו, ואתה ידעת שאנו פרענו החוב, ואתה לא פרעת שלא היית רוצה לפרעו, שכן כתיב בעשו וילך אל ארץ מפני וגו' (שם ל"ז ז'), מפני שטר חוב שבידו, והקב"ה אמר ליעקב מי שיפרע החוב מבניו הוא יירש את הארץ, שכן כתיב ביום ההוא כרת ה' את אברם ברית לאמר (שם טו יח), ואנו שפרענו חובו מעתה לנו הארץ, ומאחר שלא רצית אתה לפרוע החוב אלא פרענו אנחנו, לנו משפט הירושה, ועתה הנח לנו שנעבור בארצך עד שנלך אל מקומנו ואל ארצינו. ועוד היו יודעים שנתקיים הקול קול יעקב, שבשעת שנצעק אל הקב"ה הוא ישמע קולנו, וכן עשינו במצרים צעקנו אל ה' אלהינו ושמע קולינו, שנאמר וישמע ה' את קולנו (דברים כ"ו ז'):

פסוק יח

ויאמר אליו אדום. אמר להם אדום אתם מתנאים לנגדינו במה שבירך אביכם אתכם, ובמה שנתברך יעקב אביכם, ואני מתנאה עליכם במה שנתברך אבינו ועל חרבך תחיה (בראשית כ"ז מ'), לכך נאמר פן בחרב אצא לקראתך:

פסוק כ

בעם כבד וביד חזקה. מה שאמר יצחק והידים ידי עשו (שם שם כב):

פסוק כז

ויעש משה כאשר צוה ה'. מצטער היה משה שיאמר לאהרן שימות, אמר לו משה אחי פקדון יש לו הקב"ה בידך ורוצה שתתן לו פקדונו, אמר לו אהרן אחי ויקח פקדונו אדון שפקד יקח פקדונו, כי חשב אהרן שמא בעבור אלעזר ואיתמר, אמר לו משה דבר אחר

הוא אינו החשבון שחשבת, אמר לו אחי אם כן מה הוא, אמר לו נר אחד מבקש ממך, מיד הבין אהרן שעל נשמתו הוא אומר, התחיל בוכה אמר לו משה אל תצטער שבניך אחריך יירשו מקומך, שכן ציוני המקום שאפשיט בגדיך ואלבישם לאלעזר ולאיתמר בניך, שהם ימלאו מקומך, מיד נתאנח אהרן, נשא עיניו וראה מטה מוצעת ונר דלוק, הלך אהרן ושכב על אותה המטה, ואחר שפשט בגדי הקודש מיד מת בנשיקה:

פסוק כח

וירד משה ואלעזר מן ההר. אמרו ישראל היכן אהרן, אמר להם כבר מת, ולא היו מאמינים אליו, אמרו לו האיש שעצר מלאך המות ולא היה מניחו ליגוף את העם, עתה שלט בו מלאך המות, ולא היו מאמינים, עד שהראה להם הקב"ה מטתו, כאדם הזה ששוכב על המטה, מיד האמינו לו. לכך נאמר ויראו כל העדה כי גוע אהרן וגו':

ד"א אל תקרי ויראו אלא וייראו, שמיד נסתלקו ענני כבוד שהעננים היו בזכות אהרן ולכך כי גוע אהרן, ומתרגמינן ארי מית אהרן:

פסוק כט

ויבכו את אהרן שלשים יום כל בית ישראל. [גדול מה] שנאמר באהרן, יותר ממה שנאמר במשה, [במשה] לא בכו אותו כי אם האנשים, אבל באהרן בכו אותו האנשים ונשים, לפי שהיה רודף שלום ואוהב שלום ומשים שלום בין איש לאשתו ובין אשה לחברתה, הדא דכתיב בשלום ובמישור הלך אתי ורבים השיב מעון (מלאכי ב' ו'). ומה אהרן הי' עושה, כשהיה שומע שהיו מריבים שני בני אדם, או איש ואשתו, היה הולך אצל אחד מהם, והיה אומר לו חבירך בא אצלי, ומטרף על לבו על שהכעיס אותך, ופייס ממני שאבוא אצלך כדי שיבוא אצלך שתמחול לו, ולא היה זז ממנו אהרן עד שהי' מסיר כל השנאה שבלבו, והי' משליך ביניהם שלום והולך, וכשהי' פוגע לחבירו מיד היו מחבבין ומגפפין זה לזה ומנשקין זה את זה, וכן הי' כל ימי אהרן ע"ה, וכן מדתו כשהי' שומע שיש מריבה בין איש לאשתו, לא הי' זז מביניהם עד שהיו עושים שלום, לכך בכו לאהרן האנשים והנשים, אבל למשה רבינו ע"ה בכו כל הזכרים לבד. כל האנשים בכו אותו, לפי שהי' מוכיחן, ועוד כי משה הי' אומר יקוב הידן את ההר ואהרן מטיל פשרה יבן שני בעלי דינין:

פרק כא

פסוק א

וישמע הכנעני כי בא ישראל דרך האתרים. וישמע הכנעני, כיון ששמעו הכנענים שמת אהרן, אמרו מת התייר שלהם הרי השעה שנלך נלחם עמם. ר' שמעון בן יוחאי אומר אמר כי בא ישראל דרך האתרים, פירוש האתרים הם התרים, כיון ששמעו כי מת

אהרן גדול הכהנים אמרו מת התייר הגדול שלהם ועמוד הענן שהי' עושה להם מלחמה נסתלק, הרי השעה שנלך ונלחם בם:

ד"א וישמע הכנעני. וכי כנעני יושב בנגב, והלא יושב הי' בהר, שנאמר עמלק יושב בארץ הנגב והכנעני יושב בהר (במדבר י"ג כ"ט). אלא מי הי' כנעני זה, זה עמלק, שהוא יושב בנגב, שנאמר עמלק יושב בארץ הנגב. אמרו עמלקיים בתחלה כשבאנו להלחם עם ישראל נצחונו בקולם, במה שנתברך אביהם, שנאמר הקול קול יעקב (בראשית כ"ז כ"ב), ונשאו קולם וצעקו לפני הקב"ה כדי שיפלו עמלקיים, ושמע קולם ומסרנו בידם, ועתה נעשה דבר שלא יכירו אותנו, מה עשו הלכו לארץ כנען, ולמדו לשון כנען, וגם המלך שלהם לבש לבושי כנען, וזה מלך ערד, ונעשה עצמו כאלו הוא מלך כנען, אמרו כשהם יעשו מלחמה יאמרו שאנו כנעניים, ויצעקו להקב"ה שימסור הכנעניים בידם, ואנו עמלקיים ונהרגם, כששמעו ישראל מעת שבאו ישראל אלו המרגלים דרך האתרים, ואין אתרים אלא תרים, ומנין המרגלים כי הלכו באותו הדרך, שכן אמר להם משה עלו זה בנגב:

וילחם בישראל וישב ממנו שבי. לא לקחו מהם אלא שפחה אחת, ומשלהם הית', שככה נאמר שבי מן השבי הית', כשראו אותם, שהם היו אומרים שפת כנען ולבושיהם כעמלקיים לבד ששינה עצמו מלך ערד שהי' דומה לערוד שבמדבר, אמרו ישראל האומה הזאת אין אנו מכירין אותה אם אנו צועקים להקב"ה שיתן העמלקיים בידינו, שמא הם כנעניים, ואם נצעק להקב"ה שיתן הכנעניים בידינו, שמא הם עמלקיים, אלא מה עשו ישראל, צעקו להקב"ה, סתם, אמרו להקב"ה אם נתן תתן את העם הזה וגו', ושמע הקב"ה ונתנם בידם, שנאמר וישמע ה' בקול ישראל:

פסוק ד

ותקצר נפש העם בדרך. וזה הדבר עשה הקב"ה אותו לטובה לישראל, והם חשבו עליו רעה, ומנין שנאמר וידבר העם באלהים ובמשה, ובהקב"ה לא עשה אלא כדי שלא יפלו ביד אויביהם האדומיים, ועוד שיתן להם ארץ סיחון ועוג, ועוד נתן להם הקב"ה מים מן הארץ ולחם מן השמים, והם היו אומרים שהיו חסרים מכל טוב, וזהו אמרם ונפשנו קצה בלחם הקלקל:

ד"א בלחם הקלקל. שהי' בגופם קל, שלא היו צריכים לצאת לחוץ, והיו אומרים מי ראה אדם שאוכל ואינו יוצא לחוץ לנקביו ואנו טוחנין ואין אנו פולטין, ומחר אני מתנפחים ויבקע כריסנו, והקב"ה לא עשה להם אלא לשבח, והם הוציאו עליו לעז, אז וישלח ה'

בעם את הנחשים השרפים , הם תפשו דברים של נחש הקדמונים, ודברו על הקב"ה דברים אשר לא כהוגן, לפיכך פרע מהם בנחשים:

ד"א אמר הקב"ה יבאו נחשים שמזונתם עפר ואינם מתרעמין על מזונותם, ויפרעו מאלו שמאכלם ומזונותם מן ושליו, ומתרעמים על מזונותם:

השרפים. ששורפין בחייו כל מי שנושכין, וכיון שאמרו חטאנו, שנא' ויאמרו חטאנו כי דברנו בה' ובך (פסוק ז'), ובקשו ממשה כדי להתפלל עליהם ולא משה אכזר, מיד נתפלל עליהם, שכל מי שאינו מתפלל על חבירו הוא חוטא, שנאמר בשמואל חלילה לי מחטוא לה' מחדול להתפלל בעדכם (ש"א י"ב כ"ג), וממי אתה למד ממשה רבינו ע"ה, ואף הקב"ה כששמע שאמרו חטאנו קבל תפלתו של משה והורה להם מה שיעשו עד שינצלו, שנאמר ויאמר ה' אל משה עשה לך שרף (פסוק ח'):

פסוק ט

ויעש משה נחש נחושת. והלא הקדוש ב"ה לא אמר לו שיעשה נחש, אלא אמר משה אעשה של נחושת, כדי שיראו אותו כל ישראל וזוכרין מה שעשה נחש הקדמוני, ומה אירע לו, מיד יחזרו בתשובה, וזה שאמ והביט אל נחש הנחושת וחי, וכי נחש ממית ומחיה, אלא בזמן שהנושך מביט כלפי מעלה ומכוין לבו לשמים וזוכר מעשה נחש ועושה תשובה, מיד נתרפא, ואינו נימוק בחוליו:

פסוק יב

ויחנו בנחל זרד. כלומר לא הי' רחבו אלא זרת, ולא עברו אותו אלא עד סוף ארבעים שנה:

פסוק יד

על כן יאמר בספר מלחמת ה'. זה ספר ואלה שמות, שבו כתוב המלחמה שעשה הקב"ה עם מצרים, והמלחמה שעל הים, שנאמר ה' ילחם לכם ואתם תחרישון (שמות י"ד י"ד), זו מלחמת הים, כי ה' נלחם להם במצרים (שם שם כ"ה), זו מלחמת מצרים, מה כתיב שם, כמו שעשה להם הקב"ה על ים סוף, שנאמר עד יעבור עמך ה' עד יעבור עם זו קנית (שמות ט"ו ט"ז). עד יעבור נחלי ארנון עד יעבור את הירדן, לכך נאמר את והב כסופה, את אשר יהב בסוף כן יעשה בנחלי ארנון, ומה נסים נעשה להם בנחלי ארנון, כי כששמעו אמוריים שישראל רוצים לעבור נחלי ארנון, והיו שם מערות ונטמנו שם אמוריים וחשבו בלבם כשיעברו ישראל נעשה עמהם מלחמה ונהרגם, והם לא ידעו כי הארון היה הולך עמהם, ומשפיל ההרים לפניהם, כאשר הגיע לשם היו שני הרים דומים כמו שני שדיים, והכניסם הארון במערות ונהרגו כולם, והיינו דכתיב ואשד הנחלים, אלו שני ההרים אשר נטו לשבת ער, ואותו הר נשען אל גבול מואב, משל למה הדבר דומה לשפחה שראתה בן גבירתה בסכנה והלכה להצילו, כן היה אותו הר שהיו בו השדיים,

והיו על ארץ ישראל, וכיון שראה שהיו בו ישראל בסכנה הוא נטה לשבת ער להצילם, ומי הגיד להם לישראל, רבנן מפרשים שני מצורעים היו שם את והב בסופה, והיה הענן פולטם לחוץ והם ראו דמם של אמוריים שהיה יוצא מן המערות ובאו והגידו לישראל, ורבנן של ארץ ישראל מפרשים כי הבאר הי' הולך עמהם, ונכנס לאותם המערות והוציא משם מתים, ולכך נאמר ומשם בארה (פסוק ט"ז), ששם עבר הבארה, ועל ידו אירעו הניסים שעשה הקב"ה להם, והודיעם הנקמות שעשה באויביהם:

פסוק יז

אז ישיר ישראל. אמרו שירה לפני הקב"ה על הנס, ושבחו להקב"ה על הטובות שעשה להם על ידי הבאר, מן תחלה ועד סוף, התחילו לזכור היאך נתנו הבורא מתחלה ועד סוף, הדא הוא דכתיב באר חפרוה שרים (פסוק י"ח), זה משה וזקני ישראל, כמה דתימר קח אתך מזקני ישראל וגו', הנני עומד לפניך שם על הצור (שמות י"ז ה' ו'), הרב הקדים לתלמיד, וכן ביחזקאל קום צא אל הבקעה ושם אדבר (עמך) [אותך] ואקום (ואלך) [ואצא] אל הבקעה והנה שם כבוד ה' (יחזקאל ג' כ"ב כ"ג). ומהו חפרוה שרים, כמו ויחפרו לנו את הארץ (דברים א כ"ב), שמשה לא היה ידוע איזה צור הוא, עד שאמר לו הקב"ה הסימן של אותו הצור שראה השכינה נראתה עליו, אז ידע כי הוא הצור:

פסוק יח

כרוה נדיבי העם. זה משה ואהרן כשמתה מרים, שנאמר קח את המטה והקהל את (העם) [העדה] וגו' (במדבר כ"ח), במחוקק. זה משה, ועל ידי משה היו הדברים שנקרא מחוקק, שנא' כי שם חלקת מחוקק ספון (דברים ל"ג כ"א):

במשענותם. זה המטה שהי' למשה ולאהרן, ומנין שהי' של אהרן, שנאמר אמור אל אהרן קח מטך (שמות ז' י"ט), ואומר נטה את מטך והך את עפר הארץ (שם ח' י"ב):

וממדבר מתנה. מתנה שנתן להם בארץ ערבה ושוחה מקום שהיה צמאון אשר אי להם מים והוציא להם מים מצור החלמיש:

פסוק יט

וממתנה נחליאל. לאותה הטובה שהשקם במדבר ע"י הבאר, וירד עמהם לנחלי ארנון, ומנחלי ארנון עלה עמהם לבמות ההרים, ומבמות יורד עמהם לגיא אשר בשדה מואב, שאותה הגיא היתה נשקפה מן הבמות על פני הישימון:

ד"א ומשם בארה. כיון שהגיעו ישראל אל הישוב נסתלקה מהם הבאר, ואמרו ישראל שירה עליה, שנאמר אז ישיר ישראל וגו', ולמה לא נזכר שמו של משה רבינו על הבאר, לפי שלקה על ידה, שנשבע הקב"ה על ידה שלא יכנס משה לארץ התחילו ישראל לומר שבחה של באר:

ד"א באר חפרוה שרים. זו תורה שהית' נשמרת על ידי אברהם ויעקב, שנאמר באברהם וישמור משמרת מצותי חקותי ותורתי (בראשית כ"ו ה'), וביעקב נאמר ויעקב איש תם יושב אהלים (שם כ"ה כ"ז):

כרוה נדיבי העם. אלו ישראל שקבלוה מסיני, ועל ידה נקראים נדיבים, שנאמר נדיבי עמים נאספו וגו' (תהלים מ"ז י'), ולפי שנתברכו בקולה לכך זכו במלכות, שנאמר ואתם תהיו לי מלכת כהנים (שמות י"ט ו'):

במחוקק. על ידי משה שנקרא מחוקק:

במשענותם. שנשענו על ידי משה שקיבלו כל מה שאמר להם מפי הקב"ה לשמור, שנאמר דבר אתה עמנו ונשמעה (שמות כ, י"ט):

וממדבר מתנה. כל מי שמשים עצמו כמדבר, תורה ניתנה לו במתנה. שלכך נמשלה [התורה] למים, מה המים אינם יכולים לעמוד במקום גבוה, ואינם הולכים כי אם במקם נמוך, כך אין התורה מתקיימת אלא במי שמשים את עצמו כמדבר:

וממתנה נחליאל. כיון שניתנה תורה לו במתנה נחלו אל:

ומנחליאל במות. כיון שנחלו אל עלה לגדולה, שנאמר ומנחליאל במות, ואם מגביה עצמו הקב"ה משפילו, שנאמר ומבמות הגיא:

פסוק כא

וישלח ישראל מלאכים אל סיחון. עשה משה מה שלא צוה לו הקב"ה, וסמך על מה שאמר לו הקב"ה, שנא' כי תקרב אל עיר וגו' (דברים כ' י'):

פסוק כג

ולא נתן סיחון את ישראל עבור בגבולו. אמר להם כל עצמם של כנעניים לא שכחנו אלא כדי שלא אניח אתכם לעבור, מיד ויאסוף סיחון, ולמה נקרא שמו סיחון, שהי' הולך אחר שיחה, ומה שמו, כנעני שמו:

פסוק כד

כי עז גבול בני עמון. וכי מה עזות היה לגבול בני עמון שלא לקחו אלא עד גבול בני עמון לא תוקפם, אמר לו הקב"ה וקרבת מול בני עמון אל תצורם (דברים ב' י"ט):

פסוק כו

כי חשבון עיר סיחון. זה שאמרו חכמינו ז"ל עמון ומואב טיהרו בסיחון:

פסוק כז

על כן יאמרו המושלים באו חשבון. לפי שסיחון לקח חשבון מיד מלך מואב, וישראל לקחו מיד סיחון את חשבון וכל מה שלקח ממואב, על כן אמרו חכמינו ז"ל שלהם לישראל כשמשלו בארץ בואו חשבון ובנו אותה כי היא עיר סיחון ואנשי מלחמה שהם קשים מבעלי מלחמה של חשבון להבה אכלה עד מואב בעלי במות ארנון:

פסוק כט

אוי לך מואב אבדת עם כמוש. אתם סבורים מה שישראל אינם נלחמים עמהם מיראת כמוש אלהיהם, או נמנעו על שבטחו בכמוש אלהיהם, ולכך נאמר שבח סיחון ואיבוד מואב שהוא עמו של במוש:

נתן בניו פליטם. שברחו מן המלחמה ולא נותר מהם אלא פלטים, ובנותיו שלא נלחמו ולא יכלו לברוח על כן שבה אותם מלך סיחון:

פסוק ל

ונירם אבד חשבון. אמרו ישראל ידינו אותם לסיחון ולכך אבד חשבון. אמרו חשבון עירם ושממנו הארץ עד נפח אשר על מידבא:

ד"א על כן יאמרו המושלים באו חשבון. ומי הם מושלים, זה בלעם וגם אביו, ולכך קרא אותם מושלים, על שם וישא משלו (במדבר כ"ג ז'), לפי שחשבון עיר כבדה וחזקה וגבוהה, ואפילו היתה יתושין לא היתה סיחון יכול לכבשה עד ששכר לבלעם ואביו, ואיררם בלעם לא מצאו כל אניש חיל ידיהם לשמרה, ועל דבר זה שלח בלק אל בלעם לארר את ישראל, ועל זה אמר בלק כי ידעתי את אשר תברך מבורך ואשר תאור יואר (במדבר כב ו), ברך לסיחון וקלל למואב, והם אמרו לסיחון בואו חשבון, התחיל משה מסדר כיצד קלל בלעם חשבון וגם למואב וברך לסיחון:

ד"א על כן יאמרו המושלים. אלו המושלים ביצרם, בואו חשבון בואו ונחשב חשבון של עולם, הפסד מצוה כנגד שכרה, ושכר עבירה כנגד הפסדה, ותבנה ותכונן עירו לחיי העולם עם הצדיקים המשיחים גדולתו של הקבה, כמה דתימר הולכי על דרך שיחו (שופטים ה י):

כי אש יצאה מחשבון. תצא אש מן המחשבים הפסד מצוה כנגד שכרה, ושכר עברה כנגד הפסדה:

להבה מקרית סיחון. מה הצדיקים המשיחים את התורה ותאכל אותם הבוגדים בה' לעשות כל רעתם:

בעלי במות ארנון. אלו המתגאים ועושים מעשה גאים:

ד"א בעלי במות ארנון. זה הפורק ממנו עול שמים, ונותנים עליו עול מלכות ועול דרך ארץ:

אוי לך מואב אבדת עם כמוש. כל עם שעובד ע"ז סופו שיאבד, הדא הוא דכתיב ואם יפנה לבבך ולא תשמע ונדחת והשתחוית לאלהים אחרים ועבדתם הגדתי לכם היום כי אבוד תאבדון (דברים ל' י"ז י"ח):

למלך אמורי סיחון. שהוא כסיח שבמדבר, הדא הוא דכתיב ישא ה' עליך גוי מרחוק וגו' (שם כח י"ט):
ונירם. אוי לרשע ואי לשכנו:
אבד חשבון. אבדו חשבונו של עולם, ואמרו לית דין ולית דיין, לפי שאמרו במקצתם סופם לבוא עד דיבון, שידינו את נשמתן אז ונשים עד נפח, ואחר כך נשמתן תבוא לסוף שישרף ולבוא עד גיהנם, שהוא אש שאינו צריך ניפוח:
אשר עד מידבא. סופו לידון בגיהנם, ויעשה הקב"ה עמהם מה שרוצה, הדא הוא דכתיב עד עשותו ועד הקימו מזמות לבו באחרית הימים (ירמיה כ"ג כ'):

פסוק לג

ויצא עוג. ולמה נקרא שמו עוג על שם עוגות מצות, שאותו עת שנשבה לוט פסח הי', ובא עוג והגיד לאברהם, שנאמר ויבא הפליט ויגד לאברהם העברי (בראשית י"ד י"ג), והוא לא עשה אלא לרעה, כך אמר בלבו אברם עשה עם לוט אחיות והוא אוהבו, וכשישמע שנשבה לוט, מיד יצא להלחם עמהם מלחמה ויהרג, ואני אקח את שרה אשתו, ולמה נאמר ויאמר ה' אל משה אל תירא אותו (פסוק ל"ד), ומפני מה נתיירא משה מה שלא נתיירא מן סיחון, והלא סיחון ועוג בני חבייא והוייא הוו, ובני שמחוי ועוזא, ושניהם שווים בגדולה ובגבורה, ועליהם נאמר למכה מלכים גדולים, ויהרוג מלכים [אדירים], לסיחון מלך האמורי, ולעוג מלך הבשן (תהלים קל"ו י"ז י"ח י"ט כ'), ולמה הי' מתייירא לעוג יותר מסיחון, אלא טוב היה עושה משה רבינו ע"ה, אמר משה שמא יעמוד לו זכות בעד שהגיד לאברהם שנשבה לוט, שנא' ויבא הפליט ויגד לאברם העברי (בראשית י"ד י"ג). ולכך אמר לו הקב"ה אל תירא אותו כי בידך נתתי אותו, והדבר אשר אתה מתייירא ממנו אל תירא כי באותו הזמן גם כן נתכוין לרעה ולא לטובה, ואף על פי כן נתתי לו שכרו, שהרביתי ימיו ושנותיו עד היום, ומעשיו ומחשבתו שחשב אני אפרע לו, שאמסור אותו בידך, הדא הוא דכתיב כי בידך נתתי אותו (פסוק ל"ד):

פסוק לה

ויכו אותו ואת בניו ואת כל עמו. אמרו עליו על עוג שיעץ עצה ואמר מחנה ישראל כמה הוי תלתא פרסי, אנא איזל ואעקר טורא בר תלתא פרסי ואשדי עלוייהו, אזל ועקר ית טורא, והוה בהו תלתא פרסי, והוה נקיט לה ברישיה ואתי, שלח הקב"ה עורבא, ואיכא דאמרי קומצא, ונוקביה ונחית ליה בצואריה, כד מטא בעי למשלפייהו ונמשכו שיניו לכאן ולכאן, ולא מצי למשלף יתיה, שכן אתה מוצא בשיני רשעים לעתיד לבא, שנא' שיני רשעים שברת (תהלים ג' ח'), אל תיקרי שברת אלא שרבכתה, וכיון שראהו משה רבינו שהוא עומד מה עשה, משה הוה בר עשר אמין, שנאמר ויפרוש את האהל

על המשכן (שמות מ יט), והמשכן היה עשר אמות, שקל נרגא בת עשר אמין וקפץ עשר אמין ומחיית קרסוליה וקטליה, מכאן אמרין אותו הר שהי' מביא עוג להשליך על ישראל, זכר משה רבינו ע"ה שם המפורש והעמידו באויר שלא יפול על ישראל, אז אמרו תתקצץ הידים שכך זורקין, ויתברך הפה שכך מעמיד:

פרק כב

פסוק ב

וירא בלק. ולמה נקרא שמו בלק מלמד שבא ללוק דמן של ישראל ככלב:

ד"א על שם בוקה ומבוקה ומבולקה (נחום ב יא), שבקש לבלוק את ישראל:

אל כל אשר עשה ישראל לאמורי. לסיחון ועוג, אמרו אלו שהם גבורים וענקים לא יכלו לעמוד בפניהם, אנו על אחת כמה וכמה:

פסוק ג

כי רב הוא. שהרבה אותם הקב"ה על הגבורים:

ויקץ מואב. שהיו בעיניהם כקוצים, ולמה נתייראו המואבים מה שלא נתייראו עמוניים, לפי שעל עמוניים צוה הקב"ה לישראל אל תצורם ואל תתגר בם מלחמה, כלור מלחמה הוא דלא יעשה בהם, אבל אנגוריא יעשו בהם, ומה היו ישראל עושים, היו מזיינין, רצה לומר מזיינין את עצמם, ובאים עליהם ונדמים אליהם כאלו באים להלחם עמהם, והם ברוחין, מיד ישראל נכנסים ושוללים אותם:

פסוק ד

ויאמר מואב אל זקני מדין. אלא כיון שראו לסיחון ועוג שנהרגו, תמהו ואמרו מי יוכל בכחו לכבשם או לעמוד כנגדם, וכיון שראו שהם נוצחים את העולם כולו לא ידעו במה היה כחם, הביאו לזקני מדין ושאלו להם ואמרו זאת האומר אין להם לא חרב ולא חנית וכל כוחם היה בפיהם ואינם מתגברים על כל האומות אלא בפיהם:

עתה ילחכו הקהל את כל סביבותינו. שלא היו עושים מלחמה אלא אנגריא היו עושים בהם, והיו בוזזים כל מה שמוציאין חוץ לעיר:

כלחוך השור. ולמה שור, לומר לך מה שמלחך השור אין בו סימן ברכה לעולם, כך ישראל כל מה שמוציאים לא ישאירו שריד ופליט:

ובלק בן צפור מלך למואב בעת ההיא. שלא היה ראוי למלכות, אלא לפי העת המליכוהו מואבים עליהם:

פסוק ה

וישלח מלאכים אל בלעם. כיון ששמעו שכוחו של משה לא היה אלא בפיו. אמרו נשלח אל בלעם שגם הוא כחו בפיו, והוא יעמוד כנגדו, לכך שלחו אל בלעם, ולמה נקרא שמו בלעם, שבקש לבלוע את ישראל:

ד"א בלעם שבולה עם:

ד"א בלא עם:

בן בעור. שבא על בעירה:

פתורה. פותר חלומות היה:

ד"א פתורה שולחני היה:

ארץ בני עמו. שבלק היה משם:

הנה כסה את עין הארץ. שהרגו סיחון ועוד שהיו עיני הארץ:

והוא יושב ממולי. כלומר שהם ממולין:

פסוק ו

ארה לי את העם. כאדם האורה את התאנים מעט מעט:

אולי אוכל נכה בו. כאדם המנכה מן המדה מעט:

כי ידעתי את אשר תברך מבורך. לפי שהיה ברך לסיחון ולעמו וקלל למלך מואב הראשון שעל ידי כך לקח את חשבון ואת ארצו מידו עד ארנון:

פסוק ז

וילכו זקני מואב. זקני מואב גם הם לקחו בידם קסמים:

ד"א למה אמר לו בתחלה לא תלך, ובסוף אמר לו קום לך, אלא בתחלה שאל בלק לקוסמים אמר להם מה תאמרו יפה יבוא בלעם או לאו, קסמו קסמים ואמרו יבוא, לכך הפר הקב"ה קסמיהם ואמר לו לא תלך עמהם, ובפעם שניה קסמו ואמרו לא יבוא, אמר לו הקב"ה קום לך מפר אותות בדים וקוסמים יהולל (ישעי' מד כה):

וכן חשב בלעם הרשע בלבו ואמר כמו שאמר לי בפעם ראשונה לא תלך, ובשנייה אמר לי לך, ככה אמר לי לא תאור, ולבסוף יאמר לי תאור, על זה ויחר אף אלהים כי אולך הוא. ומה היו הקוסמים אומרים, אם נאמר לבלעם ויבוא עמנו אנו מצליחים, ואם יתן לנו עיכוב אין בדבריו כלום, וכיון ששמעו שאמר להם לינו פה הלילה, אמרו כלום יש אב ששונא את בנו, כך הקב"ה אב לישראל ואוהב אותם ובעד קללת בלעם ישנא, מיד אמר הקב"ה לבלעם מי האנשים האלה עמך, עשה עצמו כאלו לא ידע כלום, הדא הוא דכתיב משגיא לגוים ויאבדם וגו' (איוב יב כג), וכיון שמע בלעם כך, אמר עכשיו אני יכול לילך ולהבין, שפעמים הוא יודע ופעמים אינו יודע, ולכך אוכל לעשות כל מה

שאתאוה, והוא היה אחד משלשה שבדק הקב"ה אותם ומצאם עביט של מימי רגלים, כי היה לו לומר רבון העולמים אתה ידעת, ואתה הוא היודע לכל, ולא יבצר ממך מזמה, ולי אתה שואל מי האנשים האלה, והוא לא עשה כן, אלא אמר בלק בן צפור מלך מואב שלח אלי:

תניא מדין ומואב לא היה שלום ביניהם, ולפי שנתייראו עשו שלום ביניהם כדי שיעזרו זה את זה, פעם אחת בא זאב לאחד מהם, הלך הכלב אל הכלב ואמר לו בוא ועזרני מן הזאב שלא יאכל גם לשנינו, נתפייסו ובאו שניהם על הזאב:

ד"א בלק בן צפור. אמר לו בלעם אעפ"י שאין אתה מכבדני המלכים מכבדים אותי שהם שולחים לי:

ולכה קבה לי. שנאה שהיה שונא בלעם לישראל גדולה משנאה שהיה בלק שונא, בלק אמר לכה ארה לי, ובלעם אמר קבה לי, בלק אמר אולי אוכל להלחם בו ואגרשנו מן הארץ ממלוכתו, והוא אומר וגרשתיו, מן העולם:

פסוק יב

לא תלך עמהם. שאין הקב"ה חפץ באבידתן של רשעים, אמר בלעם אתה מתניני שלא אלך עמהם אקללם במקומי, אמר לו הקב"ה לא תאור את העם, אמר בלעם ורוצה אתה שאברכם, אמר לו הקב"ה אינם צריכים לברכתך, כי ברוך הוא:

פסוק יג

כי מאן ה' לתתי להלוך עמכם. לא בקש לומר להם דברי המקום, אלא כך אמר להם, המקום חפץ בכבודי וצוני שלא אלך עמהם, שאין כבודי שאלך עמהם, כי אנשים קטנים אתם, לפיכך אמרו אותם שרים לבלק מאן בלעם הלך עמנו כיון ששמע בלק כך, שעל ידי כך לא הלך, על כי שלא היו שרים גדולים, הוסיף עוד בלק שלוח שרים רבים ונכבדים מאלה, שנאמר ויוסף עוד בלק וגו', ובלעם חשב שלא יוסף עוד בלק לשלוח שרים רבים, וכדי שידעו כי המקום מנעו, וכיון שראה בלק שלח שרים רבים ונכבדים ושלח לו שיכבדנו מאד, התחיל לומר להם שלא היה ברשותו, שנאמר אם יתן לי בלק וגו':

פסוק יט

ועתה שבו נא בזה. אמר להם בלעם אדעה מה יוסף ה' דבר עמי, אם ירצה שאלך עמכם ואם לאו יחשוב אצלו בלק שאם יכבדני כאשר אמר אלי לאמר שאני מניח ציווי ה' אלהי, לא שאיני יכול לקללם כי אוכל, אבל איני רוצה לעבור את מאמרו:

פסוק כ

ויאמר לו אם לקרא לך באו האנשים קום לך אתם. אחר שאמר לו הקב"ה פעם אחת לא תלך עמהם, שבקש שלא יהא חלקו עמהם, הוא חפץ ללכת נתן לו רשות, שנאמר אם

ללצים הוא יליץ (משלי ג לד). ועוד שלא יתגאה בעצמו לומר אם יתן לי רשות ללכת אעשה כל רצוני, ולא הייתי מניח אלא בעבורו, והראה לו הקב"ה שכל מה שמנעו לא עשה אלא לבשתו והודיעו שאע"פ שילך ברשותו של הקב"ה הוא עומד, ולא יכול לעשות שום דבר בלא רשותו:

פסוק כא

ויחבוש את אתונו. מכאן שהשנאה מקלקלת את השורה, וכי כמה עבדים היו לו שכן כתיב ושני נעריו עמו, אלא מפני שהיה שונא הרבה לישראל, קם הוא בהשכמה וחבש הוא בעצמו את אתונו. אמרו חכמינו ז"ל אותה אתון נבראת ביום הששי של בריאת העולם, ויעקב נתן לו לבלעם זה האתון, כדי שלא יתן עצה רעה לפרעה שלא יגזור גזירה רעה על בניו, ולא הועיל לו, אלא הוא נתן עצת הלבינים לפרעה:

פסוק כב

ויחר אף אלהים כי הולך הוא. על שהלך לאבדון שהקב"ה אינו חפץ באבידתן של רשעים:

בדרך לשטן לו. להרגו:

ושני נעריו עמו. כך הוא דרך ארץ שאין אדם חשוב יוצא לדרך פחות משלשה בני אדם. מפני ב' דברים מפני שלא [ילך] האחד למקום אחר וישאר הוא יחידי, ועוד שאם יעשו השנים מריבה, יעמוד השלישי וישים שלום ביניהם, ר' מאיר כך הוא עביד אם חזי חד בר אינש נפק באורחא קרי ליה תרי מות, אתרי מדי קטטה, תלתא מדי שלמא, הדא הוא דכתיב טובים השנים מן האחד (קהלת ד ט), ואומר והחוט המשולש לא במהרה ינתק (שם שם יב). וכן באבינו אברהם אמר ויקח את שני נעריו (בראשית כב ג):

פסוק כג

וחרבו שלופה בידו. וכי לא היה יכול להרגו אם לא יהיה חרבו שלופה בידו, ומפני מה בא אליו בחרב, כי אומנותן של ישראל בקול, ואומנותן של האומות בחרב, וזה בלעם הרשע החליף אומנותו, ולקח אומנות של ישראל שהיא הקול, כדי לקללם בקולו, לפיכך בא המלאך אליו בחרב, להודיעו שאם יתפוס אומנותן של ישראל יפול בחרב, כי ישראל יקחו אומנותו ויפילו אותו בחרב, וכן היה לו, שכן כתיב ואת בלעם בן בער הרגו בחרב (במדבר לא ח):

ותט האתון מן הדרך. בשלשה מקומות עמד המלאך, ולמה כן תחלה עמד לו בדרך רחבה, שהיתה יכולה האתון ללכת לכל הצד, ורמז לו שאם בקש לקלל זרעו של אברהם היה לו לקלל משני צדדים בני ישמעאל ובני קטורה. בשנייה עמד במשעול הכרמים גדר מזה וגדר מזה, שאם בא לקלל זרעו של יצחק הכשר, ימצא שם אברהם מצד אחד,

ויצחק מצד אחד, אבל היתה רחבה שנלחצה אל הקיר, שאם בקש [לקלל] זרעו של יצחק עשו ואליפז היה יכול לקלל. בשלישית עמד לו המלאך בדרך צר, אשר אין דרך שיוכל להטות לא ימין ולא שמאל, רצה לומר כי אם בא לקלל את ישראל לא יוכל, שזכות אברהם ויצחק מצד אחד ויעקב ולוי מצד אחד, והקב"ה מלמעלה:

פסוק כה

ותלחץ את רגל בלעם אל הקיר. הוא היה הקיר של אבני הגל שעשה יעקב והקימו בינו לבין לבן, שאמר יעקב לקטו אבנים, שנאמר ויאמר יעקב לאחיו לקטו אבנים (בראשית לא מו), ואמר עד הגל הזה (שם שם נב), והוא עבר הברית שעבר אותו גל לרעה לו, לכך לקה ברגלו, והוא היה חיגר ברגלו אחת:

פסוק כו

ויעמוד במקום צר. כנגד יעקב, שנאמר בו וירא יעקב מאד וייצר לו (בראשית לב ח): אשר אין דרך לנטות ימין ושמאל. ללמדך אחר שהוא בא לקלל זרעו של יעקב כולם צדיקים, לא יכול להם שאין לו רשות לקללם:

פסוק כח

ויפתח ה' את פי האתון. מיום שנבראת הקב"ה פתח את פיה שהיה מסור בפיה, אבל לא היתה רשאה לדבר, כי נסתם פיה עד אותה שעה, שלא נאמר וישם ה' דבר בפיה אלא ויפתח ה', מכאן שהיה הדבר מושם בפיה, ולא היתה חסרה אלא מפתח:

פסוק ל

ותאמר האתון אל בלעם. אמרו לו השרים של מואב לבלעם, כשראו כשרבצה האתון תחתיו, למה אתה רוכב אתון, ואי אתה רוכב סוס, אמר להו ברטיבא שריגא ליה, ולפי שעה לקחתיה, אמרה לו הלא אנכי אתונך, כלומר כי אינך רוכב על סוס אלא עלי, אמר לה בלעם לטעינה בעלמא את אתוני ולא לרכיבה. אמרה לו לאו אלא אשר רכבת עלי, ולא עוד אלא שאני עושה עמך מעשה רכיבה ביום, ומעשה אשה בלילה, לפי שהיה בא על אתונו, ואין הסכן הסכנתי אלא מעשה אשה, כמה דתימר ותהי למלך סוכנת (מ"א א ד), ויאמר לא שלא היה יכול לעמוד על תוכחתה:

פסוק לא

ויגל ה' את עיני בלעם. מכאן שאין רשות לעיני אדם לראות כמו שנותן לבהמות לראות, שבאתון נאמר ותרא, ובבלעם נאמר ויגל ה' ולמה כן, שאילו היה לאדם רשות כדי לראות המלאכים המהלכים בדרך, מיד היה נבעת יוצא מדעתו:

ויקד וישתחו לאפיו. כי הכיר בו שהוא מלאך והיא בא להרגו:

פסוק לב

ויאמר אליו מלאך ה' על מה הכית. אמר לו המלאך תדע מפני מה באתי לא באתי לתבוע ריב האתון, אלא לתבוע ריב אומה שלימה, שאתה הולך לקלל, והיא עתידה לראות פני שכינה שלשה פעמים בשנה, לכך [נאמר] שלש רגלים, ולא אמר שלשה פעמים:

כי 'ירט' הדרך לנגדי. מכאן לנוטריקון 'י' יראתה 'ר' ראתה 'ט' נטתה:

ד"א כי ירט הדרך לנגדי. אינו אלא לשון גלוי, כמה דתימר למען היה לה ברק מורטה (יחזקאל כא טו), לפי שהיה גלוי וידוע לי שאתה הולך לקלל את ישראל, ולכך יצאתי להרגך אלו בדרך לנגדי:

ד"א כי ירט. לשון פחד, כמה דתימר רטט (החזק) [החזיקה] (ירמי' מט כד), שבזמן שהמלאך הולך ועומד בדרך אעפ"י שאין האדם רואה אותו מזלו רואה אוו והמזל חרד, הדא הוא דכתיב (ואימה) [חרדה] גדולה נפלה עליהם ויברחו בהחבא (דניאל י ז):

פסוק לג

כי עתה גם אותכה הרגתי [ואותה החיותי]. אינו אומר הנחתי, אלא החייתי, מכאן שהרגה המלאך, לפי שבאה אל המלאך עם בלעם לדין, והרגה המלאך, ומה בכבוד הרשעים חשש, כדי שלא יאמרו בני אדם, זו שהוכיחה לבלעם הנביא והשתיקתו, על אחת כמה וכמה שהקב"ה חושש בכבודם של צדיקים, הדא הוא דכתיב ואת הבהמה תהרוגו (ויקרא כ טו):

פסוק לד

ויאמר בלעם אל מלאך ה' חטאתי. קפץ בלעם הרשע לוידוי שהיה יודע שאין מי שיעמוד לחרון אף אלא וידוי:

ועתה עם רע בעיניך אשובה לי. אמר בלעם כך הוא שהמקום אומר דבר והמלאך מחזירו, שהוא אמר לאברהם קח נא את בנך וגו' (בראשית כב ב), ומלאך החזיר צוויו, שנאמר ויקר [אליו] מלאך ה' (שנית) מן השמים, ויאמר אל תשלח ידך אל הנער וגו' (שם שם יא יב), אף הוא אמר לו קום לך עם האנשים, ועכשו אתה רוצה להחזיר אותי, אם רע בעיניך על כי שאני הולך אשובה לי, כלומר אם לא לילך שיעשה כל רצונו לעצמו, לפיכך אמר לו המלאך סבור אתה שאם תלך ברשותך תהיה, לאו, ועוד כל אלו שעשיתי לך לא עשיתי אלא לטובתך, אבל מאחר שאני רואה שאתה רוצה לילך ולאבד עצמך, לך עם האנשים, כלומר חלקך יהיה עמהם:

פסוק לה
ואפס את הדבר. אבל אם אתה תחפוץ לגלות דבר שאמרתי לך שלא תאמרנו, הוי יודע שאותו תדבר בעל כרחך, ואין אפס אלא לשון כלוי, שנאמר כי אפס כסף (בראשית מז טו):
וילך בלעם עם שרי בלק. בוא וראה שנאתו של אותו רשע, כל אזהרות עשה לו הקב"ה, והמלאך הצוהו שלא יהא לו רשות לילך, אף על פי כן חשב לשחד להקב"ה בקרבנותיו כדי שיניחנו לקלל:

פסוק לז
הלא שלח שלחתי אליך. לפי ששני פעמים שלח אליו, לפיכך נאמר שני פעמים, שלח שלחתי:
האמנם לא אוכל כבדך. פיו הכשילו שיצא ממנו בפחי נפש שלא כבדו:

פסוק לט
ויבאו קרית חוצות. קראהו לשוקים מלאים ילדים וילדות, אמר לו בלעם לבלק כל אלו באתה לאבד שלא עשו רעה מימיהם, יש לך לרחם עליהם:

פסוק מ
ויזבח בלק בקר וצאן. מלמד שלא זבח אלא בקר אחד וצאן אחד, ולבלעם היתה רוח גבוהה ונפש קצרה, כעס בלעם כנגדו ואמר לא היה לו שורים ולא צאנים, אלא שלח בלק בקר פחות שבשוריו ופחות שבצאניו, למחר אני משכים בבקרו שלא אקח מהם כי אם פרים וגם אלים:

פסוק מא
ויעלהו במות בעל. בלק היה בעל קסמים ונחשים יותר מבלעם, שהיה בלעם הולך אחריו כסומא, לפי שהיה בלק רואה עתידות שישראל יהיו עתידין לחטוא בבעל פעור, כדי שיזכור להם הקב"ה אותו עון, וגם יניח להם לקללם:

פרק כג

פסוק א
בנה לי בזה שבעה מזבחות. שבנו אבות הראשונים מאדם ועד משה רבינו, ואלו הם אדם הראשון בנה מזבח, שנאמר ותיטב לה' משור פר (תהלים סט לב), וגם נח בנה מזבח, שנאמר ויבן נח מזבח לה' (בראשית ח כ), ואברהם בנה מזבח, ויצחק בנה מזבח, ויעקב בנה מזבח, [דכתיב ויבן שם מזבח] ויקרא למקום אל בית אל (שם לה ז), הרי שבעה מזבחות שבנו הראשונים, אולי ישא לי פנים ויניחני:

פסוק ג
ואלכה אולי יקרה ה' לקראתי. שמא ישא לי פנים:

וילך שפי. מכאן אמרו חכמינו ז"ל בלעם חיבר ברגלו אחת היה ושמשון בשתי רגליו שבה נאמר שפי, ובשמשון כתיב ש]י[ון (בראשית מט יז):

ד"א שפי יחיד הלך:

ד"א שפי מלמד שפשפש השעה שהקב"ה כועס בה:

פסוק ד

ויקר אלהים אל בלעם. לשון טומאה, כמה דתימר מקרה לילה (דברים כג יא), כלומר כשהיה מדבר עמו היה חושב כאלו מדבר לטמא, ואלמלא בשביל אהבתן של ישראל, לא היה מדבר עמו, אחר שעבר על דיבורו:

ויאמר אליו את שבעה המזבחות ערכתי. אמר בלעם לפני הקב"ה והלא ישראל לא ערכו לך אלא מזבח אחד, ואני ערכתי לך שבעה מזבחות, והלא טוב לך שתניח את ישראל ותהיה עמנו, הדא הוא דכתיב הירצה ה' באלפי אלים וגו' (מיכה ו ז):

פסוק ה

וישם ה' דבר בפי בלעם. בעל כרחו שלא בטובתו בקש לו לילך לדרכו כשראה שהקב"ה היה רוצה שיברך את ישראל, אמר הקב"ה לבלעם שוב אל בלק וכה תדבר:

פסוק ז

וישא משלו ויאמר. לפי שהיה אומר דבריו במשל ואמר מן ארם ינחני בלק, מן הרמים הייתי והנחני בלק לגיהנם, מהררי קדם מן הרמים הגדולים הייתי, מן אברהם יצחק ויעקב, והרחיקני בלק מהם:

לכה ארה לי יעקב. כלומר אם אני מקלל אותם אקלל את עצמי, שכן כתיב אורריך ארור (במדבר כד ט), והיינו דכתיב יעקב וישראל שני שמות היה לו ליעקב ועל שניהם אמר לקלל את בניו כדי שלא יהיה להם תקומה ואני מה אוכל לעשות:

פסוק ח

מה אקוב לא קבה אל. שאין הקב"ה חפץ לקללם שביום שעשו את העגל היו ראויים לקללה, ולא עוד אלא ברכו, שנאמר גם ברוך יהיה (בראשית כז לג), וזהו שלא קבה אל: ומה אזעום. שלא זעם בזה היום, שהרי ברך הקב"ה אותם, דכתיב כי חלק ה' עמו יעקב וגו' (דברים לב ט):

פסוק ט

כי מראש צרים אראנו. מן אברהם שנקרא צור, שנאמר הביטו אל צור חוצבתם (ישעי' נא א), כי האבות נקראו צור, מה הצור בונה אדם כל הבית כולו וסובל, כך זכות אבות סובל ועומד על בניהם:

ד"א כי מראש צורים אראנו. כי מראש צורים אני רואה אותם שקדמו לבראשית, כשהיה הקב"ה מבקש לבראות את העולם, היה יושב ומצפה ומתבונן בדורו של אנוש ושל מבול

ושל סדומיים, והיה אומר היאך אני אברא העולם מפני אלו הדורות הרשעים, שהם מכעיסים אותי, כיון שראה וצפה שעתיד אברהם לעמוד ולייחד את שמו, אמר הקב"ה הרי מצאתי על מה שאני מייסד העולם, וזהו שאמר הביטו אל צור חוצבתם:

ומגבעות. אלו האמהות:

הן עם לבדד ישכן. כלומר עתידים הם שינחלו את העולם:

ובגוים לא יתחשב. אעפ"י שהם קרויים לגויים אינו נחשב עם שאר הגוים, כמו שאמר הכתוב כל הגוים כאין נגדו (ישעי' מ יז): ואומר הן גוים כמר מדלי (שם שם טו):

פסוק י

מי מנה עפר יעקב. אותם מצות שעושים בעפר, ואלו הם לא תחרוש בשור ובחמור יחדו (דברים כב י), הרי מצוה של עפר, ועוד לא תזרע כרמך כלאים (שם שם ט), כלומר מאחר שהם מגינות עליהם ששמעו מדברי הבורא לא יחולו עליהם הקללות:

ד"א מי מנה עפר יעקב. מי יכול לקללם ולפתותם שיהיו יכולים למנותם, והקב"ה אמר ליעקב אביהם והיה זרעך כעפר הארץ (בראשית כח יד):

ומספר את רובע ישראל. מדלגי ישראל שהם רובע, כלומר שאין אדם יכול לקללם שיחסרו שיפלו לארץ במספר:

ד"א את רובע ישראל. זרע ישראל, כמו שאמרו רביעה ראשונה, והמקרא אומר בהמתך לא תרביע כלאים (ויקרא יט יט):

תמות נפשי מות ישרים ותהי אחריתי כמהו. סימן נתן אותו רשע לעצמו, שאם ימות מות ישרים, שימות על מטתו כדרך הארץ, ויהא אחריתו כאחריתם, כלומר שיהיה לו חלק לעולם הבא:

פסוק יב

אותו אשמור לדבר. שלא אומר אותו אם הוא טוב שיכול גם הוא יהיה קשה שאריע ויפול חומת ירושלם, לכך נאמר ותרועת מלך בו:

פסוק כב

אל מוציאם ממצרים. הם אינם משתמשים לא בשדים ולא במלאכים ואינם זוכרים אלא אלהיהם, ואין בפיהם בשכבם ובקומם כי אם שם האלוה ואם כן היאך יוכל שום בריה להזדקק להם אם שעמהם האלוה, לכך נאמר אל מוציאם ממצרים:

כתועפות ראה לו. תועפות אלו המלאכים, הדא הוא דכתיב ובשתים יעופף (ישעי' ו ב):

ראם. אלו שדים. שנאמר יגביהו עוף (איוב ה ז), שהם מרימים לעוף:

ד"א חלש למעלה וגבור למטה אין אדם יכול להזדווג, כל שכן שגבור למעלה וחלש למטה, והאל שלהם לו הגבורה, לכך נאמר בתועפות ראם לו, כמה דתימר ותועפות

הרים לו (תהלים צה ד), חוזק הרים לו, והוא יושב למעלה מכל הבריות, שנאמר מרום וקדוש אשכון (ישעי' נג טו) ומי יוכל להזדווג לו, לכך נאמר ראם על שם רוממות:

פסוק כג

כי לא נחש ביעקב. אין ישראל כשאר אומות העולם, שהאומות הולכים אחר נחשים וקוסמים, הדא הוא דכתיב כי הגוים האלה אשר אתה יורש אותם אל מעוננים ואל קוסמים ישמעו וגו' (דברים יח יד), ובגלל התועבות האלה ה' אלהיך מוריש אותם מפניך (שם שם יב), אלא ישראל עת שמבקשים דבר לידע יש להם נביאים שאומרים להם מה הקב"ה עתיד לעשות, לכך נאמר כעת יאמר ליעקב ולישראל מה פעל אל, וכמה דאת אמר ואתה לא כן נתן לך ה' אלהיך, נביא מקרבך מאחיך כמוני, יקים לך ה' אלהיך (שם שם יד טו), לפי שישראל לא היו הולכים אחר נחשים וקוסמים, זכו לעולם חדש, ישבו כולם לפני השכינה הם והמלאכים חוצה להם, והמלאכים ישאלו להם מה פעל אל, ולפי שאין בו לא נחשים ולא קסמים אלא אחר מאמרו של הקב"ה הם הולכים, לכך הם עם כלביא יקום בתחלה וכארי יתנשא ולבסוף לא ישכב ולא יכנס לארץ עד שיכנס שיהרוג הגוים אשר הם שם, ויאכל הטרף שלהם שהיא ממינם, כמה דתימר ואכלת את כל העמים (דברים ז טז):

ודם חללים ישתה. שיניחו אותם חללים על פני השדה ולא יהיו שום אחד מהם. כשראה בלק שבלעם הוסיף פעם שנייה לדבר בגדולתם שלישית התחיל לברכם, כלומר שאמר להם הדברים בלשון ברכה, אמר לו בלק לבלעם אני קראתיך שתקללם לא שתברכם, ואחר שאני רואה שאין אתה יכול לקללם הנח עצמך שלא תקללם ושלא תברכם, לכך אמר ויאמר בלק אל בלעם גם קוב לא תקבנו גם ברך לא תברכנו:

פסוק כח

ויקח בלק את בלעם ראש הפעור. קוסם גדול היה בלק לפי שראה שעתידים ישראל לעבוד לפעור, ועתיד הקב"ה לקצוף עליהם, לכך הוליכו לפעור, ולכך אמר אולי יישר בעיני האלהים כדי שיתן לך רשות לקללם וקבותו לו משום:

פרק כד

פסוק א

וירא בלעם כי טוב בעיני ה' לברך את ישראל ולא הלך כפעם בפעם וגו'. ולמה שתי פעמים כפעם, אלא אותו הרשע הלך בשתי פעמים שאמר אולי יקרה ה' לקראתי שירצה בקרבנותי כדי שיניחני לקללם:

וישת אל המדבר פניו. אמר אזכיר מעשה העגל שעשו במדבר:

פסוק ב

וישא בלעם את עיניו. כשראה שלא היה יכול לקללם, ביקש להזיקם בעין רעה, התחיל מסתכל בהם [וירא את ישראל שוכן לשבטיו. שהיה כל שבט ושבט שוכן לשבטיו לבד, שלא היו הכל שוכנים מעורבבים:

ותהי עליו רוח אלהים. אעפ"י שלא רצה ללכת כדי שלא יבוא אליו הדברו הקב"ה השרה עליו שכינתו, ואעפ"י שאין השכינה שורה על הטמאים, אבל בשביל אהבתן של ישראל, ותהי עליו רוח אלהים, זה רוח הקדש שנפל בפיו ואמר ברוח הקדש כל ה שדבר:

פסוק ג

נאם בלעם בנו בעור. בלעם ובלק לא היו הגונים אלא שניהם מנה בן פרס, בבלק אומר בנו צפור (במדבר כג ח), שבנו היה לענין מלכות, ובלק לא היה כן מלך, על כן היה מנה בן פרס, וכן בלעם נאמר בנו בעור, מלמד שבעור אביו של בלעם לא היה חשוב כנגדו בנביאות, אלא כבן אצל אביו:

ונאם הגבר שתם העין. מכאן שבלעם סומא באחת מעיניו היה, אל תקרא שתום אלא סתום, ולמה סתמו האל, לפי שאמר ומספר את רובע ישראל, מלמד שהקב"ה מונה רביעיותיהן של ישראל ואומר אימתי תבוא שעה שיצא ממנה, אמר אותו רשע שהיתה עינו רעה מי שהוא קדוש ומשרתיו קדושים יסתכל בדבר זה, וכיון שראה הקב"ה שהיתה עינו רעה אוצרה וסימא עינו:

ד"א שתום העין. פתוח העין, שראה מה שלא ראו כל הנביאים, ואין שתום אלא לשון פתוח, כמו שאמרה המשנה כדי שישתום ויסתום ויגוף:

פסוק ד

נאם שומע אמרי אל. שהיתה שכינה מדברת עמו:

אשר מחזה שדי יחזה. שהיה מביט בשכינה:

נופל וגלוי עינים. כשהיה רוצה לדבר עמו הקב"ה היה משתטח לארץ ומפיל עצמו לתרעא, ומיד הקב"ה ביה מראה לו כל מה שהיה שואל, ולמה לא היה יכול לראות השכינה אלא אם כן היה נופל, לפי שהיה ערל ולא היה יכול לעמוד על רגליו:

פסוק ה

מה טבו אהליך יעקב. ראה שלא היו פתחיהן של ישראל מכוונים זה לזה, אלא כל פתח הי' פתוח אחרי אהל חבירו, כדי שלא יסתכל כל אחד ואחד מהם בביתו של חבירו, התחיל להכניס להם עין רעה, ולכך התחיל לשבחם כדי שלא תשלוט בהם עין רעה, ולכך נסתמו עינו:

ד"א מה טבו אהליך. בזכות שישב יעקב בהם, שנאמר ויעקב איש תם יושב אוהלים (בראשית כ"ה כ"ז), ועל זה זכו ישראל לישב באוהלים במדבר:
משכנותיך ישראל. אמר על המשכן ועל המקדש שעשו ישראל שהשכינה שכנה בהם והוא היה מצילם:

פסוק ו

כנחלים נטיו. מברכותיו אתה יכול לידע מה הי' בלבו לקלל, ועל זה אמר הפסוק ויהפוך ה' אלהיך את הקללה לברכה (דברים כג ו), ביקש לומר [שלא] יהיו להם בתי מדרשות לקבוע קבועים אלא כנחלים, מה [נחלים] פעמם מושכים ופעמים אינם מושכים אלא חרבים, ענתה רוח הקודש נטוי שמושכים בכל עת. ביקש לומר כגנות, שפעמים הם לחים ופעמים הם יבישים, והקב"ה שם בפיו עלי נהר, שבכל עת הם לחים. ביקש לומר כאהלים של בשמים, כי פעמים לחים ופעמים יבישים שבשעה שהם לחים ריחם נודף וכשהם יבישים ריחם נאבד, לכך אמר רוח הקדש נטע ה', שהם כיום שנטע ה' אותם והם לחים. ביקש לומר כארזים שאין להם עיקרין, וכשהם יבשים הרוח בא ועוקרן, והקב"ה שם על פיו ואמר עלי מים ששרשם עמוקין. ביקש לומר שלא יהא להם מלך בן מלך, אמר בעל כרחו יזל מים מדליו, שיהי' להם מלך בן מלך. ביקש לומר שלא ישלוט במלכות אחרת, ושם הקב"ה בפיו ואמר וזרעו במים רבים. ביקש לומר שיהיו אומר שפלה ויפלו ביד עמלק, אמר לו הקב"ה כדי שיאמר וירום מאגג מלכו. וזה הי' שאול שהרג כל עיר עמלק והחרים אגג מלך עמלק:
ותנשא מלכותו. לעדי עד שתמשך מלכותו:
ד"א נחלים נטיו. אלו השמים שנאמר וימתחם כאהל לשבת (ישעיה מ' כ"ב), לומר שיהיו קיימים ישראל כמו שהשמים קיימים, הדא הוא דכתיב לנטע שמים וליסד ארץ ולאמר לציון עמי אתה (שם נ"א ט"ז):
כארזים עלי מים. כמה דתימר כארז בלבנון ישגה (תהלים צ"ב י"ג):
ד"א אתן במדבר ארז (ישעיה מ"א י"ט), זו ירושלים שנעשית כמדבר:

פסוק ז

יזל מים מדליו. שיצאו ממנה חכמים ובעלי תורה, כמה דתימר הוי כל צמא לכו למים (ישעיה נ"ה א):
ד"א זכו לנביאות, כמה דתימר מקור מים חיים (ירמיה י"ז י"ג), וכמו שנאמר כי אצק מים על צמא (ישעיה מ"ד ג'):
ד"א שטיהר אותם הקב"ה מעוונותיהם, כמו וזרקתי עליכם מים טהורים (יחזקאל ל"ו כ"ה):

ד"א שיעשו תשובה והקב"ה מקבלם:
ד"א יזל מים מדליו. כמה דתימר ושאבתם מים בששון ממעיני הישועה (ישעיה י"ב ג'):
וזרעו במים רבים. שיצא מהם מלך המשיח שישלוט במים רבים בכל העמים, אעפ"י שקדמו אדומיים למלכות לפניהם, שנאמר ואלה המלכים אשר מלכו בארץ אדום (בראשית ל"ו ל"א), דבר זה לא יהי' להם לאורך, אלא בעת שיהי' אגג מלך אותה שעה יפסוק מלכותם ויבוא שאול ויקחנו, ואחר כך יפסוק המלכות משאול ותנשא מלכותו של דוד בן ישי, שכרת לו הקב"ה ברית שיהיו בניו הכל מלכים, והוא יהיה ושל באדום, שנא' ויהיו [כל] אדום עבדים לדוד (דה"א יח יג):
אל מוציאם ממצרים. כשם הי' בו כח בזמן שהוציאם ממצרים, כך יש לו תוקף לרוממות להאכילם כל מלכי גוים של ארץ כנען, לכך נאמר יאכל גוים צריו, אלו שאר העם:
ועצמותיהם יגרם. אלו מלכיהם שיהרגו אותם ויקחו ממונם:
וחציו ימחץ. שינחלו ארצם:

פסוק ט

כרע שכב כארי. שיפול כארי על כל העמים אחר שיכבשו את הארץ לא יבואו שאר עמים שיוציאו אותם מארצם, הוי כלביא מי יקימנו:
מברכיך ברוך. אמר לו בלעם מה שאתה אומר, גם קב לא תקבנו גם ברך לא תברכנו, איני מניח את עצמי שלא אברכנו, שהרי יצחק ברך ליעקב, שנאמר ומברכיך ברוך (בראשית כ"ז כ"ט), שכל המברך את ישראל הוא ברוך, ומה שאתה אומר לי לכה ארה לי יעקב, כבר ברכו אביו יצחק, ואמר אורריך ארור (שם שם), שכל המארר את ישראל יהיה ארור, ואם אני אקללם אהיה בארור, ולכך כששמע בלק שאמר בלעם אורריך ארור, אותה שעה הכיר בלק אל בלעם שאם יקללם הוא יהיה בארור והוא נתיירא עוד לקללם לכך חרה אפו, שנאמר ויחר אף בלק, שלא הי' בו [כח] עוד לקללם:

פסוק י

ויספק את כפיו. הכה זו על זו, כמה דתימר אכה כפי (על) [אל] כפי (יחזקאל כא כב), וזה ויספק הוא לשון הכאה. אמר לו אני אמרתי כבד אכבדך, ואלהיך אשר בטחת בו מנעך מכבוד, אמר לו כבר אמרתי לשריך אשר שלחת אלי, לא אוכל לעבור את פי ה', קודם שהלך עם שרי בלק הי' קורא ה' אלהי, ואחר שהלך ועבר את פי ה' לא קראו אלהי, שהבין וידע שכבר נטרד מן העולם:

פסוק יד

ועתה הנני הולך לעמי. כלומר אני יודע שחלקי עמכם מה אתם תאבדו אף אני אאבד:

לכה איעצך. ומה עצה נתן לו, עשה שווקים והושיב בהם זונות, אמר הם אוהבים את הזנות ומתוך שימנעו הנשים שלא ישמעו להם אם לא יעבדו ע"ז וישתחוו לה, והקב"ה שונא ע"ז ושונא זמה ויכעוס עליהם ויהרג בהם, ומנין אתה אומר שהוא נתן את העצה הזאת לבלק, שכן משה רבינו אומר במשנה תורה הן הנה היו לבני ישראל בדבר בלעם (במדבר לא טז), ועוד אמר מה שאתה מתייירא מהם אל תירא מהם, שכבר צוה אלהיהם ואמר להם אל תצר את מואב וגו' (דברים ב' ט'), אבל באחרית הימים עתידים לשלוט בהם:

פסוק טז

ויודע דעת עליון. אטו דעת בהמתו לא הוה ידע, ודעת הקב"ה הוא ידע, אלא שהי' יכול לכוין אותה שעה שהקב"ה כועס בה בכל יום, שנאמר ואל זועם בכל יום (תהלים ז' י"ב), ואימתי הוא כועס בשלש שעות הראשונות, בשעה שהוא רואה את המלכים ישינים עד שלשה שעות, ובשעה שעומדים ממטותיהן ומניחין את כתריהם בראשיהם ומשתחוים לחמה, מיד כועס:

ד"א ויודע דעת עליון. אמרו חכמינו ז"ל ולא קם נביא עוד בישראל כמשה (דברים לד י), בישראל לא קם, אבל באומות העולם קם, ומנו בלעם, וגם שלשה דברים היה בלעם גדול ממשה אמרו כי משה רבינו ע"ה לא הי' יודע אימתי הקב"ה רוצה לדבר עמו, אבל בלעם הי' יודע אימתי הקב"ה רוצה לדבר עמו, שנאמר ויודע דעת עליון, משה רבינו ע"ה לא הי' מביט בשכינה, אבל בלעם היה מביט, שנאמר ומחזה שדי יחזה, למשה לא הית' השכינה מדברת עמו כל מה שירצה, אבל בלעם הי' יודע אימתי הקב"ה רוצה לדבר עמו, שנאמר נופל וגלוי עינים, שהי' מכיל עצמו בשכינה ומיד מגלין עיניו ומדבר עם השכינה, וכל כך למה, כדי שלא יאמרו אומות העולם אילו הי' לנו נביא כמשה, היינו שומעים לו, על כן הי' הקב"ה מדבר עם בלעם, אלא לא הם ולא נביאיהם, כי תקנה לא הי' להם ולא לנביאיהם:

פסוק יז

אראנו ולא עתה. אמר אראה מי שיעמוד לשלל מואב, ה דוד בן ישי, שהי' מודדם בחבלים, והשני החבלים הורג והשלישי מחיה:

אשורנו ולא קרוב. זה המלך המשיח שעתידין ישראל לשלוט עליהם בימיו, שנאמר אדום ומואב משלוח ידם וגו' (ישעיה יא יד):

דרך כוכב מיעקב. לפי שישראל נמשלו לכוכבים, ומהו דרך כוכב, כמה דתימר ואתה על במתימו תדרוך (דברים לג כ"ט), וזה הי' דרך:

וקם שבט מישראל. זה מלך המשיח, שנאמר ויצא חוטר מגזע ישי (ישעיה יא א):

ומחץ פאתי מואב. כמה דתימר אדום ומואב משלוח ידם ובני עמון משמעתם (ישעיה י"ד י"א):
וקרקר כל בני שת. שיהרוס כל הגוים שהם בני שת, ואין קרקר אל לשון הריסה, שנאמר מקרקר קיר ושוע אל ההר (ישעיה כב ה'):

פסוק יח

והיה אדום ירשה. ואותו בימי דוד, הי' שנא' (וישם דוד נציבים באדם) [וישם באדום נציבים] (ש"ב ח' י"ד):
והיה ירשה שעיר אויביו. זה הי' הר שעיר שהיה ירשה לישראל בימות המשיח שהם אויבים, כמה דתימר ועלו מושיעים בהר ציון וגו' (עובדי' א' כ"א):
וישראל עושה חיל. אותה שעה ישובו כל הגליות לארץ ישראל וירשו את ארצם, שנאמר וירשו הנגב את הר עשו וגו', וגלות החל הזה לבני ישראל (שם שם יט כ):

פסוק יט

וירד מיעקב. זה משיח בן דוד, שנאמר וירד מים עד ים וגו' (תהלים עב ח):

פסוק כ

וירא את עמלק. כלומר ראה שבאותו כחו של עשו וכסבור היה בעמלק שיוכל להתגליות בם מלחמה, לכך נאמר ויבא עמלק, התחיל לומר ראשית גוים עמלק, שנלחם תחלה בישראל, לפיכך ואחריתו עדי אובד, שנאמר מחה אמחה את זכר עמלק (שמות יז יד):
ד"א וירד מיעקב. שעתיד לצאת מבני בניו של יעקב, והוא שמשון בן מנוח שיאביד שריד מעיר:
ויש אומרים זה מלך המשיח:
וירא את הקני. ראה זרעו של יתרו שהיה יושב בתוך עמלק, התחיל לומר איתן מושביך, שאתה מתיירא ממלחמת עמלק שלא ירצו לעשות לך רעה מפני שאתה מבני בניו של יתרו, הדא הוא דכתיב ויאמר שאול אל הקני לכו סורו רדו מתוך עמלקי וגו' (ש"א ט"ו ו'), ומכאן אני איעצך:
ושים בסלע קנך. שתשב בעיר בצורה ובמקום חזק, שאם אין אתה עושה כן

פסוק כב

כי אם יהי' לבער קין. שהאומות יבקשו לבערך, ובשביל שנאתן של ישראל עד מה תוכל להנצל, עד שיבא סנחריב מלך אשור ויבלבל כל העולם כולו, הוי עד מה אשור תשבך.
ד"א איתן מושביך. אמר בלעם ליתרו עמנו היית במצרים בעצה אחת, והי' לך לטרח עמנו אלא שנתגיירת ונדבקת בזרעו של אברהם שנקרא איתן האזרחי:

ושים בסלע קנך. אמרו חכמינו ז"ל בני בניו של יתרו הם ישבו בלשכת הגזית, ולימדו תורה ברבים, כמו שנאמר וממשפחות (בני) [סופרים יושבי] יעבץ תרעתים שמעתים סוכתים (דה"א ב' נ"ה), ואין סלע אלא בית המקדש, שנאמר על שן סלע ומצודה (איוב ל"ט כ"ח):

ד"א ושים בסלע קנך. זה הקב"ה שנקרא סלע, ובא לחסות תחת כנפיו של הקב"ה, שנא' ה' סלעי ומצודתי (ש"ב כ"ב ב'), שאלולי כן כי אם לבער קין, ומאימתי מתחייב לבער, משגלו השבטים, אבל אותם שהיו בירושלם לא גלו, ואפילו בחרבן בית המקדש לא גלו מבני יונדב בן רכב שהם היו מבני קני, שהקב"ה שלחם להרי חשך:

פסוק כג

או מי יחיה משמו אל. אל זה המלאך שהוא יבלבל את כל העולם כלו:

ד"א אוי לה לאומה שתמצא בשעה שהקדוש ב"ה עושה פדיון לבניו:

ד"א אוי מי יחיה משישים את עצמו אלוה ואף על אשור ניבא:

ויסעו בני ישראל. שמונה מסעות חזרו ישראל לאחוריהם עד מוסרה על מיתת אהרן שבקשו לחזור למצרים לולי שרדפו אחריהם שבט לוי ועשו עמהם מלחמה והרגו מהם ארבעה משפחות והם הרגו מהלוים שתי משפחות שם ולמה זכרתי מיתת אהרן כאן ישראל שמתו במגפה כ"ד אלפים שאם היה בחיים הי' מקטיר הקטורת ולא היו מתים כל כך, לפיכך הוצרכתי להזכיר מיתתו הנה:

פרק כה

פסוק א

וישב ישראל בשטים. זה שאמר הכתוב לפני שבר גאון (משלי ט"ז י"ח), לפי שראו ישראל כל אותם הטובות שהי' להם נתגאו, ומה טובות היו, המן הי' יורד להם, והבאר עולה להם, וענני הכבוד מקיפים אותם, וכל שונאיהם נופלים לפניהם, ובלעם בא לקללם ונהפכה להם הקללה לברכה, כיון שראו עצמם נתגאו, מיד התחילו נחשדים על העריות, שנאמר וישב ישראל בשטים, ומה היה, ויהיו המתים במגפה ארבה ועשרים אלף, לקיים מה שנאמר וישב ישראל בשטים:

ד"א וישב ישראל בשטים. ואין ישיבה שאין בה צרה. בוא ולמד מתחלת העולם מה כתיב ויצא קין מלפני ה' וישב בארץ נוד קדמת עדן (בראשית ד' ט"ו), מה כתיב שם נע ונד תהיה בארץ (שם שם יב). וכן כתיב ביעקב וישב יעקב בארץ מגורי אביו וגו' (שם לז א), באת עליו צרתו של יוסף שנאמר אלה תודלות יעקב יוסף וגו' (שם שם ב). וכן אתה מוצא שלא נמכר יוסף אלא על ידי ישיבה, שנאמר וישבו לאכל לחם וגו' (שם שם

כה), וכן במעשה העגל מה כתיב וישב העם לאכול ושתה וגו' (שמות לב ו), ואף כאן ע"י ישיבה באת עליהם המגפה, שנאמר וישב ישראל בשטים:

ד"א וישב ישראל וגו'. בלק ובני פלטין שלו העמידו את בנותיהם בשוק של זונות, כמו שיעץ עליהם בלעם הרשע, ועשו שם אוהלים, והיו מקשטים את הנערות, ומעמידין אותם בפנים, והזקנות עומדות מבחוץ, והי' אדם מישראל הולך ליטול מהם חפץ, והיו הזקנות אומרות להם יכנס לפנים, ואני מראה לך פנים יפות, וכיון שהי' נכנס רואה אותה יושב ומקושטת ומתחלה היין של גוים הי' מותר לישראל, ומאותו היום נאסר, והית' הנערה מוזגת לו מן היין העמוני שהוא יפה ומפתה אל הלב ואת הגוף לזנות, והוא מקבל מידה ושותה מאותו היין שמביאו לזנות, שנאמר זנות יין ותירוש (הושע ד יא), מיד הי' יצר הרע נכנס בלבו, והוא אומר השמיעי לי, והיתה מוציאה ע"ז מתו פונדתה ואומרת לו השתחוה לזאת ואני נשמעת לך, הוא אומר לה לע"ז איני משתחוה, והיא אומרת לו אין אתה מגלה עצמך לי, מה הבדל בין שתתגלה לי, בין שתתגלה לע"ז, כי פעור זו היא עבודתו, שיגלה אדם את התחתון שלו לפניה, וכן אמרו רבותינו ז"ל הפוער אדם את עצמו לפעור, זו היא עבודתו, וכן מרקולים שזורק אבן לפניה זו היא עבודתה:

פסוק ב

וישתחוו לאלהיהן. ומה כתיב ויצמד ישראל לבעל פעור. מהו ויצמד כצמידים אשר על היד:

ד"א מתחלה היו נכנסים בצניעות, ואחר כך היו נכנסים זוגות זוגות, כמו שנאמר צמד בקר (ש"א יא ז). וכיון שבקש זמרי והלך אצל כזבי, והיא היתה בתו של בלק, אמרה לו איני נשמעת לך, שכך צוה אותי אבא שלא אהיה נשמעת אלא במשה רבך, שהוא מלך וגם אבי מלך, וראויה בת מלך למלך, ומה הי' דעת בלק, אמר כל מעשה רע שעושים ישראל משה עומד ומבטל הגזירה, ואם תוכל בתי מפתה למשה כל ישראל ימסרו בידי, ובת בלק היתה יפת תואר מאד, אמר לה זמרי אני גדול ממשה, שאני משבט שני והוא משבט שלישי, משך אותה בבלוריתה ויצא לפני משה, אמר לו משה זאת מותרת או אסורה אמר משה אסורה מפני שהיא מדיינית, מיד נתרשלו ידיו של משה, התחיל משה ואלעזר והזקנים בוכים, שנאמר והמה בוכים (פסוק ו'), ורוח הקודש צווחת אשתוללו אבירי לב נמו שנתם וגו' (תהלים ע"ו ו'), פנחס ראה כן מיד קנא ועמד, שנא' וירא פנחס בן אלעזר וגו', ומהו וירא פנחס, ראה שלא עמד לא אלעזר ולא אחד מן הזקנים ולא מן הנשיאים, וכיון שלא עמד אחד מהם, מיד ויקם וראה, ומה ראה, ראה המעשה ונזכר הלכה, שלמד לפני משה רבינו ואמר למדתני רבינו הבועל ארמית קנאים פוגעים בו:

ד"א וירא ויקם. מה ראה, [ראה] את ההלכה החשוד על דבר לא דנו ולא מעידו, אמר ראובן חשוד בדבר, שנאמר וילך ראובן וישכב את בלהה (בראשית ל"ה כ"ב) אינו יכול אחד משבטו לעמוד בזה הענין, כי יאמרו לו דין בעצמך, ואחר כך דין באחרים, ושמעון גדול שבטו עשה העבירה הזאת, אין הדבר תלוי אלא בי, הלא יזכור כי אביו ואבי הרגו אנשי שכם כולם על גילוי עריות, ולא חטא כי אם חמור בן שכם, ולא הי' לזמרי שילמוד ממעשה אביו, ועוד כי שבטי קנאי הוא במעשה העגל, שבטי עמד וקינא לשמו הגודל, והפיל מן העם כשלשת אלפי איש, ועתה ראוי לי לקנאות לשמו הגדול והנורא, ועמד מתוך העדה ולקח רומח בידו, בידו הי' רומח, ולאותם הי' חרם, כי כן רמח חרם בכל מיני איבריהם שהוא מנין רמח, ועשה לו הקב"ה כל אותם הנסים, והם שנים עשר נסים, א' שדרכן לפרוש זה מזה, ואלו המלאך הדביקם. ב' סתם המלאך את פיהם כדי שלא יצווחו. ג' כוון הקב"ה את הרומח כדי שיכנס בתוך זכרותו ובתוך נקבותה כדי שלא יאמרו האחרים אף הוא נכנס ועשה צרכו. ד' האריך הברזל כדי שידקור את שניהם. ה' נתן כח בזרועו כדי שיגביה שניהם. ו' לא נשמטו מן הזיין אלא עמדו במקומם. ז' הפכם המלאך בתוך הרומח כדרכם לראות קלונם לכל. ח' לא הטיפו דם כדי שלא יטמא פינחס. ט' שימר הקב"ה רוחתם שלא ימותו ויטמאו פינחס. י' הגביה לו המלאך את השקוף כדי שיצאו שניהם בין כתפיו. י"א כיון שיצאו ראה את הנגף מחבל בעם והשליכן לארץ ועמד ונתפלל, שנאמר ויעמוד פינחס וגו'. י"ב על ידיו נעצרה המגפה, אמר הקב"ה הרבה טובות אני מחזיק לפינחס, פינחס בן אלעזר בן אהרן הכהן, עליו נאמר חמת מלך מלאכי מות (וחכם) [ואיש חכם] יכפרנה (משלי טז יד), משל למה הדבר דומה למלך שהי' עובר וסיעה של נערים עומדים, עמד אחד מהם וגדף את המלך, נתמלא עליהם המלך חימה, אחד שהי' יושב ביניהם עמד והכה לאותו שגדף את המלך, המלך ראה מה עשה אותו, מיד שככה חמתו של מלך, מי גרם למלך שישוב מחמתו. אותו שהי' מיושב ועמד והכה לאותו, כך מי גרם להקב"ה שתשוב חמתו ולא יכלה בני ישראל הוי אומר פינחס, לקיים מה שנאמר חמת מלך וגו', אמר הקב"ה בדין הוא שיטול שכרו, שנאמר הנני נותן לו את בריתי שלום, גדול הוא השלום שהתורה נקראת שלום, שנאמר דרכיה דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום (משלי ג יז):

פסוק יא

פנחס בן אלעזר וגו'. מה ראה ליחס לפנחס, לפי שהיו מבזין אותו ואומרים ראו בן פוטי זה, בן בנותיו של יתרו שהי' כהן מדין, והיה אבי אמו מפטם עגלים לע"ז, נשאר היום נשיא שבט, ומנין שהיתה אמו מבנות יתרו, שנאמר ואלעזר בן אהרן לקח לו מבנות

פוטיאל לו לאשה ותלד לו את פנחס (שמות ו כה) לכך הקב"ה מיחסו על שם אהרן, לא על שם יתרו:

פסוק יב

לכן אמור הנני נותן לו את בריתי שלום. כמו ששם שלום ביני ובין בני ישראל שלא לכלותם בקנאתי שאני מקנא לע"ז, לכך אני כורת ברית עמו שיהא לו שלום מכולם שלא יוכלו להזיקו:

פסוק יג

והיתה לו ולזרעו. מכאן אמרו שלא הי' פינחס כהן עד אותה שעה, והוא קיים, הדא הוא דכתיב [בריתי] היתה אתו החיים והלום (מלאכי ב' ה'):

מפרקי ר' אליעזר בן הורקנוס ויאמר קנא קנאתי לה' (מ"א י"ט י"ד), אמר הקב"ה לאליהו אתה קנאתה על ע"ז בשטים, שנא' פינחס בן אלעזר וגו', וכאן אתה מקנא קנאתי, חייך שאין עושין ישראל ברית מילה עד שתה רואה בעיניך, מכאן תקנו חכמים להיות עושין מושב כבוד לאליהו שהוא מלאך הברית, שנאמר ומלאך הברית וגו' (מלאכי ג' א'):

אמר הקב"ה לפינחס אתה למדת סניגוריא על בני בלשונך, טול את הלחי מתנה, אתה כיוונת רומח לקבות האיש והאשה, טול את הקיבה, אתה יגעת בזרועך, טול הזרוע את הטלת שלום בין אדם לחבירו, הוי את מברך את בני בשלום, שנאמר ישא ה' פניו אליך וישם לך שלום (במדבר ו' כ"ו):

אמר ריש לקיש הוא פינחס הוא אליהו, אמר לו הקב"ה אתה נתת שלום ביני ובין בני ישראל, אף לעתיד לבוא אתה עתיד ליתן שלום ביני וביניהם, שנאמר הנה אנכי שולח לכם את אליהו הנביא (מלאכי ג' כ"ג):

והיתה לו ולזרעו אחריו. שיהיו מבורכים ממני לעולם:

פסוק יד

ושם איש ישראל המכה אשר הכה את המדינית זמרי בן סלוא. ולמה הוצרך להזכיר שמו ומשפחתו וגדולתו, להודיע שבחו וייחוסו של פינחס, שזה הי' גדול מכולם ומשבטו, ומסר עצמו למיתה על קדושת השם:

ד"א להודיע שכל אלו שמתו במגפה לא היו כי אם משבט שמעון, ועל ידי נשיאים מתו שבקשו לעזרו, לקיים מה שנאמר ונתתי פני באיש ההוא ובמשפחתו וגו' (ויקר' כ' ה').

ולמה נקרא שמו זמרי, שעל ידו נזמר שבטו, כמו שאומר זמיר עריצים (ישעיה כ"ה ה'):

בן סלוא. שעל ידו סילה משפחתו, ולא הי' נשיא כי אם על חמשה בתי אבות היו לשבט שמעון:

ושם האשה המכה. ולמה הזכיר שמה ומשפחתה ובית אביה, להודיעך שנאת המדיינים לישראל, שהפקירו בת מלך כדי לאבד מלך בישראל, ולמה נקרא שמה כזבי, שכזבה באביה, שהוא אמר לה אל תשמעי אלא למשה, והיא שמעה לזמרי:

בת צור. הוא הי' אחד מחמשת מלכי מדין, ומבחר שבכולם הי':

ראש אמות בית אב. ללמדך לפי שהמריד את בתו גרעו הכתוב ומנאו שלישי, אלא כל אומה ואומה שבאה להזדווג עמהם הם מקבלים אותו, ונושאין מהם ומשיאין להם, אבל ישראל אינם כן שאינם מתחברים אלא לשבטים, לכך נאמר ראש אמות בית אב, שלא הי' אלא אחד, והיו שתי אומות אחרות מעורבות בהם, ועל זה נאמר צרור את המדינים והכיתם אותם (פסוק י"ז), הניח למואב ולקח למדין מפני שני דברים, א' שלא מתו במגפה אלא על ידי המדיינית, ועוד ישראל לא היו באים עליהם ולא היו יכולין להזיק למואב, ועוד שכבר נתחבר משה רבינו ע"ה עם יתרו שהי' מדייני והיה להם למשוך אהבה לישראל לא די להם שלא עשו אלא שניכלו להם שיעבדו לפעור ונהרגו מהם כמה וכמה, וגם הפקירו לבת מלך שעל ידה היתה מגפה בישראל:

פסוק יט

ויהי אחרי המגפה. משל לרועה שנכנסו זאבים לעדרו, והיה מונה עדרו במה נשארו, ולחיבתן של ישראל עשה, לידע ולהודיע כמה הם חביבין לפניו, ומנין זה היה כדי שעל שמם של אלו בתי אבות תחלק הארץ, לפי שהיה בתי אבות בשבט, כך הארץ המגיע לשבט וחולקת למספר בתי האבות:

פרק כו

פסוק ט

הוא דתן ואבירם. הוא הי' ברשעותו מתחלתו ועד סופו כל אחד מהם:

פסוק י

ויהיו לנס. על שם ובני ישראל נסו לקולם (במדבר טז יד). ד"א שאותם דברים שאמר משה לא נסיון היו מה שאמר ולא מלבו כי אם מדברי ה':

ד"א נס גדול עשה הקב"ה למשה ששמע לקולו וצוה לארץ לבלעם מה שלא היה לא לפניו ולא לאחריו:

פסוק יא

ובני קרח לא מתו. לכך נאמר פרשה זו, להודיע כח התשובה שבני קרח בתחלה היו עם אביהם, ולבסוף הרהרו כולם לעשות תשובה, והצילם הקב"ה, ונתבצר להם מקום בגיהנם:

על שלשה עמודים שלא יגיע להם חום האש, והתחילו לומר שירה, ועליהם מפורש בספר תהלים למנצח על שושנים לבני קרח (מזמור) (תהלים מה א), שעשו לבם רך כשושנים, ומה היו אומרים, רחש לבי דבר טוב אומר אני מעשי למלך (שם שם ב), ומי היו אסיר ואלקנה ואביאסף:

פסוק יב

בני שמעון למשפחתם לנמואל. לאותם שנולדו בארץ כנען טרם שירדו למצרים לפיהם נתחלקה הארץ שהם בתי אבות נקראו, לראובן מנה הכתוב שהיה לו ארבעה בנים כשירד למצרים, חנוך ופלוא חצרון וכרמי (בראשית מ"ו ט'), וכן מנאם כאן, וכן היו לו לשמעון ששה בנים (שם שם י), וכן מנאם כאן, אבל חיסר לאוהד, יש אומרים שבמצרים חסרו בשלשת ימי אפלה לפי שהיו רשעים גמורים, וכן חסרו גם משאר השבטים, ויש אומרים בעת שמת אהרן חזרו ישראל לאחוריהם שמונה מסעות, שנטלו עלה לחזור למצרים ורדפו אחריהם שבט לוי והרגו מהם שבעה בתי אבות, ואלו הם, אהוד וישוה וחמשה מבני בנימין בכר וגרא ונעמן וראש וארס, ולמה באה המכשלה הזאת. לפי שהיו רשעים, ומנין שחזרו שמונה מסעות, שכן כתיב ובני ישראל סעו מבארות בני יעקן מוסרה (דברים י ו), והלא ממוסרה נסעו לבני יעקן, שנאמר ויסעו ממסורה ויחנן בבני יעקן (שם לג לא), אלא מכאן אתה למד שישראל חזרו לאחוריהם עד מוסרה:

שם מת אהרן (שם שם). וכי במוסרה מת אהרן, והלא בהר ההר מת אהרן, שנאמר ויעל אהרן הכהן (בהר) [אל הר] ההר על פי ה' וימת שם (במדבר לג לח), מכאן אתה למד שעל ידי מיתת אהרן חזרו לאחור, ובשביל המשפחות שנהרגו עשו שם אבל על אהרן כאילו שם מת:

פסוק טו

בני גד. [שבעה] היו כשירדו למצרים, צפיון חגי שוני ואצבון ערי וערודי ואראלי (בראשי' מו ט"ז), וכן מנאם כאן. ליהודה היו לו שלשה בנים כשירדו למצרים, שלח ופרץ וזרח (בראשית מו יב), ולפרץ היו לו ב' בנים בטרם ירדו למצרים חצרון וחמול (שם שם), וכן מנאם כאן, ללמדך שכל השבטים שנולדו בארץ כנען וגם בני בניהם נחשבו בתי אבות, אבל אותן שנולדו לאחר שילדו לא נחשבו בבתי אבות:

יששכר היו לו ארבעה בנים בטרם ירדו למצרים, תולע ופוה ויוב ושמרון, וכן מנאם כאן:

לזבולן היו לו שלשה בנים, סרד ואילון ויחלאל (בראשית מ"ו י"ד), וכן מנאם כאן:

פסוק כ

בני יוסף למשפחותם. לפי שהיו במצרים אותם בנים שהיו לו בטרם ירד יעקב אבינו למצרים עשאם שבטים, ואותם בני שנולדו לו עשאם בתי אבות, שנאמר ועתה שני בניך

הנולדים וגו' (בראשית מח ה), ואמר אחר מכאן ומולדתך אשר הולדת אחריהם וגו' (שם שם ו), שיהיו בתי אבות אחרים חוץ ממנשה ואפרים, ולא אמר לו אלא על בני בניו, שבל מה שיולידו בחייו יהיו בתי אבות כאלו הם בניו, לפי שלא גדל בארץ כנען כאלו נולדו לו כל הזרע בארץ כנען, שכל הזרע שיראה מבניו שיהיו בתי אבות, ועל זה נאמר על שם אחיהם יקראו בנחלתם (שם שם), כשם שהיו כל בני השבטים בתי אבות, כך יהיו הם בתי אבות בני שלשים ושותלח בנו וכל אחיו וערן בני שותלח גם בני מכיר בן מנשה, ללמדך הכתוב כשם שראה לאפרים בני שלשים, כך ראה למנשה בני שלשים, ואלו הם מכיר וגלעד ואיעזר ואחיו שהיו נולדים שלשים, ולכך מנה הכתוב בתי אבות מן מכיר וגלעד ואיעזר ואחיו שהיו נולדים שלשים, ולכך מנה הכתוב בתי אבות מן מכיר ואילך עד חפר. שכולם יולדו על ברכי יוסף, אבל צלפחד לא נולד בימי יוסף, ולמה מנאם כאן, שאעפ"י שמתו במדבר לקחו בנותיו חלקו בארץ. הרי שהיו למנשה שמונה בתי אבות ולאפרים היו לו ארבעה בתי אבות שותלח ובכר ותחן וערן כל זה בא להם מזכותו ומברכתו של יעקב איבהם, לקיים מה שנאמר ותגזר אומר ויקם לך וגו' (איוב כב כח), שאע"פ שבכל מקום חישב אפרים תחלה למנשה לפי שעשה אפרים לפני מנשה, אבל בחלוקת הארץ חישב מנשה תחלה, לפי שחצי שבטו לקחו חלקם בעבר הירדן:

פסוק לח

בני בנימין למשפחותם. והלא עשרה בנים היו לבנימין כשירד למצרים, שנאמר ובני בנימין בלע ובכר וגו' (בראשית מו כא), ולמה חסרו מחצה, לפי שאתה מוצא כשנתקשית אמו בלידתה אותו וחשבה שהוא ימות, שלא יהיה בן של קיימא, וקראה אותו בן אוני, כלומר שהיה מתאונן והולך, אבל אביו קרא לו בנימין בן מיומן, ועמד לו שמו ששם לו אביו, שלא יחסרו בניו עד מלחמת הלוים, והיון עמד לו שם אמו במעשה פלגש בגבעה, שלא נשאר מכלם אלא שש מאות, אבל במיתת אהרן מתו החמשה בשביל דברי אביו שקראו בנימין:

ודע שאחירם האמור כאן הוא אחי האמור להלן, ולפי שקראו בנימן על שם יוסף שהי' רם ממנו, ולכך קראו כאן אחירם:

ושפיפם האמור כאן הוא מפים האמור להלן, ולכך קרא למופים שפיפם שמפיו היה שפוי:

פסוק מ

ויהיו בני בלע ארד ונעמן. ולמה חשב לבני בלע בתי אבות ולא נולדו בארץ כנען, אלא מכאן אתה למד שמעוברת יצאה מהם כשירד בלע אביהם למצרם, ותאומים היו, ולא נולדו בדרך עד נכנסו למצרים, שאם נולדו בטרם הכנסתן למצרים, היה חושבן בכלל,

כשם שחשב לאלו, וכבר בכלל השבעים היו, ללמדך אפילו אותן שנתעברו בארץ, אעפ"י שלא נולדו שם, זכו להיות בתי אבות:

לדן לא היה לו אלא בן אחד והורד למצרים ושמו חושים ואף הנה אינו חושב אותו אלא בית אב אחד [שוחם] הוא חושים, ולמה נקרא שמו חושים שהי' לו בנים כחושים של קנים:

ד"א ולמה נקרא חושים [שוחם] שהי' שחור בגופו והי' כבד אוזן:

לאשר כשירדו למצרים היו לו ששה בנים (בראשית מ"ו י"ז), והוא אינו חושב אלא חמשה, שחסר משפחת ישוה. ומפני מה מחשב לכל בתי [אבות] ה' בראשם וי, בסופם, וכענין זה אינו מחשב בימנה (פסוק מד), לפי שהיו המצריים אומרים בנפשותיהם אלו ישראל בגופם היו הם משליטים, ובנשותיהן לא היו מושלים, והיו מונים אותם לפיכך הטיל הקב"ה ה' בראש מותם וי' בסוף שמותם, לומר לך יה מעיד עליהם שהכל בני אבותיהם, הדא הוא דכתיב ששם עלו שבטים שבטי יה (תהלים קכב ד) אבל הרשעים אינו חפץ בקילוסם, שנאמר ולרשע אמר אלהים מה לך לספר חוקי' וגו' (שם ג טז), אבל ימנה, לפי שהיה י' בראש שמו וה' בסוף שמו הוא יה:

פסוק מו

ושם בת אשר שרח. ומפני מה חשבו לשרח ולא חשבו לדינה, לפי שעדיין היתה בחיים, לכך לא חשבה לדינה מפני שכבר מתה:

וחשב לשרח כי [לא] לקחה חלק בארץ אלא בנות צלפחד בלבד, שלא הניח אביהם בן זכר, ולמה הקדים בירידתן שרח לחבר ומלכיאל (בראשית מו יז), וכאן (פסוק מה) הקדים לחבר ומלכיאל לשרח, לפי שבני בריעה נטלו חלק בארץ כאשר עשו דודיהן, לכך חשבם עמהם, אבל שרח לא נטלה חלק בארץ, על כן חשבה בסוף, אבל בירידתן למצרים חשבה תחלה, לפי ששרח גדולה היתה על שנים על חבר ומלכיאל, לכך חשבה תחלה:

פסוק נא

אלה פקודי בני ישראל שש מאות אלף וגו'. אתה מוצא בכל השבטים יש מהם שיהו פחותין ממה שמצינו במדבר סיני, ויש מהם שהיו יתירים על ענין מדבר סני, ומה שהיו פחותים לא היו פחותים אחד מחמשה, אבל שבט שמעון היו פחותין יותר מן המחצית, לפי שהיה חושבן לתלן ט' וחמשים אלף, וכאן היו שנים ועשרים אלף ומאתים, מכאן אתה למד שאותם שמתו במגפה בשטים ארבעה ועשרים אלף, לא היו אלא משבט שמעון:

פסוק נג
לאלה תחלק הארץ בנחלה, מכאן אתה למד שלבאי הארץ נתחלקה, שנאמר ונתתי אותה לכם מורשה אני ה' (שמות ו' ח'). הא כיצד היה מיוצאי מצרים נוטל חלק עם אלו ואלו: במספר שמות. לפי שהיו בתי האבות ונעשה מן חלק השבטים חלקים שמתחלקין כל שבט ושבט כל שבטו מחלקו:

פסוק נד
לרב תרבה נחלתו. למי שהי' לו בנים הרבה כשבאו בארץ והיו מעשרים שנה ומעלה היו נותנין לו מהחלק המגיע לבית אב חלק לכל אחד ואחד בשווה שכל החלק המגיע לבית אב החלקו כפי פקודיו שהיו בבית אב למי שהיו לו עשרה בנים היה מגיע לו עשרה חלקים ולמי שהיה לו חמשה בנים אינו נוטל אלא חמשה חלקים:

פסוק נה
אך בגורל. עשו מן הארץ י"ב חלקים בכתב י"ב שבטים. וכתבו שמותם בי"ב פתקין, ונתנם בקלפי אחד, וכתב עליהם שמות חלקי הארץ, והיה אלעזר מלובש אורים ותומים, והיה מכניס שתי ידיו בקלפי, באחת היה מעלה שם שבטו, ושנית היה מעלה חלק אחד מן הארץ, ואותו חלק שהיה מעלה עם השבט הוא היה חלק השבט:

פסוק נו
על פי הגורל. סבורים אתם שחלקו הארץ והלא סאה שביהודה הוא עושה ארבעים סאה בגליל אלא אותה שלא היתה שוה בחברתה היו מוסיפין במדתה יותר על חברתה כדי שיהיו השני חלקים שווים ואעפ"כ צוה הקב"ה בלא גורל לא יחלקו אחד מהם ועליהם נאמר בין רב למעט:

פסוק נז
ואלה פקודי הלוי. עתה חמשים (וחמש) [ושבע] משפחות היו השבטים (וט') [וח'] משפחות היו שבט לוי עם משפחת עמרם, שכן אתה מוצא שקורא אותן במקום שמונה אותן משפחות העמרם. הרי ששים וחמש משפחות שיו ישראל והיו פחותים מהם חמש משפחות מע' משפחות של בני נח ועל זה רמז בתורה כי אתם המעט מכל העמים (דברים ז ז), ה' משפחות הייתם חסרים מכל העמים שמשפחות כל האומות היו ע' משפחות וישראל היו ס"ה:

פסוק נט
אשר ילדה אותה ללוי במצים. לידתה היתה בין החומות ולפי שנולדה קודם שנכנס למצרים לכן נחשבה במנין הכלל כשירדו למצרים נפש שלשים ושלש, והלא לא היו בפרט אלא ל"ב, אלא לפי שלא ילדה קודם שירדו למצרים לא חשבה, ולפי שכבר נולדה כשהגיעו לשם, לכך נאמר שלשים ושלש:

פרק כז

פסוק א
ותקרבנה בנות צלפחד. חכמניות היו, צדקניות היו, דרשניות היו, חכמניות היו שלא דברו אלא לשעת הצורך, צדקניות היו שלא נישאו אלא להגון להם, דרשניות היו שהיו אומרות למה יגרע שם אבינו:

פסוק ב
ותעמודנה לפני משה. אפשר עמדו לפני משה ולא אמר להם כלום, והלכו להם אחרי כן באו לפני אלעזר, ואחר כך לפני הנשיאים, ואחרי כן לפני העדה, (והלא) [אלא] בבית המדרש היו יושבים כולם והיו אומרים דבריהם לפני משה ולפני הנשיאים:

פסוק ג
אבינו מת במדבר והוא לא היי בתו העדה. אלו עדת מרגלים:
הנועדים על ה'. אלו המתלוננים:
בעדת קרח. כמשמעו. ללמדך שכל אלו לא נטלו חלק בארץ:
כי בחטאו מת. מכאן אמרו זה היה מקושש:

פסוק ד
למה יגרע שם אבינו גו' כי אין לו בן. ואנו אין ראויים לירש תתייבם אמנו ויקום שם לאבינו. ואם אנו ראויות לירש תנה לנו אחוזה בתוך אחי אבינו:

פסוק ה
ויקרב משה את משפטן. לפי ששם משה ואלעזר והנשיאים וכל העדה ששמעו דבר זה ולא ביקש משה ליטול עטרה לעצמו וחלק כבוד לכולם:
ויש אומרים על שאמר משה והדבר אשר יקשה מכם תקריבון אלי ושמעתיו (דברים א' י"ז), אמר לו הקב"ה אתה סבור לידע הדינין, אני אקשה עליו דין שהנשים יודעות אותו, לכך נענש משה, לפיכך אמר ויקרב משה את משפטי לפני ה':
ויש אומרים שנענש משה על שסילק את עצמו מן הדינים ולכך נו"ן של משפטן ארוך. ומפני מה נענש משה, אחר שפירש הקב"ה דינן, אמר לו הקב"ה מדין תורה אתה מסלק את עצמך, שמא מדיני אתה יכול לסלק את עצמך עלה אל הר העברים הזה:

פסוק ז
כי בנות צלפחד דברות. ר' חלקיה אומר נטלו בנות צלפחד חלק אחד על פי שהיה אביהם מיוצאי מצרים ומת בלא בנים, ונטלו בנותיו חלק דודיהן, ועוד נטלו חלק אחד בשביל חפר זקינם, שהיה גם הוא מיוצאי מצרים אבי צלפחד אביהם, ועל זה נאמר נתן תתן אחוזת נחלה, הרי שתי מתנות, ונטלו חלק בכורה מנכסי חפר, לפי שהיה אביהם בכור, לפי שארץ ישראל מוחזקת היתה ונטלו אחיהם שהיה מיורדי מצרים ועל זה נאמר

והעברתם את נחלתו לבתו, אין מי שמעביר נחלה משבט לשבט אלא בת לבד, שהבן יורש הוא:

ד"א והעברתם. כל מי שאין לו בן זכר ליורשו, הקב"ה ממלא עליו עברה:

פסוק יא

לשארו הקרוב עליו. שארו זו אשתו, מכאן שהבעל יורש את אשו וקרי ביה ונתתם את נחלתו לשארו, לומר לך שגורעין [וי"ו] מנחלתו (ולא) [ולמ"ד] מן לשארו ומוסיפין עליו תיבה אחת ודורשין עלה:

עלה אל הר העברים הזה. לכך נסמכה פרשה זו לפרשת בנות צלפחד, שאמר קב"ה למשה מדינן של יתומות אתה מסתלק ואין אתה מסתלק מדיני:

פסוק טז

יפקוד ה'. כיון ששמע משה שימות, התחיל לבקש רחמים על ישראל, שיתן להם רועה שיהיה לו רוח לסבלם, והתחיל ואמר רבונו של עולם אתה יודע כל רוחות של בני אדם, מי הוא סבלן, ומי הוא רגזן, אתה פקוד איש על העדה אשר יצא לפניהם במדבר, ואשר יבא לפניהם לעשות כל צרכם, ואשר יוציאם בזריזות, ואשר יביאם בתפלותיו, ואמר לו הקב"ה כל הדברים שאמרת תמצאם ביהושע תלמידך, לך והקם אותו, הדא הוא דכתבי קח לך את יהושע בן נון ונתת מהודך עליו (פסוק כ), מהודך ולא כל הודך, שתכריז עליו בכל מחנה ישראל ה ראוי להיות רועה מפי הגבורה, ואין מהודך אלא קולך, שנאמר (הודו בחרובו) [הוד נחרו אימה] (איוב ל"ט כ'):

פסוק כא

ולפי אלעזר הכהן יעמוד. לא מצינו שנצרך לו יהושע לקיים מה שנאמר ושומר אדוניו יכובד (משלי כ"ז י"ח). ועוד למה נענש אלעזר שלא נצרך לו יהושע לפי שהורה הלכה בפני משה. שנאמר ויאמר אלעזר (במדבר ל"א כ"א):

פסוק כג

ויסמוך את ידיו עליו ויצוה. אעפ"י שלא אמר לו הקב"ה אלא בידו אחת, שנאמר ידך עליו (פסוק יח), והוא סמך בשתי ידיו עליו בעין יפה, לכך נאמר טוב עין הוא יבורך (משלי כ"ב ט'):

פרק כח

פסוק ב

צו את בני ישראל וגו'. למה נסמכה פרשה זו לאחר פרשה זו של יהושע, אמר הקב"ה למשה, על בני אתה מצוני איני צריך אזהרה עליהם, ועד ששאתה מצויני עליהם צוה עליהם שילכו בדרכי וישמרו מצותי:

ד"א צו את בני ישראל [וגו'] במועדו. ואפילו בטומאה ואפילו בשבת:

פסוק ג

שנים ליום. כנגד היום תמיד של שחר היה שוחט כנגד המזרח ותמיד של בין הערבם היה שוחט כנגד המערב:

פסוק ז

הסך נסך שכר לה'. מכאן לשני ניסוכין, אחד ניסוך המים בחג, ואחד ניסוך היין בכל יום: שכר. אין יין כשר לגבי המזבח אלא יין שהוא משכר, ואימתי יהיה כשר לגבי המזבח מן ארבעים יום ולהלן:

פסוק טו

ושעיר עזים אחד לחטאת לה'. חטא שאין מכיר בו אלא ה' לבדו, מכאן אמרו על טומא מקדש וקדשיו שאין ידיעה לא בתחלה ולא בסוף, שעיר של ראש חדש מכפר:

ד"א למה נשתנה שעיר עזים של ראש חדש שמכפר, שנאמר בו לה', אמר הקב"ה הביאו שעיר זה כפרה על ציוויי, כדי שיהא כפרה עלי על שמיעטתי אותה:

פסוק כו

וביום הביכורים. זה חג שבועות שבו מקריבים שתי הלחם של חמץ מן החטים חדשים: בשבעותיכם. הוא חג שבועות:

פרים בני בקר. מכאן כל מקום שכתיב פר הוא כנגד אברהם, שנא' ואל הבקר רץ אברהם (בראשית י"ח ז'):

איל. כנגד יצחק, שנאמר וילך אברהם ויקח את האיל וגו' (שם כ"ב ט"ז):

כבשים. כנגד יעקב, שנאמר והכבשים הפריד יעקב (שם ל' מ'):

שעיר עזים אחד. כנגד יוסף לכפר על מכירתו, שנאמר בו ויקחו [את כתונת יוסף וישחטו] שעיר עזים (שם לז לא):

ולמה לא נאמר שעיר חטאת בחג השבועות לפי שהוא יום מתן תורה והתורה היא מכפרת כקרבן, לכך לא נאמר בו חטאת הכפורים:

י"ג פרים. אתה מוצא ששבעים פרים היו מקריבים ביום חג הסוכות, ביום ראשון י"ג, ובשני י"ב, ובשלישי י"א, וברביעי י', ובחמישי ט', ובששי ח', ובשביעי ז', נמצאו הכל שבעים, והוא כנגד אומות העולם שהם שבעים אומות, כדי שיצילנו השם מידם ויכלו מן העולם, לפיכך מתמעטים והולכים:

ארבעה עשר כבשים. כנגד י"ד בני יעקב בני יעקב שנים עשר, ומנשה ואפרים שנים, הרי ארבעה עשר, כי אפרים ומנשה נקרא על שמו, שנאמר לי הם (בראשית מח ה):

והם לא היו פוחתים והולכים, אלא כשם היו י"ד בראשון, כך היו בכל יום י"ד, ללמדך שהם היו חזקים וקיימים לעולם, ועולה חשבונם צ"ח לכפר על צ"ח קללות שבתורת כהנים, והוא בכי תבוא אל הארץ:

בשני ונסכיהם מ' יתירה, בששי ונסכיה י' יתירה, ובשביעי כמשפטם מ"ם יתירה הרי מים, מכאן רמז לניסוך המים מן התורה, לפי שבזכות ניסוך המים יהיו מתברכים לכם המים שיהיה גשמי ברכה, ולמה בששי היה סימן של מים, לפי שביום הששי ניתנה התורה שנמשלה למים, שנאמר הוי כל צמא לכו למים (ישעיה נה א):

ד"א לפי שביום שני היה חילוק המים, וביום ששי לבריאת עולם ירדו גשמים:

ד"א למה ביום ששי, לפי שלא נברא אדם כי אם ביום ששי וכשבא אדם הוצרך העולם למים:

ולמה בראשון ובשביעי ובשני וברביעי עזים כתיב בהו, מה שאין כתוב בשאר הימים, לפי שבזכות שלשה אבות העולם נדמו ישראל כעזים בעולם:

ולמה לא כתיב עזים בשלישי, לפי שיעקב הי' רביעי, לפי ששני בנים היו ליצחק עשו ויעקב, ועשו יצא ראשונה, ולפיכך אל זכר ביום השלישי עזים, ועשו לא נקרא זרע כי אם יצחק שנאמר כי ביצחק יקרא לך זרע (בראשית כ"א י"ב):

פסוק לה

ביום השמיני וגו' פר אחד וגו'. ושעיר חטאת אחד. זה קרב על שם ישראל:

פרק ל

פסוק ב

וידבר משה אל ראשי המטות לבני ישראל לאמר זה הדבר אשר צוה ה'. נאמר כאן זה הדבר, ונאמר להלן בשחוטי חוץ זה הדבר (ויקרא יז ב), מה להלן שלשה משה ואהרן וכל ישראל, אף כאן הנדר מותר בשלשה הדיוטות, ולכך נאמר אל ראשי המטות, שיחיד מומחה הוא מתיר את הנדר, ומניין שיש היתר לנדר, שנאמר לא יחל דברו (פסוק ג'), הוא אינו מוחל, [אבל] אחרים מוחלין לו, כיצד חכם מתיר את הנדר שלו, אם הנודר או הנשבע אומר מתחרט אני על נדרי או על שבועתי, מתיר אותו מיד, ואומר לו מותר לך ג' פעמים, ואם אינו מתחרט, החכם פותח לו פתח ואומר אדעתא דהכי מי נדרת ואסרת ואומר לא מיד מתירין אותו:

פסוק ד

ואשה כי תדר נדר לה'. הנערה שלא הגיעה עדיין לימי הבגרות שהם י"ג שנים ויום אחד אם אסרה עצמה בנדר או בשבועה:

והחריש לה. כל אותם ששמע והחריש לה ולא מיחה מיד, שוב אינו יכול לבטל את הנדר, אבל אם אמר לה נדריך יהון בטלין ואין רשותיך לעצמיך כדי שתשבעי ואת ברשותי, אז בטל הנדר ואינה חייבת לקיימו:

פסוק ז

ואם היו תהיה לאיש. כלומר אם נישאת הנערה לבעל מאז יצאה מרשות אביה והיא ברשות בעלה ונדרה לאחר שנישאת ואם יחריש לה בעלה. ולא יפר נדרה חייבת לקיימו, ואם יפר בעלה נדרה ביום שמעו אינה חייבת לקיימו, כיצד יאמר לה מותר ליכי שלשה פעמים חכם מתירה ובעלה מפר אותה:

פסוק י

ונדר אלמנה וגרושה. אעפ"י שהיא נערה עדיין אינו יכו אביה להפר נדרה שכבר יצאה מרשותו כשנישאת ובעל אין לה כדי שיפר נדרה:

פסוק יא

ואם בית אישה נדרה. ואם נישאת לבעל אחר שנתאלמנה או שנתגרשה ואסרה עצמה בנדר או בשבועה בבית הבעל השני הרי היא כאשה שלא היה לה בעל אחר:

פסוק טו

ואם החרש יחריש לה אישה. ביום שמעו הנדר ולא הפר לה אח"כ חייבת לקיים נדר, אבל אם מפר לה ביום שמעו אינה חייבת לקיים נדרה וכל דברים שהיא חייבת לעשות לבעלה אין בעלה צריך להפר לה, לפי שאינה יכולה להשבע כדי לבטל על מה שחייבת לעשות לבעלה, אבל אם נדרה ואסרה לעצמה דברים שיש לה בהם עיוני נפש אותם נדרים יכול הבעל לשאול לחכם על נדרה, ואם תתחרט או ימצא פתח להתירה יתיר לה נדרה ואותם נדרים של עינוי נפש שהבעל יכול להפר לה הם מפורשים במסכת נדרים:

ואם בעלה יפר נדרה אחר שיעבור יום שמעו לא יהיה העון עליה בעת שלא יתקיים נדרה אלא הוא ישא [עונה] ויענש עליה:

ד"א כל זאת הפרשה לא נאמרה אלא בשביל ישראל שמרדו בהקב"ה ובטלו את התורה, והשליכו מעליהם עול מלכות שמים, ועזבו את הקב"ה, ועבדו הבעלים והעשתרות, לפיכך נאמר ואסרה איסר בבית אביה, וישראל נמשלו לנשים, שנא' וארשתיך לי וגו' (הושע ב כא), ותמצא בזה הפסוק חמשה וארשתיך, והם כנגד חמשה חומשי תורה, שהקב"ה קידש את ישראל, בחמשה חומשי תורה, ונקרא הקב"ה אב, כי [אתה] אבינו (אתה) (ישעיה ס"ג ט"ז), והם הכניסו הצלם להיכל למעלה על הכרובים, ולפיכך רמז ואסרה אסר בבית אביה, והקב"ה הוכיחם על ידי ירמיה ע"ה אשר רגמו אותו בני ישראל במצרים וקברו אותו המצריים, מפני שהיו אוהבים אותו שהתפלל על הדגים התמנו

חיים שהיו בנילוס והיו הורגים המצרים, ומלך אלכסנדרוס הוציא עצמותיו וקבר אותם באלכסנדרייה, ולא זה הנביא בלבד הרגו, אלא אחרים הרבה הרגו, חור ובעשא הרג לשמעיה הנביא, ואבייה הרג לאחייה השילוני, ויואש הרג לזכריה בן יהוידע בחצר בית ה', והזה מדמו על הקיר, ונסתלקה שכינה מן ההיכל עד ימי ישעיהו ע"ה, וישעיה הנביא הרג אותו מנשה בן יחזקיה, ונסרו במסר משום שנתבלע בארז. וכמה רעות עשו וכמה לבורא הכעיסו:

ר' אבא בר כהנא פתח צהלי קולך בת גלים וגו' (ישעי' י' ל'), אמר להם (ירמיהו) [ישעי'] הנביא ע"ה והוכיחם ואמר אי עניים עד שאתם עסוקים בשרירות, ועוד עסוקים בשירות וזמירות של ע"ז, צהלי קולך בדברי תורה, לבלבי קולך ברישהון די גליא, בת גלים מה הגלים הללו מסויימים בים, כך זכות אבותיכם מסויימים בעולם, ואל תיקרי גלים אלא גולים, כלומר כי כל דור ודור אינם עומדים כי אם בזכות האבות:

ד"א אל תקרי גלים אלא גולים ביתו של אברהם שגלה, שנאמר ויאמר ה' אל אברם לך לך (בראשית י"ב א'). ביתו של יצחק שגלה, שנאמר וילך משם יצחק ויחן בנחל גרר (שם כו יז). ביתו של יעקב שגלה, שנאמר וילך פדנה ארם (שם כח ז). הקשיבה לישה (ישעיה שם). הקשיבי לדברי תורה, הקשיבי לנבואה, הקשיבי לדברי תוכחה, הקשיבי לדבר מצוה, הקשיבי לדברי ירמיה ע"ה, ואם לא הנה לישא הוא אריה עולה להרגך, ואין אריה אלא נבוכדנצר, שנאמר עלה אריה מסובכו (ירמיה ד ז):

עניה ענתות (ישעי' שם). עניה מדברי תורה, עניה מדבר נבואה, עניה מן המצות, עניה מדברי חכמים, עניה מגמילות חסדים, עניה ממעשים טובים. ואם לא ענתות מתנבא עליך, ואין ענתות אלא ירמיה ע"ה, דכתיב דברי ירמיהו בן חלקיהו מן הכהנים אשר בענתות וגו' (ירמיה א א):

ר' אבא בר כהנא פתח לא ישבתי בסוד משחקים (ואעלוזה) [ואעלוז] (שם טו יז), אמרה כנסת ישראל ישראל לפני הקב"ה רבונו של עולם לא ישבתי בבתי הטרטראות ובבתי קרקסאות (ואעלוזה) [ואעלוז], ולמה מפני ידך בדד ישבתי (שם), נגעה בי יד פרעה ולא הושיבני בדד, נגעה בי יד נסחרה ולא הושיבני בדד, נגעה בי יד נבוכדנצר ולא הושיבנה בדד, נגעה בי יד סיסרא ולא הושבני בדד, געו בי כל המלכיות ולא הושיבני בדד, וכיון שנגעה בי ידך הושיבני בדד, שנאמר איכה ישבה בדד וגו' (איכה א א):

ר' יוסי אומר והמה כאדם עברו [ברית] (הושע ו' ז'), ומהו כאדם, כאדם הראשון [אמר הקב"ה אדם הראשון] שהכנסתיו לגן עדן, ועבר על ציווּיי, ודנתי אותו בשלוחין ובגירושין וקוננתי איכה, שנאמר ויאמר לו איכה (בראשית ג כ), אל תיקרה אַיֵּכָּה אלא

אֵיכָה, ואף ישראל עשיתי עמהם כל הטובות כמו שעשית עם אדם הראשון, והכנסתי אותם לארץ ישראל וצויתי אותם ועברו על ציוויי, ודנתי אותם בשלוחין ובגירושין, וקוננתי עליהם איכה, הכנסתים לארץ היישוב, דכתיב ואביא אתכם אל ארץ הכרמל וגו' (ירמיה ב ז), וצויתם שלא יטמאו את הארץ במעלליהם הרעים, והמה עברו על תורתי שנאמר את כל [דברי התורה הזאת] אשר צויתי (אותם) לעשות ולא עשו (ירמיה יא ח), ודנתי אותם בשלוחין, דכתיב שלח מעל פני ויצאו (שם טו א). ובגירושין, דכתיב על רוע מעלליהם [מבית] אגרשם (הושע ט טו), מבית תענוגי. וקוננתי עליהם איכה, דכתיב איכה ישבה בדד וגו', (איכה א א). רבי שמעון אומר הוי מגיע בית בבית וגו' (ישעיה ה' ח'), זה חרבן ראשון וחרבן שני, שנאמר ציון שדה תחרש (ירמיה כו יח) אף כן [שדה בשדה] יקריבו עד אפס מקום וגו' (ישעיה שם), מי גרם להם אמר הקב"ה תדע מי גרם לכם, אתם גרמתם שלא עזבתם מקם שלא העמדתם ע"ז, בתחלה עשיתם עבודה זרה במטמוניות, שנאמר ויאמר אלי [הראית] בן אדם אשר זקני בית ישראל עושים בחושך (יחזקאל ח יב), כיון שלא הוכיחם היה עושים אותו אחר הדלתות, דכתיב ואחר הדלת והמזוזה שמת (בטחונך) [זכרונך] וגו' (ישעי' נ"ז ח'), וכיון שלא הוכיחום היו עושים בחוצות, דכתיב כי מספר עריך היו אלהיך יהודה (ירמיה ב כח), וכיון שלא הוכיחום היו עושים אותו על הגגות, דכתיב ואת המשתחוים על הגגות לצבא השמים (צפניה א' ה'), וכיון שלא הוכיחום היו עושים אותם על ההרים, שנאמר על ראשי ההרים יזבחו (הושע ד יג), וכיון שלא הוכיחום היו עושים רותו בשדות שנאמר גם מזבחותם כגלים על תלמי שדי (הושע י"ב י"ב), וכיון שלא הוכיחום עשו אותם בגנות, שנאמר העם המכעיסים אותי [וגו' זובחים בגנות] (ישעיה ס"ה ג'). אמר ר' יודן בשם ר' יאשיהו על כל תלם ותלם היו מעמידין בו צלם באמצע, כדי שיהיה ראש הצלמים נראים להם, ועד היכן הכעיסו אותו, עד שהכניסו אותו לבית קדש הקדשים, דכתיב והנה מצפון לשער המזבח סמל הקנאה [הזה] בביאה (יחזקאל ח ה), אמר ר' ברכיה כי קצר המצע מהשתרע וגו' (ישעיה כ"ח כ'), קצרה המצע מלקבל אשה ורעותה ובעלה [והמסכה צרה כהתכנס (שם)]:

אמר הקב"ה לישראל ישראל עשיתם מסכה [צרה] לאותו דכתיב בו כונס כנד מי הים (תהלים ל"ג ז'), הוי צרה באה עליכם ואתם גולים, וכיון שגלו התחיל ירמיה מקונן עליהם איכה ישבה בדד, ולא עוד אלא מרוב הצרה המלאכים בוכים עליהם, שנאמר הן אראלם צעקו חוצה מלאכי שלום מר יבכיון (ישעיה ל"ג י"ז), ולא עוד אלא מרוב הצרה רחל מבכה על שבט בנימין כשגלם נבוזראדן, שנאמר כה אמר ה' קול ברמה נשמע (בכי נהי) [נהי בכי] תמרורים רחל מבכה על בניה וגו' (ירמיה לא יד):

שלשה המה שמיאנו בשליחותו של מקום, ואלו הם: משה וירמיה ויונה, ובסוף הלכו בעל כרחם. משה רבינו ע"ה אמר שלח נא ביד תשלח (שמות ד יג), ובסוף הלך, שנאמר וילך משה וישב וגו' (שם שם יח). יונה ויקם יונה לברוח תרשישה וגו' (יונה א ג), ולבסוף בעל כרחה הלך. ירמיהו אמר לא ידעתי דבר כי נער אנכי (ירמיה א ו), אמר לו הקב"ה בטרם אצרך בבטן ידעתיך (שם שם ה'), מה הוא בטרם, אלא מתחלה אמרתי למשה נביא אקים להם מקרב אחיהם כמוך (דברים י"ח י"ח), מאי כמוך, כמוך בתוכחות, את מוצא כל מה שכתוב בזה כתוב בזה. זה מתנבא ארבעים שנה, וזה מתנבא ארבעים שנה, זה מתנבא על ישראל ועל יהודה, וזה מתנבא על ישראל ועל יהודה, זה משבט של לוי, וזה משבט של לוי, זה עמדו בני שבטו כנגדו, וזה עמדו בני שבטו כנגדו, זה הושלך ליאור, וזה הושלך ליאור ולבור, זה ניצל על ידי אמה, וזה ניצל על ידי עבד, זה בא בדברי תוכחות, וזה בא בדברי תוכחות:

אמר ר' ברכיה בר יצחק כתיב נביא אקים להם מקרב אחיהם (דברים י"ח י"ח), ועתה ירמיה לך והתנבא על ישראל, ואומר אהה אדני ה' לא ידעתי דבר כי נער אנכי (ירמי' א ו'), אמר לו הקב"ה אתה אמר נער, ומשה נאמר בו נער, וישראל נאמר בהם נער, שנאמר כי נער ישראל (הושע י"א א'), ומשה נתנבא עליהם, ואתה התנבא עליהם, משה הוציאם ממצרים, ואתה מוציאם מארץ ישראל, משה העבירם את הים, ואתה מעבירם מנהר פרת, משה הוריד להם את המן, ואתה אומר כל עמה נאנחים מבקשים לחם (איכה א' י"א). משה הוציא להם מים מן הסלע, ואתה אומר דבק לשון יונק וגו' (איכה ד' ד'). משה לימדם תורה, ואתה אומר מלכה ושריה בגוים אין תורה (שם ב' ט'). משה טיהרם, שנאמר כי ביום הזה יכפר עליכם לטהר וגו' (ויקר' טז ל), ואתה אומר להם טומאתה בשוליה וגו' (איכה א ט), אם כן אל תאמר נער אנכי כי על כל אשלחך תלך, באותה שעה הלך ירמיהו אצל ישראל בשליחותו של מקום, ואמר להם כשהייתם במצרים הייתם כולכם טמאים ועובדים ע"ז, וא"כ כשהייתם מכעיסים שם הקב"ה היה שוקל מעשיכם ומעשה המצריים, והיו מעשיכם טובים מן המצריים, והייתם עומדים, אבל משבאתם לארץ קלקלתם ביותר הרבה מאד, שלחתי לכם כמה נביאים להזהיר אתכם, מהם הרגתם, ומהם בזיתים, ישראל עם קשה ערף אתה עד מאד, שלחתי אליכם יחזקאל וירמיה ע"ה התחלתם לבזות אותם, ואמרתם אלו נביאים מבניה של רחב הזנה, התחיל הקדוש ב"ה ואומר לישראל, אמת אמרתם כי אלו מבניה של רחב הזונה, אבל בעבור שעשתה רחב תשובה קבלתי אותה, והעמדתי ממנה עשרה נביאים וכהנים, ואלו הם:

ירמיה חלקיה שריה מחסיה ברוך נריה חנמאל שלום בוזי יחזקאל. ויש אומרים אף חולדה הנביאה, וכל אלו הנביאים העמידם בזכות התשובה, אף אתם שובו ותראו מה אעשה לכם, וכששלח להם ירמיה ויחזקאל התחילו מבזים אותם והקב"ה מייחסם, שנא' היה היה דבר ה' אל יחזקאל בן בוזי הכהן וגו' (יחזקאל א ג'), דברי ירמיהו בן חלקיה וגו' [בארץ בנימין] (ירמיה א א). מה בנימין אחרון לכל השבטים, אף ירמיהו אחרון לכל הנביאים, והלא כבר נתנבאו אחריו חגי זכריה ומלאכי, ר' אליעזר אומר קצת נבואה היתה, ור' שמואל בר נחמן אומר היתה נבואה פקודה בידם. אמר ר' אלעזר כל הנביאים פתחו בדבר תוכחה וחתמו בדבר נחמה, חוץ מן ירמיהו שפתח בדברי תוכחה וחם בדברי תוכחה, שנאמר תשקע בבל וגו' (ירמיה נ"א ס"ד), ואפילו במגלת איכה חתם בדברי תוכחות, שנאמר כי אם מאס מאסתנו וגו' (איכה ה' כ"ב), ולמה חתם בדברי תוכחות, ולפי שהיה מתנבא על חורבן בית שני, לפיכך לא חתם בנחמה. אמר ר' אבין עלה אריה מסובכו (ירמיה ד ז), במזל אריה דכתיב עד גלות ירושלם בחדש החמישי (שם א ג), וחדש חמישי מזל אריה, ואריה הוא חמישי במזלות והחריב מקדש אריאל, ועל מנת שיבא אריה במזל אריה אז ונשמח, שנאמר אז תשמח בתולה במחול (ירמיה ל"א י"ג), ויבנה אריאל אריה, דכתיב אריה שאג מי לא ייירא (עמוס ג ח), במזל אריה זה חדש אב, שנאמר והפכתי אבלם אב להם לששון, (ירמיה שם), ויבנה אריאל דכתיב בונה ירושלם ה' (תהלים קמ"ז ב'), וינקום נקמתינו [על ידי] משיחנו, כענין דכתיב נקם נקמת בני ישראל מאת המדינים (במדבר לא ב), רצה לומר המדיינים אותנו מלשון מריבה:

ד"א נקם נקמת בני ישראל. מיד ויבחר משה מן העם, בוא וראה חסידותו של משה רבינו ע"ה שהקב"ה תלה אסיפתו על מלחמת מדין. והיה למשה לעכב את המלחמה כדי שיאריכו ימיו, ולא עשה כן, אלא מיד צוה שילכו למדין לנקום, ראה כמה היה שמח בגדולתן של ישראל:

ד"א נקום נקמת. הקב"ה אמר למשה נקם בעצמך, והוא שלח אחרים, אלא על ידי שנתגדל במדין אמר אינו דין שאני מכיר להם, וכן המשל אומר באר ששית ממנו מים אל תזרוק בה אבן, וכן עשה משה:

פרק לא

פסוק ה

וימסרו מאלפי ישראל. בעל כרחם הלכו לשם כיון שמעו שתלה הקב"ה חייו של משה במלחמת מדין לא רצו ללכת, אמרו כל זמן שתהא המלחמה עומדת לא ימות משה רבינו, עד שעמד משה והוציאם בעל כרחם:

פסוק ו
ואת פינחס. ולמה שלח עמהם פינחס, לפי שעל ידי פינחס כיפר הקב"ה ל ישראל על מעשה בעל פעור, והוא הרג את המדיינית, והוא התחיל במצוה והוא גומרה:
וכלי הקדש. זה היה ציץ הזהב, שהיה חרות בו שם המפורש, אמר משה לפינחס שם תמצא לבלעם בן בעור והוא יפרח בכשפנות שיעשה ולמלכי מדין ולנשיה ואתה הראה להם הציץ החרות עליו שם המפורש והם נופלים:
החלצו מאתכם אנשים. צדיקים, כמו שנאמר בחר לנו אנשים (שמות יז ט):
לתת נקמת ה' במדין. הקב"ה אמר נקמת בני ישראל, ומה אמר נקמת ה' אמר להם הקב"ה דין שלכם אני מבקש שגרמו לי להזיק אתכם, ומשה אמר אם היינו ערלים לא היו רודפים אחרינו, אלא בשביל תורתך ומצותך שנתת לנו, הלכך הנקמה שלך היא, לך נאמר נקמת ה' שלשה פעמים:
אלף למטה. היו כולם ל"ו אלפים, שליש למלחמה, ושליש משמרים כליהם, ושליש לתפלה:

פסוק ח
ואת מלכי מדין הרגו על חלליהם את אוי ואת רקם וגו'. מכאן אתה למד שהיו פורחין ונופלין על החללים כראותם הציץ מיד הרגום? ואת בלעם בן בעור. וכי מה טיבו לשם, אלא שהלך לקבל שכר כ"ד אלף מישראל שמתו במגפה בעצתו:

פסוק ט
וישבו בני ישראל את נשי מדין. שלא היו מז' עממים והיו מותרים לשבות הנשים והטף:

פסוק טז
הן הנה היו לבני ישראל בדבר בלעם. מכאן אתה למד שבלעם נתן להם העצה שהושיבו הזונות כדי שישתחוו לבעל פעור:

פסוק יז
וכל אשה יודעת וגו' וכל הטף בנשים. וכי מניין היו יודעים אם נבעלו ואם לעו, אלא היו מעבירין אותן לפני הארון, וכל אשה שהיו פניה מוריקות, היו יודעים שיודעת משכב זכר, וכל מי שאין פניה מוריקות, היו מניחין אותה:

פסוק יט
ואתם חנו מחוץ למחנה. והלא קברי גוים אינם מטמאים, ולמה היו צריכים הזאה בשלישי ובשביעי, אמרו חכמינו ז"ל משומד אחד מישראל היה שם במדין והרגוהו ישראל ואעפ"י שחטא ישראל הוא, ולא נודע מי הרגו, על כן היו כולם צריכים הזאה יום ג' ויום ז' מספק:

פסוק כא
ויאמר אלעזר הכהן. לא שהורה אלעזר לפני משה רבו ואעפ"י שאמר דבר לפני משה רבו נענש ומה היה עונשו שלא הוצרך בו יהושע שישאל לו באורים ותומים. ולמה אמר אלעזר לפי שנתעלמה הלכה ממשה:

פסוק כו
שא את ראש מלקוח וגו' וחצית את המלקוח. בזה המקום צוה הקב"ה לעשות כשם שעשה אברהם שאמר ענר אשכול וממרא הם יקחו חלקם (בראשית יד כד), אעפ"י של היו עמו כמו שאמר דוד כי כחלק היורד במלחמה וגו' (ש"א ל כד), ולפי שעשה כן צוה הקב"ה ליתן מכס קטן, אבל השאר שלא הלכו צוה ליתן אחד מחמשים בתרומה:

פסוק נ
ונקרב את קרבן ה'. אמר להם אחר שאתם אומרים כן לא נפקד ממנו איש לדבר עבירה, אם כן קרבן זה למה, אלא כך אמרו לו אם מידי עבירה יצאנו כשהיינו נוטלים כלי זהב מן הנשים היינו מהרהרים עליהן ועל זה אנו רוצים להביא ולהקריב אותם הכלים בעד ההרהור שהרהרנו:
אצעדה. אלו כלים של זהב שהיו ברגלי הנשים:
וצמיד. אלו הצמידים שהם על ידי האשה:
עגיל. שהוא באוזן:
וכומז. אלו שעל גבי ידיהם: ויש אומרים דפוס של בית הרחם:

פרק לב

פסוק ג
עטרות ודיבון ויעזר. ולמה נקרא שמה עטרות, שהיתה מעוטרת בפירותיה. דיבון, שהיו מקנה שלהם זבים חלב מרוב שמנם. ויעזר, שעוזרת לבעליה. ונמרה, שהיתה מנומרת בפירותיה. ושבם, שהיו פירותיה ריחם כריח בשמים. נבו, שהיתב מוציאה תבואה טובה, אוילים הם שהיו אוהבים מקניהם יותר מטרפם, שבתחלה אמרו גדרות צאן נבנה וגו' (פסוק מז). ואחרי כן וערים לטפנו (שם), אבל משה רבינו ע"ה אמר להם בנו לכם ערים טפכם וגדרות לצאנכם (פסוק כד):

פסוק ט
ומקנה רב היה. ועליהם נאמר נחלה מבוהלת בראשונה ואחריתה לא תבורך (משלי כ כא), לפי שלקחו הם תחלה הנחלה, לכך הגלם סנחרב בתחלה:

פסוק כט
אם יעברו בני גד ואם לא יעברו. אמרו כל תנאי שאינו כפול כתנאי בני גד ובני ראובן אינו תנאי, וצריך התנאי שיהיה הין שלו קודם ללאו כמו תנאי בני גד ובני ראובן:

פסוק לח

ואת נבו ואת בעל מעון מוסבת שם. לפי שהיו להם שמות ע"ז, לפיכך הסבו שמותם כשבנאם יאיר בן מנשה, ומכיר ויאיר נולדו בימי יעקב אבינו ע"ה, וכשנכנסו לארץ נולדו מתו בניהם ונעשו בנותיהם בתי אבות, לכך חשב ליאיר בתי אבות שלא היה לו בנים, לכך קרא לאותן מקומות שלכד חוות יאיר, כדי להכזיר שמו, והם נקראו חוות יאיר כל הימים:

ונבח. עשה כן כשלכד קנת קרא אותה נבח בשמו, כדי שיזכר שמו, לפי שלא היה לו בנים, אבל לא נתקיים להם השם לאחר מיתתן:

פרק לג

פסוק א

אלה מסעי בני ישראל. זה שאמר הכתוב [לכן] אנשי לבב שמעו לי חלילה לאל מרשע ושדי מעול (איוב לד י), בכל המסעות שהחזיר אותם וסיבב אותם הם גרמו לעצמם, שלא הלכו בדרכיו, ולא שמעו מצותיו, כי הקב"ה לא גילה סודיו ומסטיריו אלא לישראל שהם יראיו, כמו שאמר דוד ע"ה סוד ה' ליראיו (תהלים כה יד), ולא אמר הקב"ה לאומות העולם שמעו אלא לישראל, שנאמר שמעו דבר ה' בית יעקב וגו' (ירמי' ב ד), וכמה האומות מזבחים לאשרם ולגילולים, כדי שישמעו דבר ואינם שומעים, דכתיב פה להם ולא ידברו (תהלם קטו ה), ואשריו מי שהוא שומע לדבריו של הקב"ה, דכתיב ושומע לי ישכן בטח וגו' (משלי א לג), יתברך שמו של הקב"ה שהוא רוצה בתשובתן של ישראל, וישראל יהיו שומעים לדברי תורה, דכתיב לו עמי שומע לי וגו' (תהלים פא יד), מה כתב אחריו, כמעט אויביהם אכניע וגו' (שם שם טו), וכתיב לו הקשבת למצותי וגו' (ישעי' מח יח). אמרו רבותינו ז"ל ר' עזריה ור' יודה בר' סימן בשם ר' שמעון בר רב יצק קפדנותן של אבות ולא ענותנותן של בנים, קפדנותן של אבות מאבינו יעקב, שנאמר ויחר ליעקב וירב בלבן וגו' (בראשית לא לו), ולא ענותנותן של בנים מדוד, שנאמרו יברח דוד מניות ברמה ויבוא ויאמר לפני יהונתן מה עשיתי ה עוני ומה חטאתי לפני אביך כי מבקש את נפשי (ש"א כ א), מזכיר שפיכות דמים בפיוס. ואמר ר' סימא בנוהג שבעולם חתן דר אצל חמיו ועובר לצאת מבית חמיו, אפשר שלא ימצא בידו דבר קל, וזה אפילו סכין לא נמצא בידו, והיינו דכתיב כי מששת את כל כי מה מצאת מכל כלי ביתך (בראשית לא לז), אמר הקב"ה ליעקב חייך בלשון הזאת שהוכחת את חמיך, בו בלשון אוכיח את בניך, הדא הוא דכתיב כה אמר ה' מה מצאו אבותיכם בי עול וגו' (ירמי' ב ה), ואמר שמעו דבר ה' (שם ב ד), ארבעה שומעין הן, יש שומע ומפסיד כאדם הראשון, שנאמר

ולאדם אמר כי שמעת (לאשתך) [לקול אשתך] וגו' (בראשית ג יז). והפסיד, כי עפר אה ואל עפר תשוב (שם שם יט). יש שומע ומפסיד ומקבל שכר כאברהם אבינו, שנאמר כל אשר תאמר אליך שרה שמע בקולה (שם כא יב), וקיבל שכר, שנאמר כי ביצחק יקרא לך זרע (שם שם). ויש מי שאיניו שומע ומקבל שכר כיוסף הצדיק, שנאמר ולא שמע אליה וגו' (שם לט י), וקבל שכר, שנאמר ויוסף הוא השלליט על הארץ וגו' (שם מב ו). ויש מי שאינו שומע ומפסיד כישראל, שנאמר ולא שמעו אלי ולא הטו את אזנם (ירמי' ז כו), ומה הפסידו אשר למות למות (ירמי' מג יא):

ד"א ולא שמע אלי. ומה היה עונשם, גלו לבבל ומתו שם, דכתיב והיה כי יאמרו אליך אנה (נלך) [נצא] וגו' (שם טו ב). אמר רבי לוי האוזן לגוף כקנקן לכלים, מה הקנקן הזה כשהוא מלא מים, כל הכלים האחרים ממלאין ממנו, כך האוזן כשהיא השומעת מרגשת מאתים וארבעים ושמונה אברים שבגוף, וכולם הולכים אחריה וחיים, דכתיב הטו אזנכם ולכו אלי [שמעו ותחי נפשכם] (ישעי' נה ג), וכשהם מטים את אזנם תחיה כל נפשם, כי כן אמר הכתוב אם תאבו ושמעתו וגו' ואם תמאנו וגו' (ישעי' א יט), ואמר שלמה בני אם תקח אמרי (משלי ב א), ואימתי נעשה אתה בני, כשתקח אמרי ומצותי תצפין אתך (שם), אף אני צופן לך טובות של עולם הבא, דכתיב מה רב טובך אשר צפנת ליראך (תהלים לא כ). אבל אם תמאנו ומריתם חרב תאכלו (ישעי' שם). אמר רב למה הדבר דומה לזקן שיושב על הדרך, והיו לפניו שני דרכים, אחד תחלה קוצים וסופר מישור, ואחרת תחלתה מישור וסופה קוצים, והיה יושב על שתיהן, ומזהיר את העוברים ואת השבים ואומר להם אעפ"י שאתם רואים את הדרך הזו תחלתה קוצים, לכו בה שסופה מישור, וכל מי שהוא שומע לי סופו לילך לשלום ולחזור לשלום, ואותם שאינם שומעין לי והולכים בדרך שתחלתה מישור לסוף הם נכשלים בקוצים וחוזרין, כך משה רבינו מזהיר את ישראל על דרך החיים, ועל דרך המיתה, על ברכה וקללה, ואמר להם ובחרת בחיים (דברים ל יט), ואם משה רבינו ע"ה הזהירם לחיי העולם הזה כבר מת, ומה אני מקיים למען תחיה אתה וזרעך (שם שם), אלא הרי אלו חיי העולם הבא, שאין בהם מיתה, וכך תחייתו של עולם הבא אין לה מיתה, דכתיב ורבים מישיני עפר יקיצו לחיי העולם הבא (דניאל יב ב), שאין להם מיתה, ואלה לחרפות (שם), שאין להם חיים, והיה ירמיה הנביא מוכיח את ישראל ואמר להם שמעו דבר ה' (ירמי' ב ד) היו כאביכם שהיו שומעים לדבריו של הקב"ה ומקיימים מצותיו, דכתיב עקב אשר שמע אברהם וגו' (בראשית כו ח), ומה היה לו, רדף את המלכים את כדרלעומר מלך עילם וגו', ועליו הכתוב אומר ירדפם יעבר שלום אורח ברגליו לא יבא (ישעי' מא ג) אף

אתם אם שומעים ועשיתם מצותיו של הקב"ה, כמו שכתוב אם בחקותי תלכו (ויקרא כו ג), מה כתיב אחריו ורדפתם את אויביכם (שם שם ז), אם שמעתם וקיימתם את התורה ואכלתם לחמכם לשובע ורדפתם את אויביכם, ואם לאו ואכלתם ולא תשבעו (שם שם כו), ורדף אותם קול עלה נדף (שם שם לו), אם גמלתם חסד ופניתי אליכם וגו' (שם שם ט), ואם לאו ונתתי פני בכם (שם שם יז), ואם עשיתם שלום ונתתי שלום בארץ (שם שם ו), ואם לאו והבאתי עליכם חרב וגו' (שם שם כה), אם תשמעו למצות, הקב"ה מביא עליכם הברכות, ואם לאו מביא עליכם הקללות, וכיון שאתם עושים רצונו הוא משפיע לכם הברכות, דכתיב לא נפל דבר אחד מכל דברו הטוב (מ"א ח נו), וכיון שלא שמעו אמר להם ירמיה שמעו דבר ה', עד שלא תשמעו דברי תוכחות שמעו דבר ה', עד שלא תשמעון קל קרנא משרוקיתא (דניאל ג טו), שמעו בארץ עד שלא תשמעו בחוצה לארץ, שמעו חיים עד שלא תשמעו מתים, ישמעון אודניכון עד דלא ישמעון גרמיכון, הדא הוא דכתיב העצמות היבשות שמעו דבר ה' (יחזקאל לז ד):

וכיון שלא שמעו וחפאו דברים שלא כן, הביא עליהם פורענות אשר לא כדת, שנאמר גם כל חלי וכל מכה (דברים כח סא):

כה אמר ה' מה מצאו אבותיכם בי עול (ירמי' ב ה), וכשהיו במדבר לא מצאו בי עול, אבל אני מצאתי בהם עול, כי אמרתי להם ששת ימים תלקטוהו וגו' (שמות טז כו), כי רחקו מעלי(ירמי' שם), הלכו אחרי ע"ז, וילכו אחרי ההבל ויהבלו (ירמי' שם), אין בהם ממש, דכתיב הבל המה מעשה תעתועים (ירמי' י' טו):

ולא אמרו איה ה' המעלה אותנו מארץ מצרים וגו' (שם ב ה), אמר להם הקב"ה שכחתם מה שעשיתי במצרים, שהבאתי עליהם המכות, והרגתי את בכוריהם, ונפרעתי לכם מהם, ועשיתי מלחמות עמהם, וטבעתי אותם בים, והעליתי אתכם מארץ מצרים, ונהגתי אתכם במדבר, והבאתי אתכם אל הארץ לאכול פריה וטובה, דכתיב ואביא אתכם אל הר הכרמל לאכול פריה וטובה ותטמאו את ארצי (שם שם ז), וטמאתם אותה כשם שעשו מי שהיה בה לפניכם, וכשם שגלו מפניכם למעשיהם הרעים, כך סופכם לגלות מפני מעשיכם הרעים, ולאיזה אומה גדלתי וגמלתי כמותכם ואיזה אומה עשו כמו שעשיתם אתם כבר הייתם במצרים וראיתם תועבותיהם, דכתיב ותראו את שקוציהם וגו' (דברים כט טז), שאין בה ממש, ההמיר גוי אלהים והמה לא אלהים (ירמי' ב יא), וכתיב כי שתים רעות עשה עמי (שם שם יג). אמר ר' יהודה כל מי שהוא עוזב את הקב"ה ואת תורתו, עליו כתוב אומר רחוק ה' מרשעים (משלי טו כט), והלא העולם ומלואו אינו מחזיק כבודו של הקב"ה, ואין מקום בעולם פנוי מכבודו, והוא אומר רחוק ה' מרשעים,

אלא רחוק ה' מלחנן לרשעים ומלשמוע תפלתם, וכל מי שהו מדובק בהקב"ה ושומע בקולו, הוא חי בעולם הזה ולעולם הבא, תדע לך שהוא כן, צא ולמד מטה אהרן שנכנס יבש לבית קדש הקדשים ויצא לח, דכתיב ויוצא פרח ויצץ ציץ (במדבר יז כג), וכתיב באור פני מלך חיים (משלי טז טו), ויש לך לדעת ממקום אחר ויהי הם קוברים איש [וגו'] ויגע [האיש] בעצמות אלישע [ויחי] ויקם [על רגליו] (מ"ב יג כא), אם זה שהיה נדבק נמי שנדבק להקב"ה וחיה, הנדבק שכינה על אחת כמה וכמ שיחיה בעולך הזה ובעולם הבא, והדא הוא דכתיב לאהבה את ה' אלהיך (דברים יט ט) אתה מוצא כל הימים שהיו ישראל שומעין להקב"ה, היו האומות מתייראין מהם, דכתיב שמעו עמי ירגזון (שמות טו יד), וכתיב אז נבהלו אלופי אדום (שם שם טו) וכן רחב הזונה אומרת ונשמע וימס לבבינו (יהושע ב יא), ואנשי גבעון אמרו כי שמענו עמהם, וכיון שעזבו אותו ועבדו את הבעלים ואת העשתרות, מסר אותם ביד אומות העולם והמיר להם במלכיות, דכתיב (ויעזבו את ה' אלהיהם ויעבדו את הבעלים ואת העשתרות וגו') {ויעזבו את ה' ויעדו לבעל ולעשתרות] (שופטים ב יג), וירמיהו היה מוכיח אותם ואמר להם על מה אבדה הארץ (ירמי' ט' יא), על מי אדברה ואעידה ומה נגזר עליהם אז יקראוננ ולא אענה, אמר להם הקב"ה אני שלחתי אליכם על ידי הנביאים ואמרתי לכם דרשוני וחיו (עמוס ה ד), וכתיב נדרשתי ללא שאלו וגו', ולא שמעתם לדברי ששלחתי אליכם הרי תדבק בכם הרעות, ותשיג אתכם הצרות, באותה שעה אתם צועקים אלי מתוך צרתכם. ומפילים אתם תחנה לפני, ולא אענה אתכם, דכתיב וגם אני אעשה בהמה (ולא אחוס) [לא תחוס עיני] וגו' וכשם שקראתי ולא עניתם נגזרה מלפני שאתם תקראו ולא אענה, דכתיב אז יקראוננ ולא אענה (משלי א כח). ועד מתי עד שהם שבים לפניו תשובת צדק, והוא משיב את אפו מהם, וירפא אותם ממכתם, דכתיב ארפא (משובותיכם) [משובתם] אהבם נדבה (הושע יד ד) אבל לעתיד לבוא והיה טרם יקראו ואני אענה (ישעיה סה כד), וכמה דאת אמר כה אמר ה' בעת רצון עניתיך (שם מ ט ח). אמר ר' שמואל משל למטרונה שהיו לה שני שושבינין, אחד עירוני ואחד מדיני, דזה שהיה עירוני אומר לה דברים טובים, לא בת טובים את, לא בת עשירים את, ואותו שהיה מדיני אומר לה לא בת עניים את, לא בת בזויים את, כך ירמיהו עירני ומענתות היה, נכנס לירושלם ואומר להם דברים של ניחומין שמעו דבר ה' בית יעקב (ירמי' ב ד), ברם ישעיה ע"י שהיה בן מדינה מירושלים היה אומר להם דברים של קנטורין, שמעו דבר ה' קציני סדום האזינו תורת אלהינו עם עמורה (ישעיה א י), לא מן עמא פלטאתא דעמא דסדום אנון. אמר ר'

לוי אמוץ ואמציה אחים הוון, ועל ידי שהיה ישעי' בן אחיו של מלך היה אומר לישראל דברים של קנטורין, כמד"א ועשיר יענה עזות (משלי יח כג):

א"ר לוי משל למטרונה שהכניסה למלך שני הדסים ואיבדה אחת מהם, והיתה מצירה עליו, אמר לה המלך שמרי את זה כאלו ששמרת את שניהם, כך ישראל כשעמדו על הר סיני ואמרו כל אשר דבר ה' נעשה ונשמע (שמות כד ז), איבדו את נעשה, אמר להם הקב"ה שמרו את נשמע כאילו שמרתם את שניהם וכיון שלא שמעו אמר הקב"ה שמעו דבר ה'. ר' אבין ור' חייא בש"ר יונתן כתיב בני אמי נחרו בי שמוני נוטרה את הכרמים וגו' (שה"ש א ו). אמרה כנסת ישראל לפני הקב"ה רבש"ע מי גרם לי שאהא נוטרה את הכרמים על שם שכרמי שלי לא נטרתי, מי גרם לי שאהא מפרשת שתי חלות בסוריא על שם שלא הפרשתי חלה אחת כתקונה בארץ ישראל סבורה הייתי שאני מקבלת שכר על שנים ואיני מקבלת שכר אלא על אחת:

כה אמר ה' מה מצאו אבותיכם בי עול (ירמי' ב ה), אמר הקב"ה לישראל בני אבותיכם לא מצאו בי עול, אדם הראשון לא מצא בי עול, [ואתם מצאתם בי על] אדם הראשון למה הוא דומה, לחולה שנכנס אלו הרופא ואומר לו דבר פלוני אכול ודבר פלוני אל תאכל, וכיון שעבר על דבריו גרם מיתה לעצמו, נכנסו קרוביו אצלו, אמרו לו לא תאמר כי הרופא עשה לך רעה, ולא עבר עליך מדת הדין, חס ושלום אתה הוא שגרמת מיתה לעצמך, כך נכנסו הדורות אצל אדם הראשון אמרו לו תאמר שהקב"ה עובר עלי מידת הדין. אמר להם חס ושלום אני הוא שגרמתי מיתה לעצמי, שנאמר כי ביום אכלך ממנו מות תמות (בראשית ב יז). וכן ישראל היה להם לשמור דרכי ה', לא היו מתעכבין כל כך במדבר אלא שנה שנייה ליציאת מצרים היו נכנסים לארץ ישראל שהיו נוחלים אותה ויושבים בטח, ולפי שלא היו שומרים דבר ד' היו הולכים עשר מסעות שמונה מסעות וחוזרים לאחור, ולכך הוצרך הכתוב לכתוב מסעיהם:

אתה מוצא מ"ב מסעות משיצאו ישראל ממצרים עד ערבת מואב, מהם י"ד מסעות שהלכו ישראל עד שבאו לרתמה, שהיא במדבר פארן, שעדיין לא היה להם שנה אחת ושלשה דשים עד שלחו להם מרגלים, שלכך נקרא רתמה על שם הארץ שהוציאו דבה עליה, כמו שנאמר מה יתן לך ומה יוסיף לך לשון רמיה, [חצי גבור שנינים עם בחלי רתמים] (תהלם קכ ג ד) ורמיה היא רתמים. ועוד צא וחשוב שמונה מסעות מהר ההר עד ערבות מואב, שבסוף ארבעים שנה באו להר ההר, שנאמר ויעל אהרן הכהן אל [הר] ההר (במדבר לג לח), נמצא כל ל"ה שנה לא נסע אלא עשרים מסות, להודיע צדקתי של

הקב"ה שעשה עמהם, אעפ"י שהניעם במדבר ארבעים שנה, לא הטריחם במסע אלא נתן להם ישיבה ומנוחה:

פסוק לח
על פי ה' וימת שם. מכאן שבנשיקה מת, שלא מת על ידי מלאך אלא על פי הדיבור:

פסוק מט
ויחנו על הירדן מבית הישימת עד אבל השיטים. היו שלשה פרסאות. מכאן אמרו שמחנה ישראל היה שלשה פרסאות בהדי בהמתם ובהדי צרכיהם:

פרק לה

פסוק יד
את שלש הערים תתנו מעבר לירדן ואת שלש הערים תתנו בארץ כנען. ולמה צוה הקב"ה ליתן שלשה ערי מקלט בנחלת תשעה המטות וחצי המטה ..... על דורו שלא יבא לידיהם כלום בחייו, לפיכך אמותיהן של כהנים היו מספקין מזונות לגלים, כדי שלא יתפללו על בניהם שלא ימותו:

פרק לו

פסוק ד
ואם יהיה היובל לבני ישראל. וכי מה ענין זה לזה, אלא כך אמרו בני גלעד אין לנו תקוה ותקנה בשום ענין אם ישאו אנשים משבט אחר שלא תהיה נחלתן תוספת על נחלת אותו שבט שתהיינה להם לנשים לכל שבט ושבט שתרצנה כדי שיהיו להם קופצים שאם תאמרו חלקם לנו אעפ"כ לא תועיל לנו שבעת שיבא היובל ישוב להם מה שמכרו לנו ומצאת נחלתן תוספת על נחלת המטה שתהיינה להם לטוב בעיניהם תהיינה לנשים הקב"ה נתן להם רשות להנשא לכל שבט שתרצנה כדי שיהיו להם קופים שישאו אתהם:

פסוק ו
אך למשפחת מטה אביהם תהיינה לנשים. עצה נתן להם שאם ירצו לשאת ממטה אביהם בני אדם הגונים לא תנשאו לאחרים:

פסוק ז
ולא תסוב נחלה. ולמה ב' פעמים כתיב כאן לא תסב, לפי שהבעל ובניה יורשין אותה ועל ידי שניהם תסב נחלה:

פסוק יא
ותהיינה מחלה ותרצה. ולהלן מקדים נועה לתרצה וחגלה ומלכה, וכאן חשיב לנועה לסוף לפי שהיתה נועה צעירה מכולן בשנים יותר מתרצה ומחלה ומלכה, ולהלן הוא

חשיב דרך חכמתם, וכאן חשיב דרך גדולתן שאותה היתה גדולה מחברתה בשנים נשאת בתחלה:

פסוק יג
אלה המצות והמשפטים. שכל מי שמתעסק בהם אינו נענש:

דברים

פרק א

פסוק א
אלה הדברים אשר דבר משה אל כל ישראל. כתיב לך ה' הצדקה ולנו בושת הפנים [ביום הזה] לאיש יהודה וליושבי ירושלם (וכל) [ולכל] ישראל הקרובים והרחוקים בכל הארצות אשר הדחתם שם במעלם אשר מעלו בך (דניאל ט ז):

אמר ר' תנחום בר חנילאי בשעה שיצאו חנניה מישאל ועזריה מכבשן האש, באו אומות העולם וטפחו לישראל על פניהם, ואמרו להם יש לכם אלוה כזה ואתם משתחוים לצלם, ואמרו לך ה' הצדקה ולנו בושת הפנים:

ואמר רבא אמר ר' יוחנן מפני מה לקו ישראל באיכה, מפני שעברו על שלשים ושש כריתות שבתורה, כמו ששנינו הבא על האם, ועל אשת אב, ועל הכלה, והא על הזכר, ועל הבהמה, והבא על האשה ובתה ועל אשת איש, והבא על אחותו, ועל אחות אביו, ועל אחות עמו, ועל אחות אשתו, ועל אשת אחיו, ועל אשת אחי אביו, ועל הנדה, והמגדף, והעובד עבודה זרה, והנותן מזרעו למולך, ובעל אוב (וידעוני) והמחלל את השבת, וטמא שאכל את הקדש, והבא אל המקדש טמא, והאוכל חלב ודם, נותר ופיגול, השוחט והמעלה בחוץ, והאוכל חמץ בפסח, והאוכל והעושה מלאכה ביום הכיפורים, המפטם את השמן, והמפטם את הקטורת, והסך בשמן המשחה, הפסח ומילה במצות עשה:

שאלו לבן עזאי דרוש לנו דבר אחד מן הקינות, אמר להם לא גלו ישראל עד שכפרו ביחודו של עולם, ובעשרת הדברות, ובמילה שניתנה לעשרים דור, ובחמשה חומשי תורה, מנין 'איכה', הדא הוא דכתיב וישליכו את תורתיך (נחמי' ט כ), לפיכך מקונן ירמיה ע"ה עליהם איכה:

את מוצא עד שלא חרבה ירושלם היה ירמיה מזהיר על ישראל תנו לה' אלהיכם כבוד בטרם יחשיך (ירמי' יג טז), עליכם דברי תורה ודברי נבואה בטרם יתנגפו רגליכם וגו' (שם), וכיון שלא שמעו התחיל בוכה ומקונן עליהם ואמר על ההרים אשא בכי ונהי (שם ט ט):

כתיב ואנו ואכלו פתחיה (ישעי' ג כו), אמר ר' אבהו אינות מבפנים ואבילות מבחוץ: ונקתה לארץ תשב (שם שם). נקייה היתה מדבר תורה ומדברי נבואה, נקייה מצדקות וממצות וממעשים טובים, ליכך לארץ תשב, כמו שכתוב ישבו לארץ ידמו וגו' (איכה ב י). אמר ר' יהושע וזכעור את בוראך בימי בחוריתך (קהלת יב א), הא כל הנבואות הקשות והרעות לא באו עליהם אלא לחרבן בית המקדש, וכיון שלא שמעו לו והקישו את ערפם, והעיזו את פניהם, נהפכה להם מדת הרחמים למדת הדין, כמה דאת אמר והמה מרו ועצבו את רוח קדשו (ישעי' סג י), וכתיב כי קול [נהי] נשמע מציון וגו' [כי עזבנו ארץ] (ירמי' ט יח), ארץ זו תורה, דכתיב ארוכה מארץ מדה וגו' (איוב יא ט):

וכי השליכו משכנותינו (ירמי' שם). אלו בתי כנסיות ובתי מדרשות, וכתיב בושנו כי שמענו חרפה וגו' (שם נא נא), זה תשעה באב, כי באו זרים (אל מקדשי ה') [על מקדשי בית ה'] (שם שם), מקדש אין כתיב, אלא מקדשי [בית] ה', זה חרבן בית ראשון ובית שני, אמרה כנסת ישראל לפני הקב"ה רבון העולמים כרו לי זדים שיחות אשר לא כתורתיך (תהלים קיט פה), בתורה כתיב אם על בנים (בראשית לב יח), ושור או שה אותו ואת בנו לא תשחטו ביום אחד (ויקרא כג כח), וכאן כתיב אם על בנים רוטשה (הושע ו יד). בתורה כתיב ושפך את דמו וכסהו בעפר (ויקר' יז יג), וכאן כתיב שפכו דמם כמים סביבות ירושלם וגו' (תהלים עט ג), הוי אשר לא כתורתיך, השיב אותם הקב"ה מה אעידך מה אדמה לך (איכה ב יג), כמה העדתי בכם, כמה נביאים שלחתי אליכם ולא שמעתם. ומה אדמה לך, לאיזה אומה הקפתי עליהם ענני כבוד, וקרבתי אותם לפני הר סיני, ונתתי להם את תורתי. ומה אשוה לך (שם), למי אשוה אותך:

כי גדול כים שברך נביאיך חזו לך (שם שם יד). כלומר התעו אותך. במדבר כתיב הנני ממטיר לכם לחם מן השמים (שמות טז ד), וכאן כתיב כל עמה נאנחים מבקשים לחם וגו' (איכה א יא). במדבר כתיב עלי באר ענו לה (במדבר כא יז), וכאן כתיב דבק לשון יונק וגו' (איכה ד ד), במדבר כתיב פרס ענן למסך (תהלים קה לט), וכאן כתיב חשך משחור תארם (איכה ד ח), במדבר כתיב תביאמו ותטעמו (שמות טו יז), וכאן כתיב שלח מעל פני ויצאו (ירמי' טו א), ומי גרם לך לכל זאת דרכך ומעללך. אמרה כנסת ישראל לפני הקב"ה רבון העולמים זכור עניי ומרודי לענה וראש (איכה ג יט), זכור עניי שמעתי שנעניתי לפניך, ומרודי שמרדתי בך, ולענה וראש שהשקיתני ויצאו אלו באלו והיתה ביום מקוננת, היינו דכתיב (בכה) [בכו] תבכה בלילה (שם א ב), ולמה שתי פעמים (בכה) [בכו] תבכה, אלא בכה על ציון, תבכה על ירושלם, בכה על חרבן ראשון, תבכה על חרבן שני, בכה על גלות עשרת השבטים, תבכה על יהודה ובנימין, ולמה

בלילה ולא ביום, מפני שאין הבכייה נשמעת ביום מפני דיבורו של יום, ובלילה היא נשמעת והיא מזכרת נסים שנעשו לה בלילה, דכתיב ויהי בחצי הלילה (שמות יב כט). ויהי בלילה ההוא ויצא מלאך ה' (מ"ב יט לה), לכך בכה תבכה:

ר' יצחק פתח תחת אשר לא עבדת את ה' אלהיך (דברים כח מז), אמר להם הנביא לישראל אילו זכיתם הייתם קוראים בתורה ונתקיים לכם וישכון ישראל בטח בדד (שם לג כח), עכשו כשעשיתם הרע בעיני תקראו איכה ישבה בדד (איכה א א). אילו זכיתם נתקיים לכם ליל שמורים הוא לה' (שמות מב מב), ועכשיו שלא זכיתם נתקיים לכם (בכה) [בכו] תבכה בלילה (איכה א ב). אילו זכיתם נתקיים עליכם וישבתם לבטח בארצכם (ויקרא כו ה), ועכשיו שלא זכיתם גלתה יהודה מעוני ומרוב עבודה (איכה א ג). אילו זכיתם נתקיים עליכם שלש פעמים בשנה (שמות כג יז), ועכשו שלא זכיתם דרכי ציון אבלות (איכה א ד). אילו זכיתם נתקיים עליכם ונתנך ה' אלהיך עליון (דברים כח א), ועכשו שלא זכיתם נתקיים לכם היו צריה לראש אויביה וגו' (איכה א ה). אילו זכיתם נתקיים עליכם והתהלכתי בתוככם וגו' (ויקרא כו יב), ועכשו שלא זכיתם נתקיים לכם ויצא מן בת ציון כל הדרה וגו' (איכה א ו). אילו זכיתם נתקיים עליכם ונזכרתם לפני ה' אלהיכם (במדבר י ט), ועכשיו שלא זכיתם נתקיים לכם זכרה ירושלם וגו' (איכה א ז). אילו זכיתם נתקיים עליכם ויאמר ה' סלחתי כדברך (במדבר יד כ), ועכשיו שלא זכיתם נתקיים לכם חטא חטאה ירושלם וגו' (איכה א ח). אילו זכיתם נתקיים עליכם כי ביום הזה יכפר עליכם וגו' (ויקרא טז ל), ועכשיו שלא זכיתם נתקיים לכם טומאתה בשוליה וגו' (איכה א ט). אילו זכיתם נתקיים עליכם לא יבוא עמוני ומואבי וגו' (דברים נג ד), ולא יחמוד איש וגו' (שמות לד כד), ועכשו שלא זכיתם נתקיים לכם ידו פרש צר וגו' (איכה א י), אילו זכיתם נתקיים עליכם ואכלתם לחמכם לשובע וגו' (ויקרא כו ה), ועכשו שלא זכיתם נתקיים לכם כל עמה נאנחים מבקשים לחם וגו' (איכה א יא). אילו זכיתם נתקיים עליכם בכל הדרך אשר צוה ה' אלהיכם אתכם תלכו (דברים ה ל). ועכשו שלא זכיתם נתקיים לכם לוא עליכם כל עוברי דרך וגו' (איכה א יב). אילו זכיתם נתקיים עליכם אש תמיד תוקד על המזבח לא תכבה (ויקרא ו ו), ועכשיו שלא זכיתם נתקיים לכם ממרום שלח אש וגו' (איכה א יג). אילו זכיתם נתקיים עליכם ואשבור מוטות עלכם וגו' (ויקרא כו יג). ועכשו שלא זכיתם נתקיים לכם נשקד על פשעי וגו' (איכה א יד). אילו זכיתם נתקיים עליכם במסלה נעלה וגו' (במדבר כ יט). ועכשו שלא זכיתם נתקיים לכם סלה כל אבירי וגו' (איכה א טו). אילו זכיתם נתקיים עליכם ושמחתם לפי ה' אלהיכם (ויקרא כג מ). ועכשו שלא זכיתם נתקיים לכם על אלה אני בוכיה עיני וגו' (איכה א

טז). אילו זכיתם נתקיים עליכם פתוח תפתח וגו' (דברים טו ח). ועכשו שלא זכיתם נתקיים לכם פרשה ציון בידיה (איכה א יז). אלו זכיתם נתקיים עליכם צדק צדק תרדוף (דברים טז ו), ועכשיו שלא זכיתם נתקיים לכם צדיק הוא ה' כי פיהו מריתי וגו' (איכה א יח). אילו זכיתם נתקיים עליכם וקראתם בעצם היום הזה (ויקרא כג כא). ועכשו שלא זכים נתקיים לכם קראתי למאהבי המה רמוני וגו' (איכה א יט). אילו זכיתם נתקיים עליכם ראה ראיתי את עני עמי (שמות ג ז). ועכשו שלא זכיתם נתקיים לכם ראה ה' כי צר לי (איכה א כ). אילו זכיתם נתקיים עליכם שמעו עמים ירגזון (שמות טו יד). ועכשיו שלא זכיתם נתקיים לכם שמעו כי נאנחה אני וגו' (איכה א כא). אילו זכיתם נתקיים עליכם תביאמו ותטעמו וגו' (שמות טו יז). ועכשיו שלא זכיתם נתקיים לכם תבא כל רעתם לפניך וגו' (איכה א כב). אמר ר' יהושע בן לוי נעשה בשבט בנימין ויהודה מה שלא נעשה בכל השבטים, דכתיב ויגדל עון בת עמי מחטאת סדום וגו' (איכה ד ו) ולא גלו ישראל מארצם עד שמעלו בה' ובתורתו, דכתיב וידעו כל הגוים כי בעונם גלו בית ישראל על אשר מעלו בי (יחזקאל לט כג), וכתיב שריך סוררים וחברי גנבים (ישעי' א כג). אמר ר' ברכיה שהיו מתחברים לגנבים, כולו אוהב שוחד (שם), שהיו אוהבים את הגזל, ורודף שלמונים (שם), היה אומר הדיין לחבירו שלם לי ואני אשלם לך. יתום לא ישפוטו (שם שם), אמר ר' יוחנן בראשונה היה אדם עולה לדין בירושלם. והיה הדיין משהה את דינו, והיה יוצא משם בפחי נפש, והיתה אלמנה פוגעת בו בדרך, ואומרת לו מה עשית בדינך, והוא אומר לא הועלתי כלום, היתה אומרת מה אם זה האיש לא הועיל כלום, אני על אחת כמה וכמה והיתה חוזרת, לקיים מה שנאמר יתום לא ישפוטו וריב אלמנה לא יבא אליהם:

והיה ירמיה מוכיח אותם ואומר להם תנו לה' אלהיכם כבוד (ירמי' יג טז), וכיון שלא שמעו התחיל מקונן על ההרים אשר בכי ונהי (שם ט ט), ולא היו מאמינים לדבריו עד שהגיעו להם הצרות, שנאמר עשה ה' אשר זמם (איכה ב יז):

תנו רבנן שבעה עבירות עשו ביום אחד הרגו כהן, נביא דיין, ושפכו דם נקי, וחללו את השם, וטמאו את העזרה, ויום שבת ויום כפורים היה, וכיון שעלה נבוזראדן התחל דמו של זכריה רותח, אמר להם מה טיבו של דם זה שהוא רותח, אמרו דם פרים [ואילים] וכבשים שהיינו מקריבין על גבי המזבח, מיד אמר להם אף היום עשו כן במקום אחר, מיד הביאו ושחטו והדם לא נתנדנד, אמר להם אמרו לי האמת ואם לא, היום לא אשאיר מכם אדם, ענו קצם לקצתם, ואמרו כי הקב"ה תובע עלבון זכריה ודמו ממנו, שהיה מתנבא עלינו ולא שמענו לו והרגנוהו, והוא דיין ונביא וכהן, מיד נטל נבוזראדן שמונים

אלף פרחי כהונה והרגן עליו, עד שהגיע הדמים לקברו של זכריה, שנאמר פרצו ודמים בדמים נגעו (הושע ד' ב'), ועדיין הדם רותח בה שעתא נזף ביה נבוזראדן ואמר ליה אתה מבקש שאהרוג את האומה הזאת עליך, באותה שעה נתמלא הקב"ה רחמם ואמר ומה אם זה רשע ואכזר ועובד פסל נתמלא רחמים על בני, אני שכתוב כי אל רחום וחנון וגו' (שמות ל"ד ו'), על אחת כמה וכמה, ורמז לדם ונבלע במקומו, והרבה הכעיסו לפני הקב"ה ועברו על תורתו אמר הקב"ה לישראל אפילו על עשרת הדברים עברתם עליהם, אני אמרתי בסיני אנכי (שמות כ' ב'), והם לא עשו כן אלא כיחשו בה' ויאמרו לא הוא (ירמיה ה יב), אני אמרתי לא יהיה לך אלהים אחרים (שמות כ ג), והם אמרו אומרים לעץ אבי אתה וגו' (ירמיה ב' כ"ז), אני אמרתי לא תשא (שמות שם ז'), והם אמרו (אכן) [לכן] לשקר (נשבעו) [ישבעו] (ירמיה ה ב'). אני אמרתי זכור את יום השבת (שמות שם ה'), והם קדשי בזית ואת שבתותי חללת (יחזקאל כ"ב ח'). אני אמרתי כבד את אביך ואת אמך (שמות כ יב), והם אבי ואם הקלו כבך (יחזקאל כ"ב ז'). אני אמרתי לא תרצח לא תנאף לא תגנוב (שמות כ' י"ג), והם (הרוצח) [ורוצח] וגנוב ונאוף (הושע ד י), אני אמרתי לא תענה (שמות כ' ט"ו), והם וידרכו את לשונם קשתם, [שקר] (ירמיה ט' ב'). אני אמרתי לא תחמוד (שמות כ' ט"ז), והם ומדו שדות וגזלו (בתים) [ובתים ונשאו] ועשקו גבר וביתו (מיכה ב' ב'), ועל זה בא עליהם צרה שלא נהייתה בעולם, ואמרו כי סמוך לבית המקדש היה שם איש ושמו דואג בן יוסף, וכשמת הניח בן קטן לאמו, והיתה אמו מודדת אותו בטפחיים וטופח ובאצבע, ועל כל טופח וטופח שהיה התינוק גדל, היתה אמו נותנת משקלו זהב לבית המקדש, וכיון שהקיפו צרים על ירושלם ואכלו כל מה שיש בבתיהם, שי שלשה שנים וחצי באה ירושלם במצר ואכלו כל מה שיש להם, עד שעמדה האשה ושחטה את בנה, לקיים מה שנאמר ואכלתם את בשר בניכם ובשר בנותיכם תאכלו (ויקרא כ"ו כ"ט), באותה שעה הניחה את בנה בחיקה, והיתה מגפפתו ומנשקתו. ואומרת אוי נא לאמך שלא שמחה בך, הידים שטענו אותך יקצצו, והפה שנשק יסתם, והשדיים שהניקו אותך ימסו, והרחם שיצאו ממנו יעקר, ולמה נקרא שמו רחם שהוא מתרחם, וכיון שגרמו עונות נהפכו אותו הרחמים לאכזריות, ונתאכזרה על בנה כנמייה הזו שהיא יולדת ואוכלת את בניה, והיתה רואה את דמו, והיתה בוכה עליו ומקוננת על מה שראתה, הדא הוא דכתיב ידי נשים רחמנות (איכה ד' י'). וכיון שראה ירמיה התחיל צועק ובוכה לפני הקב"ה, ואמר רבונו של עולם לאיזה אומה נעשית צרה כמו אלו היכן הם רחמיך, היכן הם חסדיך, לא כך כתיב בך כי אל רחום ה' (דברם ד' ל"א), הפכת אותם הרחמים לאכזריות, עמדת מכסא רחמים וישבת על כסא דין, דכתיב

ראה ה' והביטה אם תאכלנה נשים וגו' (איכה ב' כ'), השיבה אותו רוח הקודש ואומרת לו איזה אומה ולשון שעשו כמו שעשו ישראל, אם יהרג במקדש ה' כהן ונביא (שם שם). הוי במדה שאדם מודד בה מודדין לו, אוי לו לעין שראתה את כל אלה ולאוזן ששמעה, נשכבה בבשתינו ותכסינו כלמתינו, ואמרו חכמינו ז"ל מפני מה נאמרה מגלת איכה מאל"ף ועל תי"ו, לפי שעברו על התורה כולה שנכתבה מאל"ף עד תי"ו לפיכך לקו מאל"ף ועד תי"ו, ומתנחמים מאל"ף ועד תי"ו. אתה מוצא שכל הנבואות הרעות והקשות שנתנבא עליהם ירמיהו הקדים ישעיהו ורפאן, ירמיה אמר איכה ישבה בדד (איכה א א), ישעיה אמר (בכה) [בכו] לא תבכה (ישעיה ל יט), ירמיה אמר גלתה יהודה מעוני (איכה שם ג), ישעיהו אמר ונשא נס לגוים ונפוצות יהודה יקבץ (ישעיה יא יב), ירמיה אמר דרכי ציון אבילות (איכה א' ד'), ישעיה אמר דרך לעבור גאולים (ישעיה נ"א י') ירמיה אמר היו צריה לראש (איכה א ה), ישעיה אמר דרך לעבור גאולים (ישעיה נ"א י') ירמיה אמר היו צריה לראש (איכה א ה), ישעיה אמר נכון יהיה הר ה' בראש ההרים (ישעיה ב ב), ירמיה אמר ויצא מבת ציון כל הדרה (איכה א ו), ישעיה אמר ובא לציון גואל (ישעיה נט כ), ירמיה אמר זכרה ירושלים (איכה א' ז'), ישעיה אמר ובא לציון גואל (ישעיה נט כ), ירמיה אמר זכרה ירושלים (איכה א' ז'), ישעיה אמר לא תזכרנה הראשונות (ישעיה ס"ה י"ז), ירמיה אמר חטא חטאה ירושלם (איכה א' ח'), ישעיה אמר מחיתי כעב פשעיך וגו' (ישעיה מ"ד כ"ב), ירמיה אמר טומאתה בשוליה (איכה א' ט'), ישעיה אמר (ולא יעבור בו טמא) [לא יעברנו טמא] (ישעיה ל"ה ח'), ירמיה אמר ידו פרש צר (איכה א' י'), ישעיה אמר והיה ביום ההוא יוסיף ה' [שנית] ידו וגו' (ישעיה יא יא), ירמיה אמר כל עמה נאנחים וגו' (איכה א יא), ישעיה אמר לא ירעבו ולא יצמאו וגו' (ישעיה מט י), ירמיה אמר לוא אליכם כל עוברי דרך (איכה א' י"ב), ישעיה אמר והיה שם מסלול ודרך (ישעיה סה ח), ירמיה אמר ממרום שלח אש וגו' (איכה א' י"ג) ישעיה אמר עד יערה עלינו (ישעיה ל"ב ט"ו), ירמיה אמר נשקד עול פשעי וגו' (איכה א יד), ישעיה אמר התפתחי מוסרי צוארך וגו' (ישעיה נב ב), ירמיה אמר סלה כל אבירי (איכה א' ט"ו), ישעיה אמר סלו סלו המסלה (ישעיה ס"ב י'), ירמיה אמר על אלה אני בוכיה עיני עיני יורדה מים (איכה א טז), ישעיה אמר כי עין בעין יראו (ישעיה נב ח) ירמיה אמר פרשה ציון בידיה וגו' (איכה א יז), ישעיה אמר נחמו נחמו עמי (ישעיה מ א), ירמיה אמר צדיק הוא ה' כי פיהו מריתי (איכה א יח), ישעיה אמר ועמך כולם צדיקים לעולם יירשו ארץ (ישעיה ס כא), ירמיה אמר קראתי למאהבי וגו' (איכה א יט), ישעי' אמר וקראת ישועה חומותיך ושעריך תהלה (ישעיה ס יח), ירמיה אמר ראה ה'

והביטה (איכה א כ), ישעיה אמר וראיתם וששׂ לבכם וגו' (ישעיה סו יד), ירמיה אמר שמעו כי נאנחה אני (איכה א כא), ישעיה אמר אנכי אנכי הוא מנחמכם (ישעיה נ"א י"ב). ירמיה אמר תבא כל רעתם לפניך (איכה א' כ"ב), ישעיה אמר והביאותים אל הר קדשי וגו' (ישעיה נו ז), ואלו ישראל חוזרין בתשובה הקדוש ב"ה מרחם עליהם, שנאמר יעזוב רשע דרכו ואיש און מחשבותיו (ישעיה נ"ה ז'). וצריכים ישראל שלא לשמוח בימים האלו, מן י"ז בתמוז עד תשעה באב, שכן מצינו שכל הרעות שנתחדשו לאבותינו באלו הימים נתחדשו, וצריכים ישראל לנהוג בהם כמנהג אבילות, ולא לשמוח בהם, שבשבעה עשר בתמוז באו חמש גזירות, נשתברו הלוחות, ובוטל התמיד, והובקעה העיר, ושרף אפסטמוס הרשע את התורה, והעמיד צלם בהיכל, ובתשעה באב נגזרה גזירה על אבותינו שלא יכנסו לארץ ישראל, וחב בית הראשון והשני, ונלכדה ביתר, ונחדשה העיר. ושנו חכמינו ז"ל משנכנסת אב ממעטין משמחה, וכל המקבל עליו אבל אלו הימים זוכה לראות בשמחתם, דכתיב שמחו את ירושלם וגו' (ישעיה ס"ו י'):

שלשה בני אדם אומרים איכה, ישעיהו ראה את ישראל בפחזן אמר איכה היתה לזונה (ישעיה א כא), ירמיה ראה אותם בניוולן אמר איכה ישבה בדד (איכה א' א'). משה ראה אותם בשלותם אמר איכה אשא לבדי (דברי א יג). ולפי זה התחיל משה להוכיח את ישראל, כי ידע כי יחטאו בסופם, ויעשה בהם מה שלא נעשה באומה, לפיכך אמר אלה הדברים, לפי שהיו דברי תוכחות, וכן דברי ירמיהו, (ירמיה א' א'), ולמה לפי שהיו דברי תוכחות, לפיכך נאמר בו דברי, וכן דברי קהלת (קהלת א א), וכן דבר ה' אשר היה אל הושע בן ברי (הושע א א):

אשר דבר משה. וכי משה [דבר] והלא הקב"ה צוה למשה לאמר, שנאמר ככל אשר צוה ה' אותו אליהם (פסוק ג'):

במדבר. על שאמרו היש ה' בקרבנו אם אין (שמות י"ז ז'):

בערבה. על מה שעשו בערבות מואב ועבדו לבעל פעור:

מול סוף. כשהיו במול סוף אמרו המבלי אין קברים במצרים הלא זה הדבר (שמות יד יא יב):

בין פארן. כשהיו במדבר פארן, ואמרו נשלחה אנשים (פסוק כ"ב), ושלחו מרגלים והאמינו לדבריהם הרעים:

ובין תפל. לפי שאמרו דברים של תפלות על הקב"ה, ויהי העם כמתאוננים רע באזני ה' (במדבר יא א):

ולבן. מה שאמרו על המן, שנאמ ועתה נפשינו יבשה אין כל (שם שם ו), והמן נקרא לבן, שנאמר (והמן) [והוא] כזרע גד לבן (שמות טז לא):
וחצרות ודי זהב. שלא למדו ממרים לפי שדברה באחיה נענשה, והם לא מנעו מלדבר באלהים ובמשה, שנאמר וידבר העם באלהים ובמשה (במדבר כא ה):
ודי זהב. לפי שזימן להם זהב עשו הם עגל זהב, שנאמר וכסף הרביתי (להם) [לה] וזהב עשו לבעל (הושע ב י):

פסוק ב

אחד עשר יום מחורב דרך הר שעיר. אמר להם משה ראו מה אתם גרמתם לעצמכם, שאתם עדיין לא נכנסתם לארץ עד עכשיו ארבעים שנה, ולכך נאמר אחריו ויהי בארבעים שנה. ומה ראה משה רבינו ע"ה שלא הוכיחן אלא סמוך למיתתו, אלא לפי שאדם צריך לשמור עצמו שלא להוכיח את חבירו אלא או סמוך למיתתו, או קרוב ליפרש ממנו, כדי שלא יהיה בלבו של חבירו שום איבה עליו, כי כן מצינו ביעקב שלא הוכיח לראובן ושמעון ולוי אלא סמך למיתתו, וכן משה רבינו ע"ה לא הוכיחן אלא סמך למיתתו:

פסוק ד

אחרי הכותו את סיחון מלך האמורי. ולמה לא הוכיחן קודם לכן, אלא כדי שלא יאמרו ישראל שעדיין לא עשה לנו שום טובה והתחיל להוכיחנו, ולמה המתין עד סמך למיתתו בשיבל זה שאמרנו:
בוא וראה ענותנותו של הקב"ה כי הראה דרך טובה לעולם שהתלמיד אומר לרב הרבה הוגעתיך, ועל כן המתין הקב"ה עד שהכה לסיחון ולעוג ואז הוכיחן, אבל הקב"ה אמר להם רב לכם שבת בהר הזה, כלומר הרבה עכבתי אתכם בהר סיני זה:

פסוק ז

עד הנהר הגדול נהר פרת. ולמה קורא אותו נהר גדול, והלא ד' נהרות יוצאים ופרת הוא רביעי, והוא אחרון, ללמדך שהוא קטן שבכולם, וכאן קורא אותו נהר גדול, ולמה כן, לפי שהוא בגבול ישראל, לכך קראו גדול, כי המשל אומר עבד מלך מלך, קרב לגבי דהינא ואידהן, כלומר כל מי שהוא קרוב לגבי מוכר שמן לוקח משמנו, וקרב לגבי שחנא וישחן לך, כמה דמפרש בשמעתא לגבי שיחנא, לגבי חום, כמו ולא ייחם לו (מ"א א' א'), ומתרגמינן ולא שחין ליה, איהו מתחמם ממנו:
פרת. ולמה נקרא שמו פרת, שכל מי שהוא שותה מימיו הוא פרה ורבה:

פסוק י

ה' אלהיכם הרבה אתכם. על דייניכם, שהדיינים נענשין אם לא יוציאו הדין לאמתו:

פסוק יא
ה' אלהי אבותיכם יוסף וגו'. אמרו למשה רבינו ע"ה אין אנו צריכין לברכתך, כי הקדוש ב"ה אמר לאברהם (וארבה את זרעכם) [והרבה ארבה את זרעך] (בראשית כב יז) ככוכבי השמים, ואתה שמת קץ לברכתינו, אמר להם משה מה שאני מברך אתכם הוא משלי, אבל מה שבירך הקדוש ב"ה את אבותיכם אינו בא לפחות אותה אלא להוסיף עליה, אלא הוא יברך אתכם כאשר דבר לכם:

פסוק יב
טרחכם ומשאכם. מלמד שהיו דבריהם במשא לשומעים הדין:
וריבכם. שהיו מריבין עם הדיינים, אם לא היו אומרים כרצונם:

פסוק יג
ואשימם בראשיכם. מלמד שהדיינים משימין ידיהם על בעלי דינים אם אינם מוציאין דין לאמתו:

פסוק יד
ותענו אותי. (היה לכם לומר חלילה שידין אותנו אחר אלא אתה שאתה לא תשא פנים לאחד ממנו אלא כך עניתם טוב הדבר אשר דברת לעשות לפי שחשבתם מעתה יהיה מקצת השופטים קרובים לנו וישאו לנו פנים בדין:

פסוק טו
חכמים וידעים. אבל נבונים לא מצא להם:

פסוק טז
ואצוה את שופטיכם. שיהיו זריזין כנגד מקל ורצועה:
בין איש ובין אחיו. בין בית לעלייה:
ובין גרו. בין תנור לכירים:

פסוק יז
כקטן כגדול תשמעון. שיהיה דין של פרוטה חביב עליך כדין של מאה מנה שאם בא לפניכם אותו תחלה תהיו דנין אותו תחלה:
לא תגורו מפני איש. לא תכסו דבריכם מפני פחד איש:
כי המשפט לאלהים הוא. כמה דתימר אלהים נצב בעדת אל (תהלים פב א):
תקריבון אלי ושמעתיו. אם אודיע אותם לכם טוב, ואם לאו אשאל להקב"ה ואומר לכם:

פסוק יח
ואצוה אתכם בעל ההיא. מה שאמר לו יתרו והזהרת אתהם את החקים ואת התרות (שמות יח כ), והורה להם:

פסוק כב
ותקרבון אלי כלכם. כשבאתם להר לא באתם כלכם ברצון, אבל כאן ותקרבון אלי כולכם, אנשים ונשים וטף באתם, אבל בסיני לא נאמר אלא ותקרבון אלי כל ראש שבטיכם וזקניכם (דברים ה כ):

פסוק כג
וייטב בעיני הדבר. דרך ארץ מי שמכר בהמה לחבירו ואומר לו על דעת לבדוק, והוא אומר לו צא ובדוק אותה בין בהר בין בגבעה, כששומע הלוקח שהוא אומר כך בוטח על דבריו ואינו מנסה אותה, אבל אתם אעפ"י שאמרת לכם שהיא טובה בעיני. היה לכם שלא לשלוח שתסמכו על דברי, ואתם לא אביתם ורציתם שאשלח אנשים וכן עשיתי, ואקח מכם שנים עשר אנשים:

פסוק כח
אנה אנחנו עולים אחינו המסו את לבבינו. אחינו אלו המרגלים והם לא יראו את הארץ פעם שנית כי כבר ראוה בפעם ראשונה:

פסוק לט
ובניכם אשר לא ידעו היום טוב ורע. בוא וראה צדקותיו של הקב"ה שהיו בהם באותם שיצאו ממצרים בני שש ובני תשע וחשב אותם כאילו לא ידעו מכל הגבורות שעשה הקב"ה במצרים בים ובמצרים טוב ורע:

פסוק מא
ותהינו. מלאתם הין, לקיים מה שנאמר במלאת ספקם יצר לו (איוב כב כ):
ד"א ותהינו מה שאמרתם הננו ועליו [אל המקום] (במדבר י"ד מ'):

פסוק מד
כאשר תעשינה הדברים. מה דרכה של דבורה זו, כיון שהוא מכה את האדם מיד מתה, כך כל מי שהוא מכה את ישראל מיד הוא מת:

פרק ב

פסוק ג
רב לכם סב את ההר הזה פנו לכם צפונה. ואימתי אתם פונים צפון לכשיבוא העירותי מצפון וגו' (ישעיה מא כה):

פסוק ה
אל תתגרו בם [וגו']. כי אני חייב לתת לעשו שכר שכיבד אביו והמתינו:
עד מדרך כף רגל. הוא אשר אמר דרך כוכב מיעקב (במדבר כ"ד י"ז):
כף רגל. אותו רגל שאמר תרמסינה רגל רגלי עני פעמי דלים (ישעיה כ"ו ו'):

כי ירשה לעשו. ירושה היא מאברהם שעשר עממים כרתי ברית עם אברהם שאתן לך את הקיני ואת הקניזי ואת הקדמוני:

פסוק ו
אכל תשברו מאתם בכסף. למה כי ה' אלהיך ברכך בכל מעשה ידיך, והראו להם ממונכם, להודיע להם שאין אתם צריכין מהם כלום, ואל תעשו עצמכם בפני בני אדם עניים ורעבים, מכאן אנו למדים שקנו מהם ואכלו:

פסוק ט
אל תצר את מואב ואל תתגר בם מלחמה. אבל אנגריא עשה בהם, ועשו להם מארבים עצמם כשאילו ירצו להלחם עמהם והם בורחין ולוקחין הם כל מה שמוצאים משלהם ומפני שהיו מתייראים מהם היו מוכרים לחם ומים:
כי לבני לוט נתתי את ער ירושה. היא ירושה להם מאברהם, לפי שהלך לוט עם אברהם ולא גילה על שרה שהיא אשתו בעת שירד למצרים, לפיכך נתן לו הקב"ה שכרו שירשו בניו שני עממין מאותם שנתן לאברהם:

פסוק יט
וקרבת מול בני עמון. מפני מה לא נאמר בבני עמון לא תתגר בם בלחמה, כמו שאמר הקב"ה על מואב, אנגריא לא התיר להם לעשות בהם, מפני שכבדה אמם לאביה, מה שלא עשתה אם מואב שהיא קראה שם בנה מואב, כלומר שהוא היה לה מאביה, אבל הקטנה חסה על כבוד אביה וקראה אותו בן עמי, כלומר כי מעמה היה לה ולא מאביה:

פסוק כ
זמזומים. כלומר כל הרואה אותם היה מאבד מחשבותיו מפני פחדם:

פסוק כג
והעוים היושבים בחצרים. וכי מה היה צריך למשה לכתוב פסוק זה, אלא לפי שנשבעו אברהם עם אבימלך שלא יקחו בני אברהם מארצו כל זמן שהיה נינו ונכדו קיימים, ולפי שעדיין היה נכדו קיים, גזר הקב"ה שיבאו מן כפתורים וישמידו את עוים שהם מפלשתים וישבו בארצם, ואחר כך יבאו ישראל ויקחו אותם מיד כפתורים:

פסוק כד
החל רש והתגר בו מלחמה. אבל הקב"ה לא אמר שישלח אלא מעצמו שלח:

פסוק כה
היום הזה אחל תת פחדך. נאמר כאן אחל ונאמר ביהושע אחל (יהושע ג ז), ללמדך כשם שעמדה לו חמה ליהושע, כך עמדה לו למשה רבינו, חוץ מנסים האחרות שלא יכול עליהם [לעמוד] שוב נביא בעולם, ולכך נאמר על פני העמים תחת כל השמים:

פסוק כו
ואשלח מלאכים ממדבר קדמות וגו' דברי שלום. אמר לו הקב"ה והלא לא אמרתי לך אלא והתגר (בם) [בו] מלחמה ואתה מה שאלת לו לשלום, אמר לו משה מן התורה למדתי, שכך כתיב בתורה כי תקרב אל עיר להלחם עליה וקראת (עליה) [אליה] לשלום (דברים כ י), לכך נאמר ממדבר קדמות, מדברי תורה הקודמת לכל, שצוה בה לקדם בה לשלום לכשיקרב אל עיר להלחם עליה:

פסוק כט
כאשר עשו לי בני עשו. והלא אדום הוא שלא רצה להעבירו, שנאמר וישלח ישראל מלאכים אל מלך אדום [וגו'] ולא שמע מלך אדום וגם אל מלך מואב שלח ולא (רצה) [אבה] (שופטים יא יז), ולמה אמר משה כאשר עשו לי בני עשו, הוי אומר שלא אמר משה על העברה, אלא על מכירת לחם ומים, שבני אדום עשו ובני מואב מכרו להם:

פסוק לג
ואת בניו. בנו כתיב, מלמד שלא היה לו בן גבור כמוהו:

פרק ג

פסוק ט
צידונים יקראו לחרמון שריון. וכי מה היה צורך למשה לכתוב זה הפסוק, ולמה עשה כן, להודיע שבחה של ארץ ישראל, שכל המלכיות היו רוצים להיות להם חלק בארץ, שהרי חרמון היה הר, והיו ארבע מלכיות מושלות בו, וכל אחת ואחת שמה לו שם בפני עצמו, ואלו הן חרמון שריון שניר שיאון, ולמה נקרא שמו שניר, שהוא הר השלג, כי לעולם ימצא בו השלג, ובלשון כנען אומר לשלג שנר:

פסוק יא
כי רק עוג מלך הבשן. כל מקום [שנאמר] בו רק מיעוט הוא, לפי שהיה עוג פחות וגרוע מכל הרפאים שהיו בימיו, והוא נשאר מיתר הרפאים, מאותן שהרגו אמרפל וחביריו, שנאמר ויכו את רפאים בעשתרות קרנים (בראשית י"ד ה'), ועליו נאמר ויבא הפליט ויגד לאברם העברי, וזה היה עוג, ולמה קראו פליט, על שם שלא נחשב כשאר הרפאים. ברייתא ששנינו פליטי זתים שאינם מבושלים:
הנה ערשו ערש ברזל. ספר בגדולתו וגבורתו של הקב"ה שגבור כמוהו מסר בידם:
הלא היא ברבת בני עמון. לפי שהיה יודע שצוה הקב"ה על בני עמון שלא יתגרו בהם, ולכך שם ערשו לשם:
תשע אמות. מכאן לענק שהוא גדול תשע מאות, ושאר אנשים ארבע אמות כל חד מאמתו:

באמת איש. באמת עוג, ולכך נקרא גלית שמו איש הבינים (ש"א י"ז ד'), לפי שענק גדול מתשע אמות, והוא היה בינוני, שלא היה אלא שש אמות וזרת (שם), ב' אמות וזרת היה גדול מאדם אחר, וב' אמות וזרת היה פחות מענק:

פסוק יג

ההוא יקרא ארץ רפאים. על הארץ הזאת אמר הקב"ה שיתן לו, כמה דיתימר ואת החתי ואת הפריזי ואת הרפאים (בראשית טו כ):

פסוק כג

ואתחנן אל ה' וגו'. נחמו נחמו עמי יאמר אלהיכם (ישעיה מ א) אמר ישעיהו הנביא ע"ה מטייל הייתי בבית תלמודי ואשמע את קול אומר, את מי אשלח וגו' (ישעיה ו' ח'), שלחתי את עמוס והיו קורין אותו עלג, אמר ר' פנחס ולמה נקראט שמו עמוס, שהיה פסילוס בלשונו, אמרו לו מה אתה אמר להם נביא שלחני השם אליכם, אמרו לו הניח הקב"ה את עולמו ולא השרה שכינתו אלא על עלג השפה, דהוא קטיע בלישניה, שלחתי את מיכה, והיו מכין אותו על הלחי [בשבט יכו על הלחי את שופט ישראל (מיכה ד' י"ד), מעתה את מי אשלח ומי ילך לנו] ואומר הנני שלחני, אמר לי ישעיה בני, בני סורבנין אינון, בני טרחנין אינון, מקבל אתה עליך ללקות ולהתבזות מהם, אמר לו על מנת כן, גוי נתתי למכים ולחיי למורטים (ישעיה נ' ו'), ואיני כדאי שאלך אצל בניך, אמר לו אהבת צדק ותשנא רשע (תהלים מה ח), ואתה אהבת לצדק את בני, ותשנא לחייבן, על כן משחך אלהים אלהיך שמן ששון מחביריך (שם) [מהו מחבריך, א"ל הקב"ה חייך], שהנביאים מתנבאים נביא מפי נביא, נחה רוח אליהו על אלישע (מ"ב ב מו), נחה רוח משה על שבעים זקנים, שנאמר ויאצל מן הרוח אשר עליו וגו' (במדבר י"א כ"ה), אבל תאצל רוח ה' עליך, ואתה מתנבא בכפליים עורי עורי (ישעיה טו ט), התעוררי התעוררי (שם שם יז), אנכי אנכי (שם שם י"ב), שוש אשיש (שם שם י"ז), נחמו נחמו (שם מ' א'), והלכו כל הנביאים לנחם את ישראל ולא קיבלו:

הלך הושע אמר להם אהיה כטל לישראל וגו' (הושע יד ו), אמר לו אתמול אמרת הכה אפרים שרשם יבש (שם ט' י"ו), ועכשיו אמרת אהיה כטל לישראל וגו', לאיזה נאמין לראשונה או לשנייה:

הלך יואל לנחמם אמר להם ביום ההוא יטפו ההרים עסיס וגו' (יואל ד יז), אמר לו אתמול אמרת הקיצו שכורים ובכו (שם א ה), ועכשו אמרת יטפו ההרים עסיס, למי נאמין לראשונה או לשנייה:

הלך עמוס לנחמם אמר לו הקב"ה שלחני אצלכם לנחמך, אמרו לו מה בידך, אמר להם ביום ההוא קים את סוכת דוד הנופלת (עמוס ט יא), אמרו לו אתמול אמרת נפלה לא תוסיף קום בתולת ישראל (שם ה' ב'), למי נאמין [לראשונה או לשנייה]:
הלך מיכה לנחמם, אמרו לו מה בידך, אמר מי אל כמוך נושא עון וגו' (מיכה ז יח) אמרו לו אמש אמרת בפשע יעקב כל זאת [ובחטאת בית ישראל] (שם א ה), אמרו לו למי נאמין לראשונה או לשנייה:
הלך נחום לנחמם, אמרו לו מה בידך, אמר הנה על ההרים רגלי מבשר וגו' (נחום ב' א'), אמרו לו אמש אמרת ממך יצא חושב על ה' וגו' (שם א' י"א), ועכשו למי נאמין לראשונה או לשנייה:
הלך חבקוק לנחמם, אמרו לו מה בידך, אמר להם יצאת לישע עמך וגו' (חבקוק ג יג), אמרו לו אמש אמרת עד אנא ה' שועתי ולא תשמע וגו' (שם א ב), ועכשיו למי נאמין לראשונה או לשנייה:
הלך צפניה לנחמם, אמרו לו מה בידך, אמר והיה (ביום) [בעת] ההוא אחפש את ירושלם בנרות (צפניה א יב), אמרו לו אתמול אמרת (כי) יום עברה היום ההוא יום צרה (וצוקה) [ומצוקה וגו'] (שם שם טו), ועכשו למי נאמין לראשונה או לשנייה:
הלך חגי לנחמם, אמרו לו מה בידך, אמר להם העוד (זרע) [הזרע] במגורה ועד הגפן וגו' (חגי ב' י"ט), אמרו לו אמש אמרת (זרע) [זרעתם] הרבה והבא מעט (שם א' ו'), ועכשיו אתה אומר לי כן למי נאמין לראשונה או לשנייה:
הלך זכריה לנחמם, אמרו לו מה בידך, אמר להם וקצף גדול אני קוצף על הגוים השאננים (זכריה א' ט"ו), אמרו לו אתמול אמרת קצף ה' על אבותיכם קצף (שם א' ב'), ועכשיו אתה אומר לי כן למי נאמין לראשונה או לשנייה:
הלך מלאכי לנחמם, אמרו לו מה בידך אמר להם ואשרו אתכם כל הגוים [כי תהיו אתם ארץ חפץ] (מלאכי ג' יב), אמרו לו אתמול אמרת מי גם בכם ויסגור דלתים [וגו' אין לי חפץ] (שם א י) ועכשו אתה אומר כך למי נאמין לראשונה או לשנייה:
הלכו [כל] הנביאים לפני הקב"ה ואמרו רבונו של עולם לא קיבלה ירושלם ניחומים מאנה להנחם, אמר להם הקב"ה אני ואתם וישעיה עבדי נלך וננחם אותה, מיד קרא הקב"ה על ידי ישעיה ואמר נחמו נחמו עמי יאמר אלהיכם, אל תקרי עמי אלא עמי, אני ואתם ננחם אותה, נחמוה בעולם הזה, נחמוה לעולם הבא, נחמוה עליונים, נחמוה תחתונים, נחמוה על עשרת השבטים נחמוה על שבט יהודה ובנימן, נחמוה על בית ראשון, נחמוה על חורבן בית שני דכתיב עד מתי תאבל הארץ (ירמיה יב ד), משל

למה הדבר דומה, לאשה שנהרגו בניה ונתנה ידה על ראשה ותצעק במר נפש ומנחמים אותה כל העולם, ואינה מקבלת תנחומין, שנאמר עניה סוערה לא נחמה (ישעי' נ"ד י"א), ואומר מאנה להנחם על בניה כי (איננה) [איננו] (ירמי' לא טו), עד שניחם אותה הקב"ה, שנאמר אנכי אנכי הוא מנחמכם (ישעי' נא יב), כאיש אשר אמו תנחמנו (שם סו י"ג), כה אמר ה' מנעי קולך מבכי (ירמי' לא יו), ואומר שמחו את ירושלם (ישעי' סו י), ואומר דברו על לב ירושלם (שם מ ב), וכל זאת בעבור התשובה, מכאן ראינו כי אין בעולם גדול מתשובה ותפלה כי משה רבינו נגזר עליו גזירה שלא יכנס לארץ ולא יראה אותה, שנאמר אם יראה איש באנשים (דברים א' ל"ה), ואין איש אלא משה, שנאמר והאיש משה עניו מאד (במדבר י"ב ג'), וכיון שהרבה בתפלה, אמר לו הקב"ה עלה ראש הפסגה וגו' וראה בעיניך (פסוק כז), ואמרו חכמינו ז"ל כי קיפל הקב"ה כל ארץ ישראל לפני משה רבינו והראה לו כל דור ושמשיו, ודור ופרנסיו, שנאמר ויראהו ה' את כל הארץ [וגו'] עד הים האחרון (דברים לד א ב), אל תיקרי עד הים אלא עד היום האחרון, וכל זה בזכות התפלה, שנאמר ואתחנן אל ה' בעת ההיא לאמר. לא ביקש מן הקב"ה שישלם לו שכר מן מצות, ומן צדקות שעשה ויניחנו לעבור, אלא על חנם היה מבקש מלפניו, שאינו אומר ואתפלל אלא ואתחנן, שמתנת חנם יעשה עמו, אבל שכר פעולתו תהיה שלימה לעולם הבא. וכן דוד ע"ה אמר חנני ה' חנני (תהלים נז ב), עם צדיקים גמורים, הוי לא היה מבקש מן הקב"ה שיעשה עמו טוב אלא על חנם, קל וחומר לשאר בני אדם:

ד"א ואתחנן. תקט"ו תפלות עשה על זה הדבר כמנין ואתחנן אעפ"כ לא קבל הקב"ה תפלתו:

פסוק כד

ה' אלהים. אתה אדון על כל באי העולם ורחמיך לכל, ואי מי שימחה בידך, אם אתה מרחם עלי אין מי שיאמר לך לא בעליונים ולא בתחתונים מה תעשה:

אתה החילות. אם תאמר שנשבעת שלא אעבור את הירדן שאל על שבועתך כשם שהפרתי נדרי ושבועתי שעשיתי ליתרו, כך התר נדרך, ואין החילות אלא לשון נדר ושבועה, שנאמר לא יחל דברו (במדבר ל ג) הוא אינו מוחל אבל אחרים מוחלין לו:

להראות את עבדך. כמה דתימר וירא אליו ה' בלבת אש (שמות ג ב):

את גדלך. כמו שנא' ועתה יגדל נא כח ה' (במדבר י"ד י"ז):

ואת ידך החזקה. בחזקה גאלת את ישראל ממצרים, שלא היו ראויים לצאת, פי שהיו עובדי ע"ז, והארכת להם אפך, ופדית אותם, כמו שנאמר אשר פדית בגדליך (דברים ט כו), אשר יעשה כמעשיך. בים:

וכגבורותיך. בעמלק, ואם לישראל עשית כל אלו שלא היו ראויים, אף עמי נהוג במדת רחמים, אעפ"י שחטאתי, יהי רצון מלפניך אעברה נא ואראה וגו':

הלבנון. זה בית המקדש:

פסוק כו

רב לך. מה שאתה אומר לי שם שהתרת נדרך כך שאל על נדרי, שאין נדרי דומה לנדרך, לפי שנדרך היה להרב להתיר אותו, אני אין לי רב, אני יחיד בעולמי. ואין שני לי:

ד"א רב לך אל תוסף דבר. לפי שאמר רב לכם בני לוי (במדבר ט"ז ז'), נאמר לו רב לך וגו':

פסוק כט

ונשב בגיא מול בית פעור. אמר להם משה ראו חיבתכם לפני המקום, לי אמר הקב"ה שלא אכנס לארץ ונתמלא עלי עברה כאשה עוברה למענכם על שאמרתי לכם שמעו נא המורים (במדבר כ' י'), ואתם ונשב בגי מול בית פעור, טעיתם אחר ע"ז בית פעור ולא גזר עליכם שלא תכנסו לארץ, אלא גזר עלי שאלמד אתכם חקים ומשפטים כי כן נאמר ועתה ישראל שמע אל החקים ואל המשפטים (ד א):

פרק ד

פסוק ה

ראה למדתי אתכם. מה אני למדתי אתכם בחנם, אף אתם למדו לאחרים בחנם, ולפי שעל חנם עשיתי יחול שמו של הקב"ה עלי, לכך נאמר כאשר צוני ה':

פסוק ט

רק השמר לך. אם אתה שומר דברי תורה, הקב"ה ישמור נפשך, ואם לאו אין הקב"ה שומר נפשך:

והודעתם לבניך. וכתיב בתריה יום אשר עמדת לפני ה' אלהיך, ללמדך שכל המלמד את בנו תורה, מעלה עליו הקב"ה כאלו הוא קיבלה מידו מהר סיני:

פסוק יא

ותקרבון ותעמדון תחת ההר. בשילוח המרגלים באתם כולכם, אבל במעמד הר סיני הבאתי אתכם בעל כרחכם, שנאמר ויוצא משה את העם (שמות יט יז), בעל כרחם העמידם:

פסוק טז
פן תשחיתון. שתעשו תבנית כל בהמה תבנית כל רומז. בוא וראה כמה דקדק הקדוש ב"ה אחר ע"ז שלא ניתן לו מקום לחתור שם:

פסוק יט
ופן תשא עיניך השמימה [וראית את השמש וגו']. שעדיין לא ראו שמש ולא ירח מפני שהענן מקיף אותם, אמר להם משה עתידים אתם לראות שמש וירח ואל תחשבו שהם אלוהות, אלא הקב"ה בראם להאיר על הארץ, וזהו שנאמר אשר חלק ה' [אלהיך] אותם (להאיר) לכל העמים, שעובדים להם אעפ"י שאתם רואים שאין הקב"ה פורע מאותן אלהות שאיני סותרם יש להם ממש, לא כן אלא מחליקן בדברים כדי שיהיו סבורין שיש בהם כח להציל עצמה, וכדי שלא יפרישו מהם מלעבדם, למצוא עונם ולשנוא אותם:

פסוק כה
ונושנתם באר. רמז להם הקב"ה שהם עתידים לגור בארץ תתנ"ב שנים כמנין ונושנתם, ואם היו עומדים כל כך לא היה לשונאיהם של ישראל תקנה, אלא הקדים והגלם ב' שנים קודם שימלאו ההין שלא יתקיים בהם במלאות ספקו יצר לו (איוב כ' כ"ב), ועל זה נאמר וישקוד ה' על הרעה ויביאה עלינו כי צדיק ה' אלהינו (דניאל ט יד), צדקה עשה הקב"ה עם ישראל על שנשקד להביא הרעה קודם זמנה, שאם באה בזמנה, לא נשתייר מהם שריד ופליט:

פסוק כו
העידותי בכם היום את השמים ואת הארץ. בכל תנאי השמים והארץ הם עדים לישראל, וכמה דאת אמר יגלו שמים עונו וארץ מתקוממה לו (איוב כ כז), ועד אחד לא יקום באיש אלא על פי שנים עדים, א"כ כשיעברו ישראל את התורה, ועצר את השמים ולא יהיה מטר והאדמה לא תתן את יבולה (דברים יא יז), ואומר ונתתי את שמיכם כברזל ואת ארצכם כנחשה (ויקר' כ"ו י"ט):

פסוק לז
ויוציאך בפניו וגו'. שנאמר ופניך הולכים בקרב (ש"ב יז יא):

פסוק מא
ואז יבדיל משה שלש ערים. אמר משה רבינו ע"ה אעפ"י שאלו שבעבר הירדן אינם קולטות עד שיהיו אותם בארץ כנען מפורשות, אעפ"כ מצוה הבאה לידי אקיימנה. ולמה הבדיל מזרחה שמש, מקין למד שרצח את אחיו וגלה למזרח, שנאמר וישב בארץ נוד קדמת ערן (בראשית ד טז):
ד"א מזרחה שמש והיה לרוצחנין:

פסוק מד
וזאת התורה אשר שם משה. לא היתה חדשה אלא אותם חוקים ועדות ומשפטים אותה שחזר להם ולימים כדי שידעו אותה, לקיים מה שנאמר ולמדה את בני ישראל וגו' (דברים לא יט):

פסוק מז
ויירשו את ארצו. של סיחון ושל עוג מלך הבשן, ולמה לא זכר שמו של סיחון כמו שזכר שם עוג, לפי שמשה רבינו שלח דברי שלום ולא קיבל מה שלא עשה לעוג:

פרק ה

פסוק ו
אנכי ה' אלהיך. למה חזר עשרת הדברות, לפי שעשרת הדברות הראשונים היו כתובות בלוחות הראשונות, ואלו נכתבו בלוחות האחרונות:
ד"א אנכי ה' אלהיך. קבילו מלכותי תחלה, אמרו לו ישראל הין בשמחה, אחר כך אמר להם קבלו תורתי מה שאני גוזר עליכם:

פסוק ז
לא יהיה לך אלהים אחרים על פני. כל העולם הוא לפני:

פסוק ח
לא תעשה לך פסל. משעת עשייה חייב:

פסוק ט
לא תשתחוה להם. אעפ"י שלא עשה אותם חייב הוא אם ישתחוה להם:
ולא תעבדם. כגון זיבוח וקיטור:
ד"א ארבעה לאוין כתיב כאן, כנגד ארבעה מלכיות, שאם יעבדו ע"ז ימסרו מיד ביד ארבעה מלכיות:
אל קנא. מקנא הוא בעובדי ע"ז:
פוקד עון אבות על בנים ועל שלשים ועל רבעים. כנגד ארבעה דורות:

פסוק יא
לא תשא. לא תשבע היהלו לומר, אלא למדנו מכאן שאסור להוציא שם שמים לבטלה:
ד"א לא תשא. כדי שלא תהיה עוטף [טלית] ומניח תפילין והולך ועושה עבירות:
כי לא ינקה ה'. בית דין של מעלה אין מלקין אותו ומנקין:
ודע כי בקריאת שמע כל עשרת הדברות כלולות בה, כיצד אנכי כנגד ה' אלהינו (דברים ו ד). לא יהיה לך כנגד ה' אחד (שם). לא תשא כנגד ואהבת (שם שם ה'), דמאן דרחים למלכא לא משתבע בשמיה לשקרא. זכור כנגד למען תזכרו (במדבר טו מ). כבד כנגד למען ירבו ימיכם (דברים יא כא). לא תרצח כנגד ואבדתם מהרה (שם שם יז), דמאן

דקטיל מתקטיל. לא תנאף כנגד ולא תתורו אחרי לבבכם וגו' (במדבר ט"ו ל"ט), לא תגנוב כנגד וכתבתם על מזוזות ביתך (דברים ו ט). לא תענה כנגד אני ה' אלהיכם (במדבר טו מא):

ודע כי עשרת הדברים יש בהם תרי"ג מצות, וקרית שמע יש בהם תרי"ג מצות, כי כשתמנה אותם [יש] תר"י מלות, לפיכך תקנו קודם שתאמר שמע תאמר שלש מלות והם אל מלך נאמן כדי שישלים תרי"ג מלות, כנגד תרי"ג מצות:

פסוק יב

שמור את יום השבת לקדשו וגו'. ולהלן הוא אומר זכור (שמות כ ח), אלא זכרהו כדי שלא יבא, ושמרהו משיבא. זכור ניתן ליורדי הים, ושמור ניתן ליושבי יבשה. זכור ושמור בדיבור אחד נאמרו, מה שאי אפשר לבשר ודם לעשות כן, כמה דאת אמר אחת דבר אלהים שתים זו שמעתי (תהלים סב יב):

פסוק טו

וזכרת כי עבד היית במצרים. והוציאך הקב"ה משם למנוחה, לכך ינוח עבדך ואמתך (פסוק י"ד):

על כן צוך ה' אלהיך. בשם שנצטוו במרה, לפי ששתי מצות נצטוו ישראל במרה, ואלו הם שבת וכיבוד אב ואם, [שנאמר] שם שם לו חוק ומשפט (שמות טו כה), חוק זה שבת שחייב אדם לענגו, שנאמר וקראת לשבת עונג (ישעיה נח ג):

ומשפט. זה כיבוד אב ואם, שהדין נותן שיכבדנו שהוא גידלו והאכילו והלבישו וכן חיוב הוא לעשות לו, ולכך נאמר כאשר צוך ה' אלהיך, בכיבוד אב ואם:

פסוק טז

למען יאריכון ימיך. ליום שכולו ארוך:

למען ייטב לך. בעולם הזה:

פסוק כז

לך אמור להם שובו לכם לאהליכם. שהותרו להחזירם לנשיהם. לפי שאמר להם אל תגשו אל אשה (שמות יט טו), שכל דבר שבמנין צריך מנין אחר להתירו:

פסוק כח

ואתה פה עמד עמדי. אבל למשה אסר לחזור לאשתו:

פרק ו

פסוק ד

שמע ישראל. בשעה שבא [יעקב] לגלות את הקץ, דכתיב האספו ואגידה לכם (בראשית מט א), וכשרצה לגלות את הקץ נסתלקה ממנו רוח הקודש, מיד התחיל להצטער, אמר

בני שמא יש בכם פסול, או יש במטתי פסול, כשם שהיה [בן] רשע לאברהם, והוא ישמעאל ובני קטורה, וכן ביצחק עשו ואליפז, ולכך נסתלקה ממני שכינה, מיד אמרו לו [בניו] שמע ישראל ה' אלקינו ה' אחד, פתח הזקן ואמר ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד:

ד"א שמע. להשמיע לאזניך מצות הוא:

ה' אחד. וצריך להאריך בדל"ת כדי להמליכו למעלה ולמטה ובארבע רוחות העום, ובלבד שלא יחטוף בחי"ת, וצריכה דל"ת של אחד יוצאה לחוץ כלומר העוקץ של הדל"ת כדי שלא תראה כמו רי"ש:

פסוק ה

ואהבת. גדול העושה מאהבה יותר מעושה מיראה:

בכל לבבך. בשני יצריך ביצר טוב וביצר רע:

ובכל נפשך. ואפילו בא ליטול את נפשך אל תעבוד ע"ז, לפי שיש לך אדם שחביב נפשו עליו יותר מממונו, ולכך נאמר בכל נפשך:

ד"א בכל מאודך. בכל מדה ומדה הוא מודד לך, בין טוב ובין רע, וכמה דהוא אמר חסד ומשפט אשירה (תהלים קא א), ואומר באלהים אהלל דבר בה' אהלל דבר (שם נו יא):

פסוק ו

והיו הדברים הלאה. דברים ככתבם שלא יקרא קרית שמע למפרע:

אשר אנכי מצוך היום. לעולם יהיו חדשים אצלך כאילו היום נצטוית עליהם:

על לבבך. שצריך לכוין לבך לקרייתה:

פסוק ז

ושננתם לבניך. שיהיו דברי תורה משוננים בפיך, וכמה דאת אמר כחצים ביד גבור כן בני הנעורים (תהלים קכז ד), שאם אדם בא לשאול ממך דבר מיד אמור לו:

ודברת בם. בם ולא בתפלה, שקרית שמע צריכה לאמרה בדיבור עז כדי שישמעו, אבל תפלה בלחש, כשם שעשתה חנה:

שבתך בביתך. פרט לעוסק במצוה:

ובלכתך בדרך. פרט לשליח מצוה:

בדרך. פרט לחתן הנושא אשה בלילה הראשונה פטור מן התפלה דטרוד במצוה, ושכיבה נקראת דרך, שנאמר דרך גבר בעלמה (משלי ל יט):

ובשכבך. בעת שכיבה:

ובקומך. בעת קימה:

פסוק ח

וקשרתם לאות על ידיך. שחייב לקשור פרשה זו על יד שמאל:

והיו לטוטפות בין עיניך. כמו כן צוה לכתוב ולהניחה בגובה של ראש כנגד בין העינים:

פסוק ט

וכתבתם. כתיבה תמה:

על מזוזות. מזזת כתיב שאינו צריך להניח את הכתב אלא על מזוזה אחת של פתח:

ביתך. ביתך כתיב דרך ביאתך, כי עייל איניש רגל הימין מכניס תחלה לבית, מכאן שצריך להניח מזוזה מימין הפתח שהוא עומד מבחוץ:

ובשעריך. כשם שחייב להניח מזוזה על כל פתח בית, כך צריך להניח מזוזה על כל שער ושער:

פרק ז

פסוק ז

כי אתם המעט מכל העמים. ה' משפחות ישראל חסרים ממשפחות בני נח, שמשפחות בני נח שבעים, ומשפחות ישראל ששים וחמשה:

ד"א המעט ה' מעט:

ד"א המעט. בעת שהקב"ה נותן גדלה לישראל הם ממעיטים עצמם, משה רבינו ע"ה ניתן לו המעלה ואמר ואנכי עפר ואפר (בראשית יח כז). ודוד ע"ה אמר מי אנכי [ה' אלהים] ומי ביתי (ש"ב ז יח), אבל אומות העולם כשהקב"ה נותן להם גדולה, מיד מתגאים בעצמם, וכן פרעה אמר מי ה' אשר אשמע בקולו (שמות ח ב), ופרע שהיה מלך ראה בעצמו ונתגאה, שנאמר לי יאורי ואני עשיתני (יחזקאל כט ג), וכן חירם אמר מושב אלהים ישבתי (יחזקאל כח ב), וכן סנחרב אמר מי בכל אלהי הארצות האלה אשר הצילו את ארצם מידי וגו' (ישעי' לו כ), וכן נבוכדנצר אמר ומן הוא אלה די ישיזבנכון מן ידי (דניאל ג טו):

פסוק י

ומשלם לשונאיו. מיעוט זכות שהרשעים עושים בעולם הזה הקב"ה פורע להם בחייהם, כדי לאבדם לעולם הבא, ולא עוד אלא שמאחר להם אולי ישובו, שנאמר חי אני נאם ה' אלהי' אם אחפוץ במות הרשע וגו' (יחזקאל לג יא), אבל ישראל מצוה שהם עושים בעולם הזה אינו נותן להם שכרם אלא לעולם הבא, שלכך אמר שומר הברית והחסד לאוהביו ולשומרי מצותיו (פסוק ט):

פסוק יא

אשר אנכי מצוך היום. היום לעשותם ולא היום ליטול שכרם:

פסוק יב
והיה עקב תשמעון את המשפטים. משפטים שמשליך אותם אחר עקיבו אם תשמעו אותם הדברים ותזהרו בהם הקב"ה ישמור לך הברית והחסד אשר נשבע לאבותיך, שכן מצינו באברהם עקב אשר שמע אברהם (בראשית כו ח), נשבע לו הקב"ה שיתן לו את הארץ, וירבה את זרעו, ויתברכו בזרעו כל גויי הארץ, וכן אתה מוצא שכל הברכות שאמר ליצחק בעבור עקב ששמר אברהם:

פסוק יד
ברוך תהיה מכל העמים. לפי שכל העמים יתברכו בגללכם, לכך כל העמים יהיו מברכים אתכם:
ד"א ברוך תהיה מכל העמים וגו'. ומה ברכה היא שלא יהיה בכם עקר ועקרה ובבהמתך:
ד"א לא יהיה בך עקר. שבשעה שהגוים שואלים אתכם שום דבר שלא תהיו עקורים מלהשיב להם תשובה ניצחת:
ובבהמתך. אפילו עמי הארץ שהם חשובים כבהמות ישובו להם כראוי:

פסוק טו
והסיר ד' ממך כל חולי. התורה היא מרפא לכל חולי, שנאמ' רפאות תהי לשרך (משלי ג ח):

פסוק טז
ואכלת את כל העמים. מכאן אמרו חז"ל שהקב"ה התיר להם לאכול מה שימצאו משלל שבעה עממים, ואפילו קודלי דחזירי:

פסוק כ
וגם את הצרעה. מלמד שהצרעה עברה עמהם בירדן, וכל אותם אורבים שהיו מטמינים עצמם במערות כדי להרוג, היתה הצרעה נכנסת לשם ומכה אותם בעיניהם והיו מתים:

פרק ח

פסוק ב
למען ענתך לנסתך באחריתך. כל מצות שבמשנה תורה כתיב בהו בלשון שמע, ולמה כן, בשעה שעשו ישראל את העגל איבדו מה שאמרו נעשה, אבל נשמע היה בידם, לפיכך משה רבינו מזהיר אותם בלשון שמע, שלא יאבדו את נשמע:
למען ענותך. כל מה שעינה אותם במדבר לא עשה אלא בשביל נסיון להודיע לכל הבריות:
את אשר בלבבך. שידעו כל העמים שאין אתם שומרים מצות בשביל טובה ונחת רוח שעשה עמכם, אלא מאהבה עשיתם כל מה שעשיתם, אעפ"י שעינה אתכם לא הנחתם מלשמור את מצותיו:

פסוק ד
שמלתך לא בלתה מעליך. מלמד שהשמלה וגם המנעלים שברגליהם כמו שהיו גדלים גם הם היו גדלים עמהם:

פסוק טו
המוליכך במדבר. רמז להם שעתידים למרוד במקום, ולעבוד ע"ז חלף הטובה שהשפיע להם, כמו שנאמר וכסף הרביתי (להם) [לה] וזהב עשו לבעל (הושע ב י). והוא בעבור כך עתיד להגלותם בארבעה מלכיות:
נחש שרף ועקרב וצמאון אשר אין מים. זו מלכות חייבת שהם צמאים מרוח הקדש ומדברי תורה. שנאמר לא רעב ללחם ולא צמא למים וגו' (עמוס ח יא), אבל לעתיד לבוא כי אצק מים על צמא (ישעי' מד ג):

פרק ט

פסוק ט
בעלותי ההרה. ואימתי עלה משה לסיני, בששה בסיון ניתנה התורה לישראל, ובשביעי עלה, שנאמר ויקרא אל משה ביום השביעי מתוך הענן (שמות כט טז), ועלה משה ועמד בהר ארבעים יום וארבעים לילה, שנאמ' (ואשב בהר) [ויהי שם עם ה'] ארבעים יום וארבעים לילה לחם לא אכל ומים לא שתה (שמות לד כח). מכאן שלא ישנה אדם ממנהג המקום, וכן המלאכים כשבאו אצל אברהם אכלו ושתו, לפי שירדו אצל בני אדם, ומשה שעלה אל מקום המלאכים לא אכל ולא שתה, ומאין ניזון מזיו השכינה, כמו שנאמר ויחזו את האלהים ויאכלו וישתו (שמות כד יא), וירד בי"ז בתמוז שהיה מסוף ארבעים יום:

פסוק טו
ואפן וארד. לא ירד משם עד שפינה כל זעמו של הקב"ה, שזכר זכות אבות, כמו שנאמר זכור לאברהם וגו', וינחם ה' וגו' (שמות לב יג יד), ואותו יום שיבר את הלוחות, שנאמר ואתפוש בשני הלוחות (דברים ט יז), ולמה שיברם, לפי שהיה כתוב בהם לא יהיה לך אלהים וגו' (שם ה ז), והם עשו את העגל שלא לחייבם, וביום י"ח בתמוז עלה להתפלל עליהם, שנאמר ואתפלל (לה') [אל ה'] (דברים ט כו), ונשתטח בתפלה לקבל התורה ועברו עליה, כמה דאת אמר ויאמר משה אל העם אתם חטאתם וגו' (שמות לב ל), וקיבל הקב"ה תפלתו, שנאמר וישמע ה' אלי (דברים ט יט):

פסוק כ
ובאהרן התאנף ה' מאד. שביקש להרוג את כל בניו, ואין להשמידו אלא איבוד בנים, שנאמר ואשמיד פריו ממעל ושרשיו מתחת (עמוס ב ט), אלא נתפלל עליו משה רבינו

ונעשה מחצה על מחצה, ועל זה נאמר על כל דבר פשע (שמות כב ח), על אותו הדבר שפשע אהרן, שאמר להם שיביאו זהב ויעשה להם העגל, שנאמר ויאמר אליהם אהרן פרקו נזמי הזהב אשר באזני נשיכם וגו' (שמות לב ב), ועל שעשה להם תבנית שור, שנאמר וימירו את כבודם בתבנית שור (תהלים קו כ):

על חמור (שמות קח ב). אלו המצריים שהם ערב רב, שנאמר אשר בשר חמורים בשרם וגו' (יחזקאל כג כ):

על שה (שמות שם). אלו ישראל שטעו אחריהם, שנאמר שה פזורה ישראל (ירמי' ג יז):

על שלמה (שמות שם). שעשו קצין לע"ז, שנאמר שמלה לך קצין תהיה לנו (ישעי' ג ו):

על כל אבדה (שמות שם). שאבדו לא יהיה לך:

אשר יאמר כי הוא זה (שם). זה משה, שנאמר כי זה האיש וגו' (שם לב א):

עד האלהים (שם כב ח). זה משה שנקרא אלהים, שנאמר ראה נתתיך אלהים לפרעה (שם ז א):

יבא דבר שניהם (שם כב ח). דין הקב"ה עם אהרן:

אשר ירשיעון אלהים (שם). זה משה:

ישלם שנים לרעהו (שם). שמתו שני בני אהרן ונשתיירו שנים:

פסוק כא

ואשלך את עפרו. של עגל אל הנחל היורד מן ההר לאיסור, כמו ששנינו שוחק וזורה לרוח:

פסוק כב

ובתבערה. כמה דתימר ויהי העם כמתאוננים רע (במדבר יא א):

ובמסה. שאמרו היש ה' בקרבנו אם אין (שמות יז ז):

ובקרבות התאוה. שנאמר וישבו ויבכו גם בני ישראל (במדבר יא ד):

פסוק כה

ואתנפל לפני ה'. אלו ארבעים יום אחר סמיכת שבירת הלוחות, שנאמר ועתה אעלה אל ה' אולי אכפרה בעד חטאתכם (שמות לב ל):

פרק י

פסוק א

פסל לך. זה היה בכ"ט ימים בחדש אב:

ועשתי לך ארון עץ. תחלה שתשים בו הלוחות שאתן לך מיד כדי שתעמידנה בגלוי:

פסוק ג

ואעש ארון. זה הארון היה לבד הארון שעשה בצלאל:

פסוק ה
ואפן וארד מן ההר. שמסר לי הקב"ה סדר מחילה וסליחה, ואותו יום היה יום ארבעים יום שעמד בהר בקבלת לוחות שניות, והוא היה יום עשור בתשרי, ולכך קבע אותו יום הקב"ה יום מחילה וסליחה לישראל, כמו שעשה באותו עת, כן יעשה עמנו בכל עת ובכל שעה אמן:

פרק יא

פסוק כו
ראה אנכי וגו' את הברכה וגו'. אמרה כסדר אם בחקותי תלכו אשר תשמעון אל מצות ה' אלהיכם. והקללות שנאמרו לשם יבואו עליכם אם לא תשמעו אל מצות ה' אלהיכם, ותלכו אחרי אלהים אחרים, שאותן הקללות לא נאמרו אלא על דור עובדי עבודה זרה:

פסוק כט
ונתתה את הברכה על הר גריזים. כשם האמור להלן אלה יעמדו לברך את העם על הר גריזים (דברים כז יב):
ואת הקללה על הר עיבל. שנאמר ואלה יעמדו על הקללה בהר עיבל (שם שם יג):

פסוק ל
הלא המה בעבר הירדן. סימן נתן להם משה רבינו על שני הרים הללו כדי שידעו באיזה מקום הם עומדים שהם סמוכים למעברות הירדן:

פרק יב

פסוק ב
אשר אתם יורשים אותם את אלהיהם. אחר שאתם רואים שלא יוכלו אלהיהם להציל עצמם מידכם, אתם יודעים שאין בהם ממש להציל את עובדיהם:
את אלהיהם. אלהיהם על ההרים הרמים ולא ההרים אלהיהם שאם היו עובדים לו לא היה נאסר:

פסוק ג
ופסילי אלהיהם תגדעון. אלו חליפי אשרה שחייבים כל ישראל לגדע:
ואבדתם את שמם מן המקום ההוא. שאם אותו מקום יקרא על שם ע"ז אתם צריכים להחליף לו שם אחר חוץ לאותו השם שלא תזכרו עוד ע"ז כמו שנאמר ואת נבו ואת בעל מעון מוסבות שם (במדבר לב לח):

פסוק ד
לא תעשון כן לה' אלהיכם: מכל שבטיכם. מכאן שירושלם לא נחלקה לשבטים, שכל השבטים היה להם חלק בה:

ובאת שמה. והבאתם שמה. בזמן שהוא בא לרגל צריך להביא את נדרו, ואם לא הביא נדרו עובר מיד בעשה:

פסוק ו

עולותיכם וזבחיכם. עולותיכם אלו עולות ראייה, שנאמר ולא יראו פני ריקם (שמות כג טו):

וזבחיכם. אלו שלמי חגיגה:

מעשרותיכם. אלו מעשר בקר וצאן ומעשר שני של דגן ותירוש ויצהר:

ואת תרומת ידכם. אלו ביכורים. נדריכם ונדבותיכם שיהיו כל נדרים ונדבות הקדש. ומה בין נדר לנדבה, נדר האומר הרי עלי עולה, לפיכך נדר חייב באחריותה אם נגנבה או מתה או אבדה נדבה מתה או נגנבה אינו חייב באחריותה, וכל היכא דאיתא כי גזא דרחמנא איתא:

ובכורות בקרבם. בכורות ותמימים שהיו לכהנים:

פסוק ח

לא תעשון ככל אשר אנחנו עושים פה היום. אמר להם משה כשאתם נכנסים לארץ לא יאסרו עליכם הבמות מלהקריב עליהם כשם שאסורות היום, כמו שנאמר איש איש [מבית ישראל] אשר ישחט וגו' ואל פתח אהל מועד לא הביאו וגו' (ויקרא יז ג ד), אחר שתכנסו לארץ תוכלו לעשות איש הישר בעיניו כל זמן שיהיו מותרות לכם הבמות:

פסוק ט

כי לא באתם עד עתה אל המנוחה ואל הנחלה. מנוחה זו שילה נחלה זו ירושלם, שבשעה שיהיה המשכן בשילה יאסרו הבמות בירושלם לעולם. וכן מאחר שנאסרו משילה ולמה היו צריכים לאסור מירושלם, כדי ליתן היתר לבמות בין שילה למקדש, מכאן אמרו באו ישראל לגלגל הותרו הבמות, באו לירושלם ובנו בית המקדש נאסרו עליהם הבמות, ושוב לא היה להם היתר לעולם ובמה לא היתה צריכה להם, אלא אדם אומר מישראל בונה במה לעצמו ובתוך ביתו ומקריב עליה לעצמו עולתו:

פסוק יג

השמר לך פן תעלה עולותיך. אין אתה רשאי לעשות לאחר שיבנה, אבל יכול לעשות מזבח כמו שעשה אליהו בהר הכרמל, ומנין למד אליהו לעשות כן בהר הכרמל, ממה שאמר לו הקב"ה ליעקב גוי וקהל גוים יהיה ממך (בראשית לה יא), עתיד לצאת מבנימין בן שיעשה בקהל גוים שיבנה מזבח באיסור הבמות ואני מקבלו, ואליהו משבט בנימין היה, שכן כתיב בספר יחוסין בשבט בנימן (ערשיה) [ויערשיה] ואליה וזכרי בני ירוחם (דה"א ח' כז). ערשיה בשעה שהקב"ה מרעיש את העולם על ישראל זוכר ברית

אבות והקב"ה מרחם עליהם ולכך נאמר (ואליהו) אשר היה דבר ה' אליו [לאמר] ישראל יהיה שמך (מ"א יח לא), באותה שעה ששם לו הקב"ה זה השם ואמר לו גוי וקהל גוים:

פסוק טו

רק בכל אות נפך תזבח וגו'. בפסולי המוקדשין הכתוב מדבר, שאם נפל מום במוקדשין שהוא רשאי לאכלו בכל מקום:

תזבח. ולא גיזה:

ואכלת. ולא חלב. ומצינו למדים שלבהמות פסולי המוקדשין והתיר הבשר לאכלו בחולין:

הטמא והטהור. יחדיו שניהם לאכול בקערה אחת ואינן נמנעים, שאין הפסולים צריכים לשמור מטומאה, כשם שאין צריכים לשמור צבי ואיל שאין מקריבין למזבח:

פסוק טז

רק הדם לא תאכלו על הארץ תשפכנו כמים. מה המים מכשירים את הזרעים לקבל טומאה, כך הדם מכשיר את הבשר לאכילה, ודם הנשפך כמים מכשיר, אבל דם של קדשים שאינו נשפך אינו מכשיר:

פסוק יז

לא תוכל. יכול אתה אוכל בביתך אינך רשאי כי אם לפני ה' אלהיך תאכלנו לפנים מן החומה, אבל הבכורות נאכלים לכהנים ככל בשר שנאכל לישראל לעבדיהם ולאמהותיהם:

פסוק כ

ואמרת אוכלה בשר כי תאוה נפשך. מכאן ואילך הותר להם בשר לאכול:

כי תאוה נפשך. מכאן שלא יאכל אדם בשר אלא לתיאבון:

פסוק כא

וזבחת מבקרך. ולא כל בקרך. מצאנך. ולא כל צאנך. מכאן אדם חומל על בהמתו שלא לכלותם, [שנאמר] ידוע תדע פני צאנך (משלי כז כג):

כאשר צויתיך. מלמד שנצטווה [משה] על הוושט ועל הקנה ועל רוב אחד בעוף ועל רוב שנים בבהמה:

פסוק כג

כי הדם הוא הנפש. על הדם הוא הנפש בכרת ועל המצות כולן באזהרה:

ולא תאכל הנפש עם הבשר. זה אבר מן החי:

פסוק כה

לא תאכלנו למען ייטב לך ולבניך אחריך. והלא הדברים קל וחומר ומה דם שנפשו של אדם קצה מלאכלו, מטיבין לו ולבניו אחריו, שאר עבירות שנפשו של אדם חומדתן,

כגון עריות וגזל וגניבה על אחת כמה וכמה, שאם הוא שומר נפשו מהם שלא לעשותם, כמה הוא שכרו:

פסוק כז
ועשית עולותיך הבשר והדם. אם אין בשר אין דם:
ודם זבחיך ישפך על מזבח. וכלל על בכור ומעשר ופסח הכתוב מדבר שהם נתונים במתנה אחת כנגד היסוד, שכך נאמר ישפך, בשפיכה אחת, לכך הקישם לעולה, מה עולה טעונים יסוד, דכתיב אל יסוד המזבח (שמות כט יב), אף אלו טעונים יסוד:
והבשר תאכל. אין רשות לאכול עד שיזרוק את הדם:

פסוק לג
איכה יעבדו הגוים האלה. מענין שעובדין לאלהיהם:

פרק יג

פסוק א
לא תוסף עליו. על העבודות שצויתיך ולא תגרע ממנו:

פסוק ג
ובא האות והמופת. שהקב"ה עושה אות ומופת לע"ז, כגון חנניה בן עזור שבתחלה היה נביא אמת וחזר מאחרי ה', ואומר הנביא השב מאחרי ה', אל תאמן בו, שאין אות ומופת אלא בשם הקב"ה, ואם תאמר שהקב"ה היה יודע מה עתיד לעשות, למה היה עושה אות ומופת בשבילו לא עשהו הקב"ה אלא כי מנסה ה' אלהיכם אתכם לדעת הישכם וגו':
ד"א חיפש הקב"ה אחר עובדי ע"ז דאפילו יראים בכשפים או במעשה שדים עושים אות ומופת לא ישמע להם שאין בהם ממש:

פסוק ו
יומת. בחנק:

פסוק ז
כי יסיתך אחיך בן אמך. לפי שאחיו מאביו יש לומר שלדעת כן הוא [עושה], כדי שיירש חלקו, לפיכך לא תשמע לו, אלא אפילו אחיך מן האם שתחשוב בלבך שזה אינו אומר לך בשביל ירושתך שאם בן מן האם אינו יורשך ואינו אומר אלא דבר שתקנה לא תשמע לו:

פסוק ח
מאלהי העמים אשר סביבותיכם הקרובים אליך או הרחוקים ממך. ואם ע"ז פלונית כך היא אוכלת, וכך היא שותה, וכך מדיינה וכך מסיבה, וכך יושבת ומוכחת, והוא משבח לך ע"ז רחוקה, אז אתה אמור לו מן הקרובות שאתה מכיר אתה ידוע בהנך של רחוקות, שכשם שאין בקרובות ממש, כך אין ברחוקות ממש:

פסוק ט
ולא תחוס עינך עליו. מכאן שהיו טוענין למסית:

פסוק יג
כי תשמע באחת עריך. עיר אחת נעשית נדחת, שנאמר אחת, אבל שתי עיירות לא מהני קרחה של ארץ ישראל:

פסוק יד
מקרבך. ולא מן הכפר:

פסוק טו
ודרשת וחקרת. מכאן שהיו בודקין עדי נפשות בדרישה וחקירה:

פסוק יז
ואת כל שללה תקבץ. ולא שלל שמים שאם היו קדושים לא היו נשרפים ונכסי צדיקים אבודים:

פרק יד

פסוק א
בנים אתם לה' אלהיכם. ינהוג בהם מנהג בנים אם לא תעבדו ע"ז:
לא תתגודדו. כמו שנאמר ויתגודדו כמשפטם וגו' (מ"א יח כח):
ד"א לא תתגודדו. כלומר אל תעשו המצות אגודות, כמו שנאמר ואגודתו על ארץ יסדה (עמוס ט ו):
ולא תשימו קרחה. נאמר כאן קרחה, ונאמר להלן קרחה (ויקרא כא ה), מה להלן על מת, אף כאן על מת, ומה להלן עשה הראש כבין העינים, אף כאן עשה הראש כבין העינים:

פסוק ב
כי עם קדוש אתה. הקב"ה קידש אתכם לשמו ובכם בחר מכל העמם, לכ אל תעשו כמעשה העמים:

פסוק ג
לא תאכל כל תועבה. לא תאכל כל מה שתיעבתי לך:

פסוק ד
זאת הבהמה. ומפרש החיה, מכאן שהחיה נקראת בהמה: שור שה כשבים ושה עזים.

פסוק ה
איל צבי ויחמור. גלוי וידוע לפניו שהבהמות הטהורות מועטות, לכך פרט להם הכתוב, גלוי וידוע לפניו שעופות טמאים מועטים, לכך פרט להם הכתוב, מכאן למדנו שלא ישנה אדם לתלמידו אלא דרך קצרה:

פסוק ז
השסועה. בריה בפני עצמה היא ויש לה שני גבין ושני שדרות:

פסוק יג
והראה ואת האיה והדיה למינה. תמן כתיב [ואת הדאה ואת האיה] למינה (ויקרא יא יד), והכא כתיב האיה למינה, מכאן שהאיה והדיה אחת היא, ומצינו למדים כ"ד עופות טמאים, כ' שמפרש אותם, וד' הבאים מן למינם למינהו:

פסוק יז
והקאת ואת הרחמה ואת השלך. ולמה נקרא שמו שלך ששולה דגים מן הים:

פסוק יח
והחסידה והאנפה למינה. ולמה נקרא שמה חסידה שעושה הרבה חסידות עם חברותיה:
והדוכיפת. הודו כפות:
והעטלף. שאינו יוצא אלא בעלטה:

פסוק יט
וכל שרץ העוף טמא הוא. על חגבים טמאים וצרעה וכיוצא בהם הכתוב מדבר:

פסוק כא
לא תאכלו כל נבלה לגר אשר בשעריך. זה גר תושב שהוא כופר בע"ז אבל נתגייר, לגר בנתינה וגם במכירה, דכתיב לגר אשר בשעריך תתנה ואכלה או מכור לנכרי. וכן לגוי בנתינה ובמכירה שנאמר תתננה ואכלה או מכור לנכרי:
לא תבשל גדי בחלב אמו. שלשה פעמים כתיב לא תבשל גדי בתורה כנגד עופות וחיות ובהמות, שכשם שאסורים באכילה, כך אסורים בישול, שלכך הוציאו הכתוב בלשון בישול לא תבשל:

פסוק כב
עשר תעשר. הזהר לעשר שלא תבשל הגדיות בחלב אמותיהן זו מכת השתון שמבשל הזרע:
ד"א עשר תעשר. בשני מעשרות הכתוב מדבר, מעשר ראשון ללוי, ומעשר שני היה קדש, ועליו נאמר כל הפרשה:
היוצא השדה שנה שנה. כל שנה ושנה חייב להוציא מעשר שני, אבל השלישית מעשר ראשון ומעשר עני, לכך נאמר שנה שנה, לפי ששתי שנים זו אחר זו מעשר מן המעשר מענין אחד, אבל בשנה השלישית לא היה נוטל מעשר אלא מעשר עני:

פסוק כה
וצרת הכסף בידך. דבר שיש עליו צורה, שאין מעשר שני מתחלל על אסימון:

פסוק כו
ונתת הכסף בכל אשר תאוה נפשך. כלל, בבקר ובצאן וביין ובשכר פרט, ובכל אשר תשאלך נפשך חזר וכלל, כלל ופרט וכלל אי אתה דן אלא כעין הפרט, מה הפרט מפורש דבר שהוא ולד ולדות הארץ ארץ, אף אין לי אלא ולדות הארץ:

פסוק כח
מקצה שלש שנים. שנה שלישית של שלש שנים מצוה וכך ששית וחמישית ורביעית שאינו רשאי שלא ליתן מעשר אלא עד שנה שלישית או ששית, ואותה שנה היה מבער כל מעשרותיו ונותנן לבעליהן:

פסוק כט
ובא הלוי. נוטל מעשר ראשון:
והגר והיתום והאלמנה. נוטלין מעשר שני:

פרק טו

פסוק א
מקץ שבע שנים. זו שנה שביעית שעושה שמטה שאינו לא זורע ולא קוצר ומניח כל שדותיו וכרמיו הפקר:

פסוק ב
וזה דבר השמטה שמוט כל בעל משה ידו. ועוד היה שם שמטת כספים. שאם היה חוב לו שבשמטה צרך לומר משמט אני ואם אמר הלוה אף על פי כן אני רוצה הלואתך:

פסוק ד
כי ברך יברכך ה'.

פסוק ח
די מחסורו אשר יחסר לו. זו אכילה ושתייה ולינה ולווייה:
ד"א די מחסורו. צריך להאכיל לעני ולהשקותו ושילין אותו בביתו וללוות אותו, ואם אינו יכול ללכת ברגליו, צריך ליתן לו בהמה לרכוב עליה:

פסוק י
נתון תתן לו. אפילו מאה פעמים:
כי בגלל. גלגל הוא שחוזר בעולם, שאתה חושב בלבך שלא תבוא למדה הזו, ואם לא תבא אתה ושמא בנך יבוא, או בן בנך. לכך צרך שיעשה הוא לאחרים כל זמן שיש בידו, כדי שיעשו אחרים עליו אם יצטרך הוא או בניו:

פסוק יב
כי ימכר לך אחיך העברי וגו'. זה הנמכר בגניבתו שבית דן מכרוהו. כי תקנה עבד עברי (שמות כא ב), זה המוכר עצמו:

או העבריה. שאביה מכר אותה, שנאמר וכי ימכור איש את בתו לאמה (שם שם ז):
ועבדך שש שנים. כשם שעבד עברי יוצא בשש שנים יתירה עליו אמה העבריה שהיא יוצאה בסימנים:

פסוק יג
הענק תעניק. לפי שנתברך הבית בשבילו תן לו:

פסוק טז
כי טוב לו עמך. עמך יהא כשתלך מקום לאכול עמך יהא, כשתשב לשתות וגם מן הלחם אשר אתה אוכל תאכלנו, ועל מטה טובה תשכיבנו, ואם יש לך אשה טובה ולו אין אשה אדונו ימסור לו שפחה כנענית:

פסוק יז
ונתת באזנו ובדלת. אוזן ששמעה על הר סיני כי לי בני ישראל עבדים (ויקרא כה נה), והלך זה לקבוע לו אדון לעצמו תרצע, ובפני עדים, ואיזה עדים היו, המשקוף ושתי המזוזות, אמר הקב"ה הם עידי שהצלתי אתכם ממצרים כשמתו בכוריהם וראשיהם, שנאמר ועבר ה' לנגוף את מצרים וראה את הדם על המשקוף ועל שתי המזוזות ופסח ה' (עליכם) [על הפתח] (שמות כב יג), לפיכך תנקב אותו אוזן לפני העדים, ויהיה עבד עולם עד היובל עד שיקראו וקראתם דרור בארץ (ויקרא כה י):

פסוק יט
כל הבכור. בבכור פטר רחם הכתוב מדבר:
תקדיש לה' אלהיך. שלא יקדיש דבר שאינו יכול לעלות לא עולה ולא שום זבח:
תקדיש. שהוא צריך לנהוג בו מנהג הקדש:
ד"א תקדיש. זה הקדש של עלוי:

פסוק כ
לני ה' אלהיך תאכלנו. לכהן הוא מזהיר:

פרק טז

פסוק א
שמור את חדש האביב. שיהא עומר בחדש בלא זמנו שאם לא היו הם רואים באדר שלא יבוא עומר חדש על זמנו היו הם מעברים את השנה, ולכך אין מעברים אלא אדר שבאותו חדש יכול אתה להכיר אם יבוא אביב שתקופת ניסן תהא נופלת קודם הקרבת העומר:

פסוק ב
וזבחת פסח. מן הצאן וחגיגת ארבעה עשר מן הבקר:

פסוק ג
כי בחפזון. זה חפזון דמצרים, שנאמר ותחזק מצרים על העם וגו' (שמות יב לג), ועל דבר זה לא יכלו להחמיץ לחמם אלא לקחו בציקם טרם יחמץ:
למען תזכר את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חייך. ימי חייך הימים, כל ימי חייך הלילות:
ד"א ימי חייך העולם הזה. כל ימי חייך, כל לרבות ולהביא את ימות המשיח:

פסוק ד
ולא יראה לך שאור. שלך אי אתה רואה, אבל אתה רואה של אחרים ושל גבוה:

פסוק ו
בבוא השמש מועד צאתך ממצרים. אותה שעה:

פסוק ז
ובשלת ואכלת. ואין בישול אלא צלי אש, שנאמר ויבשלו (את) הפסח באש כמשפט (דה"ב לה יג):
ופנית בבקר. זה בקר ט"ז שהוא חול ואותה שעה אתה רשאי. והלכת לאהלך:

פסוק ח
ששת ימים תאכל מצות. ו' מן החדש וז' מן הישן:

פסוק ט
שבעה שבועות תספר לך. מצוה לממני יומי ומצוה לממני שבועי:
מהחל חרמש בקמה. ליל ט"ז קוצרין את העומר ובאותה שעה לספור:
בקמה. בקומה צריך לברך ולא בישיבה:

פסוק י
מסת נדבת. מכאן שאין מביאין חגיגה אלא מי החולין, כמה דתימא וישם המלך אחשורוש מס על הארץ (אסתר י א):

פסוק יא
ושמחת לפני ה' אלהיך. לי יש ד' בני בית, לוי גר יתום ואלמנה, לך יש ד' בני בית, בן ובת עבד ואמה, אם אתה משמח את שלי אני משמח את שלך:

פסוק יג
חג הסכות. מלמד שעושין סוכה בחולו של מועד:
תעשה לך. ולא מן העשוי:
לך. להוציא את גזולה אלא משלך תהא:
באספך מגרנך. בפסולת גרן הכתוב מדבר:
מגרנך. ולא כל גרנך:

מיקבך. ולא כך יקבך: מכאן אתה למד שאין עושין סוכה אלא בדבר שגידולו מן הארץ ומדבר שאינו מקבל טומאה, וכן בעזרא אומר צאו (ההרה) [ההר] והביאו עלי זית ועלי עץ שמן [וגו'] לעשות סוכות (נחמי' ח' ט"ו):

פסוק טו

והיית אך שמח. מהו אך, שאין בעולם הזה שמחה שלימה שבניו מצערין אותו על השלחן:

מפני מה לא נאמר בפסח שמחה, ובעצרת כתיב שמחה אחת דכתיב ושמחת לפני ה' אלהיך (פסוק יא) ובחג כתיב שלשה שמחות, דכתיב ושמחת בחגך (פסוק יד), והיית אך שמח. לפי ששנינו בארבעה פרקים בשנה העולם נידון, בפסח על התבואה בעצרת על פירות האילן, ובראש השנה כל באי עולם עוברים לפניו כבני מרון, שנאמר היוצר יחד לבם וגו' (תהלים לג טו), ובחג נידונים על המים, כי זמן פסח הוא חסרון ועדיין יש לעשות, לכך אין כתיב בו שמחה, אבל בעצרת עבר דין אחד, לכך נאמר בו שמחה אחת, בחג שכבר עברו שלשה דינים פסח ועצרת וראש השנה, לכך נאמר בו שלשה שמחות:

פסוק טז

שלש פעמים בשנה יראה כל זכורך. הזכרים חייבים ולא הנקבות, לכך נאמר כל זכורך: בחג המצות. ולמה נזכרו שלשה מועדים הללו, למאחר נדרו שאינו עובר עד שיעברו עליו שלשה רגלים:

ולא יראה את פני ה' ריקם. זו עולת ראייה שחייב כל אחד ואחד להביא:

פסוק יז

איש כמתנת ידו. בבעל עושר הכתוב מדבר אם יש לו אוכלים רבים יביא שלמים:

פסוק יח

שופטים ושוטרים. אם אין שופט אין שוטר, ומנין שמעמידין לישראל, תלמוד לומר שוטרים תתן לך. שופטים לכל שבט ושבט ושוטרים לכל שבט ושבט. שופטים לכל עיר ועיר, ושוטרים לכל עיר ועיר, ומנין לנו, שנא' בכל שעריך לשבטיך:

ושפטו. מצוה בשבט לדון את שבטו:

משפט צדק. אין מעמידין דיינים אלא שידענו בו שהוא מוציא הדין לאמתו:

פסוק יט

ולא תקח שוחד. שהשוחד עשה שהנותן והמקבל אחד הוא:

פסוק כא

לא תטע לך אשרה. זה המעמיד הדיין שאינו הגון ובמקום תלמידי חכמים כאילו נטע אשרה:

אצל מזבח ה' אלהיך. שכן כתיב צדק צדק תרדוף, הלך אחר בית דין יפה, וסמוך ליה לא תטע לך אשרה:

פסוק כב

מצבה. מה בין מזבח למצבה. מזבח שלשה אבנים, שנאמר מזבח אדמה (שמות כ' כ"ד), מצבה אבן אחת, שנאמר וירימה מצבה (בראשית ל"א מ"ה):

אשר שנא. והיכן שנא שצוה לעשות מזבח ולא מצבה:

פרק יז

פסוק ו

על פי שנים עדים או שלשה עדים. אם עדות מתקיימת בשנים למה צריך לומר שלשה, ולמה נאמר שלשה, לומר לך מה שנים אם נמצא אחד מהם קרוב או פסול עדותן בטלה, אף שלשה אם נמצא אחד מהם קרוב או פסול עדותן בטלה, והני מילי שהתרו בהם ולמה הם באים אעפ"י שנמצא השלישי קרוב או פסול אין עדותן בטלה וגם מתקיימת בשאר בין בדיני ממונות בין בדיני נפשות:

פסוק ח

כי יפלא ממך דבר. אין יפלא אלא לשון כסוי, שנתכסה ממנו הדין, לפי שחביריו חולקין עליו, שנאמר לא נפלאת היא ממך (דברים ל יא):

ד"א כי יפלא ממך דבר. במופלא שבבית דין הכתוב מדבר:

ממך. זה יועץ, שנאמר ממך יצא חושב על ה' רעה יועץ בליעל (נחום א יא):

בין דם לדם. בין דם נדה לדם זיבה ודם לידה:

בין דין לדין. בין דיני ממנות לדיני נפשות:

ובין נגע לנגע. בין נגעי אדם לנגעי בתים:

דברי ריבות בשעריך. זה לקט שכחה ופיאה. ובכולן יש בהם איסורין כריתות ומיתה:

וקמת ועלית. מלמד שבית המקדש גבוה מכל הארצות של ארץ ישראל:

פסוק ט

ובאת וגו' ואל השופט אשר יהיה בימים ההם. וכי יש אדם שהולך לבית דין שאינו בימיו. אלא ללמדך אין לך לדרוש אלא בית דין של אותה שעה, שנאמר ה' אשר עשה את משה ואת אהרן (ש"א יב ו), ואת ירובעל ואת בדן ואת יפתח ואת שמואל (שם שם יא), שקל הכתוב שלשה קלי עולם כשלשה חמורי עולם, גדעון בדורו כשמואל בדורו, יפתח בדורו כמשה בדורו, שמשון בדורו כאהרן בדורו וכה"א אל תאמר (כי הימים) [מה היה שהימים] הראשונים היו טובים מאלה כי לא מחכמה שאלת על (זאת) [זה] (קהלת ז' י'):

פסוק י
מן המקום ההוא. זה בית דין הגדול שהוא ע"א בלשכת הגזית:

פסוק יב
והאיש אשר יעשה בזדון. אינו חייב עד שיתרו בו:
ומת האיש ההוא. מיתתו בחנק:

פסוק יד
כי תבא אל הארץ וגו' ואמרת אשימה עלי מלך. שלשה מצות נצטוו ישראל בכניסתן לארץ, להעמיד להם מלך ולהכרית זרעו של עמלק, ולבנות בית הבחירה, ואיני יודע איזה מהם תחלה, כיון שאמר כי יד על כס יה וגו' (שמות יז טז), הרי אומר זרעו של עמלק תחלה, וכמה דאת אמר ויהי כי ישב המלך בביתו וה' הניח לו מסביב מכל אויביו ויאמר המלך אל נתן הנביא וגו' (ש"ב ז' א' ב'), אחר שנתן להם רשות לשום עליהם מלך, שנאמר אשימה לך מלך (פסוק יד), וכתיב שום תשים עליך מלך (שם ט"ו), למה חרה לו הקב"ה בעת ששאלו מלך בימי שמואל, לפי שזקנים שבאותו הדור שאלו כהוגן ואומרים שימה לנו מלך לשופטינו ככל הגוים (ש"א ח ה), כשם שהקב"ה צוה למשה רבינו, אבל עמי הארץ קלקלו, שנאמר והיינו גם אנחנו ככל הגויים (שם שם כ):
שום תשים עליך. שתהא אימתו עליך, מכאן אמרו אין רואין אותו ערום, ולא כשהוא מסתפר, ולא כשהוא בבית המרחץ, ומלך שמחל על כבודו אין כבודו מחול:

פסוק טז
רק לא ירבה לו סוסים. יכול אפילו כדי רכבו ופרשיו, הא מה אני מקיים סוסים, סוסים הבטלנים, ומנין שאם ריבה סוס אחד והוא בטל שהוא בבל ירבה, ת"ל למען הרבות סוס, וכי מאחר שעל סוס אחד בבל ירבה הוא עובר למאי לי לעבור בעשה ולא תעשה על כל סוס וסוס:

פסוק יז
ולא ירבה לו נשים. יותר משמונה עשרה, שכן מצינו לדוד שהיו לו ששה, ואמר ואם מעט ואוסיפה לך כהנה וכהנה (ש"ב י"ב ח'), הרי שמונה עשרה. ומפני מה לא ירבה לו נשים שלא יסורו את לבבו, כמו שלמה בן דוד ע"ה שהטו נשיו את לבו לסור ואפילו אחת היא מסירה לבו, שנאמר ולא יסיר (את) לבבו, ומכאן שאפילו אחת והיא מסירה את לבו לא יקיימנה אלא יגרשנה, אם כן מה תלמוד לומר לא ירבה לו נשים, אפילו באביגיל:
וכסף וזהב לא ירבה לו מאד. יכול אפילו ליתן אספניא, תלמוד לומר [לא ירבה לו, לו] אינו מרבה אבל מרבה הוא כדי ליתן אספניא. לא האמור בנשים בא למעט הדיוטות שיוכל לישא כל מה שירצו:

פסוק יח
וכתב לו. אחת שהיא יוצאת ונכנסת עמו, והוא עושה אותה כמו קמיע, ותולה אותה בזרועו, לקיים מה שנאמר שויתי ה' לנגדי תמיד (תהלים ט ז ח):

פרק יח

פסוק ג
הזרוע והלחיים והקיבה. מבני מה זכו כהנים לשלשה מתנות הללו, בשביל מעשה פינחס, זרוע בעד ויקח רומח בידו (במדבר כה ז). לחיים על שם ויתפלל ותעצר המגפה (שם שם ח'). הקב"ה בעד האשה אל קובתה (שם):

פסוק ד
וראשית גז צאנך תתן לו. שתי צאן חייבות בראשית הגז, שכן דרכן של בני אדם לחיות שתי צאן, שנאמר והיה ביום ההוא יחיה איש עגלות בקר ושתי צאן (ישעיה ז כא): ויש אומרים ד' צאן, שנאמר (וחמשה) [וחמש] צאן עשויות (ש"א כ"ה י"ח):
תתן לו. מתנה הראויה לו, שנאמר תתן:

פסוק ו
וכי יבא הלוי. בכהן הכתוב מדבר. בארבע ועשרים מקומות הם קרויים לוים וזה אחד מהם והכהנים הלוים בני צדוק (יחזקאל מד טו):
מאחד שעריך. בשעה שכל ישראל נכנסים בשער אחד:

פסוק ז
ושרת בשם ה' אלהיו ככל אחיו הלוים. שכל המשמרות שוות בקרבנות הבאות מחמת הרגל לקרב באותה משמרה שהשבועה שלה, וכן כשם שהם שוות בעבודה כך הם שוות באכילת קדשים הבאים מחמת הרגל ברגל אין משמרות אחרות חולקין בהם:

פסוק ח
חלק כחלק יאכלו לבד ממכריו על האבות. מה מכרו אבות זה לזה אני בשבתי ואתה בשבתך:

פסוק י
מעביר בנו ובתו באש. אין לי אלא בנו ובתו, בן בנו ובן בתו מנין, תלמוד לומר כי מזרעו נתן למולך מכל מקום, ואינו חייב עד שיעבירנו דרך העברה, ואם העבירו ברגל אינו חייב על אביו ואמו ועל אחיו ולא על אחותו, ואם העביר עצמו פטור:
קסם קסמים. כענין שעשו אנשי מדין, וקסמים בידם (במדבר כ"ב ז'):
מעונן. זה האוחז את העינים:

מנחש. זה האומר פתו נפלה מפיו, מקלו נפלה מידו, בנו קורא לו מאחוריו, עורב קורא אליו, צבי הפסיקו בדרכו, נחש מימינו שועל משמאלו. אל תתחילו בזאת המלאכה, שחרית הוא, ראש חדש הוא, שבת הוא:

ויש אומרים זה המנחש בחולדה בעופות ובדגים:

פסוק יא

וחובר חבר. אחד חבר גדול, המקטיר לשד כדי שיחיה חבירו או כדי שלא יזיקנו, וחבר קטן אלו מחברי נחשים ועקרבים, אע"ג דקא מכוין דלא ליזקי:

ושואל אוב. כל אלו באזהרה לא ימצא בך, אבל בעל אוב וידעוני בכרת. והשואל מהם באזהרה:

אוב. זה פיתום המדבר בין הפרקים ומבין [אצילי ידיו], ואחד המעלה בזכורו ואחד הנשאל בגלגלת:

ידעוני. זה המניח עצם ידוע בפיו והוא מדבר מאיליו:

ודורש אל המתים. זה המרעיב עצמו והולך ולן בבית הקברות כדי שתשרה עליו רוח טומאה:

פסוק כ

את אשר לא צויתיו לדבר. לא לו ולא צויתיה לנביא אחר. צויתיו. זה הגונב נבואה והוא חייב מיתה בידי שמים:

פרק יט

פסוק ב

שלוש ערים תבדיל לך. אלו של ארץ ישראל שהיא ארץ כנען שלש שבעבר הירדן כבר הבדילה משה בעבר הירדן, שנאמר אז יבדיל משה שלש ערים (דברים ד מא):

פסוק ג

תכין לך הדרך. כדי שיהיה כתוב בכל שיש ושיש בכל הדרך מקלט, כדי שיכיר הרוצח לאיזה מקום ינוס:

ושלשת את גבול ארצך. שיהיה בין קצה ארץ עבר הירדן עד בצר כבין בצר לרמות, וכן בין רמות לגולן, וכן בין גולן לקצה ארץ עבר הירדן:

פסוק ה

את רעהו ביער. מה יער שהוא הפקר לכל אדם שיכנס והוא גולה על ידו, אף כל מקום שיש לנהוג רשות ליכנס בו גולה על ידיו, הא נכנס לתוך שדה חבירו שלא ברשותו והרגו בעל הבית בשוגג אינו חייב גלות. ונדחה ידו בגרזן. כשהגביה ידו לא נפל הברזל ולא

נפל הברזל אלא בעת שהרכין ידו והכה את חבירו, מיד הוא גולה, אבל אם הגביה ידו בגרזן ובעת שהגביה ידו נשל הברזל והרג את חבירו, אין גולה על ידו:
ונשל הברזל מן העץ. והוא מקתו. ויש אומרים מן העץ המבוקע:
ומצא את רעהו. פרט לממציא את עצמו אחר שיצא הברזל מידו והוציא זה את ראשו והרגו שהוא פטור:

פסוק ט
ויספת לך עוד שלש שערים. על השלש בארץ כנען הכתוב:

פסוק יד
לא תסיג גבול רעך אשר גבלו ראשונים. מכאן אמרו שלא ישנה אדם ממנהג שנהגו ראשונים:

פסוק טו
לא יקום עד אחד באיש. זה בנין אב שבכל התורה, כל מקום שנאמר עד אינו אלא שנים, עד שיאמר בו אחד:
לכל עון ולכל חטאת. [לכל עון] הוא דאינו קם אבל לשבועה קם. כיצד כופר אדם לחבירו ממון, ועד אחד מעידו שהוא חייב לו, יתחייב לו שבועה שאינו חייב כלום:

פסוק טז
כי יקום עד חמס באיש. בשני עדים הכתוב מדבר:

פסוק יז
ועמדו שני האנשים. אלו בעליח דינים:

פסוק יח
ודרשו השופטים היטב. שידרשו אותם בשבע חקירות באיזו שבוע באיזו שנה באיזה חדש ומאיימין עליו וחוקרים העדות בטוב ואם נמצא אחד זומם הוזמו הכל:

פסוק יט
ועשיתם לו כאשר זמם וגו'. והני מילי שהוזמו שניהם ועדיין לא נתחייב אותו האיש שמעידין עליו עדות שקר, שלא נהרג או שלא נגרע ממון, או לא לקה על ידיהם, אבל אם נהרג אלו שהוזמו אין נהרגין, שנאמר כאשר זמם, ולא כאשר עשה:

פסוק כא
עין בעין. ממון:

פרק כ

פסוק ג
על אויביכם. ולא אחיכם, שאחיכם ירחמו עליכם, כגון שעשו במלחמת יואש בן אמציה, שאעפ"י שנפלו בידם ושבאום הלבישום והחזירום למקומם, שנאמר וכל מערמיהם

(הלבישום) [הלבישו] (ד"ה כח טו). ואמר וינהלום (בחמוריהם) [בחמורים] (לפניהם) (שם), אבל אם נפלו ביד אויביהם לא היו מרחמים עליהם, ועל כן היה צריך להחזירם שלא ינוסו שכן תחלת ניסה נפילה:

אל ירך לבבכם. מפני (צימצום) [ציחצוח] חרבות שלהם:

אל תיראו. מפני שפעת חיילים שלהם:

פסוק ה

מי האיש אשר בנה בית חדש ולא חנכו ילך וישוב לביתו. שהוא ירא ומתיירא לאחרים והוא ירא אם ימות במלחמה:

ואיש אחר יחנכנו. וינוס במלחמה וימס את לבב אחיו כלבבו וינוסו שתחלת נפילה ניסה. וכן יעשה הנוטע כרם ולא היה עדיין ארבעה שנים שיחללנו וישתה ממנו. וכן אשר ארש אשה ולא לקחה, וכן מי הירא ממחנות, ורך הלבב, שאינו יכול לראות חרבות שלופות:

גדול השלום שאפילו בשעת מלחמה צוה הקב"ה לפתוח לשלום, שנאמר והיה אם שלום תענך ופתחה לך (פסוק יא):

פסוק יט

לא תשחית את עצה. מכאן שכל המשחית דבר שיש עליו הנאה עובר בלא תשחית:

כי האדם עץ השדה. שאם יש שם עץ אחד ואינו עץ מאכל רשאים לקצצו:

פסוק כ

עד רדתה. ואפילו בשבת:

פרק כא

פסוק ב

ויצאו זקניך. מיוחדין:

ושופטיך. זו סנהדרין גדולה שיוצאים כולם למדידת עגלה ערופה:

ומדדו את הערים. מצוה במדידה, מהיכן מודדין אותו במקום שהוא חלל שוכב:

פסוק ג

עגלת בקר אשר לא עבד בה אל נחל איתן. אשר לעולם לא נעבד:

דורשי רשומות אמרו כך היתה העגלה שלא נעשה בה שום מלאכה והנחל שלא נעבד ולא נזרע. ולמה כדי שעגלה זו לא תכיר המקום ולא (תזרע) [תשתה] מן הנחל שלא יהיה שום דרך ללכת בו, ומה שאמר וערפו שם את העגלה בנחל שמכים אותה בידה בעורף כדי שתצא מן הנחל ותלך אל בית הרוצח:

פסוק ו
וכל זקני העיר הקרובים אל החלל ירחצו את ידיהם. ועונים ואומרים ידינו לא שפכה. וכי בחשדא הם עומדים זקני העיר שהם הרגו אדם שצריכין לומר לו כך, אלא כך הם אומרים א בא לידינו אדם זה ופטרונוהו בלא אכילה ושתייה ולינה:

פסוק ז
ועינינו לא ראו. שביקש ללכת ופטרנוהו בלא לוייה:
והכהנים מתפללים ואומרים כפר לעמך ישראל, כלומר גלה לעמך ישראל מי היה הרוצח ולפי שכפר יש לו לשונות הרבה לפי שכפרה היא כמו סליחה, שנאמר כי ביום הזה יכפר וגו' (ויקר' טז ל), וכפרה לשון ביטול, שנאמר וכפר בריתכם וגו' (ישעי' כה יח), והנה לשון גלוי, לכך היה הקב"ה עושה להם נס:

פסוק ח
ונכפר להם הדם. שהיתה העגלה מתלעתת והתולעים היו הולכים עד בית הרוצח, והתולעים היו הורגים את הרוצח אם זקני העיר צדיקים והכהנים הגונים, ואם היו רואים שלא היתה הולכת כופין אותה שהם מכים אותה בקופיץ והיתה אסורה בהנאה שבנחל היו מניחין אותה על העגלה הערופה בנחל:
והכהנים אומרים יכפר, זה לשון כפרה, והקב"ה היה מכפר להם, שנאמר ונכפר להם הדם, ולכך היתה בטלה ממלאכה, שנהרג בטל ממלאכה מלעשות עוד, ולכך היה הנחל איתן שהרוצח היה איתן שלא חס עליו, כמה דתימר גוי איתן (ירמיה ה' ט"ו), לכך לא נעבד ולא זרע שהוא וכל זרעו נהרג, כמה דתימר קל דמי אחיך צועקים וגו' (בראשית ד י):

פסוק ט
ואתה תבער הדם הנקי מקרבך. שאם נמצא הרוצח אחר עריפת העגלה היו חייבים להרגו, ואם עושין כן אותה שעה עושין את הישר בעיני ה'. לכך נאמר כי תעשה הישר בעיני ה':

פסוק י
כי תצא למלחמה. אינו אומר במלחמת מצוה ובכיבוש הארץ, שכבר הקב"ה אמר עליהם לא תחיה כל נשמה (דברים כ טז):

פסוק יא
אשת יפת תואר. בין בתולה ובין בעולה ובין אשת איש ובין פנויה:

פסוק יב

והבאתה אל תוך ביתך. למה התיר הקב"ה ליקח גויה במלחמה, כדי שלא ישכב עמה בגויות, וכל כך למה בעבור יצר הרע, אמר מוטב שיאכלו בשר תמותות שחוטות, ולא יאכלו בשר תמותות נבלות:

וגלחה את ראשה. לכך צוה הקב"ה לעשות כך, שתתגנה בעיניו ולא יקחנה:

ועשתה את צפרניה. לשון ריבוי, מה גילוח כיעור, אף עשיית צפרנים כיעור:

פסוק יג

והסירה את שמלת שביה. הם היו טמאים מע"ז:

ובכתה את אביה ואת אמה. ממש:

ויש אומרים זה ע"ז שלה, שנאמר אומרים לעץ אבי אתה ולאבן את ילדתני (ירמי' ב כז):

ירח ימים. כדי שתסיח שם ע"ז מפיה, ולכך חייבה שתתגנה עליו ואחר כל אלה אם חפץ בה יגיירנה ויקחנה לאשה, ואחר שיגיירנה ובעלנה אם לא חפץ ללקחה לאשה יניחנה בת חורין ואל יחזיקנה כשפחה ואין לו רשות למכרה, שנאמר והיה אם לא חפצת בה:

פסוק יד

לא תתעמר בה. תחת אשר עניתה. שאין עושה לו שום עבדות. מהו תתעמר בה לשון שימוש, שכן במקום פרס קוראין למקום שמשתמשין עמיתרא:

פסוק טו

כי תהיין לאיש שתי נשים וגו'. וכי יש אהובה לפני המקום או שנואה, אלא אהובה בנישואיה ושנואה בנישואיה, כגון יפת תואר שעליה נאמרה שנואה, אי נמי חייבי לאוין:

פסוק טז

והיה ביום הנחילו את בניו. וכי ביום מנחילין ובלילה אין מנחילין נחלות, אלא לשה בני אדם שנכנסו לבקר את החולה אם הם רוצים עושים עצמם בית דין, ואם רוצים עושין עצמם עדים, ואין יכולין לעשות עוד דין, לפי שאין דין בלילה:

לא יוכל לבכר את בן האהובה. שהוא בכור במקום שיש לשנואה בן:

פסוק יז

יכיר. יכירנו לאחרים שיאמר להם זה בני בכור:

לתת לו פי שנים. כאחד שאם היו שני בנים יעשו מכל נכסי אביהם שלשה חלקים ויטול הבכור שני חלקים והפשוט חלק אחד:

בכל אשר ימצא לו. מלמד שאין הבכור נוטל בראוי כבמוחזק:

כי היא ראשית אנו לו משפט הבכורה. מכאן אמרו בן הבא אחר נפלים בכור לנחלה ואין בכור לכהן, שנאמר כי הוא ראשית אנו, יצא נפל שאין הנפש מתאוננת עליו:

ד"א כי תהיינה לאיש שתי נשים. אלו רחל ולאה האחת אהובה, שנאמר ויאהב גם את רחל מלאה (בראשית כט ל), והאחת שנואה, שנאמר וירא ה' כי שנואה לאה (שם שם לא):

והיה הבן הבכור לשנואה. זה ראובן שהיה בכור לאה:

והיה ביום הנחילו את בניו. כשבא להנחיל ארץ ישראל בשעת מיתתו, לא יוכל לבכר את יוסף שהיה בן רחל במקום שהיה ראובן, אעפ"י שאמר ואני נתתי לך שכם אחד על אחיך (שם מה כב), לא נקרא יוסף בכור יעקב אלא ראובן:

כי את הבכור בן השנואה יכיר. שנאמר ראובן בכרי אתה (שם מ"ט ב'), הכירו לכל כי הוא ראשית אונו ולו לראובן משפט הבכורה ולא ליוסף משפט הבכורה. שנאמר כי יהודה גבר באחיו ולנגיד ממנו והבכורה ליוסף (דה"א ה' ב'), ולא להתייחס [לבכורה] (שם שם א), שלא נקרא ליוסף בכור יעקב כי אם ראובן, שנאמר ויהיו בני ראובן בכור ישראל)במדבר א ב) (ראובן):

פסוק יח

כי יהיה לאיש בן סורר ומורה. בן סמוך (לבגרות) [לגבורת] ולא איש קטן פטור שלא נכנס לכלל מצות. מכאן אמרו חכמים מאימתי נעשה בן סורר ומורה משיביא שתי שערות ועד שיקיף שער התחתון, הקפת גיד ולא הקפת של בצים. וכל ימיו אינו אלא שלשה חדשים בלבד:

איננו שומע בקול אביו ובקול אמו. אינו נעשה בן סורר ומורה עד שירצו שניהם:

ויסרו אתו. מתרין בו בפני שנים ומלקין אותו בפני שלשה, ואם אחר שלקה לא ישמע אליהם מוליכין אותו לבית דין, שנאמר ותפשו בו אביו ואמו (פסוק י"ט):

היה אחד מהם גידם או חיגר או אלם או סומא או חרש אינו נעשה בן סורר ומורה, שנאמר ותפשו בו אביו ואמו. ולא גידמין, והוציאו אותו ולא חיגרין, ואמרו אל זקני עירו ולא אלמין, בנינו זה, ולא סומא, איננו שומע בקולנו ולא חרשין:

פסוק כ

זולל וסבא. אינו נעשה בן סורר ומורה אלא עד שיאכל בשר וישתה יין, שנאמר זולל וסבא, וכתיב אל תהי בסובאי יין בזוללי בשר למו (משלי כ"ג כ'):

ומאימתי הוא חייב, משיאכל חצי מנה בשר וישתה לוג יין מיין מאיטלקי:

פסוק כא

ירגמהו כל אנשי עירו באבנים. וכי מפני זה שאכל חצי מנה בשר ושתה לוג יין נסקל, אלא הגיעה תורה לסוף דעתו של בן סורר ומורה, שסוף גומר בנכסי אביו ומבקש

לימודו ואינו מוצא, ויוצא לפרשת דרכים ומלסטם את הבריות, אמרה תורה ימות זכאי ואל ימות חייב:

פסוק כב

וכי יהיה באיש חטא משפט מות והמות. זה במברך השם הכתוב מדבר, אחר שנסקל צוה לתלותו, שנאמר ותלית אותו על עץ:

אותו. בלא כסותו. עץ. שומע אני בין תלוש בין מחובר, תלמוד לומר כי קבר תקברנו, מי שאינו מחוסר אלא קבורה יצא זה שהוא מחוסר קציצה וקבורה. וכיצד תולין אותו משהין אותו עד סמוך לשקיעת החמה וגומרין את דינו וממיתין אותו ואחר כך תולין אותו. אחד קושר ואחד מתיר כדי לקיים בו מצות תלייה:

כיצד תולין אותו משקיעין את הקורה בארץ, והעץ יוצא ממנה, ומקיף שתי ידיו זו על זו, ותולה אותו ומתירין אותו מיד, ואם לאו עוברים בלא תעשה, שנאמר לא תלין נבלתו על העץ, מכאן למלין את מתו שעובר בלא תעשה:

פסוק כג

כי קללת אלהים תלוי. שאומרים מפני מה זה תלוי, על שבירך את השם ונסקל, וכל הנסקלין נתלין, מה מקלל זה בסקילה והוא נתלה, אף כל הנסקלין נתלין:

פרק כב

פסוק א

והתעלמת מהם. וכתוב אחד אומר לא תוכל להתעלם (פסוק ג'), כיצד יתקיימו השני מקראות הללו, אם כהן והוא בבית הקברות או זקן [ואינו] לפי כבודו, אז והתעלמת, ואם לאו לא תוכל להתעלם:

השב תשיבם לאחיך. אפילו מאה פעמים:

פסוק ב

והיה עמך עד דרוש אחיך אותו. דורשהו אם [רמאי הוא אם] אינו רמאי, ואל תתן לו עד שיתן לך סימנים:

והשבותו לו. שאם היה הוא בעצמו תועה יראה להשיבו אל הדרך שיכיר:

פסוק ה

לא יהיה כלי גבר על אשה. ונכנס למקום אנשים לזנות:

וכן לא ילבש גבר שמלת אשה. והוא יכנס במקום הנשים לזנות:

ד"א לא ילבש גבר. שלא יעביר בגית השחי ובית הערוה בתער כדרך שהנשים עושים:

פסוק ו

כי יקרא קל צפור. מכאן שאינו חייב לחפש אחריו:

בדרך. פרט למזומן:

לא תקח האם על הבנים. בזמן שהיא עליהם הרי הוא בלא תקח, ואם אינה עליהם ויכול לתפשה אינו חייב לשלחה:

פסוק ז

שלח תשלח. אפילו מאה פעמים:

למען ייטב לך. בעולם הזה, ואחר כך והארכתי ימים לעולם שכולו ארוך וחיים:

בוא וראה מתן שכרן של מצות, זאת מצוה קלה שאין בה חסרון כיס [כך], קך וחומר שאר מצות שיש בהם חסרון כיס:

פסוק ח

ולא תשים דמים בביתך כי יפול הנופל ממנו. ראוי היה זה מששת ימי בראשית אלא הזהר שלא תגלגל חובה זו על ידך ותקרא חייב:

פסוק ט

פן תקדש. פן תוקד באש. מכאן שבלאי הכרם אסורים בהנאה:

פסוק י

לא תחרוש בשור ובחמור יחדיו. לפי שאין כוחם שוה, לפי שהשור מעלה גרה, ונראה לחמור כאלו אוכלי ויהיה לחמור צער, וצער בעלי חיים אסור:

פסוק יא

צמר ופשתים יחדיו. ולמה אלא מפני שקין הביא ממותר מאכלו מזרע פשתן והביאו לה' מנחה, והבל הביא מבכורות צאנו שלא נגזזו מנחה לה', ונתקבל מנחתו של הבל, ולא נתקבל מנחתו של קין, אמר הקב"ה יהא מנחתן של אלו דוגמא לדורות משום שלא נשתוו כך לא יתערבו במלבושי שעטנז. אין כלאים מן התורה עד שיהיה שוע וטווי ונוז והוא ארוג. אבל מדברי סופרים התפירה מן הטווי הוא במקום ארוג והלבדים אעפ"י שאין להם משום טווי וארוג יש בהם משום שוע:

פסוק יב

גדילים תעשה לך. סמך הכתוב לכלאים, שהכלאים על הציצית מותר לעשות הסדין של פשתן ציצית של צמר, אבל חכמים פטרו הסדין להטיל בהם הציצית משום כחות לילה:

על ארבע כנפות כסותך. ולא בעלת שש ולא בעלת חמש:

כסותך. ולא שאולה:

אשר תכסה בה. מצות ציצית אפילו בסומא:

פסוק יד

ולא מצאתי לה בתולים. כלומר שמביא הבעל עדים שזינתה לאחר שנתארסה בבית אבהי:

פסוק טו
ולקח אבי הנערה ואמה. שיביאו עדים שיזימו לעידי הבעל:

פסוק יז
ופרשו השמלה. שיהיו הדברים מחוורים כשמלה כי עידי שקר הם:

פסוק יח
ויסרו אותו. זו מלקות:

פסוק כ
ואם אמת היה. שלא יכול הבעל להזימם ולא כדי להכחישם חייבת סקילה:

פסוק כא
כי עשתה נבלה בישראל. לאחר שהיתה מאורסת לו. מכאן אתה אומר שזינתה והיא פנויה שאין עליה שום חיוב, שכן כתיב עליה כי יפתה איש (נערה) [בתולה] (שמות כ"ב ט"ו):

פסוק כב
ומתו גם שניהם. בחנק:
ומהו גם, שאם היתה מעוברת אין ממתינים לה עד שתלד:

פסוק כו
כי כאשר יקום איש. וכי מה למדנו מרוצח. אלא הרי זה בא ללמד ונמצא למד, מקיש רוצח לנערה המאורשה, מנין שניתן להצילה בנפשו, דכתיב ואין מושיעה לה, מושיע לה בכל דבר שאתה יכול להושיעה:

פסוק כט
ולא תהיה לאשה. מה בין אונס למפתה, במפתה לא נאמר בו ולו תהיה לאשה, שאם רוצה לא יקחנה ואם יקחנה יכול לשלחה, אבל אונס שותה בעציצו, אפילו סומא אפילו בעלת מום, יקחנה בעל כרחו. ולא יוכל לשלחה כל ימיו:

פרק כג

פסוק א
לא יקח איש את אשת אביו. אזהרה אחר מיתת אביו:
ערות אשת אביך לא תגלה. בחיי איבו. תרי קראי למה לי, לאורויי שחייב על אשת אביו בחייו, ואידך שחייב נמי לאחר מיתת אביו:
ולא יגלה כנף אביו. באנוסת אביו ובמפותת אביו הכתוב מדבר דברי ר' יהודה, וחכ"א כנף הראוי לאביו, כלומר אביו שראה כנף הראוי לו ועובר עליו בשלשה לאוין לאו של דודתו:

פסוק ב

לא יבוא פצוע דכה. נאמר לא יבוא פצוע דכה, ונאמר לא יבוא ממזר, מה להלן בידי (שמים) [אדם], אף כאן בידי שמים:

פצוע. בכולן, בין שנפצע הגיד בין שנפצעו חוטי הביצים:

דכה. בין שנידך הגיד בין שנידכו הבצים:

כרות. בין שנכרת הגיד בין שנכרתו חוטי הבצים. ומנין שבאותו מקום דומיא דכרות שפכה מה להלן מאותו מקום אף פצוע דכה מאותו מקום:

והתם מנין דכתיב כרות שפכה שעל ידי כריתה שלא על ידי כריתה מלקה לאפוקי משאר מקומות שבין כך ובין כך שופך:

בקהל ה'. ליקח בת ישראל שהוא ממזר וזרעו וזרע זרעו עד סוף כל הדורות שאינם יכולים ליקח בת ישראל. ומנין הוא נעשה ממזר מחייבי מיתות בית דין:

ויש אומרים מחייבי כריתות, מאן דאמר שהוא ממחייבי כריתות משום דסמוך ליה לא יגלה כנף אביו, ומוקמינא באנוסת אביו, ומאן דאמר ממחייבי מיתת בית דין דאוקימנא לא יקח איש את אשת אביו שהוא ממחייבי מיתות בין דין:

פסוק ד

לא יבא עמוני ומואבי. גר עמוני הבא מהם לא יכול ליקח בת ישראל:

פסוק ה

על דבר אשר לא קדמו אתכם. לא זכרו הטובה שעשה אברהם ללוט, שאלמלא אברהם לא נמלט לוט מסדום, שנאמר ויהי בשחת אלהים את ערי הככר ויזכור אלהים את אברהם וישלח את לוט מתך ההפכה, (בראשית יט כט), והם לא באו מעולם אלמלא לא ניצל לוט:

ועוד אשר שכר עליך. אבל הנשים אם מתגיירות יכול ישראל לישא מהם, כי הלכה שעמוני אסור ולא עמונית, מואבי אסור ולא מואבית, מפני שאין דרכם לקדם נשים לפני אנשים, שנאמר כל כבודה בת מלך פנימה (תהלים מה יד):

פסוק ז

לא תדרוש שלומם. שאם באו להלחם על עירם לא יקראו להם תחלה לשלום:

וטובתם. שיכרתו כל עצי מאכל שלהם:

פסוק ח

לא תתעב אדומי לא תתעב מצרי. גרים הבאים דור שלישי יכולים ליקח בת ישראל:

פסוק יא

ויצא אל מחוץ למחנה. איזה חוץ, זה מחנה שכינה:

לא יבא אל תוך המחנה. זה מחנה לוייה. מכאן לבעל קרי שמשתלח חוץ לשני מחנות:

פסוק יב
והיה לפנות ערב. טרם ביאת השמש יטבול ולא יהיה טהור עד שיעריב עליו השמש, שנא' וכבוא השמש:

פסוק יד
ויתד תהיה לך על אזנך. אינו אומר זיינך [אלא] אזנך, מכאן אמרו לכך נעשו אצבעותיו של אדם כיתידות, שאם ישמע אדם דבר שאינו הגון ישים אצבעותיו על אזניו שלא ישמע אותו:

פסוק טז
לא תסגיר עבד על אדוניו. בעבד הכנעני הבורח מחוצה לארץ לארץ ישראל:

פסוק יח
ומחיר כלב. שאם חלקו אחיו או שותפין ונטל זה בחלקו טלה כנגד כלב, אותו טלה אינו ראוי לקרבן. אבל ראוי הוא לבדק הבית, שלכך נאמר לכל נדר:
גם שניהם. לרבות חילופיהן שהוא כיוצא בהם:

פסוק כב
כי תדור נדר. אין לי אלא נדר. נדבה מנין. נאמר כאן נדר, ונאמר להלן נדר, שנאמר ואם נדר או נדבה (ויקרא ז טז), מה [נדר האמור להלן נדר ונדבה אף נדר האמור כאן נדר ונדבה, ומה נדר האמור כאן לא תאחר לשלמו אף נדר האמור להלן לא תאחר לשלמו]: